

MEHMET TARAKÇIOĞLU
Anısına

Özel Sayı

Editörler

Doç. Dr. Kamil SERTOĞLU

Doç. Dr. Servet AKYOL

 PEK
POLİTİK EKONOMİK KURAM

2023 - Cilt 7 (Özel Sayı)

POLİTİK EKONOMİK KURAM

Journal of Social Sciences

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Ekim/ October 2023

Özel Sayı/Special Issue

E-ISSN: 2587-2567

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/pek>

The responsibility of statements or opinions uttered in the articles is upon
their authors.

Dergide yer alan yazıların ilmî ve fikrî sorumluluğu yazarlarına aittir.

Politik Ekonomik Kuram

E-ISSN: 2587-2567

2023, Özel Sayı

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/pek>

İmtiyaz Sahibi/ Published by

Doç. Dr. Ahmet Arif EREN

Editor in Chief/ Baş Editör

Doç. Dr. Kerem GÖKTEN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Editors/Editörler

Doç.Dr. Zehra Doğan ÇALIŞKAN-Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Doç. Dr. Hale KIRMIZIOĞLU-Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

Publishing Board/ Yayın Kurulu

Prof. Dr. Aziz KONUKMAN(E)-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Immanuel NESS-Brooklyn College of the City University
Prof. Dr. Eren ÇAŞKURLU-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Kerem GÖKTEN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Arif EREN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Orhan ŞİMŞEK-Artvin Çoruh Üniversitesi
Doç. Dr. Yavuz YILDIRIM-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Şükrü APAYDIN-Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Onur POLAT -Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Doç. Dr. Saadet AYDIN -Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Umut ULUKAN-Ordu Üniversitesi
Doç. Dr. Yeliz Sarıöz GÖKTEN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Emek Aslı CİNEL Giresun Üniversitesi
Doç. Dr. Zehra DOĞAN ÇALIŞKAN Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Nihan CİĞERCİ-ULUKAN-Ordu Üniversitesi
Dr. Anshuman SHARMA-Ajman University
Dr. Shabnam GUL-Lahore Collage for Women University
Doç. Dr. Hale KIRMIZIOĞLU-Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Yusuf MURATOĞLU-Hitit Üniversitesi
Dr. Mehmet Erman EROL-Churchill College Cambridge
Dr. Sidra Tariq JAMIL-ICESCO, Morocco

Foreign Language Editors/Yabancı Dil Editörleri

Doç. Dr. Özhan DEMİRKOL-Çukurova Üniversitesi

Secretary/Sekreter

L. Gizem Eren

Publication Type/Yayın Türü: Peer-reviewed Periodicals/ Hakemli Süreli Yayın

Publication Frequency/Yayın Sıklığı: Yılda İki Sayı / Two-Annually

Publication Date/Basım Tarihi: Ekim/October 2023

Contact/İletişim: pekdergi@gmail.com

Politik Ekonomik Kuram

E-ISSN: 2587-2567

2023, Özel Sayı

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/pek>

Dizin / Index

ASOS
indeks

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

ROOTINDEXING
JOURNAL ABSTRACTING AND INDEXING SERVICE

Politik Ekonomik Kuram

E-ISSN: 2587-2567

2023, Özel Sayı

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/pek>

TR-DİZİN, Cite Factor, ASOS indeks, i2or, Journal Factor,
Scientific Indexing Services, Academic Keys, COSMOS IF,
OpenAIRE, Neliti, Rootindexing, ResearchBib, DRJI,
ACARINDEX, Index Copernicus

Editörlerden

Bu özel sayı, genç yaşında aramızdan ayrılan, nitelikli bir bürokrat olmasının yanı sıra akademik çalışmaları ve zarafeti ile hatırlayacağımız sevgili dostumuz Mehmet Tarakçıoğlu'na adanmıştır. Bürokrasiden geliyor olmasına rağmen geniş bir ufka ve yorumlama yeteneğine sahip olan Mehmet, doktora gurubumuzun en parlak öğrencilerinden biriydi. 'Teknik' meseleler dışında iktisadın çeşitli alanlarında yayımlanmış yeni makale ve kitapları ilk elden bulur, bizlere tavsiye eder ve ilk izlenimlerini bizlerle paylaşırdı. Şu an akademinin içinde olanların çoğundan daha fazla 'akademisyen' olma payesini hak ettiği söylenebilir. Erken ayrıldı aramızdan; okuyacak, üzerinde konuşacak o kadar kitap ve konu varken. Üzütümüz derin, özlemimiz hiç bitmeyecek.

Bu özel sayının ortaya çıkmasına birçok insan emek verdi. En başta hem özel sayı çıkarma önerisi hem de yazıları ile katkı sunan Mehmet'in doktora arkadaşlarına, ekonomi politik perspektiften tarihsel analizlere uzanan geniş bir alanda yazıları ile katkı sunan yazarlara ve bu yazıları değerlendiren hakemlere emeklerinden dolayı teşekkürlerimizi sunarız.

Bu sayı Mehmet'e bizden bir selamdır...

Kamil Sertoğlu & Servet Akyol

CONTENTS/İÇİNDEKİLER

Article Type, Article Name Makale Türü, Makale Adı	Author(s) Yazar(lar)	Pages Sayfalar
Research Article/Araştırma Makalesi <i>John Maynard Keynes'in İstihdam Faiz ve Paranın Genel Teorisi'nin Türkçe Serüveni</i> <i>The Turkish Adventure of John Maynard Keynes' The General Theory of Employment, Interest and Money</i>	A. Gazi Vural	1-13
Research Article/Araştırma Makalesi Bir Girişimci "Burjuva" Olarak "Bay Peachum" ya da Sombart vs. Brecht <i>"Mr. Peachum" as a "Bourgeois" Entrepreneur or Sombart vs. Brecht</i>	Mesut Sert	14-21
Research Article/Araştırma Makalesi Post Factum: Transnasyonel Kapitalist Sınıf Üzerine <i>Post Factum: On The Transnational Capitalist Class</i>	Mustafa Kemal Doğru	22-43
Research Article/Araştırma Makalesi İklim Krizi ve Ekolojik Bağlamda Devletin Rolünü Yeniden Düşünmek <i>Climate Crisis and Rethinking the Role of the State in an Ecological Context</i>	Senem Atvur Asiye Gün Güneş Gülal Ceren Uysal Oğuz	44-57
Research Article/Araştırma Makalesi Mutlak Gelir ve Yaşam Memnuniyeti: Nispi Gelir ve Sosyal Referans Gelir Etkisinin Aracılık Rolü <i>Absolute Income and Life Satisfaction: The Mediating Role of Relative Income and Social Reference Income Effect</i>	Songül Gül	58-68
Research Article/Araştırma Makalesi <i>Yoksulluk Paradigmalarının Evrimi: Tarihsel ve Kavramsal Bir İnceleme</i> <i>Evolution of Poverty Paradigms: A Historical and Conceptual Examination</i>	Ali Gökhan Gölçek İbrahim Organ	69-93

<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>Tiftiğin Ankara'dan Silinişi (1880-1920)</p> <p><i>How Mohair disappeared from Ankara (1880-1920)</i></p>	<p>İhsan Seddar Kaynar</p>	<p>94-107</p>
<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>Küresel İnovasyon Endeksi-İşsizlik İlişkisi: Panel GMM Analizinden Bulgular</p> <p><i>Global Innovation Index-Unemployment Relationship: Findings from Panel GMM Analysis</i></p>	<p>Gürçem Özaytürk</p>	<p>108-120</p>
<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>The Effect of Inflation on Currency Substitution (Dollarization): An Analysis on Türkiye NUTS-2 Regions</p> <p><i>Enflasyonun Para İkamesi (Dolarizasyon) Üzerindeki Etkisi: Türkiye İBBS2 Bölgeleri Üzerine Bir Analiz</i></p>	<p>Fatih Demir</p> <p>Aykut Sezgin</p>	<p>121-137</p>
<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>Covid 19 Salgınının Kentsel Gıda Sistemleri ve Tarımsal İşgücü Bağlamında Sosyal, Mekânsal, Yönetimsel Etkileri</p> <p><i>The Social, Spatial and Administrative Effects of The Covid 19 Pandemic On Urban Food Systems and Agricultural Labor Force</i></p>	<p>Uygar D. Yıldırım</p>	<p>138-158</p>
<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>Parlamenteler Bürokratları Nasıl Anıyor? TBMM'nin 27. Yasama Dönemi Üzerine Bir İçerik Analizi</p> <p><i>How Parliamentarians Refer to Bureaucrats? A Content Analysis on the 27th Legislative Session of the Turkish Parliament</i></p>	<p>Recep Aydın</p>	<p>159-180</p>
<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>Terörizmle Mücadele Eden Vijilanti Grupların Dönüşümü: Nijerya ve Güney Sudan Örnekleri</p> <p><i>The Transformation of Vigilante Groups Combating Terrorism: The Cases of Nigeria and South Sudan</i></p>	<p>Candaş Can</p>	<p>181-195</p>

Research Article/Araştırma Makalesi

Çin Emperyalizminin Denizaşırı Kapitalist Adaları: Özel Ekonomik Bölgeler

The Oversea Capitalist Islands of Chinese Imperialism: Special Economic Zones

İnan Akdağ

196-208

Research Article/Araştırma Makalesi

Beyaz Rusların Türkiye'de Sovyetler Birliği Ticaret Kurumları ile Olan Ekonomik İlişkileri ve Rekabetleri

Economic Relations and Competition of White Russians with Soviet Union Trade Organizations in Turkey

Erdal Bilgiç

209-224

Research Article/Araştırma Makalesi

Türkiye Azerbaycan Economic Relations: Bilateral Revealed Comparative Advantage Perspective

Türkiye Azerbaycan Ekonomik İlişkileri: İki Taraflı Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Perspektifi

Beyhan Akay

225-237

Research Article/Araştırma Makalesi

Sıfır Atık Yönetimi Etkinliğinin Veri Zarflama Analizi ile Değerlendirilmesi: Büyükşehirler Örneği

Evaluation of Zero Waste Management Efficiency Using Data Envelopment Analysis: The Case of Metropolitan Cities

Bilal Saraç
Hakan Gökhan Gündoğdu
Ahmet Aytakin

238-256

John Maynard Keynes'in *İstihdam Faiz ve Paranın Genel Teorisi*'nin Türkçe Serüveni*

Abdurrahman Gazi VURAL¹

¹ İktisat Doktoru., gazivural@gmail.com, ORCID: 0009-0007-2189-1999

Öz: John Maynard Keynes'in düşüncesinin Türkiye'ye girişi ve anlaşılması oldukça gecikmeli ve başka iktisatçıların yorumuyla gerçekleşmiştir. Bu iddiayı destekleyen olgular Türk iktisadi düşünce tarihinde bulunabilir. Ayrıca, onun başyapıtı *İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi'nin*, (kısaca *Genel Teori*) Türkçe çeviri serüveni bu iddiayı desteklemektedir. *Genel Teori*, 1936 yılında İngilizce yayınlanmasından tam 23 yıl sonra Türkçeye çevrilmiştir ve bu çeviri kitap olarak yayınlanmadığı gibi tam bir çeviri değildir. Daha sonra yapılmış çeviri denemeleri ne yazık ki *Genel Teori'nin* büyüklüğüne yakışmayan hatalı ve özensiz çeviri, kitabın Türkçe okunmasını imkansızlaştırdığı gibi Keynes'in düşüncesinin yanlış anlaşılmasına yol açabilmektedir. Çalışma iki ana bölümden oluşmakta ve ilk bölümde Keynes'in düşüncesi ve Türkiye'deki macerası kısaca anlatılmaktadır. İkinci bölümde, *Genel Teori'nin* Türkçe çeviri macerası ve örneklerle bu çevirilerin nitelikleri ortaya konulmaktadır. Sonuç bölümünde çeviri ve yayın süreçleri bağlamında yeni bir çevirinin neden ve nasıl yapılması gerektiği ele alınmaktadır. Bu çalışma, *Genel Teori'nin* Türkçe serüveni bağlamında Türk iktisadi düşünce tarihine küçük bir katkıda bulunmayı amaçladığı gibi yeni ve kitabın büyüklüğüne yakışan bir çevirinin yapılmasına vesile olmayı da amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: John Maynard Keynes; John Maynard Keynes'in düşüncesi, Genel Teori

Jel Kodları: Z00, A20, B31

The Turkish Adventure of John Maynard Keynes' The General Theory of Employment, Interest and Money

Abstract: The entry and recognition of John Maynard Keynes' thought in Turkey has been quite delayed and was realized by the interpretation of another economist. The facts supporting this argument can be found in the history of Turkish economic thought. In particular, the adventure of Turkish translation of his masterpiece, The General Theory of Employment, Interest and Money, supports this argument. It was translated into Turkish exactly 23 years after it was published in English in 1936. This Turkish translation was not a complete translation and not published in a book form. Unfortunately, later translation attempts were not sufficient for the greatness of The General Theory. Incorrect and careless translation makes it impossible to read the book in Turkish and can lead to misunderstanding of Keynes' thought. This study consists of two main sections and in the first section Keynes' thought and his adventure in Turkey are briefly explained. The second part will consist of The General Theory's adventure in Turkish translation and the quality of these translations will be discussed by comparing Turkish text with original text. In the final section, it will be revealed why and how a new translation should be done in the context of translation and publication processes. This study aims to make a small contribution to the history of Turkish economic thought in the context of the Turkish adventure of The General Theory as well as to show the necessity of new translation that eligible to the masterpiece.

Keywords: John Maynard Keynes; John Maynard Keynes' thought; The General Theory

Jel Codes: Z00, A20, B31

Atf: Vural, A. G. (2023). John Maynard Keynes'in *İstihdam Faiz ve Paranın Genel Teorisi*'nin Türkçe Serüveni, *Politik Ekonomik Kuram*, Özel Sayı, 1-13. <https://doi.org/10.30586/1334585>

Geliş Tarihi: 29.07.2023

Kabul Tarihi: 27.08.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

* Hocam, ustam ve ağabeyim İşıya Üşür'ün ve dostum Mehmet Tarakçıoğlu'nun anısına.

1. Giriş

Türkiye’de iktisadi düşünce tarihi alanında kaleme alınmış en “zarif” makalede İşaya Üşür, mezarlık ve mezar taşları metaforunu kullanır. Ona göre, “(iktisadi) düşünce tarihçisi, basitçe mezarlık(lar) bekçisi olmayacaksa hangi mezarın hangisinden önce kazıldığını, mezarların üst üste mi yan yana mı konumlandığını, mezar(lık)ların aralarında geçitlerin mevcut olup olmadığını öğrenmek/bilmek durumundadır (zorundadır?).” (Üşür, 2003, s. 211). Mezarlık bekçisi olmak her iktisatçı için bir zorunluluk değildir. Fakat her iktisatçı mezarlıklardan beslenmek ve zaman zaman ziyaret etmek zorundadır. İktisatçının mezarlık ziyaretinde, elbette mezar bekçilerinin teşhis ettiği değerli hazineleri barındıran mezarlıklar öne çıkacaktır. Yine de İşaya Üşür’ün de belirttiği gibi bazı mezar taşlarının kitabeleri orada olduklarını duyumsatırlar: “Zarafet, belki biraz bakanın gözündedir ama öyle zarif mezar taşları vardır ki göz ya da damak zevki fazla gelişmemiş olanlara bile ‘orada’ olduklarını duyumsatırlar: Mezar taşlarını okumayı bilmek gerek!” (Üşür, 2003, s. 211).

Her iktisatçı, bu mezarlıklardan beslenmek ve başı derde girdiğinde mezarlık ziyaretinde bulunmak zorundadır. Bazı mezarlar ve mezar taşı kitabeleri zarif oldukları kadar büyük ve her zaman okunur niteliktedirler. İktisatçı, bu mezar taşı kitabelerini doğrudan okumasa dahi orada olduklarını ve karşısına çıkacak herhangi bir soruna cevap aramak için tekrar tekrar okuyabileceğini bilir. Mesela, her iktisatçı mezarlık bekçiliği yapmadan Adam Smith’in mezarını ve mezar taşı kitabesi *The Wealth of Nations* kitabını bilir. Ya da David Ricardo’nun mezarını ve mezar taşı kitabesi *On The Principles of Political Economics and Taxation* kitabını ya da Karl Marx’ın mezarını ve mezar taşı kitabesi *Capital: A Critique of Political Economy* kitabını bilir. Bu mezarlıkta bir başka mezar ve mezar taşı kitabesi daha vardır ki iktisatçının düşüncesini ve/veya etkinliğini onun kadar belirleyen başka bir mezar taşı kitabesi yoktur. Bu mezar John Maynard Keynes’in mezarı olup, mezar taşı kitabesi *The General Theory of Employment, Interest and Money (İstihdam Faiz ve Paranın Genel Teorisi, kısaca Genel Teori)*¹ kitabıdır.

Bu çalışmada John Maynard Keynes’in ve özellikle de muhteşem mezar taşı kitabesi *Genel Teori*’nin Türkçe çeviri macerası incelenmektedir. Keynes’in düşüncesinin Türkiye macerası Türkiye’deki iktisadi düşünce tarihi ile ilgili önemli ipuçları verebilir. Bu ipuçlarını takip etmek heyecan verici bir macera da olabilir. Bununla birlikte, mezarlık bekçileri olan iktisadi düşünce tarihçilerinin daha kapsamlı çalışmalar yapmaları umuduyla, bu çalışmada Keynes’in düşüncesinin Türkiye’deki macerasına kısaca değinilmektedir. Çalışma, esas olarak, *Genel Teori*’nin Türkçe çeviri macerasına odaklanacaktır. Bu maceraya eşlik etmenin iki önemli nedeni var. Bu nedenlerden ilki, *Genel Teori*’nin, yani Keynes’in mezar taşı kitabesini Türkçe okumak isteğinin yol açtığı hayal kırıklığıdır. Öncelikle, çeviri sorunları bir tarafa bırakıldığında, çevirilerdeki hatalar ve mezar taşı kitabesinin büyüklüğüne uymayan özensizlik rahatsız edici boyutlardadır ve bu durumu iktisat camiasıyla paylaşmak akademik sorumluluğun gereğidir. İkinci neden, bu muhteşem mezar taşı kitabesinin Türkçe okunmadığı ve/veya Türkçe okunmakla birlikte anlaşılmadığını fark etmenin yaratmış olduğu kişisel hayret duygusudur. Bu duyguyu, aslında Türkçe okunup anlaşıldığı fakat bariz hataların paylaşılma yönünde zahmete katlanılmadığı varsayımıyla teselli etmek mümkün. Her ne olursa olsun, *Genel Teori*’nin ihtişamına uygun bir Türkçe çevirisinin önünü açmak bu çalışmanın temel amacıdır.

Çalışma giriş ve sonuç bölümü hariç iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, iktisatçıların gözünde J. M. Keynes’in düşüncesi ve Türkiye’deki macerası kısaca anlatılacaktır. İkinci bölüm, *Genel Teori*’nin Türkçe çeviri macerasından ve örneklerle bu çevirilerin niteliklerinin ortaya konulmasından oluşacaktır. Çalışmanın sonuç bölümünde çeviri ve yayın süreçleri bağlamında yeni bir çevirinin neden ve nasıl yapılması gerektiği ortaya konulacaktır.

¹ Bundan sonra *Genel Teori* olarak yazılacaktır.

2. İktisatçıların Gözünde John Maynard Keynes Düşüncesi ve Türkiye'deki Macerası

John Maynard Keynes (1883-1946), Davidson'a göre, "iktisadi çözümlerinin devrimci niteliğine bağlı olarak kapitalist toplumun (paraya dayalı girişim ve piyasa yönelimli ekonomi) en iyi tanımını yapan büyük bir düşünür,"dür (Davidson, 2009). Niehans tam aksini iddia eder: "İktisat kuramının tarihi açısından toplumsal, siyasal ve hatta iktisadi çözümlerini zayıf ve önemsiz bir iktisatçıdır," (Niehans, 1994, s. 347). Tilly, "İktisat kuramı ve politika önerileri ihanete uğramış bir iktisatçı" olduğunu savunurken (Tilly, 2007); Laidler, "Modern makroekonomi kuramının mit-yaratma rolünü üstlenmiş bir iktisatçı" olduğunu söyler (Laidler, 2006, s. 39). Klein'e göre, "Keynes her zaman bir klasik iktisatçıdır," (Klein, 1956, s. 1). Laidler, Klein'in aksine, "Klasik iktisadi karikatürize ederek kendisinden sonra gelen iktisatçıların makroekonomiyi bozmasına yol açmış bir iktisatçı olduğu,"nu iddia eder. (Laidler, 2006, s. 40). Neisser, Keynes'in iktisadi düşünce tarihindeki yerinin iktisadın büyük ustaları olan Adam Smith, David Ricardo ve Alfred Marshall'ın yanı sıra olduğu saptamasını yapar. (Neisser, 1946, s. 235). Olumlu veya olumsuz tanımlamalar bir yana bırakıldığında, belki de Keynes hakkında en iyi yorumu, Keynes'in kimi zaman alaycı bir yaklaşımla ama çoğunlukla acımasızca eleştirdiği A. C. Pigou yapmıştır²: "Biz, okla Ay'ı vurmaya çalışan bir sanatçıyı seyrediyoruz. Nişancılığı hakkında ne söylenirse söylensin, ustalığına büyük hayranlık duyabiliriz" (Pigou, 1936, s. 132).

Olumlu ya da olumsuz yaklaşımlar ne olursa olsun Keynes, iktisadi düşünceler mezarlığında önemli bir iktisatçı olup, günümüz makro iktisat kuramının temellerini atmıştır. Onun önemi, iktisat kuramını genel bir kurama dönüştürmesi ve iktisat politikalarının önünü açmasından ileri gelir. Günümüzde her iktisatçının görüşleri doğrudan veya dolaylı olarak Keynes'in düşüncelerinden etkilenmiştir. Bununla birlikte gerek dünyada gerekse de Türkiye'de onun düşüncelerinin yayılması oldukça yavaş olmuştur. Bunun bir nedeni kitabının okunmasının ve anlaşılmasının zorluğudur. Hatta, ileride görüleceği gibi, Ağır ve Özveren'in belirttiğine göre Türkiye'de *Genel Teori*'yi doğrudan okumuş iktisatçı sayısı çok azdır (2016, s. 206). Ağır ve Özveren'in saptamasına göre Keynes'in Türkiye'de yayımlanışından sonra en etkili yapıtı *Genel Teori* değil *Barış'ın İktisadi Sonuçları* kitabı olmuştur.

Keynes'in düşüncesinin Türkiye macerasını belirleyen iki önemli faktör söz konusudur. Her ne kadar *Genel Teori*'nin okunmasının ve anlaşılmasının zor olması bir faktör olsa da asıl belirleyici olan, İstanbul bağlamında, Keynes'in düşüncesinin yayıldığı dönemde İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesinde Alman ekolünün egemen olmasıdır. Betimleyici bir iktisat anlayışının yerine Keynes'in analitik yaklaşımının egemen olması için oldukça uzun bir zamanın geçmesi gerekmiştir. İktisadi düşünceler tarihi üzerine kitap yazmış bir iktisatçı olan Gülten Kazgan *Genel Teori*'nin yayınlanmasının 70. Yılı³ vesilesiyle düzenlenen sempozyumda yapmış olduğu sunumda, 1946 yılında girdiği İktisat Fakültesinde son sınıfa gelene kadar Keynes'e hiç atıf yapılmadığını söyler ve son sınıfta Keynes'in ders programına alındığında da *Genel Teori*'deki kuramı anlamadığını belirtir. 1946 yılında Sabri Ülgener fakülteye geri dönmüş ve Keynes'in kuramını anlattığı bir dersi programa eklemiştir⁴. Yine aynı tarihte, 1946 yılında, Osman Okyar, İktisat Fakültesine asistan olarak başlamış, 1947 yılında Prof. Neumark'ın yönetiminde hazırladığı "Neo-klasik Teoriden Keynes Teorisine" isimli doktora teziyle doktora

² Pigou'nun, "Mr. J. M. Keynes" makalesinin her satırında hayal kırıklığına uğramış bir insanın ruh hâli hissedilir. Makalenin girişinde Newton-Einstein örneğini, Marshall-Keynes örneği ile karşılaştırır. Şöyle yazar: "the general tone *de haut en bas* and the patronage extended to his old master Marshall are particularly to be regretted (Genel üslubu ve eski ustası Marshall da dahil olmak üzere üstenci bakışı özellikle üzüntü vericidir.)" (Pigou, 1936, s. 115).

³ Bu sempozyum, 1936 yılında yayınlanan *Genel Teori*'nin 70. Yayın yılı için Mülkiyeliler Birliği tarafından 2006 yılında düzenlenmiş, sempozyum sunumları 2007 yılında Mülkiyeliler Birliği Dergisi "Genel Teori'den 70 Yıl Sonra" başlığı altında özel sayı olarak yayınlanmıştır.

⁴ Ülgener ders notlarını, 1952 yılında, *İktisat Dersleri* olarak yayınlamıştır.

derecesi almıştır⁵ (Tanyeri, 1985, 1). Ülgener ve Okyar'ın fakülteye katılmalarıyla birlikte Keynes'in düşüncelerinin ilk tohumları İktisat Fakültesinde atılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte henüz Keynes'in kuramının anlaşılmadığı görülmektedir. Kazgan, 1950 yılındaki deneyimini şöyle anlatır: "Neo-klasik, analitik iktisat kuramı eğitimi almadığımız için, kafamızda mikro ya da makro kavramları yoktu. ... Bu açıdan Keynes kuramının ne işe yaradığını, iktisat politikasına nasıl bir anlayış değişikliği getirdiğini pek anlayamadık." (Kazgan, 2007, s. 66).

İktisat Fakültesinde Keynes'in düşüncelerinin anlaşılmasındaki engel daha çok Alman Tarihselci okul geleneğinin fakültenin iktisat müfredatına egemen olmasından kaynaklanmaktadır. Benzer bir durum Ankara Üniversitesi'ndeki iktisat müfredatı için de söz konusudur. Fakat Keynes'in düşüncesinin Türkiye macerasını belirleyen ikinci önemli faktör, Ankara bağlamında, onun düşüncelerinin sakıncalı bulunmuş olmasıdır. Bu durumu Korkut Boratav, aynı sempozyumda yapmış olduğu sunumda, örtük bir biçimde antidemokratik bir ortamın olduğunu ve böyle bir ortamda Aydın Yalçın'ın Keynes'i tanıttığını anlatır (Boratav; 2007, 78). Her ne kadar Boratav Keynes'in düşüncelerinin niçin sakıncalı olduğunu belirtmese de Keynes ile ilgili tartışmanın akademide değil de dönemin muhalif dergisi *Forum*'da yapılmış olması Keynes'in akademinin duvarları arasına girmekte sakıncalı kabul edildiğinin bir göstergesi olarak okunabilir. Aydın Yalçın'ın yazısı⁶ Keynes'in ölümünün 10. yılı olan 1956'da yayınlanmıştır. O, Keynes'in düşüncelerini anlamamış, hatta yanlış değerlendirmiştir (Boratav; 2007, s. 79). Boratav'ın aktardığına göre Aydın Yalçın'ın Keynes'i tanıttığı yazıya Emre Elif, "Okurların Forumu"nda bir eleştiri yazısıyla katkıda bulunur⁷. Fakat bu eleştiri sadece Aydın Yalçın'ın tanıtımı üzerinden yapılmış olması nedeniyle yetersizdir. Anlaşılacağı gibi, her iki yazı da Keynes'i tartışma gündemine taşımaktan başka bir katkı sunmamıştır. Yine de yaşanan polemik, Sencer Divitçioğlu'nun⁸ Paris'ten dergiye gönderdiği yazıyla devam etmiş ve Keynes'in Türkiye'de tanınmasının yolunu açmıştır.⁹ Özetle, Keynes'in düşüncelerinin Türkiye'de yayılmasının, İstanbul ve Ankara merkezli olmak üzere dolaylı olarak gerçekleştiği söylenebilir. Dolaylı olarak kasıt, henüz Keynes'in iktisat kitapları Türkçe olarak yayınlanmamış olmasından kaynaklanır. Sonuç olarak dolaylı da olsa Sabri Ülgener'in¹⁰ ve Osman Okyar'ın 1950'li yılların başında verdiği dersler ve yazılarıyla, Sencer Divitçioğlu'nun 1956 yılında yazdığı bir mektupla Keynes'in iktisat anlayışının yayılmasında öncülük ettiği görülüyor.

Bununla birlikte, Türkiye'de Keynes'in iktisat anlayışını tüm yönleriyle aktaran ve kurumsallaşmasını sağlayan Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi öğretim üyesi Sadun Aren olmuştur. Sadun Aren, biraz da *Genel Teori*'yi çağrıştıracak şekilde kitabının adını *İstihdam, Para ve İktisadi Politika*¹¹ koymuştur. 1960 yılında ilk baskısı yapılan kitap, uzun yıllar makro iktisat kitabı olarak okutulmuş ve toplam 15 baskı yapmıştır. Tuncer Bulutay, kitabın 13. baskısı için yazmış olduğu sunuşta kitabın, Keynes kuramını Türkiye'ye sunan yapıtların başında geldiğini ve Keynes kuramının Türkiye'ye aktarılışının kısa bir gecikmeyle başarılı olduğu saptamasında bulunur (Bulutay, 2014, s.14). Aslında, Türkiye'de Keynes'in ihtisamlı mezar taşı kitabesinin bu kitap aracılığıyla okunduğunu söylemek abartılı bir iddia sayılmaz. Bu durum Keynes'in Türkiye'deki macerasının talihsizliği olarak değerlendirilebilir. Ancak talihsizlik Sadun Aren'in klasik

⁵ Osman Okyar 1940 yılında Cambridge Üniversitesi'nden B. A. derecesiyle mezun olmuştur. 1941-43 yıllarında Dışişleri Bakanlığı'nda çalışmış, 1943-46 yıllarında askerlik görevini yapmıştır. Okyar, lisans döneminde Cambridge Üniversitesi'nde Keynes'in öğrencisi olmuştur. (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2006). Okyar, 1949 yılında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası'nda "Neo-Klasik Teoriyle Keynes Teorisinin Karşılaştırılması I" başlığıyla bir makale yayımlanmıştır.

⁶ Yalçın, Aydın, "John Maynard Keynes, İncelemeler", *Forum*, sayı:51, 1 Mart 1956. Aktaran, (Çakmak, 2007, 468).

⁷ Elif, E., "John Maynard Keynes", *Forum*, sayı:55, 1 Temmuz 1956. Aktaran, (Boratav, 2007, 468).

⁸ Divitçioğlu, Sencer, "Keynes ve Marx Hakkında", *Forum*, sayı:60, 15 Eylül 1956. Aktaran, (Çakmak, 2007, 469).

⁹ Bu polemik yazılarının geniş bir özeti için bkz. Çakmak, D. (2007) *Forum Dergisi: 1954-1960*, Ankara, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

¹⁰ Sabri Ülgener 1962 yılında uzun yıllar ders kitabı olarak okutulan *Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme* kitabını yayımlar.

¹¹ Aren, Sadun (2014) *İstihdam, Para ve İktisadi Politika*, İmge Kitabevi, 15. baskı

yapıtından değil *Genel Teori*'nin çeviri macerasından kaynaklanır. Aksine Keynes'in doğru ve anlaşılır bir biçimde tanıtılmasında *İstihdam, Para ve İktisadi Politika* tam anlamıyla bir talih eseridir.

3. Genel Teori ve Türkiye'deki Çeviri Macerası

İlk baskısı 1936 yılında yapılan *Genel Teori*, Keynes'in ustalık yapıtı olduğu kadar Adam Smith'in *Milletlerin Zenginliği* kitabı düzeyinde iktisat biliminin kurucu kaynaklarından biridir. Nasıl ki *Milletlerin Zenginliği* iktisat biliminin kurucu kaynağı olarak kabul ediliyorsa, *Genel Teori* de makroekonominin kurucu kaynağı, Leijonhufvud'un ifadesiyle "makro kuramın başlangıcı" kabul edilir (Leijonhufvud, 1968, s. 3). Keynes, *Genel Teori*'de klasik iktisadın aksine, toplam büyüklüklerle ilgilenir. Onun amacı bir bütün olarak iktisadi sistemi açıklamaktır. Bu ise, firmalar ya da iktisadi aktörlerin tekil davranışlarına göre açıklanamaz. Fransızca baskıya önsözde Keynes, "Kuramımı genel kuram olarak adlandırdım. Esas olarak ekonomik sistemin bütünsel hareketiyle -belirli bir sektörün, firmanın ya da bireyin tasarrufu, yatırımı, istihdamı, üretimi, kârı, geliri ile değil, toplam¹² tasarruf, toplam yatırım, toplam istihdam, toplam üretim, toplam kâr, toplam gelir ile- ilgilenmekte olduğum anlamına gelir," (Keynes, 2013, s. xxii). Keynes bu ayrımın yapılmamasının önemli bir hataya neden olacağını belirtir. Ona göre, örneğin, faiz oranında bir artış bireyin tasarruflarında ve dolayısıyla da gelecekteki gelirinde bir artışa neden olurken, faiz artışı gelirdeki azalmaya bağlı olarak toplam tasarruflarda bir azalmaya neden olur (Keynes, 2013, s. 110). Yine tekil sektörlerde nominal ücretlerde bir artış, aynı sektörde reel ücretlerde bir artışa neden olurken ekonominin bütününde nominal ücretlerdeki artış reel ücretlerde bir azalmaya neden olacaktır (Keynes, 2013, s. 10).

Keynes, *Genel Teori* kitabını yaşamakta olan büyük bunalımın son yıllarında, 1936 yılında yayınladı. Dönem, yoğun işsizliğin yaşandığı kapitalist sistemin geleceğinin belirsiz olduğu bir dönemdir. O, bu kitabıyla içinde yaşadığı sistemin iktisadi sorunun ne olduğunu ve bu sorunun çözümü için ne yapılması gerektiğini kuramsal düzeyde ortaya koymayı amaçlar. "*Genel Teori* kamusal işlerle ilgili harcama politikası değildir. Adının da işaret ettiği gibi, kuramla ilgilidir. Uygulamaya dönük bir politika tartışması içermez," (Patinkin, 1977, s. 9). Her ne kadar Keynes iktisadi sorunlara pratik çözümler üretmek istese de sistemin bütünsel yapısının anlaşılması amacıyla oldukça kuramsal bir çalışma yapmak zorunda kalır. Bu durumu, çalışmanın önsözünde açıkça belirtir. "Bu kitap esas olarak meslektaşım iktisatçılar için yazılmıştır. Diğerleri için de anlaşılır olacağını umarım. Fakat ana amacı kuramın zor sorularıyla ilgilenmektir ve sadece ikinci düzeyde bu kuramın pratik uygulamalarıdır," (Keynes, 2013, s. xv). Doğal olarak, çalışmanın soyut niteliği ve tanımlamış olduğu yeni kavram ve ölçüm seti Keynes'in kuramının anlaşılabilirliğini da etkilemiştir. Buna ek olarak Keynes'in seçkin tutumunu yansıtan tarzı ve anlaşılma kaygısıyla yapılan tekrarlamalar kitabın okunmasını daha da zorlaştırmaktadır. Samuleson, "Kötü yazılmış, yetersiz düzenlenmiştir. ... Derslerde kullanmak için uygun değildir. Kibirli, aksi, polemik... Kitap bittiğinde, analizinin açık ve aynı zaman da yeni olduğunu görürüz. Kısaca bir dâhinin çalışmasıdır," (Samuleson, 1946, s. 190). Benzer bir biçimde, Johnson da kitabın zorluğunu kabul eder. "Anlatımı ve görüşlerini ortaya koyuş biçimi, sürekli bir düşünme ve anlatım alışkanlıklarından kaçınma çabasını yansıtır," (Johnson, 1961, s. 2). Ayrıca, Johnson'a göre "Kitabın analitik içeriği çok daha temel bir zorluk olarak okuyucunun karşısına çıkar. Bu zorluk, toplam büyüklükler ve iktisadi dinamiklerin anlaşılmasında kavramların büyük ölçüde yetersiz kalmasından kaynaklanır," (Johnson, 1961, s. 3). Tüm bu zorluklara rağmen, Johnson, "*Genel Teori*'nin ekonominin kapsamlı ve basit bütünleşik bir modelini sağlaması ve bu

¹² Toplam kelimesi, Keynes'in "Aggregate" kelimesinin tam karşılığı olmamasına hatta yanlış anlamalara yol açacak olmasına rağmen ders kitaplarında kullanıldığı için tercih edilmiştir. "Aggregate" kelimesinin karşılığı olarak Türkçe ilk çeviride Akif Erginay "yekün", son çeviride ise Selçuk Akalın "derneşik" kelimesi kullanılmaktadır (bkz. Keynes, 2010; Keynes, 1959-1963).

modelin sadece toplam nicelikler sorunlarının analizini kolaylaştırdığı gibi bu tür modellerle ilgili ekonometrik çalışmalarında önünü açtığını belirtir,” (Johnson, 1961, s. 17). Samuelson’un eleştirisinde aşırıya kaçmış olduğu söylenebilir. *Genel Teori*’nin zorluğu ile ilgili son bir saptama Paul Krugman tarafından yapılmıştır. Krugman, *Genel Teori*’nin yayınlanışının 70. yılı için Palgrave Macmillan yayınevinin yapmış olduğu özel baskının giriş yazısında, “İnsanlara *Genel Teori*’yi nasıl okuyacaklarını söylerken, leziz bir aperatif ile başlayan ve enfes bir tatlı ile biten bir yemek, fakat ana yemek oldukça sert bir et şeklinde tanımlamanın uygun olduğunu karar verdim. Okuyucular açısından, aradaki argümanı atlayarak kitabın sadece kolayca sindirilebilir bölümlerini okumak oldukça iştah açıcıdır. Fakat kitabın gerçek değeri ana yemektedir,” (Krugman, 2018, s. xxix)¹³ diye yazar. Krugman’ın da özellikle belirttiği gibi *Genel Teori* oldukça zor okunan bir kitaptır¹⁴. Bununla birlikte, kitabın bütünsel olarak değerlendirildiğinde Keynes’in modelini açık ve anlaşılır bir tarzda ortaya koyduğu görülür. Keynes, mevcut iktisadi bilgiyi, daha açık bir ifadeyle iktisat kuramın sorunsalını (klasik okul), gözlem ve deneyimlerine dayanarak eleştiriye tabi tutar ve bu eleştirisi üzerinden kendi sorunsalını ortaya koyar. Bu sorunsal çerçevesinde oluşturduğu model üzerinde kendi iktisat kuramını temellendirir.

Genel Teori’nin zor bir kitap olduğu Türkçe çevirmenlerin de iddia ettiği bir olgudur. Bu zorluk muhtemelen kitabın çevirisindeki gecikmenin de nedenidir. *Genel Teori* 1936 yılında İngilizce yayınlanmasından tam 23 yıl sonra Türkçeye çevrilmiştir. Çevirmen Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğretim görevlisi Prof. Dr. Akif Erginay’dır. Erginay, 1959 yılında Hukuk Fakültesi Dergisi’nin 16. cildinin 1. sayısında “Çalışma Faiz ve Para Hakkında Genel Teori” olarak ilk üç bölümünü yayınlamaya başlar. Kitabın 4 ve 6. bölümleri 1960 yılında 17. cilt, 1. sayıda “Tarifler ve Mefhumlar” olarak; 7 ve 8. bölümleri 1961 yılında 18. cilt, 1. sayıda “Çalışma Faiz ve Para Hakkında Genel Teori” olarak; 9 ve 11. bölümleri 1962 yılında 19. cilt, 1. sayıda “İstihlak Eğilimi II. Subjektif Faktörler” olarak; 12,14 ve 14.Bölüme Ek bölümleri 1963 yılında 20. cilt, 1. sayıda “Çalışma Faiz ve Para Hakkında Genel Teori” olarak yayınlanır.¹⁵ Erginay, 6 kitap, 24 bölümden oluşan *Genel Teori*’nin 4. kitabının 14. bölümünde çeviriyi yarıda bırakmıştır.

Akif Erginay, *Genel Teori*’yi ne amaçla çevirdiğini dipnotta özellikle belirtir. “İktisat alanında bir çığır açtığı artık kabul edilen bu eserin Türkçeye de tercüme edilmesinin faydalı olacağını düşündüm. Eserin ağır bir dille yazılmış olması, güç ve alışık olduğumuz mefhumlardan farklı ve yeni esaslara dayanması ve Türkçe iktisat terimlerinin kifayetsiz bulunması, beni böyle bir tercüme mes’uliyeti karşısında tereddüde sevketti,” (Erginay, 1959, s. 298). Dipnottan anlaşılacağı gibi Erginay, *Genel Teori*’nin iktisat alanında bir çığır açtığının anlaşıldığını düşünmektedir. Bu

¹³ “In telling people how to read The General Theory, I find it helpful to describe it as a meal that begins with a delectable appetizer and ends with a delightful dessert, but whose main course consists of rather tough meat. It is tempting for readers to dine only on the easily digestible parts of the book, and skip the argument that lies between. But the main course is where the true value of the book lies.”

¹⁴ Yukarıdaki metni, *Genel Teori*’nin çevirmeni Uğur Selçuk Akalın bir makalesinde oldukça farklı (olumsuz) bir biçimde yorumlar. “Paul Krugman’ın ise kitabı, iyi bir mezeyle başlayıp güzel bir tatlı ya da meyveyle bitmesine rağmen ana yemeği berbat bir et olan bir menü olarak betimlemesi dikkat çekicidir,” (Akalın: 2009, ii-iii). Akalın ne yazık ki “tough” kelimesini ilk anlamıyla alır ve zor ya da sert anlamından farklı olarak berbat olarak tanımlar. Bu ise Krugman’ın değerlendirmesinin tam karşıtı bir anlam içerir. Akalın, alıntılıdığı metinden bağımsız olarak Krugman’ın yazısını ne amaçla ve nerede yazdığına dikkat etmiş olsaydı muhtemelen bu hataya düşmeyecekti. Çünkü, Akalın’ın yorumunun aksine, Krugman ana yemeği sert olarak tanımlarken amacı onun ne kadar değerli olduğunu belirtmektir. Zaten, *Genel Teori*’nin özel baskı için yazılan bir giriş yazısında kitabın berbat olduğunu iddia etmek biraz garip kaçacaktır. Üstelik Krugman, cümlelerin devamında kitabın gerçek değerinin ana yemekte olduğunu özellikle vurgulamaktadır.

¹⁵ Açık erişim için: Çalışma Faiz ve Para Hakkında Genel Teori (Bölüm 1 - Bölüm 3) https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000001499

Tarifler ve Mefhumlar (Bölüm 4 – Bölüm 6) https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000001489

Çalışma Faiz ve Para Hakkında Genel Teori (Bölüm 7 - Bölüm 8) https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000001496

İstihlak Eğilimi II. Subjektif Faktörler (Bölüm 9 - Bölüm 11) https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000001430

Çalışma Faiz ve Para Hakkında Genel Teori (Bölüm 12 - Bölüm 14 ve 14. Bölüme Ek) https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000001414

düşüncesinde haksız da sayılmaz. Erginay, Büyük bir sorumluluk üstlenerek kitabı Türkçe'ye çevirmeye başlamıştır. Amacı, çeviriyi dergi sayfalarında kalmadan kitap olarak yayınlamaktır. Bunun için "... tercümede zühul görecektir ve terimleri isabetli bulmayacak kimselerin, beni ikaz edecekleri ve kitap halinde muhtemel ikinci baskı için yardımlarını esirgemiyecekleri düşüncesiyle," okuyucuların yardımlarını ümit etmektedir (Erginay; 1959, s. 298)¹⁶.

Akif Erginay'ın çevirisi genel okuyucuya ulaşmamasına rağmen oldukça önemli bir girişim olarak kabul edilebilir. Çevirinin beş yılda ve dergi sayfalarında Keynes'in makaleleri izlenimi verecek bir tarzda yayınlanmış olması talihsiz bir durumdur. Üstelik, çevirinin "14. Bölüme Ek" bölümünden sonra tamamlanmamış olması da bir eksiklik olarak görülebilir. Bu eksikliğin nedeni bilinmemekle birlikte, *Genel Teori*'nin 5. kitabı "Para-Ücretler ve Fiyatlar" ve 6. kitabı "Genel Teori ile İlgili Kısa Notlar"ın, özellikle de 6. kitabın 24. bölümü "Genel Teori'nin Yol Açabileceği Toplumsal Felsefe Üzerine Sonuç Notları"nın çevrilmemiş olması kitabın bütünsel olarak anlaşılmasını engellemiştir. Önemli eksikliklere rağmen sadece dönemin dili ve çevirmenin de belirttiği gibi yeni kavramların ilk kez kullanılması dışında kitabın çevrildiği bölümlerde sorun gözükmemektedir. Sadece bir örnekle bugünkü okuyucu açısından çevirinin ne kadar zor okunduğu gösterilebilir. "Bu izahat, iki mülâhazayı ortaya koymaktadır: işçilerin reel ücretlerle nominal ücretler karşısında aldıkları fiilî durum ve harekete taallük eden birinci mülâhazanın, nazarî büyük bir ehemmiyeti yoktur; buna mukabil ikincisi esasa taallük etmektedir (Keynes: 1959, s. 302). Okunmadaki tüm zorluklarına ve tamamlanmamış olmasına rağmen Erginay'ın çevirisi, bugüne kadar yapılmış çevirilerin en iyisi olduğu söylenebilir.

Genel Teori'nin ikinci çeviri denemesi 1969 yılında Asım Baltacıgil tarafından yapılmış *İstihdam, Faiz ve Para Genel Teorisi* adı altında Fakülteler Matbaası tarafından yayınlanmıştır. Bir başka anlatımla *Genel Teori*'nin Türkçe kitap olarak yayınlanması İngilizce ilk baskısından tam 33 yıl sonra gerçekleşmiştir. Bu çeviri, ikinci baskı olarak 1980 yılında Minnetoğlu Yayınları ve yeni baskı olarak 2020 yılında Liberus Kitap tarafından tekrarlanmıştır. Her üç baskıda çevirmenle ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Sadece ilk baskıda Karadeniz Teknik Üniversitesi Öğretim görevlisi olarak açıklama yapılmaktadır. Çevirmiş olduğu kitaplar arasında Edward Gibbon'un *Roma Tarihi* olduğunu ek bir bilgi olarak verilebilir.

Her ne kadar Baltacıgil'in çevirisi 2020 yılında yeni baskı olarak yayınlanmış olsa da bu baskıda yenilik sadece bazı kelimelerin güncelleştirilmesinden ibarettir. Bir başka anlatımla çeviri metninin özüne ve metnine ilişkin herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Örneğin, ilk iki baskıda kullanılan "postula" kelimesi "varsayım" olarak değiştirilmiştir. Üstelik yayıncı ilk iki baskıyı görmezden gelerek kitabı yeni çeviriymiş gibi birinci baskı olarak yayınlamayı tercih etmiştir. Bu tercihin, önceki baskıları okumuş olan okuyucunun yeni çeviri beklentisini karşılamadığı açıktır.

Asım Baltacıgil, 1969 yılı baskısına yazmış olduğu "Çevirenin Notu"nda *Genel Teori*'yi ne amaçla çevirdiğini anlatır. Ona göre kitap, "Özellikle İkinci Cihan Savaşı'ndan sonra Batı ülkelerinin kalkınmasında¹⁷ başlıca yol gösterici niteliğini taşıyan ..." kalkınma ile ilgili bir kitaptır (Keynes; 2020, s. 11). Bu iddiasını bir iktisat tarihçisi gibi tarihsel örneklerle destekler. "İngiltere, Batı Almanya ve hatta ABD gibi memleketlerin son yıllardaki ekonomik gelişmelerinin mucizeye dayanmadığını fakat *Keynes doktrininin uygulanmasından* başka bir sonuç olmadığını önemle hatırlatırız." Devamında her ne kadar ne demek istediği anlaşılıyor olsa da, "*Kapitalizm ile komünizmin birbiriyle savaşmalarının* Ortaçağ'daki din ve mezhep mücadelesi biçiminde sürmesi yanında fakat

¹⁶ Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları'ndan yayınlanan *Akif Erginay'a 65nci Yaş Armağanı* kitabında çalışmalarını gösteren listede çevirinin kitap olarak yayınlanmadığı görülüyor.

¹⁷ Vurgu bana aittir.

ondan büsbütün ayrı ve herhalde *teori ile pratiğin tam dengelenmesiyle*¹⁸ yükselen Keynes doktrini çağımızın en büyük ileri atılışlarından biridir,” (Keynes; 2020, s. 11). Bu tespit, aslında çevirmenin kitabı bütünsel olarak anlamadığının bir ifadesi olarak okunabilir.

“Çevirenin Notu”ndan anlaşılacağı gibi, Asım Baltacıgil’e göre *Genel Teori* bir kalkınma politikasıdır ve gelişmiş ülkelerin durumu bunun tarihsel kanıtıdır. Fakat Keynes’in doktrini çok önemli bir işlevi de yerine getirmektedir. Kapitalizm ile komünizmin savaşında Keynes’in doktrini, teori ve pratiği tam dengelemesi ile öne çıkmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla Keynes doktrini teori ve pratiği tam dengeleyerek kapitalizm ile komünizm arasındaki savaşı sonlandırmaktadır. Çevirmenin niyetini daha fazla okumaktan vazgeçip bu tespitler üzerinde Keynes’in ne düşüneceğini bizzat çevirmenin çevirdiği eserde aramak çok daha ilginç olacaktır.

Genel Teori’nin ne hakkında olduğunu anlamayan Asım Baltacıgil, kitabın çok ağır bir bilim eseri olduğunu belirterek çevirisinin zorluğundan bahseder ve bu konuda olabilecek kusurları içtenlikle kabul edeceğini söyler. Kitabın kusurlarını sadece birkaç örnekle göstermek mümkün. Bunun için sadece kitabın giriş bölümünden, “Genel Teori”den, örnek vermek yeterli olacaktır:

Asım Baltacıgil’in çeviri metni: “Klasik teorinin varsayımlarının, olası denge konumlarının sınırlayıcı bir noktası olduğunu varsaydığı genel duruma değil, yalnızca özel bir duruma uygulanabilir olduğunu iddia edeceğim” (Keynes: 2020, s. 15).

Keynes’in orijinal metni: “I shall argue that the postulates of the classical theory are applicable to a special case only and not to the general case, the situation which it assumes being a limiting point of the possible positions of equilibrium” (Keynes: 2013, s. 3).

Yorum: Baltacıgil’e göre, genel durum olası denge konumlarının sınırlayıcı bir noktası olup klasik teorinin varsayımları bu genel duruma uygulanabilir değildir. Oysa Keynes, klasik teorinin varsayımlarının olası denge durumlarının sınırlı bir noktasına uygulandığını bu noktaların dışında kalan genel duruma uygulanmadığını iddia edeceğini söylemektedir. Baltacıgil’e göre *Genel Teori*, sadece sınırlı denge noktalarını varsaydığı genel duruma uygulanabilir.

Asım Baltacıgil’in çeviri metni: “Bu teorinin uygulandığı özel halin ayırt edici nitelikleri de fiilen içerisinde yaşadığımız iktisadi toplumun ayırt edici nitelikleri değildir. O halde, onun vardığı sonuçların bildiğimiz olaylara uygulanması iddia edildiği takdirde, öğretimi de aldatici ve kötü sonuçlar verici olabilir” (Keynes: 2020, s. 15).

Keynes’in orijinal metni: “Moreover, the characteristics of the special case assumed by the classical theory happen not to be those of the economic society in which we actually live, with the result that its teaching is misleading and disastrous if we attempt to apply it to the facts of experience” (Keynes, 2013, s. 3).

Yorum: Baltacıgil’e göre, (klasik kuramın) vardığı sonuçların bildiğimiz olaylara uyguladığımızda öğretimi de aldatici ve kötü sonuçlar verir. Oysa Keynes, burada öğretinin (klasik kuram) yanlış ve bu öğretinin uygulanmasının tehlikeli olacağından söz etmektedir. Keynes’in klasik kuramın öğretiminin (öğretisinin değil) yanlış olmasını önemsemediği, en azından bu metin için söylenemez. Onun amacı klasik kuramın yanlış olduğunu ve bu kuramın uygulanmasının içinde yaşadığımız iktisat toplumunda (ki klasik kuramın geçerli olduğu özel durumdan farklı olarak, yani olası genel denge noktalarının dışındaki bir durumda olan bir toplumda) yıkıcı sonuçları olacağını göstermektir.

Asım Baltacıgil’in çevirisinin ne kadar özensiz ve anlaşılmasız olduğunu gösteren iki örnek aşağıdadır. Örnekler yine kitabın ilk bölümlerinden verilecektir:

Asım Baltacıgil’in çeviri metni: “Değer ve üretim teorisiyle ilgili eserlerin çoğu, özellikle istihdam edilmiş kaynaklardan bir hacim verisinin çeşitli kullanılışları ile bu miktar kaynağının istihdam edildiğini söyleyen hipotezde, karşılıklı olarak

¹⁸ Vurgu bana aittir.

ödüllemelerini ve ürünlerinin izafi değerlerini belirleyen koşullar arasındaki dağılımı işlemişlerdir” (Keynes: 2020, s. 17).

Keynes’in orijinal metni: “Most treatises on the theory of value and production are primarily concerned with the distribution of a given volume of employed resources between different uses and with the conditions which, assuming the employment of this quantity of resources, determine their relative rewards and the relative values of their products” (Keynes: 2013, s. 4)

Yorum: Burada çevirmenin ne anlattığını anlamak mümkün olsa bile oldukça büyük bir çaba göstermek gerekmektedir. Bu çevirinin anlaşılabilir oluşu Keynes’in metninin zorluk derecesiyle açıklanamaz. Öncelikle Baltacıgil “verili” ya da “mevcut” (given) kelimesini “veri” (data) olarak kullandığını belirtmek gerekir. Daha açık bir şekilde metin, farklı kullanım alanları arasındaki kaynak dağılımından ve bu kaynakların istihdam edildiğinde elde edilecekleri kazançları ve ortaya çıkan ürünlerin değerlerini belirleyen koşullar hakkındadır. Keynes’in bu metni anlaşılır bir biçimde şöyle çevrilebilir: Üretim ve değer kuramı hakkındaki incelemelerin çoğu, esas olarak istihdam edilmiş kaynakların verili hacminin farklı kullanım alanlarına dağılımıyla ve bu miktar kaynağın istihdam edildiği varsayılarak kaynakların görece kazançlarını ve ürünlerinin görece değerlerini belirleyen koşullarla ilgilenmektedir.

Asım Baltacıgil’in çeviri metni: “Bu açıklama iki gözlemi hatıra getirir: gerçek ücretler ve itibari ücretlerle karşı karşıya bulunan çalışanların eylemli tutumlarını ele alan birincisinin temelli bir teorik önemi yoktur; ikincisi ise tersine önemlidir” (Keynes: 2020, 21)

Keynes’in orijinal metni: “This calls for two observations, the first of which relates to the actual attitude of workers towards real wages and money-wages respectively and is not theoretically fundamental, but the second of which is fundamental” (Keynes: 2013, 8).

Yorum: Burada çeviri metninin okuyucu tarafından anlaşıldığını söylemek oldukça zordur. Okuyucu olarak, “Gerçek ücretler ve itibari ücretlerle karşı karşıya kalan çalışanların eylemli tutumlarından birincisi ve ikincisi nedir? sorusu sorulabileceği gibi itibari ücret nedir? sorusu da sorulabilir. Aslında çeviri anlaşılır nitelikte olsa hatalı bir çeviri değildir. Bu metin anlaşılır bir biçimde şöyle çevrilebilir: “Bu, işçilerin, birincisi reel ücretlere ve diğeri de parasal ücretlere karşı işçilerin fiili tavırlarıyla ilgili olmak üzere, birincisinin kuramsal açıdan önemsiz fakat ikincisinin önemli olduğu iki gözlem yapmayı gerekli kılar.”

Bu örneklerin, çevirinin geneli hakkında bir yorum yapılması için yeterli olmadığı iddia edilebilir. Fakat, örneklerin kitabın henüz giriş bölümünden verilmiş olması ve genel olarak çevirmenin *Genel Teori*’yi ve Keynes’in düşüncesini anlamamış olması bu iddiayı geçersiz kılmaktadır. Özetle, çevirinin özensiz ve anlaşılabilir olması Keynes ve onun muhteşem kitabesi için bir talihsizlik olmaktadır.

Genel Teori’nin üçüncü çeviri denemesi Uğur Selçuk Akalın tarafından 2008 yılında *Genel Teori: İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi*, Kalkedon Yayınları’ndan yayınlanmıştır. Bu çeviri gözden geçirilmiş 2. baskı olarak 2010 yılında Kalkedon Yayınları tarafından tekrar yayınlanmıştır. Çevirmen Marmara Üniversitesi İktisat Fakültesi öğretim üyesidir. Diğer çevirmenlerden farklı olarak iktisat alanında çalışmalar yapan bir akademisyen olması çevirinin başarısına önemli katkı yapacağı düşünülebilir. Fakat çevirideki anlatım bozuklukları görmezlikten gelinse bile ilk iki çeviriye göre ciddi çeviri yanlışları söz konusudur. Öyle ki Keynes’in düşüncesinin tam aksi bir görüş olarak değerlendirilebilecek düzeyde çeviri hatası yapıldığı görülür. Bu durum bir iktisatçı olarak çevirmenin *Genel Teori*’yi doğru anlamadığı izlenimi vermektedir. Bunun açık kanıtı, ilk baskıda en azından gözden kaçtığı söylenebilecek yanlış çeviriler, gözden geçirilmiş yeni baskıda bir iktisatçı olarak fark edilip düzeltilmesi gerekirdi. Elbette ikinci seçenek, yeni baskının “gözden geçirilmiş” ibaresi öylesine konulmuş olduğu açıklaması

olabilir. Çok önemli, hatta Keynes'in düşüncesine karşı iki örnek vererek, çevirinin niteliğini değerlendirmeyi kitabı satın almış okuyucuya bırakacağız:

Uğur Selçuk Akalın'ın çeviri metni: "Oysaki günlük deneyimler, emeğin (belli sınırlar içinde) parasal ücretten ziyade reel ücrete bakarak anlaşma yaptığını ve bunun da bir ihtimal olmaktan çok normal bir durum olduğunu hiçbir şüpheye mahal bırakmaksızın ortaya koymaktadır. İşçiler parasal ücretlerde meydana gelen azalmalara karşı genellikle direnç gösterdikleri sürece, ücret mallarının fiyatlarında bir artış meydana geldiğinde emeklerini piyasadan çekme alışkanlıklarına sahip değildir. (Keynes; 2010, s. 19).

Keynes'in orijinal metni: "Now ordinary experience tells us, beyond doubt, that a situation where labour stipulates (within limits) for a money-wage rather than a real wage, so far from being a mere possibility, is the normal case. Whilst workers will usually resist a reduction of money-wages, it is not their practice to withdraw their labour whenever there is a rise in the price of wage-goods," (Keynes, 2013, s. 9).

Yorum: Burada doğru çeviri, "emeğin (belli sınırlar içinde) reel ücretlerden ziyade parasal ücrette bakarak" olmalıdır ki, Keynes'in *Genel Teori'deki* temel tezidir. Akalın'ın çevirisine göre işçiler reel ücrete göre sözleşme yaparlar ve parasal ücretlerin hiçbir önemi yoktur. Lisans düzeyinde bir eğitim almış bir iktisatçının, Akalın'ın çevirisini okuduğunda bu önermenin Keynes'e ait olmadığını hemen anlayabilir. Ne yazık ki gözden geçirilmiş yeni baskıda bu hata fark edilmemiştir. Ya da çevirmen hata olduğunu anlamamıştır. Üstelik çevirinin devamında, doğru bir biçimde, işçilerin parasal ücretlerde meydana gelecek azalmaya karşı direnç gösterdiğini yazmaktadır. Bu cümlelerin ilk cümleyle çeliştiği açıktır.

Uğur Selçuk Akalın'ın çeviri metni: "Sosyal adaletsizlikleri ve görünen mezalimi gelişme sürecinde yaşanan kaçınılmaz olaylar olarak açıklıyor, bunların iyilikten ziyade zarar veren şeyler olduğunu belirterek değiştirilmesi girişiminde bulunuyor ve yetkililerin görevlerini yerine getirmelerini söylüyordu," (Keynes, 2010, s. 38).

Keynes'in orijinal metni: "That it could explain much social injustice and apparent cruelty as an inevitable incident in the scheme of progress, and the attempt to change such things as likely on the whole to do more harm than good, commended it to authority" (Keynes, 2013, s. 33).

Yorum: "değiştirilmesi girişiminde bulunulması iyi değil daha zararlı olduğunu yetkililere öneriyordu," şeklinde olmalıdır ki; Keynes'in Ricardocu düşünceye karşı eleştirisinin özünü oluşturur. Keynes'in *Genel Teori'yi* yazmasının amacı, mevcut toplumsal adaletsizlikler ve olumsuzlukların ekonomik büyüme sürecinin bir sonucu olarak gören ve değiştirilmesine yönelik ekonomi politikaların mevcut durumu daha da kötüleştirileceğini savunan görüşü (Keynes, Ricardocu gelenek olarak adlandırır) eleştirmek ve yanlış olduğunu göstermektir.

Genel Teori'nin dördüncü ve son çeviri denemesi Ege Alp Güneri tarafından 2021 yılında *İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Kuramı* Gece Kitaplığı'ndan yayınlanmıştır. Kitapta çevirmen ile ilgili herhangi bir bilgi verilmemektedir. Çevirmen hakkında yapılan küçük bir araştırma onun iktisatçı olmadığı ve sadece spiritüel tarzı kitapları çevirdiğini göstermektedir. Çevirmenin aynı yayınevinden bir de Hegel'in *Felsefe Tarihi Üzerine Dersleri* kitabını çevirdiği görülüyor.

Bu çevirinin niteliği, gerçek anlamda okuyucu için bir hakaret olarak değerlendirilebilir. Çevirmen, günümüz teknolojisinin nimetlerinden biri olan "Google Translate" sonuna kadar kullandığı gibi, yayınevi de bu çeviri metnini düzenleme gereksinimi duymamıştır. Sadece Google çeviri metninde çevirmen büyük bir zahmete katlanarak bazı kelimeleri değiştirmekle yetinmiştir. Bu çeviriyle ilgili örnek vermek gereksiz olmakla birlikte okuyucuya saygı nedeniyle iki örnek vermekle yetinilecektir. Elbette alıntılanan metinler üzerinde herhangi bir değişiklik yapılmamıştır.

“Hacim olarak geniş varyasyonlar yaşanmaktadır. ne emeğin asgari gerçek taleplerinde ne de üretkenliğinde belirgin bir değişiklik olmaksızın istihdam. Emek, bunalımda, patlamadakilere daha acımasız değildir- ne münasebet. Fiziksel üretkenliği de daha az değildir,” (Keynes; 2021, s.23).

“Her bir kişinin diğerlerinin üretimleri için ödeme aracı insanlar, kendisine sahip olduklarından oluşur” (Keynes; 2021, s.23).

Bu iki örnek yeterli mi sorusuna en iyi cevap, sanırım çevirmenin çeviride kullandığı kelime “ne münasebet” olacaktır.

4. Sonuç

Çeviri etkinliğinin ne kadar önemli ve vazgeçilmez olduğunu tartışmak gereksizdir. Çeviri etkinliği, tek penceresi olan bir eve yeni pencereler eklemeye benzer. Işık farklı pencerelerden farklı tonlarda odayı nasıl aydınlatırsa çeviri de düşünce dünyasını benzer şekilde aydınlatır. Böylesine önemli bir etkinlik acemi inşaatçıların eline bırakılamaz. Bırakılmamalıdır. Çeviri etkinliğinde, çevirmen sadece okuruna karşı sorumlu olan yazardan farklı olarak çeviri, çevirdiği eserin yazarına karşı da sorumludur. Bu sorumluluk yazarın düşüncesinin doğru aktarılmasını gerektirir. Elbette bunun için gerekli koşul aktarılan metnin yazıldığı orijinal dilin iyi bilinmesini zorunlu kılar. Diğer taraftan okuyucuya karşı sorumluluk, aktarılan düşüncenin anlaşılır olmasını (elbette doğru) gerektirir. Bu, çevirmenin ayrıca aktardığı dile de hâkim olmasını zorunlu kılar. Özellikle de bilimsel metinlerin çevirilerinde çevirmenin ilgili bilim dalının kavramlarına ve söz dağarcığına hâkim olmasının önemi açıktır. Bu durum aslında yayın sürecinde bir başka kontrol mekanizmasının uygulanmasını da gerektirir. Yayıncı çevirmenden gelen metni, konusunda uzman bir editörün genel çeviri kontrolü yaptırmakla sorumludur. Gerçek sorumluluk sadece çevirmenle sınırlı olmayıp, yayıncıyı da kapsar.

Genel Teori'nin Türkiye'deki çeviri macerasına bakıldığında ne yazık ki ne çevirmenlerin ne de yayıncıların sorumlu davrandıkları söylenemez. Çevrilen metinler, tek pencereye yeni pencere açmış gibi görünmekle birlikte bırakın evin içerisine ışık girmesini sağlamayı evin daha da karanlık olmasına neden olmuştur. Hemen hemen herkesin kabul ettiği gibi Keynes'in *Genel Teori*'deki üslubu zordur. Fakat bu zorluk Keynes'in dönemi için yeni kavramlar ve yeni analiz yöntemleri getirmesinden kaynaklanır. Bu durum, Türkçe çevirilerdeki hata ve özensizliğin nedeni olarak ileri sürülemez. Hele ki *Genel Teori*'nin nasıl çevrilmesine ilişkin, Cihan Gerçek tarafından çevrilen *Para Üzerine Bir İnceleme* gibi mükemmel bir örnek varken. Bu çevirinin başarısına İş Bankası Kültür Yayınları'nın yayın sürecinin gereklerini yerine getirerek katkıda bulunduğu açıktır. Yayıncı, çeviri metnini önde gelen iktisatçılardan Ahmet Haşim Köse'nin editörlüğünde çeviri kontrolü yaptırarak yayınlamıştır.

Bu çalışmanın amacı, *Genel Teori*'nin Türkçe 'ye yeniden çevrilmesinin zorunlu olduğunu göstermektir. İktisadi düşünce tarihi mezarlığındaki büyük mezarlardan biri olan Keynes'in muhteşem mezar taşı kitabesine yakışan özenli bir çevirinin Türkçe mezar taşı kitabesinde aynı muhteşemlikte bulunmasının zamanı çoktan gelmiştir. En azından İşaya Üşür'ün de belirttiği gibi “bakanın gözündeki zarafet” mezar taşı kitabesinin muhteşemliğiyle çakışsın. Keynes ve *Genel Teori* Türkçe 'de bunu hak ediyor. Yeni bir çevirinin önünü açma düşüncesi çalışmanın amacının gerçekleşmesi anlamına gelecektir.

Kaynakça

- Ağır, S. ve Özveren, E. (2016). Türkiye'ye özgü bir Keynes Etkisi: Versay Sulhu'nun Netayii İktisadiyyesi, (içinde, John Maynard Keynes... Yine, Yeniden, der. Deniz Taner Kılınçoğlu ve Emre Özçelik), İletişim Yayınları.
- Akalın, U. S. (2009). Keynes ve Genel Teori Üzerine Kısa Bir Not, Toplum ve Demokrasi, 3(6), 1-7.
- Akif Erginay'a 65'nci Yaş Armağanı, (1981). Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları N.460.
- Aren, S. (2014). İstihdam, Para ve İktisadi Politika, Ankara: İmge Kitabevi.

- Boratav, K. (2007). Sempozyum Sunumu, *Mülkiye Dergisi*, XXXI(256).
- Bulutay, T. (2014). Sunuş, içinde, *İstihdam, Para ve İktisadi Politika*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Çakmak, D. (2007). *Forum Dergisi: 1954-1960*, Ankara Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Davidson, P. (2009). *John Maynard Keynes, Great Thinkers in Economics*, Palgrave Macmillan, UK.
- Divitçioğlu, S. (1956). Keynes ve Marx Hakkında, *Forum*, 60.
- Elif, E. (1956). John Maynard Keynes, *Forum*, 55.
- Johnson, H. G. (1961). The General Theory After Twenty-Five Years, *The American Economic Review*, 51(2),
- Kazgan, G. (2007). Keynesgil İktisadın Türkiye'ye Yansımaları, *Mülkiye Dergisi*, XXXI (256).
- Keynes, J. M. (1959). Çalışma Faiz ve Para Hakkında Genel Teori (Bölüm 1 - Bölüm 3), Çev. Akif Erginay, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 16(1), 298-320. https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000001459
- Keynes, J. M. (1960). Tarifler ve Mefhumlar (Bölüm 4 – Bölüm 6), Çev. Akif Erginay, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 17(1), 403-436. https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000001489
- Keynes, J. M. (1961). Çalışma Faiz ve Para Hakkında Genel Teori (Bölüm 7 - Bölüm 8) Çev. Akif Erginay, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 18(1), 437-461. https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000001496
- Keynes, J. M. (1962). İstihlak Eğilimi II. Subjektif Faktörler (Bölüm 9 - Bölüm 11), Çev. Akif Erginay, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 19(1), 429-459. https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000001430
- Keynes, J. M. (1963). Çalışma Faiz ve Para Hakkında Genel Teori (Bölüm 12 - Bölüm 14 ve 14. Bölüme Ek)" Çev. Akif Erginay, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 20(1), 151-192. https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000001414
- Keynes, J. M. (1969). *İstihdam, Faiz ve Para Genel Teorisi*, Çeviren: Asım Baltacıgil, İstanbul : Fakülteler Matbaası.
- Keynes, J. M. (1980). *İstihdam, Faiz ve Para Genel Teorisi*, Çeviren: Asım Baltacıgil, İstanbul : Minnetoğlu Yayınları.
- Keynes, J. M. (2012). *Para Üzerine Bir İnceleme*, Çeviren: İstanbul: Cihan Gerçek.
- Keynes, J. M. (2013). *The General Theory of Employment, Interest, and Money*, The Collected Writings of John Maynard Keynes Vol: VII, Cambridge University Press.
- Keynes, J. M. (2018). *The General Theory of Employment, Interest, and Money*, Palgrave Macmillan, e-book edition.
- Keynes, J. M. (2020). *İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi*, Çeviren: Asım Baltacıgil, İstanbul: Liberus.
- Keynes, J. M. (2021). *İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Kuramı*, Çeviren: Ege Alp Güneri, İstanbul: Gece Kitaplığı.
- Klein, Lawrence R. (1956). *The Keynesian Revolution*, Macmillan And Co. Ltd.
- Krugman, P. (2018). Introduction by Paul Krugman, (in Keynes, *John Maynard, The General Theory of Employment, Interest, and Money*), Palgrave Macmillan, e-book edition.
- Laidler, D. (2006). Keynes and the birth of modern macroeconomics, (eds. Backhouse, Roger E. ve Bateman, Bradley W.) in *The Cambridge Companion to Keynes*, Cambridge University Press.
- Leijonhufvud, A.(1968). *On Keynesian Economics and the Economics of Keynes: A Study in Monetary Theory*, Oxford University Press.
- Neisser, H. (1946). Keynes as an Economist, *Social Research*, 13(1).
- Niehans, J. (1994). *A History of Economic Theory: Classic Contributions, 1720-1980*, Johns Hopkins University Press.
- Okyar, O. (1949). Neo-Klasik Teoriyle Keynes Teorisinin Karşılaştırılması I, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 10, 1-4.
- Okyar, O. ve Seyitdanlıoğlu, M. (2006). *Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye: Fethi Okyar'ın Anıları*, Ankara: T. İş Bankası Yayınları.
- Patinkin, D. (1977) The Process of Writing the General Theory: A Critical Survey, (der: Don Patinkin and J. Clark Leith) in *Keynes, Cambridge and The General Theory: The process of criticism and discussion connected with the development of The General Theory*, The Macmillan Press Ltd.
- Pigou, A. C. (1936). Mr. J. M. Keynes' General Theory of Employment, Interest and Money, *Economica*, New Series, 3(10).
- Samuelson, P. A. (1946). Lord Keynes and the General Theory, *Econometrica*, 14(3).
- Tanyeri, İ. (1985). Profesör Dr. Osman Okyar ve Hacettepe Üniversitesi İktisat Bölümü, *Hacettepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, 3(1-2).
- Tily, G. (2007). *Keynes's General Theory, The Rate of Interest and 'Keynesian' Economics: Keynes Betrayed*, Palgrave Macmillan.

Ülgener, S. F. (1952). *İktisat Dersleri*, Çağlayan Kitap Yayıncılık.

Ülgener, S. F. (1962). *Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları.

Üşür, İ. (2003). Ekonomi Politik: Zarif Mezar Taşları?, *Praksis*, 10, 211-238.

Yalçın, A. (1956). John Maynard Keynes, *İncelemeler*, *Forum*, 51.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: A. Gazi VURAL (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: A. Gazi VURAL (100%)

Bir Girişimci “Burjuva” Olarak “Bay Peachum” ya da Sombart vs. Brecht*

Mesut SERT¹

¹ Doç. Dr., Hakkari Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü; mesusert@hakkari.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2915-4815

Öz: İktisadi düşünce tarihi içinde pek de iyi olmayan bir akademik ve kişisel şöhrete sahip olan Werner Sombart (1863-1941) ile epik tiyatronun öncüsü sayılan Bertolt Brecht’in (1898-1956) burjuva/girişimciyi ele alış biçimleri açısından karşılaştırma amacıyla olan bu çalışmada her iki yazarın bu kapsamda temel metni olarak değerlendirilebilecek *Burjuva* ve *Beş Paralık Roman*’daki burjuva/girişimci anlatıları derlenerek aralarındaki benzerlik ve farklılıklar üzerinde durulmuştur. Sombart, kapitalizme yol açan yeni bir insan tipi olarak burjuvanın sahip olduğu niteliklerin tarihsel seyrini iki dönem şeklinde resmederken; Brecht, savaş sonrası dönemin burjuva/girişimcisi ve gerçekte kapitalizmine yönelik bir başka hikâye anlatır. Her iki eserin incelemesi sonucunda iki anlatı arasındaki temel farklılığın Sombart’ın kapitalizmin ileri aşamalarına ait olduğunu söylediği ve erken dönem burjuvasına özgü nitelikler ile kıyaslandığında negatif anlamlar yüklediği niteliklerin Brecht’te tüm dönemler için geçerli olan ve kapitalist girişimcinin gerçek doğasını yansıtır şeklinde ele alındığı söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Werner Sombart, Bertolt Brecht, Burjuva

Jel Kodları: B10, B14, B20

“Mr. Peachum” as a “Bourgeois” Entrepreneur or Sombart vs. Brecht

Abstract: In this study, Werner Sombart (1863-1941) who has an academic and personal bad reputation in history of economic thought and Bertolt Brecht (1898-1956) who is considered as the pioneer of epic theatre are compared in terms of the way they deal with the bourgeois/entrepreneur. Bourgeois/entrepreneur narratives of both authors in their main texts, *Der Bourgeois* and *Die Dreigroschenroman* have been compiled and the similarities and differences between them are emphasized. While Sombart depicts the historical course of the characteristics of the bourgeois as a new human type that leads to capitalism, in two periods; Brecht tells another story about the bourgeois/entrepreneur and indeed capitalism of the post-war period. As a result of the analysis of both works, it can be said that the main difference between the two narratives is that the qualities that Sombart says belong to the advanced stages of capitalism and that he attributes negative meanings when compared to the qualities peculiar to the early bourgeoisie are considered in Brecht as valid for all periods and reflecting the true nature of the capitalist entrepreneur.

Keywords: Werner Sombart, Bertolt Brecht, Bourgeois

Jel Codes: B10, B14, B20

Atıf: Sert, M. (2023). Bir Girişimci “Burjuva” Olarak “Bay Peachum” ya da Sombart vs. Brecht, *Politik Ekonomik Kuram, Özel Sayı*, 14-21. <https://doi.org/10.30586/1343244>

Geliş Tarihi: 15.08.2023
Kabul Tarihi: 29.08.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

* „Her ölüm erken ölümdür. Biliyorum Tanrım.“ Birbirine yakın aralıkla „alınan“ ve kısmen tanıdığı olarak hiç de „fena“ olmadığını bildiğim iki hayata, hocam Prof. Dr. İşıya Üşür ve arkadaşım/dostum Mehmet Tarakçoğlu’na adanan bu metin, 15. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresinde hocam anısına düzenlenen oturumda sunulmasının ardından gözden geçirilip Mehmet anısına yeniden kaleme alınmıştır. Hocam, İktisadi Düşünce Tarihi Ders kitabını yazmadan; Mehmet daha okunacak yüzlerce kitabı okumadan, üzerinde uzun uzun konuşmadan geçti; „Üstü kalsın“ diyecek kadar iz bırakarak. Işıklar içinde yusunlar.

1. Giriş

Böylesine bir yazı, daha başlangıcında iki ‘sorun’un üstesinden gelmek ya da en azından bu ‘sorun’lar karşısındaki konumunu açıklamak ve belirlemek zorundadır. İlki, bir ‘iktisatçı’ ile bir ‘yazar’ı, yazdıkları üzerinden belirli bir konu çerçevesinde karşılaştırmanın mümkünlüğü ile ilişkilidir. Bu, daha geniş bir çerçevede, dünyayı anlamının farklı yolları olarak ‘bilim’ ile sanat arasındaki ilişki veya karşıtlık ile de yakından ilişkilidir. Bu ikisinin radikal bir şekilde birbirinden farklı olduğuna yönelik 19. yüzyıl düşüncesinin tersine çağdaş düşüncenin bu farklı yollar fikrini paylaşmadığı söylenebilir. White’in deyişiyle “...sanatın bilimden radikal bir şekilde farklı olduğuna dair on dokuzuncu yüzyıl inancının, romantik sanatçının bilim korkusu ve pozitivist bilim adamının sanat konusundaki cehaletinin beslediği bir yanlış anlamının sonucu olduğu artık açık görünüyor”¹ (1986, s.28).

Artık açık olan bu durumun yazının sorunsalı açısından yorumu; ‘İktisadi’ olmayan metinlerden ‘iktisada’ dair sonuçlar çıkarmanın aslında mümkün olduğu şeklindedir. Böylesine bir yorumun iktisadi düşünce tarihinin kaynaklarının sınırlarını alabildiğine genişleteceği ise açıktır. Bu çerçevede, düşünceye kaynaklık teşkil edebilecek metinler kimi zaman bir layiha olabileceği gibi kimi zaman bir roman, hikâye, şiir gibi edebi bir eser olarak da karşımıza çıkabilir. Kaynaklar konusundaki bu ‘çeşitlilik’, Moretti’nin (2005, s.19); edebi eserlerin yorumlanması faaliyetinin söz konusu eserin içine doğduğu toplumsal-tarihsel bağlama sıkı sıkıya bağlı olduğuna yönelik vurgusu ile birleştirildiğinde; Shakespeare’in *Atinalı Timon*’u (2014), Daniel Defoe’nun *Robinson Crusoe*’u (1997) gibi Batı’lı örnekleri yanı sıra Tanpınar’ın *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* (2017), Nazım Hikmet’in *Memleketimden İnsan Manzaraları* (1987), Orhan Pamuk’un *Cevdet Bey ve Oğulları* (2023) rahatlıkla iktisadi düşüncenin kaynakları arasında yer alır hale geleceklerdir.

Sombart ve Brecht’i burjuva üzerinden karşılaştırma somutunda karşılaşılabilecek ikinci ‘sorun’ ise genel anlamda kapitalizm ile burjuva, özelde ise kapitalist ile burjuva’nın bir ve aynı anlamda kullanılmasının mümkünlüğü ile ilgilidir. Bu çerçevede iki farklı görüşün varlığından bahsedilebilir. İlk olarak Max Weber (1864-1920) ve Sombart’ta ele alındığı şekliyle kapitalizm ve burjuvayı özdeş anlamda; “[burjuvayı] kapitalizmin...insanda vücut bulmuş hali” (Moretti, 2015, s.9) olarak ele alabiliriz. Bu özdeşliğin kurulmaması durumunu, “başkahramanı olmayan bir öykü anlatmanın [güçlüğü]” şeklinde gören Wallerstein’in da (1988, s.98) benzer görüşte olduğu söylenebilir. Buna karşın Wood (2007) İngiliz modeli dışında kapitalizme giden farklı yollar üzerinde dururken “burjuva paradigması” olarak adlandırdığı burjuvazi ile kapitalist’in özdeşleştirilmesini eleştirdiği de bilinir.

Wood’un eleştirileri akılda tutulmakla birlikte aşağıda burjuva ile kapitalizmin/kapitalistin özdeş olarak ele alınması yoluna gidilmiştir. Bu özdeşliği kurmanın temel nedeni ise; böylesine bir özdeşliğin burada gerçekleştirilmeye çalışılacak analizin sonucunu değiştirmeyeceğine yönelik düşüncedir.

Giriş çerçevesinde üzerinde durulması gereken son bir nokta ise; farklı karşılaştırmalar mümkün olmakla birlikte Sombart ve Brecht’in seçilmesinde yaşanan dönem ve mekân açısından ‘yaklaşık’ aynılık etkili olmuştur. Bu çerçevede aşağıda *Burjuva* ve *Beş Paralık Roman*’da resmedilen iki farklı ‘burjuva/girişimci’ arasındaki farklılık, Sombart ve Brecht’in düşünce bütünlükleri çerçevesinde incelenecektir.

2. Sombart ve “Burjuva”

İktisadi düşünce tarihinde Sombart konusunda genel olarak bir ‘ihmal’ ve görmezden gelmeden bahsedilebilir. Büyük ölçüde Yahudiler ile ilgili yazdıkları ve

¹ İtalikler orijinalinde yok.

Nasyonal Sosyalizmle olan ‘yakın’ ilişkisinden kaynaklanan bu görmezden gelmeye karşın *Burjuva*, onun en bilinen eserleri arasında yerini almıştır.

1863’te orta sınıfa mensup bir ailenin oğlu olarak dünyaya gelen Sombart, deniz subayı olma yönündeki hayalinden sağlık problemleri nedeniyle vazgeçip Pisa’da ekonomi politik okumaya başlar. Bir yıl süren eğitiminin ardından ayrılıp hukuk okumak üzere Berlin’e gider. Berlin günlerinin onun düşünsel gelişiminde önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Bu dönemde almış olduğu eğitiminin gereği olarak iktisat, siyaset bilimi, tarih ve felsefe gibi dersleri takip etmesi yanı sıra bilimsel ilgilerini şekillendirmesi ve düşüncesinin oluşumunda büyük etki yaratacak olan, Gustav von Schmoller (1838-1917) ve Adolph Wagner (1835-1917)’in seminerlerine de katılır (Kuczynski, 1968, s.57)².

Berlin Üniversitesi’nde Schmoller’in danışmanlığında 1888’de doktorasını tamamlayan Sombart’ın Roma kırsalı üzerine olan doktora tezi kimilerine göre “bilimsel olarak muhtemelen yazdıklarının en iyisi” (Aktaran: vom Brocke, 1996, s.23) olarak değerlendirilir. Wagner tarafından “etkileyici” olarak övülen tezi Sombart’ın o dönemde Marksist olarak “damgalanmasına” ve bu nedenle üniversitede kadro bulamamasına neden olmuş görünmektedir (Sutton, 1948, s.317). “Tezinde yazdıklarından hareketle Marksist olarak niteleyebileceğimiz Sombart söz konusu olduğunda böylesine bir sonuca ulaşmak için henüz erken olduğu söylenmelidir” (Sert, 2021b, s.672).

Sombart’ın Marksizm ve Nasyonal Sosyalizm ile ilişkisi üzerine devam eden ve sonlanmamış bir tartışma olduğu söylenebilir. Söz konusu tartışmanın her iki tarafı açısından da kabul edilen şey onun fikirlerini çok sık değiştirmiş olmasıdır. Bu değişimin yönü konusunda ise çoğu araştırmacı onun “başlangıçta iktisadi ve sosyal meselelere Marksist bir bakış açısıyla yaklaştığını [ancak] giderek daha muhafazakâr bir konuma yöneldiği” (Kuczynski, 1968, s.58) görüşüne katılır.

Bu fikrinsel değişimi bir yana ilk baskısı 1902’de yayınlanan *Modern Kapitalizm*’in [*Der Moderne Kapitalismus*] Sombart’ın esas fikrini ortaya koyması açısından önemli olduğu söylenebilir³. Üç cilt şeklinde giderek genişleyen bu kitapta Sombart kapitalizmin ortaya çıkışından itibaren geçirdiği dönüşümü ele alır ve esas olarak bunu zihniyet üzerinden analiz eder. Bu çerçevede Weber’e mal edilen kapitalizmin ortaya çıkışında zihniyetin/dinin etkisini ilk olarak ortaya koyma payesinin gerçekte Sombart’a ait olduğu söylenebilir⁴. *Modern Kapitalizm*’in ilk baskısının ardından zihniyet üzerindeki fikirlerini izleyebileceğimiz ve bu çerçevede *Modern Kapitalizmi* ‘tamamlayan’ üç eserden daha bahsedilebilir⁵. Bunlar 1913 tarihli *Aşk, Lüks ve Kapitalizm* [*Liebe, Luxus und Kapitalismus*]⁶, *Savaş ve Kapitalizm* [*Krieg und Kapitalismus*] ve aynı tarihli *Burjuva* [*Der Bourgeois*]⁷ başlıklı eserlerdir. Söz konusu eserlerin alt başlıkları Sombart’ın aynı izleği izlediğine yönelik

² Sombart’ın düşünsel serüveni ile ilgili ayrıntılı açıklamalar için (Sert, 2021b)’ye bakılabilir.

³ *Modern Kapitalizm*’in çeviri macerası bir dipnota sıkıştırılmayacak kadar ayrıntılı olmakla birlikte başlangıç olarak şu iki nokta vurgulanmalıdır. İlk olarak kitabın şimdiye kadar yayımlanmış bir Türkçe çevirisi bulunmamaktadır. İkinci olarak Karl F. Geiser tarafından Birinci Cildin 1902 tarihli ilk baskıdan yapılmış ancak yayımlanmamış bir İngilizce çeviri yanı sıra çevirmeni belli olmayan ve yine Birinci Cildin 1906 tarihli ikinci baskıdan yapılmış, Yeni Zelanda’da yayımlanmış bir çeviri (Sombart, 2019) bulunmaktadır. Yayımlanmamış ilk çeviri Birinci Cildin her iki kitabını da kapsamakla birlikte bölümler açısından bazı eksikler taşırken; ikinci çeviri Birinci Cildin “Kapitalizm Öncesi Ekonomi” başlıklı ilk kitabını kapsayıp “Modern Kapitalizmin Tarihsel Kökenleri” başlıklı ikinci kitabını içermemektedir.

⁴ Zira *Modern Kapitalizm*’in ilk baskısı 1902 tarihli ki bu Weber’in 1904-1905 arasında *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* dergisinin XX. ve XXI. ciltlerinde yayımlanıp ardından 1920’de Toplu Eserlerinin ilk cildini oluşturan *Din Sosyolojisi Üzerine Çalışmalar*’da yeniden basılan *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu*’ndan (Weber, 2002) öncedir. Bu konuda ayrıntılı açıklamalar için (Sert, 2021a)’ya bakılabilir.

⁵ Söz konusu eserlerin ‘tamamlayıcı’ niteliğini, „Modern Kapitalizmin Gelişim Tarihi Üzerine Çalışmalar“ [Studien zur Entwicklungsgeschichte des modernen Kapitalismus] şeklindeki üst başlıklarından da izleyebiliriz. İki cilt halinde yayınlanan bu üst başlıklı eserlerin ilk cildi *Lüks ve Kapitalizm* [*Erster Band: Luxus und Kapitalismus*] (Sombart, 1913a) başlığını taşırken; ikinci cildi *Savaş ve Kapitalizm* [*Zweiter Band: Krieg und Kapitalismus*] (Sombart, 1913b) başlıklıdır.

⁶ *Lüks ve Kapitalizm* başlıklı eserin önsözünde Sombart’ın, başlığının aslında *Aşk, Lüks ve Kapitalizm* olarak adlandırmanın daha doğru olacağına dair açıklamaları nedeniyle kitabın 1922 tarihli ikinci baskısında adı *Aşk Lüks ve Kapitalizm* [*Liebe, Luxus und Kapitalismus*] şeklinde değişmiştir. Bu kitap, Silvia Bovenschen’in “Werner Sombart: Modası geçmiş bir bilim” başlıklı girişin de dahil edildiği 1986 tarihli Almanca orijinalinden Necati Aça tarafından Türkçe’ye çevrilmiştir (Sombart, 2013).

⁷ *Burjuva*’nın, aynı zamanda Sombart’ın öğrencisi olan Mortimer Epstein tarafından erken tarihli İngilizce çevirisi (Sombart, 1915) yanı sıra bu çalışmada da esas aldığımız ve Oğuz Adanur tarafından gerçekleştirilmiş Türkçe çevirisi bulunmaktadır (Sombart, 2011). İngilizce çevirinin başlığı kitabın orijinal ismine sadık kalmayıp *The Quintessence of Capitalism* [*Kapitalizmin Ruhü/Özü*] şeklinde iken; Türkçe çeviri, kitabın 1928 tarihli Fransızca çevirisinden Türkçeleştirilmiştir.

ipuçları barındırır niteliktedir. *Aşk Lüks ve Kapitalizm, Modern Dünyanın Savurganlığın Ruhundan Doğması* alt başlığını taşıırken; *Burjuva'nın alt başlığı Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlaki ve Entelektüel Tarihine Katkı'dır*.

“Yaşayan ve hareket eden insanı araştırmanın merkezine yerleştir[diğini]” (s.13)⁸ belirten Sombart, burjuva ile ilgilenme nedenini “toplumsal bir tipin temsilcisi olarak değil pek çok ahlaki ve entelektüel yeteneğe sahip değişik bir insan türü [olması]” (s.13) şeklinde açıklar. Ona göre o ana kadar yapılan çalışmalar, “tarih tarafından oluşturulan bir altyapının psikolojik özelliklerinin çözümlenmesini ihmal etmişti[r]” (s.14). Bir başka ifadeyle canlı, kanlı yaşayan bir insan olarak burjuva ve onun ruhsal dünyası, psikolojisi ve düşüncelerinin kapitalizme nasıl yol açmış olduğu üzerinde durur.

Burjuva'da Sombart kapitalist zihniyet, burjuva ve kapitalizmin oluşmasını iki aşamalı şekilde ele alır. XIV. yy ile XIX. yy başları arasında kapsayan ilk dönemde burjuvaların çoğunlukla namuslu, dürüst, dinine bağlı, kanaatkâr, çalışkan, aklın gösterdiği yoldan ayrılmayan insanlar şeklinde resmeder. Burjuvazinin ahlak anlayışında radikal bir dönüşüme yol açan unsur ise sanayileşmiş kapitalizmle birlikte devasa şirketlerin ortaya çıkması olarak belirtir.

Bir “toplumsal sınıfın temsilcisi olmaktan çok bir insan tipi” (s.114) olarak ele aldığı burjuvanın doğum yerinin Floransa ve doğum tarihinin XV. yy olduğunu söyleyebiliriz. Birinci dönem burjuvazinin sahip olduğu erdemler açısından ise ekonominin iç örgütlenmesine yönelik olduğunu söylediği iki unsur; ekonomik davranışın akılcı hale gelmesi ve tasarruf zihniyetini belirlerken; dış dünya ile ilişkiler çerçevesinde ise iş ahlakına sahip olma ya da aynı anlama gelecek şekilde dürüstlüğü belirler.

“Kapitalist düzende her türlü ticari işlemin başlangıç ve sonunda belli bir miktar para [olması nedeniyle]...daha kapitalizmin başlangıç yıllarından itibaren hesap kitabın işlerin yürütülmesi için bir zorunluluk” (s.1135-136) olduğunu da belirten Sombart'a göre burjuvanın bir diğer niteliği ise hesap yapabilme veya muhasebedir.

Bu zihniyetin ortadan kalkma koşulları olarak “rantiye” ya da “senyör gibi yaşama[ya]” belirleyen Sombart bu koşulların ortaya çıkma biçimlerinde var olan ulusal düzeydeki farklılıkları da vurgular. Çalışmanın küçümsenmesi ve soyluluk unvanlarının peşinde koşulması şeklinde özetlediği Floransa örneğinde değişimi şu şekilde ele alır: “XV. yüzyıldan itibaren güney İtalya'da ve XVI. yüzyıldan itibaren ülkenin geri kalan bölgelerinde çok sayıda burjuvanın kazanç aşkı, risk ve yöneticiliğe boş vererek her türlü çaba ve kaygıdan muaf, kolay bir yaşam biçimini yani rantiye ya da senyörler gibi yaşamayı seçmiş oldukları söylenebilir” (s.143). Benzer bir durumun İspanya için de geçerli olduğu söylenebilir. XIV. yüzyılda kapitalist bir zihniyetin var olduğu İspanya'da XVII. yüzyılda girişimcilik ruhu zayıflamış ve İspanyol tembelliği olarak adlandırdığı ve “adeta akıllarını soyluluk ile [bozma]” (s.145) şeklinde somutlanan bir durum içerisine girdiklerini belirtir. Fransa somutunda ise kapitalist zihniyetin gelişmesini engelleyen bir unsur olarak “memur zihniyeti”nin altını çizer. Sombart'a göre Fransızların “emin, sürekli (ve onursal) özellikler taşıyan bir kariyeri tercih etme yönündeki tavırları” (s.148) kapitalist zihniyetin gelişmesini olumsuz yönde etkilemiştir.

“Kazanç aşkı ve girişimcilik ruhu, burjuva erdemleri ve hesap yapma yeteneği” (s.159) olarak belirlediği kusursuz bir kapitalist girişim ruhunun zaman içindeki seyri veya değişimi konusunda ise Sombart bu genel burjuva tipini bütün kapitalist gelişme süreçlerine yaymayıp, her bir evre için ayrı ayrı değerlendirmenin gerekliliğini vurgular. Bir başka ifadeyle “kapitalizme özgü dönemler ya da aşamaların her birinin kendine özgü bir *burjuva tipine* sahip olduğu söylenebilir” (s.160)⁹.

Bu çerçevede kapitalizmin başlangıcından XVIII. yüzyıla kadar uzanan ve kapitalist gelişmenin ilk evreleri olarak nitelendirilecek dönemde zaman ve mekân farklılıkları ihmal edildiğinde kapitalist girişimcinin modern girişimciden farklı bazı özelliklere sahip olduğunu belirtir.

⁸ Bu bölümde *Burjuva'dan* yapılan alıntılarda (Sombart, 2011)'deki sayfa numaraları verilecektir.

⁹ İtalikler orijinalinde var.

Eski moda burjuva olarak adlandırdığı bu dönem burjuvasının özelliğini şu şekilde ortaya koyar: “Bu insanın bütün eylem ve düşünceleriyle bütün girişim ve ürettiği projelerde ön planda tuttuğu iyilik ve kötülük düşüncesi yaşayan *canlı kanlı insanla* doğru orantılıdır” (s.160)¹⁰. Kapitalizmin hizmetinde olan büyük toprak sahibi, büyük tüccar, bankacı ve spekülörler, fabrika sahibi ve yün tüccarlarının hiçbiri sürdürdüğü ekonomik etkinliğin kutsal insanlığın taleplerinin dışına çıkmasına izin vermemiştir (s.160). Bu düşüncesine kanıt olarak dört olgudan bahseder. İlki “zenginlik hoşlanılan ve peşinde koşulan bir şey olmakla birlikte yaşamın tek amacı değildi” (s.161). İkinci olarak “ekonomik etkinliklerinin ritmi oldukça düşük olup davranışlarında hiçbir acelecilik ve telaşa yer yoktu” (s.163). Rekabet ve müşteriler konusundaki tavırları da benzer şekilde, sükûnet ve dinlenme temelliydi (s.166). Sonuncusu ise teknik karşısında takındıkları, teknik gelişmelerin yalnızca insanın mutluluğunu bozmadığı sürece arzulanması şeklindeki tavidir (s.171).

Eski moda burjuvada bulunan bu özellikler modern ekonomi insanında çeşitli değişikliklere uğramıştır. İlk olarak “Kapitalizmin ilk evrelerinin sonuna kadar her şeyin ölçüsü olan insanın bu özelliğini yitirdiği görülmektedir” (s.177). Modern ekonomik öznenin aklı artık yalnızca iki şeyle meşguldür: “Yapabildiği kadar çok para kazanmak ve işlerini olabildiğince büyütme” (s.177). Belirli bir miktar para ile işe başlayan kapitalist girişimin amacı daha büyük miktarda para kazanarak bir fazlalık yaratmaktır. Herhangi bir işin büyütülmesi ve elde edilecek kazanç konusunda herhangi bir sınırlama getirmek mümkün değildir. Daha önceki ekonomi biçimlerinde kişinin sahip olduğu saygınlık, toplumsal konumuna uygun bir geçinme biçimi şeklinde var olan sınırlılıklar kapitalizmle birlikte ortadan kalmış ve “kapitalizmin en ileri safhasında kar ne kadar büyük olursa olsun hep daha büyüğü[nün] olabileceği [düşünülme]” (s.178) başlanmıştır.

Niceliksel değerlendirmenin temel alındığı bu dünyada her anlamda büyüklük ya da büyüme esas mesele haline gelmiştir. Yapılan işin niceliği yanı sıra önemli hale gelen bir diğer unsur da işin gerçekleşme hızıdır. Modern zihniyetin diğer nitelikleri ise yenilik ve iktidar duygusudur (s.181-183)¹¹. Yapılan işin biçimi ve doğası açısından ise modern kapitalist girişimci ile XIX. yy başlarındaki arasında çok bir fark yoktur. Eski girişimci gibi günümüzdekiler de fethetmek, örgütlemek, müzakere etmek, spekülasyon yapmak ve hesaplamak zorundadır (s.184).

İşlerin yürütülmesi ile ilgili ilkeler konusunda ise bir değişme görülmektedir. Modern girişimcinin ekonomik davranışları; akılcı düşünme, üretilen malın satılabilmesi, müşteri bulma, maliyet ve satış fiyatlarının olabildiğince düşürülmesi, kazanç yarışının önünde hiçbir engel bulunmaması gibi kurallar tarafından belirlenmektedir. İşine bağlı olma, tutumluluk, çalışkanlık, kanaatkârlık, dürüstlük gibi nitelik ve erdemler artık kapitalist girişimcinin zorunlu özellikleri arasında yer almamaktadır (s.191).

3. Brecht ve “Beş Paralık Roman”

Sombart’la hemen hemen aynı dönemde (1898-1956) yaşayan Brecht’in yaşamına Sombart’tan farklı olarak, sürgün dâhil olmak üzere çeşitli zorlukların eşlik ettiği söylenebilir. Sombart’ın kendisinden paye beklediği Nazi’ler tarafından 1935’te vatandaşlıktan çıkarılan Brecht ancak 1948’te tekrar Almanya’ya dönebilmiştir.

Epik tiyatrunun öncüleri arasında yer alan Brecht’in kuşkusuz en önemli eserleri arasında ilk defa 1928’de Berlin’de sahnelen *Üç Kuruluşluk Opera [Die Dreigroschnoper]* yer almaktadır. 1934 yılında sürgünde iken yayımladığı ve devam niteliğinde olan *Beş Paralık Roman*’la¹² Brecht bize 19. yy. İngiltere’si sahnesine yerleştirdiği ve gerçekte bir dilenci

¹⁰ İtalikler orijinalinde var.

¹¹ İtalikler orijinalinde yok.

¹² Almanca orijinali *Dreigroschenroman* olan eser, Sevgi Soysal tarafından orijinaline ve devamı niteliğindeki *Üç Kuruluşluk Opera*’nın tersine *Beş Paralık Roman* şeklinde çevrilmiştir.

çetesinin yöneticisi olan Bay Peachum'un macerası ile Kapitalizm'e dair bir başka hikâye anlatır.

Karakterlerde birtakım değişiklikler olmakla birlikte¹³ iki eser arasında bir konu devamlılığı olduğu söylenebilir. Konu, genel olarak kapitalizm, onun nasıl işlediği ve nasıl geliştiği üzerinedir; rekabet, hırsızlık temel vurgulardır ve bütün bunlar bir savaş sahnesine yerleştirilmiştir; "Belki herkes bilmez ama savaşlar duyguları kamçıladıkları kadar, ticareti de canlandırır. Savaşlar arkalarında bir yığın zarar ziyan bırakırlar, ama tüccarın bundan şikâyeti yoktur pek" (s.53)¹⁴.

Savaşın yarattığı duygusal atmosferi alabildiğine kullanan hırsız – girişimci – iş adamlarımız kârlarını alabildiğine artırırken aynı zamanda "iş" organizasyonu da kendi içinde değişime uğrar. "Bu yeni düzenlemeden sonra O'Hara çetesinin hırsızları küçük iş sahibi olmaktan çıkıp büyük bir girişimin [maaşlı] memurları durumuna [geçerler]" (s.129).

Hırsızlık meselesi *Roman*'ın temel vurgularındadır. Brecht'in anlatımında Sombart'ın *Burjuva*'da, özellikle modern girişimciyi/modern ekonomi insanını tarif ederken kullandığı sıfatları anımsatan ifadeler rastlamak mümkündür: "...bir başkan, benzin bidonuyla dolaşmaz. Tabii ki *kibar mülk sahipleri* kimsenin cebinden para çalmaz, der halk. Elbette adi bir soygunla, Rothschild'in bir bankayı kendisine yontması arasında büyük fark vardır. Bunu herkes bilir! Ama bana sorarsanız, büyük suçları işleyenler, yakalanmadan küçük suç işleyebilecek yegâne kimselerdir ve bu olanaklarından da bolca yararlanırlar" (s.177)¹⁵. İkisi arasındaki farkın Sombart'ta belirli bir dönem ait olduğunu söylediği niteliklerin Brecht'te genel bir durumu ifade eder nitelikte kullanıldığı söylenebilir.

Hırsızlığın modern biçimine ilişkin olarak söylenecek şeylerden biri yasal çerçeveye girmek olarak adlandırılabilir. Yaklaşık aynı dönemi konu alan Baba filminde de söz konusu olan bu durum, genele yönelik ipuçları verir niteliktedir. "...Gereksiz yere kanun dışına çıkmak gerçek bir ahlaksızlıktır. Yapılacak iş, biraz parayla, çürük çarık, ufak evler yapıp taksitle satmak ve alıcıların parasının tükenmesini beklemektir. O zaman hem paraya hem de evlere yeniden sahip olunur" (s.216) şeklindeki anlatım bu görüşü doğrular niteliktedir.

Sombart'a benzer şekilde değişme yönelik bir vurgu Brecht'te de görülür. Genel anlamda 'işlerin' daha sofistike bir hal alması şeklinde özetleyeceğimiz değişimde, 'hırsızlık' şeklindeki özün değişmediği söylenebilir. Macheath'in Groach'a verdiği şu nutuk değişimin güzel bir ifadesi olarak değerlendirilebilir: "...siz eski bir hırsızsiniz...küçük bir zanaatkârsınız hepsi bu. Bu, batmakta olan bir sınıf. Bir hırsız bir bonoya karşı nedir ki? Bir banka soygunu banka kurma yanında nedir? Bir işçi kullanmanın yanında bir adam öldürmenin sözü mü olur? Bundan birkaç yıl önce bütün bir sokağı çaldık, tahta parkelerden yapılma bir sokaktı bu, bu tahta parçalarını kazıp çıkardık, yüklendik ve götürdük. Yaptığımızın olağanüstü bir başarı olduğunu sanıyorduk. Aslında boşa uğraşmıştık...kisa bir süre sonra, belediye meclisi üyesi olarak ihale dağıtımıyla uğraşmanın çok daha verimli bir iş olduğunu öğrendim..."(s.216). Adeta "Yelkenli gemilerin buharlı gemilere dönüşmesi gibi" (s.321) soygunun biçiminin de değiştiği söylenebilir.

Bu satırlar bir yandan da Sombart'ta göremeyeceğimiz iş adamı ile yerel veya ulusal düzeydeki yönetim ya da genel olarak devlet arasındaki ilişkiye yönelik ipuçları da verir niteliktedir. Yerelde/Belediye düzeyinde 'işler' bu şekilde yürürken (!) devlet katında durumun nasıl olduğu, devlet memurları somutunda Macheath'in asker arkadaşı ve polis müdürü Brown'a verdiği nutukta şöyle ele alınır: "...Siz memurlar, söz konusu olduğunda devletin emrinde olmaktan kaçmazsınız tabii ki, ama sadece, açık pazarda

¹³ Örneğin *Opera*'da Charles Filch karakteri *Roman*'da George Fewkoombey halini alır.

¹⁴ Bu bölümde *Beş Paralık Roman*'dan yapılan alıntılarda (Brecht, 2011)'deki sayfa numaraları verilecektir.

¹⁵ İtalikler orijinalinde yok.

başarı kazanamayanların devlet hizmetine yanaşması gerçek bir mutsuzluk değil mi?" (s.224).

"İyi işleyen devlet" in nasıl olduğunu, daha doğrusu olması gerektiğini ise Macheat şöyle açıklar: "Parlamentoyu bir gık gık etme yeri görecektir kadar ileri gitmek istemiyorum; bu doğru değil...Parlamentoda yalnızca konuşulmuyor, ticaret de yapılıyor. Orada herşeyin ticareti yapılıyor." (s.305). Herkesçe malum olan bu duruma karşın Macheat, "ciddi çalışan iş adamlarının görüşü olarak şu tespitleri yapıyor: "...devletin başında olması gereken insanlar yok. Hepsi şu ya da bu partinin adamları, partiler ise bencil kurumlar. Görüş açıları tek yönlü. Partiler üstü adamlara ihtiyacımız var, bizim gibi ticaret adamlarına. Biz mallarımızı fakir zengin farkı gözetmeden satarız. Herkese görüşüne bakmadan bir kilo patates satar, herkesin elektrik tesisatını yapar, evini boyarız. Devletin yönetilmesi ahlaki bir görevdir. İşverenlerin iyi işverenler, işçilerin iyi işçiler olmaları sağlanmalıdır. Kısaca zenginlerin iyi zenginler, yoksulların iyi yoksullar olmaları sağlanmalı. Böyle bir devlet yönetiminin geleceği günlere inanıyorum. Ben böyle bir devlete bağlanabilirim" (s.305).

Sombart'ın, en azından Burjuva'da ele almadığı işçiler Brecht'in gündeminde bulur. "İyi işçi" başka şeyler yanı sıra ülkesi savaştayken grev yapmayan işçidir. "vatan güç durumdayken şantaj yapan sendikalar" (s.250) otomatik olarak vatan karşıtıdır da. Onları bu şekilde göstermek Peachum gibilerin işine fazlasıyla gelmiş görünüyor. Bunu başarmanın yolu grev yapan işçilere karşı eski askerlerden oluşan bir vatanseverler mitingi düzenlemekten geçiyor. Bu uğurda para bile vermeye hazırken; kalabalığın kendiliğinden toplanması ise beklenenin de ötesinde bir yarar sağlamış görünüyor: "...Bütün sokaklar gerçek eski muhazirlerle dolu. Bunu hesaplayamazdık tabii ki. Bizimkilere miting için para vereceğiz elbette, savaşı görmediler ki onlar. Şimdikiyse gerçek asker. Millet için yeterli fedakarlıkta bulunmayan işçileri suçluyorlar!...onlara bir şey ödemenin ne kadar yanlış olacağı ortaya çıktı. Bu işi bedava yapıyorlar! İnsanların aptallık derecesini hesaplamak mümkün değil. Bu bacaksız, kolsuz, kör adamlar hala savaş taraftarı. Bu top yemleri hala millet adına dayanıyor. Nefis bir şey! Bunlarla çok şey yapılır, inanın bana" (s.268). Oysa işçiler ve askerler aynı sınıftandı ve bu nedenle birbirlerine çok benziyorlardı. Hepsi aynı aşağı İngilizceyi konuşuyorlardı, birbirlerine aynı küfürleri ediyorlardı. (s.288).

4. Sonuç

Sombart'ın Brecht'i okuduğu veya tersinin geçerli olup olmadığına dair somut herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte karşılıklı olarak birbirlerinden haberdar oldukları ve birbirlerinin yazdıklarını okuduklarını söyleyebilmek güç görünmektedir. Brecht'in *Opera'yı* yayımladığı yıllarda (1934) Sombart'ın Nazi Partisi'ne eklemlenme çabası içinde olması bu görüşü destekler niteliktedir.

Buna karşın, yukarıda özetlenen çalışmalarda ileri sürülen fikirler somutunda bakıldığında Brecht'in girişimci/burjuva'ya yönelik olarak, Sombart'ın, sanayileşmiş kapitalizm ve devasa şirketlerin ortaya çıktığı XIX. yüzyıl başları olarak işaret ettiği belirli bir dönemde geçerli olduğunu söylediği nitelikleri tüm dönemleri kapsar şekilde genişlettiği söylenebilir. Bir başka ifadeyle Sombart'ta dönemsel/istisnai olan durum Brecht'e gelindiğinde O'Hara çetesi somutunda kural haline gelmiş görünmektedir. Brecht'in resmettiği savaş sonrası kapitalizmde Sombart'ın erken dönem girişimci/burjuvasına ait akılcılık, dürüstlük gibi niteliklerden eser kalmamıştır.

Bunun yanı sıra Brecht, *Burjuva'da* ifade ettiği ile sınırlı olarak ele aldığımızda, Sombart'tan daha bütünlüklü bir dönem anlatısı çizer görünmektedir. Kapitalizmin işleyişinin olmazsa olmazı, girişimci/burjuva/iş adamı/iş dünyasının genel anlamda devlet ile kurduğu ilişki de Brecht'te açıkça sergilenir. Bu ilişki bütün olarak kapitalist sistemde parlamentonun 'işlevi'ni gözler önüne serme yanı sıra devletin girişimci/burjuva/iş adamı lehine yeri geldiğinde grevlere müdahale etmesi şeklinde yer alır.

Kaynakça

- Brecht, B. (1998). Üç Kuruşluk Opera, Çev. Y. Erten, İstanbul: Mitos Boyut Yayınları.
- Brecht, B. (2011). Beş Paralık Roman, Çev. S. Soysal, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Defoe, D. (1997). *Robinson Crusoe*, Çev. A. Göktürk, İstanbul: YKY.
- Hikmet, N. (1987). *Memleketimden İnsan Manzaraları*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Kuczynski, J. (1968). Werner Sombart, in *International Encyclopedia of the Social Sciences Vol.15*; Ed., David L. Sills, The Macmillian Company & The Free Press: USA, pp. 57-59.
- Moretti, F. (2005). *Mucizevi Göstergeler. Edebi Biçimlerin Sosyolojisi Üzerine*, Çev. Z. Altok, İstanbul: Metis Yayınları.
- Moretti, F. (2015). *Burjuva. Tarih ile Edebiyat Arasında*, Çev. E. Buğlalılar. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pamuk, O. (2023). *Cevdet Bey ve Oğulları*, 14. Baskı, YKY: İstanbul.
- Sert, M. (2021a). Sombart in the Turkish Mirror: A Case of Sabri F. Ülgener. *Fiscaoeconomia*, 5(1), 38-55.
- Sert, M. (2021b). Sombart ve Kadro 'Yeniden'. *Mülkiye Dergisi*, 45(3), 667-697.
- Shakespeare, W. (2014). *Atinalı Timon*, Çev. S. Eyüboğlu, 4. Baskı, İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Sombart, W. (1913a). *Luxus und Kapitalismus*, Duncker&Humblot: München und Leipzig.
- Sombart, W. (1913b). *Krieg und Kapitalismus*, Duncker&Humblot: München und Leipzig.
- Sombart, W. (1915). *The Quintessence of Capitalism: A Study of the History and Psychology of the Modern Business Man*, Trans. M. Epstein, E.P. Dutton & Company: New York.
- Sombart, W. (2011). *Burjuva: Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlaki ve Entelektüel Tarihine Katkı*, Çev. O. Adanır, 2. Baskı, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Sombart, W. (2013). *Aşk, Lüks ve Kapitalizm: Modern Dünyanın Savurganlığın Ruhundan Doğması Üzerine*, Çev. N. Aça, Ankara: Pharmakon Yayınları.
- Sombart, W. (2019). *Modern Capitalism Vol 1: The Pre-Capitalist Economy*, K A Nitz: Albany, New Zeland.
- Sutton, F. (1948). The Social and Economic Philosophy of Werner Sombart: The Sociology of Capitalism, in *An Introduction to the History of Sociology*; Ed., H. Banes, Chicago University Press: Chicago, pp. 316-331.
- Tanpınar, A.H. (2017). *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Vom Brocke, Bernhard (1996). Werner Sombart 1863-1941 Capitalism-Socialism His Life, Works and Influence, in *Werner Sombart (1863-1941) Social Scientist Vol.1: His Life and Work*, Ed. J. Backhaus, Metropolis: Marburg, pp. 19-102.
- Wallerstein, I. (1988). The Bourgeois(ie) ad Concept and Reality, *New Left Review*, I(167), 91-106.
- Weber, M. (2002). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev. Z. Gürata, 3. Baskı, Ankara: Ayraç Yayınevi.
- White, H. (1986). *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*, Johns Hopkins University Press: Baltimore.
- Wood, E.M. (2007). *Kapitalizmin Arkaik Kültürü*, Çev. O. Köymen. İstanbul: Yordam Kitap.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Mesut SERT (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Mesut SERT (100%)

Post Factum: Transnasyonel Kapitalist Sınıf Üzerine¹

Mustafa Kemal DOĞRU¹

¹ İktisat Doktoru, Hazine ve Maliye Bakanlığı, mkemaldogru@gmail.com, ORCID: 0009-0003-8282-8820

Öz: 1980'lerin neoliberal dalgasının yayılması ve 1989'da sosyalist sistemin çözülmesinden sonra yaşanan küreselleşmenin bir transnasyonel kapitalist sınıfa yol açtığı ileri sürülmüştü. 1990'larda sosyal bilimlerin gündeminde ulus devletlerin zayıfladığını veya ortadan kalkmakta olduğunu ifade eden küreselcilik ideolojisi hâkim olmuştu. Bu ideolojinin bir varyantına göre, transnasyonel bir burjuva sınıfı ulus devletlerden kurtularak oluşmaktaydı. Daha da ötesi bazı yazarlara göre bu sınıf veya sınıf fraksiyonu kendine bir transnasyonel kapitalist devlet kurma arayışındaydı. Bazı yazarlara göre ise söz konusu transnasyonel devlet ABD'de cisimlenmişti. Ancak, 2008 ABD'de başlayan finansal kriz daha sonra 2011'de Avrupa ekonomilerine de yayıldı. Trump'un 2017'de ABD başkanı olmasıyla birlikte başlattığı ticaret savaşları ve resmen 2020'de gerçekleşen Brexit ile artık bir deglobalizasyon sürecinden söz edilmektedir. Jeopolitik bakımdan dünya giderek ABD-İngiltere - AB ve Doğu Asya'daki müttefikleri ile Çin -Rusya ve müttefikleri arasında bölünmeye başladı. Nihayet 2022 yılında başlayan ve halen devam eden Rusya-Ukrayna savaşı hegemonya mücadelesini şiddetlendirdi. Bugünlerde netleştiği üzere liberal dünya düzeni yerini hızla milliyetçi bir dünyaya bırakmaktadır. Böylelikle, transnasyonel kapitalist sınıf oluşumu ampirik düzeyde doğrulanamazken, çalışmamızda onun kapitalist devlet teorisi ve kapitalizmin temel yasası olan değer yasası bakımından da geçersiz olduğu hatırlatılmak istendi.

Anahtar Kelimeler: Transnasyonel kapitalist sınıf, değer yasası, liberalizm, milliyetçilik, rekabet, çatışma.

Jel Kodları: P100, P160, F590

Post Factum: On The Transnational Capitalist Class

Abstract: It has been argued that the globalization experienced after the spread of the neoliberal wave of the 1980s and the dissolution of the socialist system in 1989 gave rise to a transnational capitalist class. In the 1990s, the ideology of globalism, which states that nation states are weakening or disappearing, dominated the agenda of social sciences. According to a variant of this ideology, a transnational bourgeois class was formed by getting rid of nation states. Moreover, according to some authors, this class or class fraction sought to establish a transnational capitalist state for itself. According to some authors, the transnational state in question was embodied in the USA. However, the financial crisis that started in the USA in 2008 then spread to European economies in 2011. With the trade wars that Trump started when he became the US president in 2017 and the Brexit that officially took place in 2020, there is now a process of deglobalization. Geopolitically, the world began to be increasingly divided between the US-Britain-EU and its allies in East Asia, and China-Russia and their allies. Finally, the Russia-Ukraine war, which started in 2022 and is still continuing, intensified the struggle for hegemony. As it has become clear these days, the liberal world order is rapidly giving way to a nationalist world. Thus, while the transnational capitalist class formation cannot be verified empirically, in our study it is aimed to remind that it is invalid in terms of capitalist state theory and the law of value, which is the basic law of capitalism.

Keywords: Transnational capitalist class, value theory, liberalizm, nasyonalizm, competition, conflict.

Jel Codes: P100, P160, F590

Atf: Doğru, M. K. (2023). Post Factum: Transnasyonel Kapitalist Sınıf Üzerine, *Politik Ekonomik Kuram, Özel Sayı*, 22-43.

<https://doi.org/10.30586/1351366>

Geliş Tarihi: 28.08.2023

Kabul Tarihi: 05.09.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

¹ Bu çalışma Prof.Dr. İşaya ÜŞÜR danışmanlığında hazırlanan ve 2009 yılında kabul edilen "İktisat ve Güç" adlı doktora tez çalışmasından türetilmiştir.

1. Giriş

Özellikle 1980'lerde yükselen neoliberal küreselleşme dalgası ve 1989'da sosyalist sistemin dağılması ile birlikte küresel politik iktisadın gündemine transnasyonal kapitalist sınıfın oluşup oluşmadığına ilişkin bir konu girmiştir. Bu makalede, kısmen transnasyonal sınıfın oluşumuna ilişkin ampirik veri ölçütleri sunulacak ancak daha da önemlisi değer yasasına dayanarak teorik bir itiraz dile getirilecektir. Bir yanı sıra konunun geçmişte yaşanan, ultra emperyalizm tartışması ile ilgisine değinilecek ve nihayet 2008 finansal krizi ve ardından yaşanan olayların transnasyonal kapitalist sınıf tartışmasını gündemden düşürdüğüne dikkat çekilecektir.

Böylelikle, eğer transnasyonal kapitalist sınıftan veya fraksiyonundan söz edilirken 1) Ulus-Devletten bağımsız olan bir sermaye fraksiyonundan söz ediliyorsa, sermayenin hangi türü olursa olsun ulus-devlete ihtiyacı bulunmaktadır – mevcut koşullarda bunu ikame edecek bir örgütlenme doğmamıştır, 2) Sermayenin merkezileşerek “evrensel” hale geldiği/geleceği öne sürülüyor ise çalışmanın amacı bu görüşün eleştirisi olmuştur.

2. Evrensel Sermaye Olarak “Transnasyonal Kapitalist Sınıf”?

2.1 Transnasyonal Kapitalist Sınıf Üzerine Temel Düşünceler

Transnasyonal kapitalist sınıf oluşum² tartışmalarının 1960'lardan itibaren özellikle Kuzey Atlantik bölgesinde yaşanan üretimin uluslararasılaşmasının yoğunlaşması ile hız kazandığı görülmektedir. 1960'ların ikinci yarısından itibaren özellikle Batı ülkelerinde uzun dönemli kâr oranlarında düşüş, Bretton Woods sisteminin çözülüşü, stagflasyon olgusu, kapitalist sistem ile sosyalist sistem arasındaki mücadelenin şiddetlenmesi (detantın sona ermesi) ile karakterize olan 1970'leri neoliberal karşı atak izledi. 1980'lerde uluslararası ticaretin, finansın, üretim ve yatırımların serbestleşmesi ve hızlanan artışı, ülkelerin kamusal varlık ve hizmetlerinin piyasalaşma süreçleri, emeğin kazanımlarının aşındırılması ile el ele gitti. 1989 yılında Berlin Duvarının yıkılışı ile sembolize olan sosyalist sistemin yıkılışı bu süreci şiddetlendirdi. 1980'lerden itibaren kapitalist merkezlerde kısmen restore olan kâr oranlarına paralel olarak enflasyon oranları geriledi, büyüme oranlarındaki gerileme ve istikrarsızlık giderildi. Bu süreç pürüzsüz olmamakla beraber (1987 ABD'de borsa çalkantısı, 1994 Türkiye, 1995 Meksika, 1997 Doğu Asya, 1998 Rusya, 2000/2001 ABD'de yaşanan krizler vardı), uluslararası kapitalist sistem, iyimserlik ve coşku (euphoria) içindeydi.³

Kapitalizmin yayılması ve derinleşmesi, sistemin bütün dünyaya hükmetmesi, küreselleşme olarak adlandırıldı. Bu ortam ve koşullarda, ideolojinin sonu, tarihin sonu, ulus-devletlerin sonu, savaşların sonu gibi çok iddialı söylemler modaydı. Sosyalist sistemin yıkılışı ve kapitalist sistemin iç bütünleşmesinin önündeki engellerin (ticaret, finans, üretim ve yatırımlarda) kaldırılması ile, dünyaya Kant'ın hayalini kurduğu “*ebedi barış*” gelecekti, refah ve demokrasi yaygınlaşacaktı.⁴

Bu ortamda, kapitalizmin yeni bir evreye ulaştığı, küresel kapitalizmin sonucu ve nedeni olarak transnasyonal bir kapitalist sınıf oluştuğu hatta bir transnasyonal devletin yükseldiğinden söz edilmeye başlanmıştı. Bunlardan en göze çarpan ve yankı yaratan çalışmalardan biri Robinson (2004) tarafından yapılmıştı. Küresel kapitalizm

² Sklair, makalenin ilerleyen bölümünde de yer verileceği üzere, transnasyonal kapitalist sınıf kavramının kapsamına uluslararasılaşan şirket sahipleri ile birlikte şirket yöneticilerini, bürokrat ve politikacıları, profesyonelleri ve medyayı da dâhil etmektedir. Bütün bu unsurları kapsamak üzere “burjuva” ibaresi kullanılması daha uygun olurdu. “Kapitalist” kavramının, üretim araçlarının sahiplik ve denetimine sahip sınıf olarak daha dar anlamda kullanılması uygun düşerdi.

³ Hirst vd. (2009, s. 26), bu dönemde en coşkun (enthusiastic) küreselleşme teorisyenlerinin çok aşırı iddialarıyla karşılaştığını söylemektedirler.

⁴ Bugün, 2023 yılına gelindiğinde neoliberalizmin tahrip ettiği bir kurumlaşma ve kamu bilinci ile şimdilik atlatılan pandemiden sonra, “barış” yerine üçüncü dünya savaşı ve nükleer çatışmalardan açıkça söz edilmekte, dünyada Baltıklar ve Doğu Avrupa'dan Çin Denzine ve Tayvan'a kadar uzanan fay hatları çatlamakta; “demokrasi” yerine otoriter-totaliter yönetimler Batıdan Doğuya hızla zemin kazanmakta ve liberal demokrasiye şiddetli itirazlar yöneltilmektedir. Neoliberal sürecin yarattığı aşınmaya ilave olarak 2008 finansal çöküşünün refah devletine saldırıları şiddetlenmekte, emeğin kazanımları hızla gerilemektedir. Barış, demokrasi ve refah hızla nostalji haline gelmektedir. Daha önce Doğru ve Doğru (2018:1)'de “*Sosyalizmin çözülmesi ve kapitalizmin bu çözülme sonrasında insanlığa vadettiği “barış, refah, demokrasi” hayalleri hızla yalnızca bir serap olarak geride kalıyor. Barış yerine dünyanın her yerinde savaş rüzgârları esiyor, refah yerine bir türlü atlatılmayan kriz, demokrasi yerine her yerde en iyi tabirle otoriter rejimler fişkırdı*” denmişti.

çözümlemesinin, transnasyonel üretim, transnasyonel kapitalistler ve transnasyonel devlet olarak üç boyutu olduğunu öne sürerek, sürecin olumsuz/zorunsuz, yeni ve öngörülemez yönelimler içerebileceği kaydı ile çözümlemesine başlamıştı. Robinson'a göre (2004,5), dünya ekonomisinden küresel ekonomiye bir geçiş yaşanmaktadır ve birinci çağ (1492-1789) feodal Avrupa'da keşifler ve fetihlerle başlayan merkantilizm ve ilkel birikim çağıydı. İkinci çağ (19. Yüzyılın ikinci yarısı), rekabetçi kapitalizmin klasik çağıydı ve bu çağda sanayi devrimi, burjuvazinin ve ulus-devletin doğuşu yaşandı. Üçüncü çağda (1970'lerin başına kadar), kurumsal (tekelci) kapitalizm çağıydı, tek dünya pazarı ve ulus-devlet sisteminin konsolidasyonu, Hobsbawm'ın ifadesiyle "aşırılıklar çağı" idi.⁵ Nihayet, dördüncü çağ olan küreselleşme, teknik olarak mikro çip ve bilgisayar, politik olarak sosyalist sistemin çöküşü, Üçüncü Dünya ulusal kurtuluş hareketlerinin başarısızlığı ile nitelenir. Bu çağda 1970'lerin büyük ekonomik türbülansının ardından, dünya kapitalizminin ulus-devlet evresinden transnasyonel evreye geçişi söz konusu idi - bu evre niteliksel olarak yeniydi. Eski çağlarda ulusal ekonomi söz konusuydu ve ekonomiler esasen ticaret ve finans yoluyla ve ulus-devlet dolayısıyla bir diğerine bağlanıyorlardı ancak yeni evrede üretim sürecinin kendisi (kapitalist üretim ilişkileri) küreselleşmektedir.⁶ Robinson (2004, ss. 33-84) bu sürece ilişkin ampirik referanslar arasında yabancı doğrudan yatırım verilerini, küresel ticari akımları (özellikle firma içi ticareti), transnasyonel kapitalist şirketlerin yayılması ve büyümesini, şirket birleşme ve edinimlerini (M&A), şirketler arasında stratejik ittifakları, iç içe geçen şirket yönetim kurullarını, dünya ölçeğinde taşeronlaşmanın yayılmasını, serbest bölgelerin artışı saymaktadır. Bu süreçte, sermayenin ulus-devletten kurtuluşu/azat olması (liberasyonu) gerçekleşmekte ve yeniden üretim süreci nasyonelden transnasyonele doğru değişmektedir (Robinson, 2004, s. 44). Öyle ki ticari, finansal ve üretken sermaye fraksiyonları arasında daha büyük bir bütünleşme yaşanmakta, küreselci (globalist) bir tarihsel blok oluşmaktadır (Robinson, 2004, s. 75).

Robinson'un analizinin en ilgi çekici ve tartışmalı bölümü, ayrı bir bölüm açarak irdelediği bir transnasyonel kapitalist devlet oluşumunun süregelme olduğunu iddia ettiği bölümdür (Robinson, 2004, ss. 85-144). Robinson, doğmakta olan transnasyonel kapitalist sınıfa paralel biçimde, bu sınıfın bir tabakasının 1970'lerden itibaren politikleşmesi olarak, bir yeni transnasyonel kapitalist devletin oluşmakta olduğunu iddia etmektedir. Robinson (2004, ss. 87-88); birbiriyle ilişkili üç önerme çerçevesinde, konuyla ilgili tezini ifade etmektedir. Buna göre, birincisi, ekonomik küreselleşme, bir küresel hâkim sınıfın kolektif otoritesi olarak fonksiyon üstlenecek transnasyonel sınıf oluşumu ve bir transnasyonel devletin doğuşunda bir karşılığa sahiptir. İkincisi, ulus-devlet ne önceliği kalacak ne de yok olacak fakat bir transnasyonel devletin daha geniş bir yapısı içine dönüştürülerek içerilecektir. Üçüncüsü, doğmakta olan transnasyonel kapitalist devlet, sermaye ve küresel emek arasında yeni sınıf ilişkisini kurumlaştıracaktır.⁷ Kısaca, küreselleşme yeni bir (transnasyonel) devlet biçimini gerektirmektedir.⁸ Henüz böyle bir devletin oluşmamış olduğunu belirtmekle beraber, Robinson ABD'nin gelişmiş transnasyonel çıkarlara sahip bir ülke olduğunu, ABD son

⁵ Hobsbawm'ın söz konusu çalışmasının (1994), 20. Yüzyılı değerlendirirken, liberal bir merkezi esas sayan ve kalanını (faşizm ve sosyalizmi) "aşırı" sıfatı ile bir araya getiren kavrayışı, (ki aynı görüş Wallerstein'in benzer yaklaşımında da bulunmaktadır) Doğru (2011) tarafından eleştirilmiştir. 20.Yüzyıl, sistemler olarak cisimleşen şiddetli "aşırı" bir sınıf mücadelesi yüzyılıydı.

⁶ Robinson (2004, ss. 8-9), dünya kapitalizmine kendi bakışının Dünya Sistemi Teorisinden ayrıldığını, onların Weberci paradigma çerçevesinde piyasa ilişkilerini esas alırken kendisinin Marx'ın üretim ilişkisi anlayışına dayandığını söylemektedir. Buna Dünya Sistemi Teorisinin, yine Weberci yaklaşım çerçevesinde devletli (devletlerarası ve devletlerin önemli olduğu) bir kapitalist dünyayı temel aldıklarını da ilave etmek gerekir. Nitekim Robinson (2004, s. 46), uluslararası nasyonun sermayelerin ve ulusal burjuvazileri de içeren sınıflar arasındaki ilişkilere aracılık eden bir ulus-devletler sistemi olduğunu, buna karşılık ulusötesi kavramının ulus-devletlerin yerini alan (supersede) sınıf oluşumunu içeren ekonomik ve bununla ilgili sosyal, politik ve kültürel süreçleri ifade ettiğini söylemektedir.

⁷ Robinson (2004, s. 103), yeni bir sermaye-emek ilişkisinin, taşeronlaşma, sözleşmeli emek, kısmi ve geçici çalışma, eve iş verme, sweatshops ve diğer baskıcı emek ilişkileri temelinde oluştuğunu ifade etmektedir.

⁸ Bununla birlikte, Robinson (2004, s. 133), bir transnasyonel devlet olarak, merkezi küresel bir devletin henüz oluşmadığını ve formel politik otoritenin daha zayıf ve daha güçlü ulusal devletler arasında önemli derecede parçalanmış olarak kalmakta olduğuna da işaret etmektedir. Bu çerçevede, transnasyonel elitler, ulus devletleri mümkün olduğunca etkilemekte, devlet yöneticileri de çoklu ve çelişik basınçların etkisi altında kalmaktadırlar.

“hegemon” ülke olduğu için, ABD’nin küresel kapitalist gündemin ve transnasyonel elitin yararına/çıkarına politikalar ve stratejiler geliştirmede öncülük ettiğini ifade etmektedir (Robinson, 2004, s. 135). Aynı yerde Robinson, 2.Dünya Savaşından sonra ABD elitinin ilk transnasyonelize elit olduğunu ve ABD ulus-devletini, transnasyonel devletin söz konusu aygıtlarının en güçlüsü olarak bulduğunu söylemektedir. Hatta, Robinson’a göre, en geniş transnasyonel devlet yapısının en kritik unsurları olarak ABD ulus-devletinin önde gelen fonksiyonerleri ve entellektüelleri küreselleşme sürecini kesin olarak ilerletmişlerdir (Robinson, 2004, s. 136). Bu bakımdan, transnasyonel kapitalist silahlı güçler bulunmamasına ve gelecek pek çok yıllarda da bulunamayabileceğine rağmen, ABD’nin dünya çapındaki askeri makinesi, küresel kapitalizmin ve onun otoritesinin nihai garantörü olarak küreselleşmenin olağan temelinde yayılmıştır (Robinson, 2004, s. 138).⁹

Robinson, bütün bu düşünceleri geliştirirken zaman zaman, ticaret savaşları ve rekabet gibi kapitalizmin esas öğelerine de yer vermektedir. Söz gelimi, ticaret savaşlarının bir yanılısına olmadığını ve küreselleşme koşullarında kapitalist rekabetin zorlayıcılığının sona ermediğini fakat bunun ulus-devletlerin rekabetçi müdahalelerinden daha az olduğuna işaret etmektedir. Daha da ötesi küreselleşme çağında rekabet, yoğun transnasyonel iş ittifakları ağı ve her ülkenin kendi içindeki mücadeleler ve transnasyonel kurumlar arasında kendine yer bulacaktır (Robinson, 2004, s. 137). Yine de Robinson bütün bu değerlendirmelerden sonra, eski emperyalizmin yeniden canlanmasının veya emperyalist rekabetin yoğunlaşmasının görülmeyeceğini söylemektedir. Bu çerçevede, kriz hâlinde farklı transnasyonel kapitalist gruplar farklı ulus-devletlere yönelebilecek, daha da ötesi devam eden çatışma küresel kapitalizmin kurumsal güç merkezleri ile spesifik ulus-devletler arasında olabilecektir. Fakat, küresel çağda çatışmanın en belirgin (salient) biçimi ulus-devletler arasında olmayacaktır (Robinson, 2004, s. 156). Daha da ötesi, küreselci bloğun hegemonyasına karşı meydan okumaların anti-küreselci aşırı sağdan, Üçüncü Dünya ülkelerinin ilerici elitlerinden ve milliyetçi gruplarından gelebilecektir; tam olarak küresel ekonomiye çekilememiş veya onunla bütünleşmemiş pek çok ülkede transnasyonel kapitalist sınıfların kurumlarından yapısal olarak ayrı olan (Rusya, Çin ve Hindistan dikkati çekmektedir) ülkelerden de meydan okumanın ortaya çıkabileceğine işaret edilmektedir (Robinson, 2004, ss. 173-174).¹⁰ Nihayet, aynı değerlendirmeye göre, son birkaç cümle ile belirtildiğine göre, kriz ve neoliberal programın muhtemel çöküşü ulus-devlet gücünü cazip kılan ve ulus-devlet temelli seçeneği destekleyen koşulları yaratabilecektir.

Daha geç bir tarihte, 2010’da yayınladığı çalışmasında Carroll hem transnasyonel kapitalist sınıf konusundaki teorik görüşlerini hem de önce 1976-1996 dönemini sonra da 1996-2006 dönemini kapsayacak şekilde transnasyonel bir kapitalist sınıfın oluşmasını ampirik verilerle test etmiştir. Konuyla ilgili olarak kendinden önceki çalışmaları aktaran Carroll (2010)¹¹, haklı olarak iktidar eliti incelemelerinin eski bir geçmişi olduğuna işaret etmektedir. Bunlardan eski ve en ünlü olanı belki de Mills’in (1956) “İktidar Elitleri” adlı eseriydi. Kapitalist devletin niteliği ve karakteri üzerine tartışmaları tetikleyen bu çalışma, şirket sahipleri, askeri yetkililer, siyaset dünyası ve entelijansiyanın kurduğu ağı sergilemekteydi.¹² Şirket/iş elitleri ibaresinin de kullanıldığı çalışmada Carroll,

⁹ Robinson (2004, ss. 138,139), burada Hard ve Negri’nin 2000 yılında yayımlandığında büyük yankı yaratmış “İmparatorluk” eserine “ küresel kapitalist sistemin uygun bir imgesini bize sağlamışlardır” diyerek olumlu yönde atıf yaparak, dünya çapında ABD askeri eyleminin yararlarının ABD’ye değil transnasyonel gruplara ait olduğunu ve sermaye imparatorluğunun merkezinin Washington’da bulunduğunu belirtmektedir. 11 Eylül 2001 saldırıları ve sonrasında ABD’nin Afganistan ve Irak’a askeri müdahalesi sonrasında yaşanan şiddet, Hard ve Negri’nin tasvir ettiği söz konusu “liberal ortamı” ortadan kaldırmıştır. Şüphesiz bu ortadan kaldırma, adı geçen kitabın etkisini de kısa sürede yok etmiştir.

¹⁰ Rusya ve Hindistan’ın, özellikle Çin’in küresel ekonomiye tam olarak çekilememiş olduklarının öne sürülmesi tartışmalıdır.

¹¹ Carroll’un özellikle Walden Bello’nun Robinson’u eleştirisini aktardığı cümleleri önem taşımaktadır. Bello (2006), Carroll’un aktardığına göre, küreselleşmenin aslında tersine döndüğünü ifade ederek “... bütünlüştür küresel ekonomi, ekonomik krizlerin zincirleme etkisi, artan kapitalistler arası rekabet ve savaşlara ricat etmektedir”. Bu değerlendirme, 2008 finansal krizi ve sonrasında yaşanan ekonomik çalkantı, hegemonya mücadeleleri, ticaret savaşları vd. öncesinde yaşanacakların olaydan önce, *ante rem*, gerçekçi bir tahmini olmaktadır.

¹² ABD’de, Progressive Era denilen dönemde, ki bu 19.yüzyılın son çeyreği ile 20.yüzyılın ilk çeyreği arasında yaşanan gelişme ve olayları ifade eden dönem olmaktadır, dev şirketlerin meydana gelişini ve artan sermaye birikimini ve bununla birlikte büyük bir işçi sınıfının ve sendikacılığın

kapitalistler, organik entelektüeller, hukukçular, danışmanlar, akademisyenler ve emekli politikacıları bu gruba dâhil etmektedir. Elit sosyolojisi veya bunun bir araştırma aracı olarak *sosyal network analizi*, Carroll'un da ifade ettiği üzere sosyolojinin önemli bir alt disiplini oluşturmuştur. Elit kavramı ve buna dayanarak yapılan sosyolojik analizlerin ampirik ve güncel politik değeri bir yana, sınıfsal dinamiklerin ve buradan kapitalist sistemin içsel dinamiklerinin (sermaye birikimi süreçleri, sermayenin değersizleşmesi, rekabet ve sınıf mücadeleleri, devletlerin rolü ve etkisi ve nihayet bu ilişki, süreç ve çatışmaların küresel düzeye taşınması) göz ardı edilebilmektedir. Carroll'un esasen ampirik teste dayalı çalışması, Eylül 2008'de yaşanan küresel finansal çöküşün sonrasında hazırlanmış olmasına rağmen en son 2006 yılını içermektedir.

Carroll (2010), ABD tarzı "çıkış (exit) temelli şirket yönetim örüntüsü" ile Almanya ve Japonya tarzı "ses çıkarma (voice) temelli şirket yönetim örüntüsünü" ayırt ederek çalışmasını sunmaya başlamıştır. Hisse senedi borsasına dayalı ABD sisteminde bankalar daha zayıf iken ve şirketler arasındaki ilişki borsadaki hisse sahipliğinden oluşmakta ve hissedarlar tepkilerini hisse alım satımı ile ifade etmektedirler. Bunun tersine Almanya ve Japonya'da banka-sanayi bütünleşmesi daha yüksek olup bankalar sanayi işletmelerini yakından takip ve müdahale etmektedirler (Carroll, 2010, s. 21). Bu çerçevede Carroll, küresel düzeyde şirketler arasındaki ilişki ve bağları, özellikle şirket yönetim kurulları arasındaki ortaklıkları araştırarak, transnasyonal bir kapitalist sınıfın oluşma derecesini ölçmeye girişmiştir.

1976-1996 dönemi için sunulan verilere göre, şirket yönetim kurulu kesişimlerinde ciddi değişimler görülmediği tespit edilmiştir. Carroll'a göre yüksek burjuvazi (haute bourgeoisie) ulusal ve bölgesel (özellikle transatlantik) bağlamda kalmaya devam etmiştir. Yine de 1996'da neoliberal program, küresel iş eliti bütünleşmesine katkı yapmıştır. Şirket elitleri, mekânsal olarak kümelenme eğiliminde olmuştur (hatta küresel ekonomide önemli şehirlerin iş ağı içindeki yerini de ölçmeye çalışan Carroll'a göre ABD iş dünyasının merkezi önemde bir şehri olan New York, transnasyonal networkte nisbeten önemsizdir) (Carroll, 2010, s. 63).

1996-2006 dönemi için yapılan araştırma sonuçlarına göre ise küresel network "incelmektedir" (bağların sıklığı azalmaktadır).¹³ Ulusal düzeyde kenetlenme (interlocking) azalırken, transnasyonal kenetlenme daha durgun bir seyir izlemekte ve hâlâ küresel şirket networkü Kuzey Atlantik üzerine kurulu olmaktadır. Hatta Carroll'un (2010, s. 184) sunduğu mukayeseli verilere göre politika temelli üyelik ve şirket yönetim kurulu üyelikleri ortaklıklarının, toplam ortaklık/üyelik içindeki oranının azaldığı görülmektedir.

Carroll (2010, s. 232), kapitalistler ve devletler arasındaki rekabet ve eşitsiz gelişmeye rağmen, kapitalist küreselleşmenin kapitalist sınıfın birliği için (aynı şekilde proleter birliği için) nesnel bir temel yaratacağının kesin olduğunu, İkinci Dünya savaşından beri rekabeti ortadan kaldırmamakla beraber Kautsky'nin ultra emperyalizm nosyonunun egemen eğilim olduğunu da ileri sürmektedir.¹⁴ Carroll (2010, s. 9), kapitalistler arası rekabete Marx'ın dediği gibi "düşman kardeşlik" denilecekse, şirket yönetim kurulu üyeliklerindeki ortaklığın ters yönde etki edeceğini de ileri sürmektedir.

Carroll (2010, s. 109), araştırmasının sonucunda, bulgularının Robinson'un pozisyonuna ziyadesiyle sınırlı bir destek sunduğunu da ifade etmektedir.¹⁵ Carroll için (2010, ss. 233-234) "*kendi için sınıf*" olarak transnasyonal kapitalist sınıf oluşmaktadır

doğuşunu, kentleşme, kadın haklarının ve feminizmin ilerlemesini içermektedir. Bu dönemden itibaren ABD'de her zaman büyük şirketleri mercek altına alan, onların kamu politikası üzerindeki etkilerini sınırlamak isteyen eleştirel bir literatür ve politik akım olmuştur. C. Wright Mills'in eseri bu bağlamda ve esas olarak Weberyen bir paradigma içinde yer almaktadır.

¹³ Carroll (2010, s. 93), bunu şeffaflık, hesap verebilirlik ve hissedarlık hakları gibi konularda yapılan şirket yönetim reformlarına bağlamaktadır.

¹⁴ Carroll, aynı yerde, 1.Dünya Savaşının Lenin-Kautsky tartışmasında Lenin'i haklı çıkardığını, ancak Kautsky'nin "emperyalizmin kutsal ittifakı" dediği duruma şimdilerde "küresel yönetim" dediğini ileri sürmektedir. Carroll, Dünya Ticaret Örgütü, DB, IMF ve OECD'yi kolektif emperyalizm kurumları olarak saymaktadır.

¹⁵ Hatta Carroll (2010, s. 55), Robinson ve Harris'in tipolojisinde yer alan kapitalistler arasındaki politik çatlaklara ilişkin kanıt bulunmadığını da ifade etmektedir.

fakat oluşum henüz tamamlanmamıştır – karşıt eğilimler de söz konusudur; 2008 krizi ile her şey belirsizdir, kısmi millileştirmeler, iflaslar, M&A, şirket yöneticilerinin yer değiştirmesi söz konusu olabilmektedir.¹⁶

Carroll'un çalışmasının ampirik bulgularına daha önce 1996'da yayınlanan çalışmaları ile Hirst ve Thompson da ulaşmıştı (özellikle küreselleşmenin daha çok bölgeselleşme olarak meydana geldiği, şirketlerin ulusal/bölgesel bağlarını korudukları vb.). Daha sonra, 2009 yılında aynı eserin üçüncü edisyonunda da (Hirst vd., 2009) devletin öneminin kaybolduğu iddialarına ve transnasyonel hale gelen şirketler dünyası olarak artık "küresel sistem" oluştuğuna ilişkin görüşlere yönelik eleştirel bulgularını genişleten ve yenileyen yazarlar, küreselleşmenin kapsam/derece ve öneminin abartıldığına ilişkin görüşlerini tekrarlamakta ve 1996-2008 döneminde uluslararası sistemde yaşanan ekonomik ve siyasal olayları gözeterek ulus devletlerin ağırlıklı rolünün bulunduğu küresel bir yönetim modeli teklif ve tavsiye etmektedirler.¹⁷

Transnasyonel Kapitalist Sınıfın (TKS) oluştuğu yönündeki görüşlerin önde gelen temsilcilerinden birisi de Van der Pijl'dir. Özellikle, 1998 yılında yazdığı bir kitabında bu görüşünü öne sürmüştür. Van der Pijl (1998), çözümlemesine sermayenin fraksiyonları üzerine Marx'ın yaptığı ayırım ile başlamaktadır: Meta sermaye, para sermaye ve üretken sermaye. Sonra bunların, sermayenin dolaşım sürecindeki (P-M-P') tutumuna yönelik ayırmaları, Marx'dan yararlanarak öne sürmektedir. Meta sermayeyi, toptan ve perakende satış veya ithalat/ihracat kesimleri fonksiyonel olarak temsil ederken, para sermayeyi banka ve sigortacılık kesimleri ve üretken sermayeyi de reel katma değer yaratan kesimler temsil etmektedir (Van der Pijl, 1998, s. 52) Yine Marx'da bulunduğu bilinen¹⁸ biçimde, M (meta), P (para) ve S (artık değer) ise, meta sermayesi için dolaşım sürecinin M...M' olarak gerçekleşirken, para sermayesi için bunun P...P' biçiminde ve üretken sermaye için S...S' olarak gerçekleştiği belirtilmektedir.

Daha sonra, kapitalizmin tarihini, bu üç sermaye biçiminin egemenliğine göre oluşan farklı hegemonya dönemlerine ayırmaktadır. Buna göre, Van der Pijl (1998, ss. 55-57), kapitalizmin tarihindeki dönemleri aşağıdaki şekilde vermektedir:

1. Yaygın birikim (extensive accumulation) döneminin başlangıcını sanayi devrimi oluşturmakta, düşük organik bileşime dayalı (emek-yoğun) tüketim malları üretimi ağırlıklı bir dönem olmaktadır. Tekstil ve gıda sanayileri bu dönemin sektörleri olmaktadır (sektör A). Bu sektörler yerel ölçekte bulunmakta, sanayilerin üretim hızından birkaç kat daha fazla Britanya'nın ihracatı gerçekleştiği için de sanayi tamamen küresel ticari akıma bağlı olmaktadır. Bu nedenle de tacirlerin kozmopolitizmi geçerli sayılmaktadır.
2. Yoğun birikim (intensive accumulation), yüksek organik bileşim (sermaye yoğun) ve üretim malları üretimi ile karakterizedir. Metaller, petrol ve mühendislik sanayileri bu birikimin temel sektörleri (sektör B) olmaktadır. Ayrıca sanayideki bu dönüşüme paralel olarak, "yüksek finans" sermayesinin yükselişi ve uluslararasılaşması da bu dönemde gerçekleşmiştir. Bu dönemde, 1929 kriziyle beraber, üretken ulusal sanayi sermayesi ön plana geçebilmiştir.
3. İlerlemeci birikim (progressive accumulation), emek ve sermaye yoğun süreçlerini birleştiren ve karma mallar (mixed goods) üreten bir dönem olmaktadır. Otomobil, kimyasallar ve elektrik sanayileri dönemin tipik sanayileri olmaktadır (sektör C). Bu sektörlerde yüksek derecede yenilikçi araştırma-geliştirme faaliyetleri de bulunmaktadır. Bu sektörlerin uluslararasılaşmasıyla ulusal korumacılık el ele

¹⁶ Carroll (2010, s. 177), 2008 krizinden sonra, devlet kapitalizminin gündeme geri döndüğünü ve sanayicilerin güç ve nüfuzunda yeniden canlanma ortaya çıktığını ifade etmektedir.

¹⁷ Hirst vd. (2009, s. 17) kitaplarının başlarında, kitabın sloganını "her zaman beklenmeyi beklemek" olarak sunmaktadırlar. Uluslararası sistemde geçmiş ekonomik ve siyasal olayların geleceğe yansıtılamayacağına işaret etmektedirler. Bu uyarı, küreselleşme sürecinde ricat, kırılma ve kopuş yaşanabileceğini ima etmektedir.

¹⁸ Mesela, Kapitalin 1.Cildinde, Sermayenin Üretim Süreci başlıklı 1.Kitabının 2.Kısım olan Paranın Sermayeye Dönüşümü kısmı bununla ilgilidir. Bkz. Marx (1997, ss. 150-170).

gitmiştir. Bankalar ise giderek uluslararasılaşan sanayi sermayesini destekleyen, alt bir konumda yer almıştır.

4. Daha sonra ise bilimle ilgili, sektör D denen, mikro elektronik, iletişim ve biyoteknoloji sektörleri meydana gelmiştir. Buna, Van der Pijl, sanal (virtual) birikim tarzı adını vermektedir. Bu dönemde, para sermayenin uluslararası akışı artmış ve hızlanmıştır.

Van der Pijl, A, B, C, D adını verdiği sektörlerin göreceli büyüklükleri ve büyüme hızlarını ve buralardaki kâr oranlarını, gelişmiş kapitalist ülkeler bakımından tablolaştırarak, D sektörünün kârlılıktaki artışının ve göreceli büyüklüğünün yükseldiğini göstermektedir. Bu üç sermaye biçiminin, finansal, ticari ve sanayi sermayesinin bir araya gelerek “finans kapital” nosyonunu doğurduğunu öne sürmektedir. Özellikle C sektöründeki kârlılık düşüşünün, para sermayenin daha yüksek derecede serbestleşmesine yol açtığını da ilave etmektedir (Van der Pijl, 1998, ss. 58-61). Buradan, bu bütünleşmeyi gösteren ampirik veriler sunulmaktadır. Aşağıda yer alan ve özetlenen şekilde kapitalizmin transnasyonelleşmesine ilişkin bir şema sunulmaktadır.

Tablo 1. Kapitalizmin Ulusötesileşme Tarihi

Meta sermaye	Yaygın Birikim (A sektörü)	Liberal Enternasyonalizm
Para Sermaye	Yoğun Birikim (1930'larda çöktü.) (B sektörü)	Tekelci Devlet Eğilimi
Üretken Sermaye	İlerleyen Birikim (C sektörü)	Kurumsal Liberalizm
Para Sermaye	Sanal Birikim (D sektörü)	Neoliberalizm

Kaynak: Van der Pijl (1998, s. 63)

Böylelikle, meta sermaye ve üretken sermaye aşamalarından sonra, kapitalizm, para veya finans kapitalin egemen olduğu bir aşamaya erişmiştir. Para sermaye, Hilferding'i çağrıştıracak biçimde – ki buna makalenin ilerleyen kısmında yer verilecektir¹⁹ – “finans kapital” olarak diğer sermaye biçimlerinin içinde kaynaştığı bir bütünlük haline erişmiştir.

Van der Pijl, bu şemaya uluslararası ilişkiler disiplini ile küresel politik ekonomi disiplini de yer alan Realizm ve Liberalizm akımlarını çağrıştıran bir ilave daha yapmaktadır. Ona göre, bir devlet/toplum kompleksinden (state/society complex) söz edilebilir²⁰, bununla uluslararası ilişkilerde kendi başına (per se), bir “devlet” aktöründen çok bir “devlet/toplum” kompleksi ünitesinden söz etmek daha uygundur- devlet ile birlikte toplumsal ilişkileri de kapsamak üzere. Burada, Van der Pijl, iki tip devlet/toplum kompleksi bulunduğu görüşündedir: Lockean devlet/toplum kompleksi ve Hobbesian devlet/toplum kompleksi.²¹ Kısaca, Lockean devlet/toplum kompleksinin, Britanya'daki 1688 Şanlı Devrimi (Glorious Revolution) ile başladığını, bu anlamda Hobbesian devlet/toplum kompleksinin onun “prelütü”, deyim yerindeyse “peşrevi” olduğu kaydedilmektedir. Bu ayrım aynı zamanda “liberal” devlet/toplum kompleksi ile “realist” devlet/toplum kompleksi olarak da tanımlanabilir. Liberalizm ve realizm akımları, kuşkusuz bir olgusal gerçekliğe de karşılık gelecek biçimde kendisini yeniden üretmektedir.

¹⁹ Tarihin tekerrür edip etmediği bir yana, tarihsel tartışmaların veya fikirlerin tekerrüründen söz edilip edilemeyeceği de, bu noktada tartışılabilir. 19.yüzyılın başında Karl Kautsky'nin “ultra emperyalizm” ve bir ölçüde Rudolf Hilferding'in de “finans kapital” kavramları merkezinde yapılan tartışmaların 1990-2000 dönemi dünyasında, bir bakıma yeniden ortaya çıkması önemli ipuçları barındırmaktadır. Bu konuya bu incelemenin ilerleyen aşamalarında kısaca yer verilecektir.

²⁰ Bu kavram esasen Cox (1981)'de icat edilmişti.

²¹ Bu ayrım, “Realizm ve Liberalizm Üstüne” başlıklı ekte başka bir bağlamda yer verilmişti. Realist devlet ve liberal devlet de denebilir. Bu ayrımın, kapitalist sistemin iki temel stratejisi veya doktrini olduğu böylelikle bir kere daha ortaya çıkmış bulunuyor.

Lockean devlet/toplum kompleksi ile Hobbesian devlet/toplum kompleksi arasındaki karakteristik farkın tartışılması bir yana, kapitalizmin doğuşundan itibaren, dünya ölçeğinde yaşanan büyük savaşların veya dünya savaşlarının bu iki model arasında gerçekleşmesinin dinamiği Van der Pijl'de belirgin değildir. Bu iki model arasındaki ayrımın özünün, birincisinde devletin taşıdığı ağırlığın, hem ekonomik hem sosyal hem de siyasal hayatta daha az iken ikincisinde daha fazla olduğu söylenmektedir. Bu tür bir tasvirin, zaman zaman operasyonel ve şematik gösterim için kullanılmasında fayda olmasına rağmen, Lockean modelin gizli bir övgüsünü içermesi bir yana, modellerin bir birine dönüşebildiklerini ve hatta bazı ülkelerin bu modellerden birine dâhil edilebilmesinin zorluğuna da işaret etmeyi gerekli kılmaktadır.

Bu kısa değerlendirmeden sonra Van der Pijl'in yaklaşımına dönecek olursa, Lockean devlet/toplum kompleksinin, liberal enternasyonalizmin ilk taşıyıcısı ve tipik örneği İngiltere olmaktadır; Hobbesian devlet/toplum kompleksi ise ilkin Fransa'da simgelenmektedir. Bu tiplere ilişkin açıklayıcı bir şemayı Van der Pijl (1998, s. 83) aşağıdaki gibi sunmaktadır.

Tablo 2. LOCKEAN ve HOBBSIAN Devlet/Toplum kompleksleri

	LOCKEAN	HOBBSIAN
Sosyal eylemin temel alanı	Sivil toplum	Devlet
Çıkar eklemlenmesinin çerçevesi	Kontrolün aşkın geniş kavrayışı	Açık ulusal çıkar doktrini
Yöneten Sınıf (egemen sınıfla birlikte)	Burjuvazi	Devlet sınıfı
Düzenleme biçimi	Kendini düzenleyen piyasa (medeni hukuk)	Merkezi idare
Yayımla biçimi	Transnasyonel	Internasyonel

Kaynak: Van der Pijl (1998, s. 83)

Van der Pijl, önceki şemayla (dünya kapitalizm tarihinin belli sermaye tiplerinin egemenliği ölçütü bakımından dönemlendirilmesi ile), bu şemayı birleştirerek, önce Britanya ve sonrasında ABD hegemonyası ile Lockean kompleksin egemen hale geldiği sonucuna ulaşmaktadır. Son dönemin dünyası, Reagan/Thatcher ile başlayan, Lockean devlet/toplum kompleksinin, bir hiper-liberal devletin (hyperliberal state) ve finans kapitalin egemenliğinde bir dünya olarak çizilmek suretiyle resim tamamlanmış olmaktadır. Kendisi daha sonra, ampirik olarak, bir Transnasyonel Kapitalist Sınıfın oluşumuna ilişkin tarihsel ve güncel verileri sunmaktadır.²²

Van der Pijl (1998, s. 98)'e göre, Lockean devlet, transnasyonel sınıf oluşumu süreciyle kapsanmıştır ve bu süreç sermayenin uluslararasılaşmasının ardıl aşamalarıyla örtüşmektedir. Bu nedenle, meta sermayenin çevriminin uluslararasılaşması ticari diasporalar ve tüccar topluluklarının büyümesi ve küresel yayılmasına dayalıdır. Bunu izleyen para sermayenin uluslararasılaşması merkez bankacıları ve yatırım bankacılarından oluşan yüksek finansın doğuşunu gördü ve nihayet 2. Dünya Savaşından sonra çok uluslu şirketler tarafından üretimin uluslararasılaşmasıyla bir transnasyonel yönetim sınıfı ortaya çıktı. Van der Pijl (1998, s. 21), Marx'ın *Vegelleschaftunng* (toplumsallaşma) kavramına dayandığı çözümlemesiyle ve üretimin, üretici güçlerin ve emeğin dünya ölçeğinde birbirine bağlanmasına paralel olarak sermayenin kendisinin toplumsallaştığını ve bunun devlet aygıtını içerecek

²² Özellikle, kapitalizmin Britanya'da doğuşu ile gelişen "masonluk", "Triletaral" kurumlaşmaları bu bakımdan sayılmaktadır Van der Pijl (1998, ss. 98-136).

şekilde yeniden üretimin toplumsallaşmasını da içerdiğini söylemektedir. Meta sermaye çevriminin uluslararasılaşması Pax Britannica'da karakteristik iken (para sermayenin çevrimi emperyalist rekabet çağında uluslararası boyut kazandı), 20. yüzyılda üretken sermaye Pax Americana'da doğrudan imalat yatırımları ile uluslararasılaştı (Van der Pijl, 1998, s. 54). Böylece Van der Pijl için toplumsallaşma, liberal uluslararasıçılık, devlet (tekelci) eğilimi, kurumsal liberalizm ve neoliberalizm olarak 1688 Şanlı Devrimden günümüze uzanan bir seyir izlemektedir. Bu süreçte, uluslararası çatışma Lockean devlet/toplum kompleksi ile Hobbesian devlet/toplum kompleksi arasında cereyan etmektedir. Buna ilişkin bir dönemlendirme Van der Pijl tarafından aşağıdaki tabloda özetlenmektedir.

Tablo 3. Devlet/toplum kompleksleri ve devlet biçimleri, 1800-1900

Dönem	Lockean merkez	Hobbesian Rakipler
18 ve 19. Yüzyıl	Liberal devlet/İngiltere	Bonapartist devlet/Fransa
Geç 19. yüzyıl ve erken 20.yüzyıl	Milliyetçi refah devleti	Milliyetçi refah devleti/Prusya Almanya Faşist-korporatif devlet/mihver devletleri
20.yüzyılın ortası	Kurumsal liberal devlet (ABD/Kuzey Atlantik Bloku)	Yeniden bölüşümcü parti yönetimli devlet Sovyet Bloku Kartel devleti/ Güney Avrupa/ Amerikan diktatörlüğü
Geç 20. yüzyıl	Hiperliberal devlet/ (Thatcher/Reagan modeli)	Yeni-merkantilist kalkınmacı devlet/geç sanayileşen Üçüncü Dünya devletleri

Kaynak: Van der Pijl (1998, s. 85)

Van der Pijl'e göre, artık Lockean model, liberal model egemen olmuş, onunla birlikte hiper- liberal devlet ile (kuşkusuz bu ABD olmaktadır) bütünleşik bir finans kapital egemenliğini kurmuştur. Sovyet bloğunun çöküşü ile Hobbesian devlet/toplum kompleksinin küresel krizine (bir ikinci Şanlı Devrim) yol açan bir çağ açılmıştır (Van der Pijl, 1998, s. 96).²³

Sklair ise *Küresel Sistem Teorisi (Global System Theory)* adlı bir teori ile yine özellikle Fortune Küresel 500 Şirket istatistikleri ve diğer bazı ampirik verilere, mesela doğrudan dış yatırım istatistiklerine dayanarak bir transnasyonal kapitalist sınıfın oluştuğunu söylemektedir (Sklair, 2001). Sklair'in çalışmasında, 11 Eylül 2001 saldırıları ile Eylül 2008 krizinin doğal olarak izinin görülmediği, ancak yine sosyalist sistemin çözülüşü ile hızı ve yoğunluğu şiddetlenen küreselleşme döneminin ağırlığını taşıdığı anlaşılmaktadır.

Sklair, uluslararası (international), küresel (global) ve ulusötesi (transnational) terimleri arasında ayırım yapmaktadır. Uluslararası (international) teriminin, ulus-devlet sistemine dayalı kuvvet, süreç ve kurumlara atıf yaptığını, devlet-merkezli bir analiz

²³ Şenalp (2012), Van der Pijl'in çalışmasını esas alarak Türkiye'de Koç Holding örneği çerçevesinde, grubun kuruluşundan ulusötesi kapitalist sınıfın bir parçası olana dek evrimini incelemektedir. Emperyalizm teorilerinin bir değerlendirmesini de içeren çalışmasında Şenalp, Lenin-Kautsky tartışmasının şiddetini hafifletme eğilimindedir. Daha da ötesi, Şenalp, Türkiye devletinin Van der Pijl anlamında "Hobbesian Hasım Devlet" kategorisinde iken neoliberal reformlar ve özellikle özelleştirme süreci ile birlikte, "Düzenleyici Devlete" geçtiğini ileri sürmektedir. NATO üyesi ve AB aday ülkesi, Batı ile yoğun ekonomik, tarihsel ve coğrafik ilişki ve yakınlıktaki bir ülkenin neoliberal reformlar öncesi bu kategoride yer almış olduğunun ileri sürülmesi ve Türkiye'nin neoliberal sürece yöneliminin iç dinamiklerinin ihmal edilmesi, tartışmalıdır.

birimini benimseyen sosyal bilimlerdeki yaklaşımların kullandığı bir terim olduğunu ifade etmektedir. Küresel (global) teriminin, 20. yüzyılın son birkaç on yılında ekonomik, politik, ve kültürel-ideolojik değişimlerini ifade eden ve devletler sisteminin ve ulus-devletin daha az önem taşıdığını öne sürenlerin kullandığı bir terim olduğunu belirtmektedir. Ulusötesi (transnational) teriminin ise sınırları aşan, gücü ve otoritesi devletten türetilmeyen kuvvet, süreç ve kurumlara atıf yaptığını söylemektedir. Ulusötesi kapitalist sınıfın, küreselleşmenin motor gücü olduğu söylenmekte ve bu sınıfın,

- ulusötesi şirket yetkilileri ve bunların yerel uzantıları (şirket fraksiyonu)
 - küreselleşen bürokrat ve politikacıları (devlet fraksiyonu)
 - küreselleşen profesyonelleri (teknik fraksiyon)
 - tüccar ve medya (tüketimci fraksiyon)
- unsurlarından oluştuğunu ifade etmektedir (Sklair, 2001, s. 2).

Bu sınıf tanımının bazı Marksistlerce eleştirildiğini söyleyen Sklair (2001, s. 17), ancak kendisinin yalnızca üretim araçlarının sahipliği ve denetimini değil, politik, örgütsel, kültürel ve bilgi sermayesi gibi diğer sermaye unsurlarını da içeren bir sermaye terimini kullandığını Bourdieu ve Scott'a atfen ifade etmektedir.

Küresel Sistem Teorisinde, yazarın konuyla ilgili görüşünü dayandırdığı birinci düzlem, teorik düzlem olmaktadır. Bu teorinin özü, küresel sistemin artık devlet merkezli olarak algılanmamasından oluşmaktadır. Bu bakımdan Sklair, Wallerstein'in dünya-sistemleri teorisini, devlet-merkezli terimlerle kurulduğu için kabul etmemektedir – burada Robinson ile benzeşmektedir. Bunun yerine, savunduğu teorinin ulusötesi pratiklere, devlet aktöründen doğmayan ve devlet sınırlarını aşan pratiklere dayandığını ileri sürmektedir.²⁴ Teoriyi inşa eden unsurları da yukarıda belirtildiği üzere, ulusötesi şirketler, bürokratlar, politikacılar ve kültürel-ideolojik tüketimcilik unsurlarına dayandırmaktadır. Bu son unsur (tüketimci kültürel-ideolojik fraksiyonu), ulusötesi şirketler sisteminin yaşayabilmesi için gerekli bir kültürel-ideolojik dayanak olarak görmektedir. Sonra, ulusötesi kapitalist sınıfın dayanaklarına ilişkin dört önerme ileri sürmektedir (Sklair, 2001, ss. 5-6):

1. “Bir ulusötesi şirketlere dayalı bir ulusötesi kapitalist sınıf, küreselleşme sürecinin denetiminde, az veya çok biçimde, doğmaktadır.”
2. “Ulusötesi sınıf bazı alanlarda bir ulusötesi hâkim sınıf olarak davranmaya başlamaktadır.”
3. “Kapitalist sistemin küreselleşmesi, kâr yönelimli tüketimci kültür-ideoloji sayesinde kendisini yeniden üretir.”
4. “Ulusötesi kapitalist sınıf iki temel krizi çözmek için bilinçli biçimde çalışmaktadır, yani, (i) topluluk ve toplumların içinde ve arasında artan yoksulluk ve zenginliğin eşanlı doğuşu (sınıf kutuplaşması krizi) ve (ii) sistemin istikrarsızlığı (ekolojik krizler).”

Kitabının bu açıklamalarından sonraki bölümlerinde Sklair, bu önermelerini kanıtlamak üzere veriler sunmaktadır. Özellikle, yabancı doğrudan yatırımlar, şirket bütünleşmeleri gibi verilerle tezini desteklemeye çalışmaktadır.

2.2 Mukayeseli Bir Ara Değerlendirme

Kısaca aktarılan transnasyonal sınıfın oluştuğunu veya oluşmakta olduğuna ilişkin yaklaşımların teorik dayanakları üzerine karşılaştırmalı bir değerlendirme yapılmalıdır.

²⁴ Hatta, ulusötesi kapitalist sınıfın bir unsuru olarak, küresel bürokrat ve politikacıların artık, ulusal kaygı, amaç ve çıkar duygusuyla hareket etmediğini iddia etmektedir (Sklair, 2001, s. 8).

Transnasyonel kapitalizm tezini ileri süren çalışmaların çoğunda, finans kapitalin oluşmuş olduğu, devletsiz bir çözülemeye yapılan vurgu ve fakat ABD'nin transnasyonel devlet olarak sayılması gibi motifler ortaktır.

Robinson, kapitalizmin yaklaşık beş yüzyıllık evriminde sermayenin giderek devletten azat olarak/ kurtularak transnasyonel aşamaya ulaştığını öne sürmektedir. Bu aşamada, Robinson, artık emperyalist rekabeti beklememekte ve ulus devlet temelli mücadeleleri öngörmemektedir. Bu çağda, rekabetin şiddetinin daha az olacağını da ileri sürmektedir. ABD'ye yönelik 2001 Eylül saldırıları ve ABD'de 2008 Eylül finansal krizinin patlak vermesinden itibaren yaşanan çatışma, savaş ve ekonomik krizler, şiddetlenen hegemonya mücadelesi, özü itibariyle liberal olan bu yaklaşımın iyimserliğini doğrulamamıştır. Yine de Robinson, neoliberal küreselleşmede yaşanacak bir krizin ulus-devlet temelli bir seçeneği gündeme getirebileceğini geçerken birkaç cümle ile ifade etmektedir.

Diğer taraftan, sunduğu ampirik veriler ile özellikle Carroll'un çalışmasındaki şirket yönetim kurulu üyeliklerinde ortaklığın ve şehirlerin ekonomik ilişki yoğunluğunun ölçülmesi de Robinson'un tezini doğrulamamaktadır. İlişki yoğunlaşması ve artan ticari, mali ve sınai ilişkiler ve bunlara dayalı bütünleşme daha çok ulusal ve bölgesel kalmaktadır. Carroll'un bulgularına göre, "yüksek burjuvazi" ulusal ve bölgesel (özellikle Kuzey Atlantik bölgesi) kalmıştır. Buna rağmen Carroll, 2. Dünya Savaşından beri, özellikle küreselleşme sürecinin Kautskyen ultra emperyalizm eğiliminin egemen olduğu bir nesnel zemin yarattığını ifade etmektedir. Şüphesiz, Eylül 2001 saldırıları, Eylül 2008 krizi ve 2017'den itibaren başlayan ticaret savaşları, atlatılmayan kriz (bazen büyük durgunluk/gerileme, uzun depresyon veya 3. büyük depresyon denen kriz, Rusya-Ukrayna savaşı (Atlantik paktı ile Rusya-Çin-İran mücadelesinin bir prelüdü) geçerli dünyanın artık Leninyen bir dünya olduğuna işaret etmektedir. Yine de Carroll, geçerken ve o da Robinson gibi birkaç cümle ile 2008 krizinden sonra her şeyin belirsiz olduğuna işaret etmekten sakınmamıştır.

Van der Pijl'in sermaye biçimleri (meta, finansal ve sınai) ile bunlara karşılık gelen birikim biçimlerinin tarihsel evrim sonunda, savaş, kriz ve kesintilere karşın *nihai olarak* liberal devlet/toplum kompleksinin (Lockean devlet/toplum kompleksinin) egemenliği (ve finans kapitalin egemen olduğu bir evre) ile sonuçlanan bir süreç yaşandığını ileri sürmesi de geçici ve kısmi bir olgu olarak değerlendirilmelidir. Van der Pijl'in, transnasyonel kapitalist sınıfın oluşumunu küreselleşmeye bağlaması diğer yazarlarla ortak olan yanıdır. Van der Pijl, gelinen aşamada, Lockean devlet/toplum kompleksinin egemen hale geldiğini ve bu sürecin finans kapitalin egemen olduğu bir evre olduğuna vurgu yapmaktadır. Ancak Van der Pijl'in, Hilferding'ten mühlhem finans kapitalin egemenliği görüşünü Lapavitsas (2019)'ın yakın zamanlı ayrıntılı bir çalışması desteklememektedir. Lapavitsas, küreselleşme döneminde yaşanan finansallaşmanın oluşumunun ve niteliklerinin dinamiklerini Marx, Lenin ve özellikle Hilferding'in çalışmalarına referansla çözülemekte ve finans piyasalarına dayalı finans ile bankalara dayalı finansmanı birbirinden ayırt etmektedir. Lapavitsas, "finans kapital" olgusunun (bankaların sanayi işletmeleri ile birleşmesi ve onları hâkimiyetleri altına alması), dünya ekonomisinin ve dünya toplumlarının bütün finansallaşmasına rağmen, kısmi olduğuna vurgu yapmaktadır. Anglo-Amerikan dünyada, Almanya hariç Avrupa'da bu süreç yaşanmamıştır. Şirketlerin finansallaşması, finans sektörünün sanayi ve ticaret sektörleri üzerinde hâkimiyet kurması veya onlarla birleşmeleri yönünde bir eğilim yaratmamıştır (Lapavitsas, 2019, s. 258).

Sklair ise, Küresel Sistem Teorisi adını verdiği bir teoriye dayanarak, bazı ampirik verilerle transnasyonel kapitalist sınıf oluştuğunu iddia ederken, kapitalizmin evriminin uluslararası aşamadan küresel aşamaya ve nihayet en son ulusötesi bir aşamaya ulaştığını ifade etmiştir. Sklair, bu evrimin özünü kapitalist sistemin Robinson'a benzer şekilde devletten kopuşunun oluşturduğunu, ulusötesi kapitalist sistemin devlet merkezli olmaması ile karakterize olduğunu ileri sürmüştür.

Carroll'un ampirik ağırlıklı 2010 tarihli çalışmasında bile kendine çok az yer bulan 2008 krizi bir yana bırakılırsa, bu çalışmaların 1989-2001 döneminin etkisi altında (neoliberal küreselleşme ve sosyalist sistemin dağılması), nihayet tarihin sonunun geldiğinin öne sürülmüş olduğu bir dönemde yazıldığına işaret etmek bağlamı tesbit etmek bakımından gereklidir. Bu dönemi takip eden ABD'de meydana gelen 11 Eylül 2001 saldırıları ve Eylül 2008'de başlayan büyük ekonomik kriz, doğal olarak bu çözümlenelerde yer almamaktadır. Bu ikisini izleyen, savaşlar, ekonomik krizler ve hegemonya mücadelesi bu eserlerde çizilen resmi önemli ölçüde reddetmektedir.

Robinson, Sklair ve Carroll daha ahenkli ve devletsiz bir resim çizerken Van der Pijl, liberal küresel düzenin egemen hale geldiğine işaret etmekte onlarla ittifak etmektedir. Hepsinde de beş yüzyıllık kapitalizmin tarihi esas olarak doğrusal bir ilerlemeye dayalı dönemlendirmelerle resmedilmiştir. Onlarda, kapitalizmin çalkantılı uzun dalgalanmaları ve buna dayalı hegemonya geçiş süreçleri – bir ölçüde Van der Pijl dışında- kesinti ve kırılmalar yer almamaktadır.

Esas olarak dünyanın yüksek burjuvazisinin politika planlama kurumlarına işaret eden çalışmalarında vurgulanan Kuzey Atlantik bölgesinde yaşanan bütünleşme ve transnasyonelleşmeye karşın, bu bölgede bile Brenner (2002), Gowan (1999) ve Doğru (2009)'nun gösterdikleri üzere, ABD ile (Batı) Almanya ve diğer Batı Avrupa ülkeleri ve Japonya arasında yaşanmış şiddetli rekabet iyi belgelendirilmiştir. Üstelik, kapitalist ve sosyalist sistemlerde cisimleşmiş sınıflar arası mücadele Soğuk Savaşta topyekûn mücadele olarak tüm şiddetiyle sürerken bile, kapitalist bloğun sermaye/devlet kompleksleri arasında rekabet, sınıf içi mücadele olarak şiddetle devam etmekteydi. Bu dönemde, dünya sermayesinin emeğe karşı sistemler arası biçime bürünmüş topyekûn mücadelesinde, "kendisi için sınıf" olduğu bir dönemde bile, aralarındaki rekabeti tümüyle elimine edememişlerdir.

Nihayet, değinilmesinin uygun olacağı bir diğer sonuç da transnasyonel bir kapitalist sınıfın oluşmasına ilişkin temel görüşleri ileri süren önde gelen sosyal bilimcilerin hemen hemen hiç biri iktisatçı olmaması dikkat çekici olmasıdır. Söz konusu akademisyenler sosyolog ve siyaset bilimci olarak akademik çalışmalarını sürdürmektedirler. Leslie Sklair, sosyoloji bölümünde; Kees van der Van der Pijl, uluslararası ilişkiler bölümünde; William I. Robinson, sosyoloji bölümünde; William K. Carroll, sosyoloji bölümünde akademik hayatlarını sürdürmektedirler. Bu disiplinlerin, disiplinlerinin doğası gereği "bağ" veya "ilişki" üzerine odaklanması (ama bunların, bir iktisatçı için kendi araştırma paradigmasının temel kavramı olan "kapitalist rekabeti" göz ardı etmesi), yaşanan dönemin ekonomik/siyasal/uluslararası bağlamının (1989-2001) bir sonucu olduğu kadar mesleki bir nitelik de taşımaktadır.

3. Evrensel Sermaye Olarak "Ultra Emperyalizm": Deja Vu?²⁵

Yukarıda "bir transnasyonel kapitalist sınıfın" oluştuğunu öne süren görüşlerin bir benzerini, şüphesiz farklı siyasal uzantıları bir yana, 20. Yüzyılın başında da görmek mümkündür.

19. yüzyılın sonlarında birinci sanayi devriminin konsolidasyonunun ardından ikinci sanayi devriminin içinde, 20.yüzyılın başında belirgin ve açık hale gelen bir süreçte, iki rakibin (ABD'nin ve özellikle şiddetli bir rakip olarak Almanya'nın) Britanya kapitalizminin karşısına çıktığı bilinmektedir.²⁶ Yine bu dönemde, kapitalizmin rekabetçi döneminin geride kalarak, büyük sanayi ve banka şirketlerinin doğduğu ve hatta Almanya'da bu ikisinin bir araya gelmesinden doğan güce Hilferding'in "finans kapital" adını verdiği de bilinmektedir. 20.Yüzyılın başının tanık olduğu olaylar şunlardı: İkinci Sanayi Devriminin gerçekleşmesi, Almanya'nın bir Avrupa gücü olarak doğuşu, bu ülkede banka-sanayi sermayesinin bütünleşmesi, 1896'da sona eren "Büyük Depresyon"un başlaması (1873) ile 1.Dünya Savaşının başlamasına kadar geçen sürede

²⁵ Bu altbölümün yazılmasında Doğru (2009, ss. 385-395) dan geniş ölçüde yararlanılmıştır.

²⁶ Sanayi devrimleri ve hegemonya geçişleri ilişkisi açısından kısa bir değini (Doğru ve Sertoğlu, 2018)'de yer almaktadır.

(1873-1914) bir “küreselleşme” ve özellikle “finansallaşma” döneminin yaşanması, dev şirketlerin doğuşu ve mal ve sermaye ihracatında büyük artış. Bunların sonucu olarak, birbirinden çok farklı görüşlere sahip yazarların neredeyse birbirinden birkaç yıl arayla ortaya çıkan “emperyalizm teorileri” dönemin tipik özelliğidir. 1902’de John A. Hobson “Emperyalizm”, 1910’da Rudolf Hilferding “Finans Kapital”, 1913’de Rosa Luxemburg “Sermaye Birikimi”, 1915’de Nikolay Buharin “Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi”, 1916’da V.İ. Lenin “Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması”, bunlardan bazılarıdır. Bu çalışmalar, birbirinden etkilenecek ve birbirini eleştirerek hazırlandı. Mesela, V.I. Lenin’in kitabı önemli ölçüde, Rudolf Hilferding ile John A. Hobson’dan etkilenecek ve Karl Kautsky’in, yine aynı zamanlarda, 1914 ve 1915’de kaleme aldığı “ultra-emperyalizm” tezini eleştirmek üzere kaleme alınmıştır. Burada, dönemin ve konuyla ilgili eserlerin bağlamı bakımından önemli olan ve makale açısından önem taşıyan bazı unsurlarının tesbit edilmesiyle sınırlı birkaç noktaya yeniden değinmek gerekir:

- Bu tartışmaların doğuşu sırasında, kapitalizmin uluslararasılaşması (meta, para üretken sermaye ihracı olarak) önemli bir aşamaya ulaşmıştır.
- Kapitalizmin bu döneminde, dev şirketlerin ve bunlar arasında rekabet ve ittifakların doğduğu da görülmektedir.
- Bu uluslararasılaşmada, “finans sermayesinde” yukarıdaki çalışmaların çoğunda özel bir önem verilecek ölçüde genişleme yaşanmaktadır.
- Sözü edilen dönemde İkinci Sanayi Devrimi süreci yaşanmakta, ABD ve Almanya yeni büyük sanayi devleri olarak ortaya çıkmaktadır.
- Tam bu arada, 1. Dünya savaşının hemen öncesinde, Karl Kautsky’nin, büyük kapitalist ülkelerin sermaye sınıfları arasında bir işbirliğinin geliştiği ve emperyalizmin barışçıl olabileceği, dev şirketlerin kartel benzeri ittifaklarına benzer biçimde büyük devletlerin de anlaşarak dünyayı paylaşabilecekleri yönündeki görüşü ortaya çıktı. Buradan, artık “ultra emperyalizm” teorisiyle ilgili tartışmalara geçilebilir.

Marksist emperyalizm teorilerini, eleştirel olarak inceleyen bir eser bu son noktayla ilgili olarak şu bilgiyi vermektedir: “Birinci Dünya Savaşından hemen önce, Kautsky, *ultra-emperyalizm* teorisinde, yani, büyük güçlerin dünyanın bölüşümü üzerinde savaşmaktan ziyade birlikte dünyayı sömürmek için anlaşma yapacağı fikriyle, barışın geleceğiyle ilgili iyimserlik için daha ileri bir nedenle ortaya çıktı (Brewer, 1989, s. 129).” Bu ise ultra emperyalizm teorisi oldu. Aynı kaynak, Hobson’un da daha önce, “emperyalizmler arası” (inter-imperialism) terimiyle anlattığı benzer bir durumu yazdığını söylemektedir. Kautsky, savaşın başlamasının hemen sonrasında yazdığı konuyla ilgili esas makalesinde, “Marx’ın kapitalizm ile ilgili söylediği, emperyalizme de uygulanabilir: Tekel rekabeti ve rekabet tekeli yaratır. Dev firmaların, dev bankaların ve multi milyonerlerin şiddetli rekabeti, büyük finansal grupları, kartel nosyonuyla düşünmeyi zorunlu kıldı. Büyük emperyalist güçler arasındaki Dünya Savaşının sonucu da aynı şekilde, kendi rekabet silahlarını bırakan en güçlünün bir federasyonu olabilir (...) Bu nedenle, yalnızca ekonomik görüş bakımından, kapitalizm bir diğer evrede, dış politikaya kartelleşmeyi aktarmasıyla, artık yaşayabileceği imkânsız değildir: ultraemperyalizm evresine; tabii ki emperyalizme karşı olduğu kadar enerjik biçimde ona karşı da savaşmamız gerekir, fakat onun tehlikesi silahlı rekabet ve dünya barışına tehditte değil bir başka yönelimde yatar.” (Kautsky 1970 [1914]’den aktaran Brewer, 1989, s. 130).²⁷ Kautsky, dev firmaların aralarındaki rekabeti kartelleşmeyle ortadan kaldırarak birlikte davranabilmelerine benzer biçimde, dış politikada da büyük güçlerin kartel benzeri bir anlaşmayla dünyayı yönetebileceklerini düşünmektedir. Kapitalizmin, bu yeni evresine de ultra-emperyalizm adını vermektedir. Lenin’in eleştirisi, ki o

²⁷ Karl Kautsky, makaleyi 1914 yılında Almanca olarak yazdı.

emperyalizmin barışçıl olamayacağına ilişkin daha çok “ampirik” nitelikli bir eleştiri yöneltmiştir; fakat ve üstelik 1. Dünya Savaşına rağmen, ilgi çekici biçimde Kautsky fikrinden vazgeçmedi: “Savaş bittiğinde, Kautsky savaş sonrası döneme barış umutlarını aktardı.” (Brewer, 1989, s. 129).

Lenin’in, Kautsky’in ultra-emperyalizm tezine karşı, tekellerin doğuşunu üretimin yoğunlaşmasının bir sonucu olarak değerlendirdiği ve özellikle kitabının dev firmalar arasında, devletler arası mücadeleyi de içeren rekabeti anlattığı beşinci bölümünde, “Kapitalist Gruplar Arasında Dünyanın Paylaşılması”, şöyle demiştir:

“Bir zamanlar, (örneğin 1909’larda, katıldığı marksizmi iyice bırakmış bulunan Kautsky’nin de içlerinde bulunduğu) bir kısım burjuva yazarları, sermaye enternasyonalizasyonunun en belirgin ifadesi olan uluslar arası kartellerin, kapitalist rejim içinde yaşayan halklar arasında barış umudu doğurduğu kanısındaydılar. *Teorik açıdan alınırsa, bu görüş tamamen saçmadır* (abç); pratikte ise en kötü cinsten bir oportünizmin hiç de dürüst olmayan bir savunma biçimi ve bir bilgiçilik anlamına gelmektedir. Uluslararası karteller, kapitalist tekellerin günümüzde hangi noktaya dek gelişme gösterdiğini, kapitalist gruplar arasındaki savaşım konusunun ne olduğunu göstermektedir. Bu son nokta çok önemlidir; yalnız bununla bile olayların ekonomik ve tarihsel anlamını çözebiliriz; çünkü savaşımın *biçimleri* değişebilir, nitekim özel ve geçici nedenlere bağlı olarak değişmektedir de; ama savaşımın *özü*, onun sınıfsal *içeriği*, sınıflar var oldukça değişmez. Günümüzdeki ekonomik savaşımın (dünyanın paylaşılması) içeriğinin gizlenmesi ve bu savaşımın bazan bu, bazen şu noktasına dikkatin çekilmesi, teorik gelişmeleriyle Kautsky’nin de sonunda katıldığı (bu konuya ileride döneceğiz) Alman burjuvazisinin çıkarına olmaktadır elbet. Kuşkusuz, yalnız Alman burjuvazisi değil, bütün burjuvazi söz konusudur burada. Kapitalistler dünyayı paylaşıyorlarsa, bunu, kendilerinde bulunan hain duygulardan ötürü değil, ulaştıkları yoğunlaşma düzeyi, kar sağlamak için kendilerini bu yola başvurma zorunda bıraktığından yapıyorlar. Ve dünyayı, mevcut “sermayeler,” “güçleri” oranında paylaşıyorlar, çünkü kapitalizmin ve meta üretim sisteminin var olduğu bir ortamda başka bir paylaşma biçimi sözkonusu olamaz” Lenin (Tarihsiz, ss. 84-85).

Lenin’in görüşü, kapitalist gruplar arasında bir “savaşım” olduğu ve olacağı biçimindedir. Ama bunun biçimlerinin değişebileceğini de kabul etmektedir. Bu nedenle de ultra-emperyalizm tezinin öne sürdüğü kapitalist gruplar arası bir sürekli anlaşmayı ve buna bağlı bir barış çağını, *saçma* bulmaktadır. Görüşünün teorik dayanağını ise, kapitalizmin doğasında ve meta üretim sisteminde bulmaktadır. Yalnız bu son teorik dayanak onda geliştirilmemiş olarak durmaktadır. Buharin’in ultra-emperyalizm konusuyla ilgili görüşü ise daha ılımlı ve “dengeli”dir:

“Sorunun yararlarını analiz etmeye çalışalım. Ekonomi bilimi açısından ele alındığında, mesele şu şekilde ortaya konmalıdır. Kapitalist devlet tröstlerinin anlaşmaları (birleşmeleri) nasıl sağlanabilir. Bildiğimiz gibi emperyalizm, bu kapitalist devlet tröstleri arasındaki rekabetten başka bir şey değildir. Bu rekabet bir kez ortadan kalktığı zaman, emperyalizm politikasının temeli de ortadan kalkacaktır. Ve birçok “ulusal” grup arasında bölüşülmüş olan sermaye, dünya proleteryanının karşı durduğu evrensel bir dünya tröstüne, tek bir dünya örgütüne dönüşür.

Soyutlamayla ele alırsak, teorik yönden böyle bir tröst bütünüyle düşünülebilir (abç). Çünkü genel olarak söyleyecek olursak, kartelleşme sürecinin ekonomik sınırı yoktur. Bizce Hilferding Finanzkapital’de şunları derken tamamıyla haklıydı:

“Mesele, kartelleşmenin sınırlarının nerede biteceği konusunda ortaya çıkar. Bu meseleyi kartelleşmenin mutlak bir sınırının olmadığı şeklinde cevaplayabiliriz. Aksine, devamlı artan bir kartelleşme eğilimini gözlemleyebiliriz. Bağımsız sanayiler kartelleşmiş olanlara giderek bağımlı hale geliyor ve sonuçta onlara katılıyor. Bu sürecin sonunda, evrensel bir kartel ortaya çıkmalıdır. Tüm kapitalist üretim, bilinçli bir şekilde, tüm alanlarda üretim hacmini belirleyen tek bir merkez tarafından düzenlenir...Bu antagonist biçimde bilinçli olarak düzenlenmiş toplum olur. Bununla beraber bu antagonizm bölüşüm antagonizmidir...Böylesi evrensel bir karteli yaratma eğilimi ve

bununla birlikte, merkezi bir bankayı kurma eğilimi ve bunların her ikisinin de birleşmesiyle finans kapitalin büyük bir yoğunlaşmış gücü gelişir.”

Bununla beraber, bu soyut ekonomik ihtimal hiçbir şekilde bunun fiili ihtimalini ifade etmez. Hilferding başka bir yerde yine şöyle derken de tamamıyla haklıdır:

“Ekonomik olarak tüm üretimi yönetecek ve böylece krizleri ortadan kaldıracak evrensel bir kartel mümkündür; sosyal ve politik olarak böyle bir durumun gerçekleşmesi mümkün olmasa da ekonomik olarak mümkündür. Mümkün olan son sınıra gelmiş çıkar antagonizmaları zorunlu olarak çöküşünü ortaya çıkaracaktır.”

Bununla beraber gerçekte sosyo-politik etkenler bu evrensel tröstün formasyonunu kabullenmeyecektir(abç).” (Buharin, 2005, ss. 148-149).

Buharin, sermayenin evrensel bir tröst haline gelmesini engelleyecek olan unsurlar arasında, dünya pazarındaki konumların nispi eşitliğinin sağlanamayacak olmasını ve buna bağlı olarak aralarında bir ekonomik eşitlik ile aynı iktisat politikalarının uygulanamayacağını saymaktadır (Buharin, 2005, ss. 149-150). Üstelik evrensel tröst için gerekli olan ekonomik eşitliğin yalnızca geçerli durum için değil, gelecek için de tasarlanan planlar bakımından ve dinamik bakımdan da geçerli olması gerektiğini söylemektedir: “Eşitlik meselesi sadece istatistiksel olarak değil fakat aynı zamanda esasen dinamik olarak düşünülmelidir. Burjuvazinin “ulusal” grupları planlarını sadece “olanın” değil fakat aynı zamanda muhtemelen “ne” olacağını üzerine kurarlar. Bir süre sonra belli bir grubun diğerinden üstün olmasını sağlayacak her gelişme ihtimalini hesaba katarlar. Bugün bu grubun rakibiyle ekonomik ve politik açıdan eşit olduğu kabul edilse bile. Bu durum dengesizliği daha da ciddi hale getirmektedir.” (Buharin, 2005, s. 151). Fakat sonra, Buharin (2005, s. 151), “Tabii ki uluslararasılaşma eğilimi, “son analizde” zafer kazanacaktır ama bu ancak kapitalist devlet tröstleri arasında kıyasıya bir mücadele döneminden sonra gerçekleşecektir.” demektedir. Bu sürecin bir dizi savaş yoluyla gerçekleşeceği kanısındadır. Fakat sonra merkezileşme eğiliminin sosyo-politik eğilimlerle çatışma içinde olduğundan, mantıksal sonucuna ulaşamayacağı ve çökeceğini “ve sonuca yeni, sadeleşmiş kapitalist olmayan biçimle ulaşacağını” ve Kautsky’nin teorisinin hiçbir şekilde gerçekleşmeyeceğini ileri sürmektedir (Buharin, 2005, ss. 154-155).²⁸ Buharin, konuyla ilgili son sözlerini şu şekilde dile getirmektedir: “Tutarlı bir Marksist için, tüm kapitalist gelişme, kapitalizmin çelişkilerinin giderek genişleyen bir ölçekte sürekli yeniden üretilmesi sürecinden başka bir şey değildir. Kapitalist bir ekonomi biçimiyle, dünya ekonomisi gelecekte içerisindeki gizli uyum eksikliğinin üstesinden gelemeyecektir. Aksine, bu uyum eksikliği giderek genişleyen ölçekte yeniden üretilmeye devam edecektir. Bu çelişkiler gerçekte sosyal organizmanın bir başka üretim yapısında – ekonomik faaliyetlerin iyi bir şekilde planlandığı sosyalist örgütler yoluyla – uyumlu hale getirilir” (Buharin, 2005, s. 155).

Buharin ve alıntı yaparak fikrine katıldığını ifade ettiği Hilferding ise yalnızca “ekonomik” bakış açısından, tıpkı Kautsky gibi bir ultra-emperyalizmin veya bir evrensel tröstün kurulabileceği düşüncesindedirler. Ancak hem Buharin hem de Hilferding, bu sürecin sosyopolitik nedenlerle gerçekleşmeyeceğini de öne sürmektedirler. Hilferding, bu tür bir sürecin bölüşüme ilişkin bir antagonizma nedeniyle çökeceğini de ileri sürmektedir. Ama bir “saf ekonomik bakımdan” her üçü de (Kautsky, Hilferding ve Buharin) “teorik bir ihtimal” olarak bir ultra-emperyalizmin veya bir dünya kartelinin kurulabileceğini kabul etmekte aynı düşüncededirler. Bu ise Lenin’in teorik bakımdan, “kapitalizmde ve meta üretim sisteminde” böyle bir şeyin “saçma” olduğu görüşüyle, fakat geliştirmedeği görüşüyle, karşıtlık içindedir.

4. Kapitalist sistemde rekabet ve çatışmanın niteliği²⁹

4.1 Sermayenin niteliği

²⁸ Şüphesiz, Buharin, Kautsky’nin “barışçıl emperyalizm” tezini reddetmekte, tam aksine sürecin savaşlarla ilerleyeceğini düşünmektedir.

²⁹ Bu altbölümde, Doğru (2009)’da yer alan “Piyasa ve Güç İlişkileri” kısmından yararlanılmıştır.

Değer yasası veya emek değer yasası kapitalizmin özünü ifade eder. Bu yasanın işaret ettiği olgu “mücadele için üretimin” giderek sistemin kurucu ilkesi olan “genelleştirilmiş meta üretimi” olarak kapitalizme yol açması uzun, çalkantılı, sancılı bir tarihsel süreci gerektirmiştir. Bu süreçte, burjuvazi ve işçi sınıfı oluşmuş, ulus-devletler bu süreçle eş-evrim (co-evolution) içinde meydana gelmiştir. Değer yasasının Sweezy’in (1962, 23-55) ifade ettiği üzere ikili bir yapısı vardır; niteliksel değer yasası sermaye-emek ilişkisini ifade ederken, niceliksel değer yasası metaların mübadelesindeki niceliksel oranın belirlenimini ifade eder. Bu yanıyla, değer yasası, en önemlisi emek-gücünün kendisinin de meta haline gelmesini, sermaye – ücretli emek ilişkisinin kuruluşunu ifade eder, bir yanıyla da metanın üretilmesi sırasında sarf edilen toplumsal bakımdan gerekli emek niceliğine göre metaların mübadelesindeki nicelikleri belirler. Değer yasasına göre, üretim alanında emek-sermaye ilişkisinin çekirdeğinde doğan değer (ve artık değer) dolaşım alanında (piyasada) değişim değeri olarak diğer metalarla/değerlerle oransal ilişki olarak ifadesini bulur.

Öyleyse, değer yasası, birincisi emek-sermaye ilişkisini ve ikincisi meta mübadelesindeki alıcı ve satıcı ilişkisini ve bunun önemli bir kısmını oluşturan kapitalist-kapitalist ilişkisini ifade eder.³⁰ Marx’ın dünyasında, kapitalist dünya bu nedenle üretim alanında üretim ilişkisinin temel tarafları olarak sermaye-emek varken, dolaşım alanında sermayeler ve emekler bulunur.³¹ Marx’ın ifade ettiği üzere kapitalizmde iki temel sınıf, bir ilişki ile, üretim ilişkisi ile, birbirini var eden iki sınıf esasında bir soyutlama olarak var olurlar. Evrensel sermaye, yani tek sermaye değer yasası nedeniyle olanaksızdır. Ve sermaye ancak sermayeler halinde var olabilir. Yine Marx’ın yaklaşımında, bu nedenle sermayeler arası rekabet, kâr dürtüsünün şiddetiyle – ki bu sermayenin var olma dürtüsüdür - kaçınılmazdır; o, ancak rekabet ile var olabilir. Sermayelerin, evrensel sermayeye yakınsaması ancak ve ancak kendisi-için-sınıf konumu edindiği emeğe karşı topyekûn mücadele sırasında olabilir.³²

Diğer taraftan Marx için rekabet, hem kapitalizmin varoluş tarzı olarak hem de düzenleyici ilkesi olarak işlev üstlenir. Burada Marx, Smith ile paraleldir.³³ Rekabet, feodal ve lonca düzenlemelerinden kurtularak kapitalist toplumun kurulmasının bir gereği olmakta ama aynı zamanda “...sermayenin başka bir sermaye olarak kendi kendisiyle ilişkisi, yani sermaye olarak sermayenin reel davranışdır” (Marx, 2003, ss. 129-130). Değer yasasının mantıksal uzantısı olarak artı-değer elde etme tutkusu ile hareket eden, ilk hareket ettiricisi, *primum mobile*, bu olan kapitalist açısından rekabet rakip kapitalistlere karşı pek çok yöntem ile ama esas olarak metaların maliyetini düşürmek için yeniliklere başvurmak başta olmak üzere zorunlu bir dürtüye sahiptir.³⁴ Rekabetin kapitalist sistemdeki özsel zorunluluğu ile birlikte, Marx rekabetin şiddetinin ekonomik konjonktürün hangi evresinde bulunduğuna göre değişeceğini ve refah dönemleri dışında, kapitalistler arasında pazarların paylaşılması için çok şiddetli bir mücadele olacağını belirtmektedir (Marx, 2000, s. 432). Refah dönemlerinde kapitalistler arasındaki

³⁰ Buna benzer bir değerlendirme, Callinicos (2009)’da bulunmaktadır. Callinicos da emperyalizm ve küresel ekonomik düzeni “ kapitalist rekabet” dinamiği açısından incelemekte, sermayenin ilişkiselliğinin birbirine bağlı iki boyutunu, ücretli emek-sermaye arasındaki sömürü ilişkisinin ve bireysel sermayeler arasındaki rekabetçi ilişkinin oluşturduğunu söylemektedir (2009, s. 12). Callinicos, emperyalizm dönemlerini 1) 1870-1945 klasik emperyalizm, 2) 1945-1991 süper güç emperyalizmi, 3) 1991’den bugüne Soğuk Savaş sonrası emperyalizmi olarak sınıflandırırken farklı türde emperyalizmlerle bunlara karşılık gelen kapitalizmlerden söz etmektedir. Callinicos, kapitalist rekabeti, ekonomik rekabet ve jeopolitik rekabet olarak iki ayrı sütuna yerleştirmekte, 1945-1991’de yaşanan ABD-SSCB rekabetini, SSCB’yi “devlet kapitalizmi” sayarak jeopolitik temelli bir rekabet olarak değerlendirmektedir. Bu, çalışmasının değerine gölge düşüren bir hipotez olmaktadır. 1945-1991 veya Doğru (2011)’e göre 1946-1986, *Çok Kısa 20.Yüzyıl*, kapitalistler arası bir rekabetten önce sermaye-emek arasında, iki ayrı sistemde cisimleşmiş şiddetli bir sınıf mücadelesi yüzyılıydı.

³¹ Marx’a göre (2003, s. 131), işçilerin kendi aralarındaki rekabeti de söz konusudur ve bu da sermayelerin rekabetinin ancak başka bir biçimdir.

³² “Sermayenin asıl niteliğini kavramadan, rekabetin bilimsel bir tahlilinin yapılması olanaksızdır” Marx (1997, s. 307).

³³ Mesela Marx (1997, s. 156), rekabetin toplumsal sermayeyi çeşitli üretim dalları arasında yaptığı taksimatın, toplumsal sermayenin ortalama kâr oranını eşitleme eğilimini yaratmakta olduğunu ileri sürmektedir.

³⁴ Shaikh (2016), kapitalist rekabetin zorunluluğunu ve niteliğini, hem Ortodoks iktisada hem de “tekelci kapitalizm” tezlerine karşı vurgulamaktadır. Tekellerin varlığı ve büyüklüğü, sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması eğilimleri rekabeti ortadan kaldırmamakta aksine şiddetlendirmektedir.

“kardeşlik havası”, bunalım ile birlikte “düşman kardeşler” ilişkisine dönüşecektir (Marx, 1997, s. 224).

Marx, kâr oranlarını eşitleme eğilimi bakımından bir işlev üstlenen rekabet ile kâr oranı arasındaki ilişkinin, çift yönlü olmakla beraber sürecin esas olarak kâr oranındaki düşüşün rekabeti şiddetlendirmesi biçiminde gerçekleşeceğini öngörür.³⁵

Sermaye birikimi, artı-değerin sermaye olarak kullanılması, sermayenin yoğunlaşması ve giderek sermayenin merkezileşmesi yönünde bir eğilim yaratır. Sermayenin birikmesi ve yoğunlaşması, birincisi toplumsal servetin artış derecesiyle ve ikincisi rekabet halindeki birçok kapitalist arasındaki bölünmeden dolayı sınırlanır (Marx, 1997, s. 596)

O halde, Marx’ın kapitalistler arasındaki rekabetin doğası üzerine, aktarılan görüşlerine ilave olarak ve daha açıkçası, özellikle sermaye üzerine yazdığı *Grundriss’e* de şu görüşlerine yer verilerek söz konusu düşüncelerini daha net olarak ifade ettiği cümlelerle tamamlamak uygun olacaktır: “Bütün bunlara karşı o (*sermaye, MKD*), üretken güçlerin gelişmesini, gereksinimlerin genişlemesini, üretimin çok yanlı olmasını, doğal ve zihinsel güçlerin üretiminin çeşitliliğini ve işletilmesini ve değişimini frenleyen bütün engelleri ortadan kaldıran yıkıcı ve sürekli kökünden değiştiricisidir.” (Marx, 1999, s. 310). Sermayenin bu yayılcı ve dönüştürücü rolüne ilişkin bu görüşlerden sonra, “Ama sermayenin bu tip her sınırı bir engel olarak koyması ve dolayısıyla *düşünsel* tarzda bunu aşmış olması, bunu *gerçek olarak* aştığı sonucuna götürmez ve böyle her engel onun belirlenimine aykırı düştüğü için, sürekli aşılın, ama gene sürekli olarak konulan çelişkiler içinde sermayenin üretimi devam eder. Dahası var. Durmadan ardından koştuğu evrensellik, sermayenin kendi doğasında sınırlarını bulur, bu sınırlar sermayenin gelişmesinin belli bir evresinde sermayenin kendisini ve bu yüzden de bizzat sermaye yoluyla onun kendisinin ortadan kaldırılması yönünde çabalar.” (Marx, 1999, s. 311). Marx, sermayenin sınırının kendi doğası olduğunu ileri sürmektedir. Hemen ileride, “Kavram bakımından *rekabet, sermayenin içsel doğasından* başka bir şey değildir, onun temel belirlenimidir, birçok sermayenin birbiriyle olan karşılıklı etkisi olarak ortaya çıkar, ve gerçekleşir, dışsal zorunluluk olarak içsel eğilimidir. Sermayenin varlığı, ancak birçok sermayenin varlığıyla olabilir, dolayısıyla onun kendi belirlenimi bu sermayelerin birbiri üzerindeki karşılıklı etkisi olarak ortaya çıkar.” demektedir (Marx, 1999, s. 314). Bu cümlede Marx’ın çok açık bir biçimde, kendisinin italik olarak yazdığı kelimelerin bir araya getirilmesiyle, “*Rekabet, sermayenin doğasıdır*” fikri ortaya çıkmaktadır. Sermaye, ancak, rekabet ile var olabilir. Bunun dayanağını ise o, “değer teorisinde” bulmaktadır, biraz sonra, eserinin ilerleyen sayfalarında yer alan bir dipnotta:

“Değer sermayenin temelini meydana getirdiği, dolayısıyla ancak bir karşı-değere karşı değişim yoluyla zorunlu olarak varolduğu için, zorunlu olarak sermaye kendi kendini iter. Bundan dolayı karşısında başka sermayelerin olmadığı *evrensel bir sermaye*, bu sermayelerle değişim yapamıyorsa – şimdiki görüş açısından karşısında ücretli emekten ya da kendi kendisinden başka bir şey yoktur - bir anlamsızlıktır. Sermayelerin birbirinden kaçması, gerçekleşmiş değişim-değeri olarak sermayede vardır.” (Marx, 1999, s. 321).

Bu teorik yaklaşım, sorunu, “evrensel sermayenin varlığını”, Lenin’in “saçma” ve Marx’ın “anlamsız” bulmakta ortak olduğu bir sonuca götürmektedir.

4.2 Kapitalist devletin niteliği

Kapitalist devlet tartışmalarının eski bir tarihi bulunmaktadır. Kabaca, refah devleti döneminde (1945-1980) kapitalist devletlerin niteliği üzerine Miliband-Poulantzas arasında başlayan tartışma, özellikle neoliberal küreselleşme döneminde de (1980–) kapitalist devletin değişen yapısı dikkate alınarak sürmüştür. Devlet türetme yaklaşımı, sermaye birikim mantığı, sınıf mücadelesi mantığı, düzenleme yaklaşımı vb. olarak tartışma boyutlanmıştır. Bu konudaki çok geniş külliyatın sergilenmesi bu çalışma için

³⁵ “...kâr oranında bir düşme, kapitalistler arasında bir rekabet savaşımına yol açar, yoksa bunun tersi olmaz” Marx, (1997, s. 224)

olanaksızdır. Bu nedenle kapitalist devletin özellikle neoliberal küreselleşme döneminde sergilediği dönüşüm üzerinde durulacaktır.

Marx (2000, ss. 539-540) en genel ifadesi ile devleti üretim ilişkileri zemininde tanımlamıştı:

“Bütün toplumsal yapının en içteki sırrını, gizli temelini ve onunla beraber egemenlik ve bağımlılık ilişkisinin politik biçimini, kısacası, bunun özgül devlet biçimini ortaya koyan, her zaman, üretim araçlarının sahiplerinin dolaysız üreticilerle dolaysız ilişkisidir- (Bu ilişki, her zaman, doğal olarak emek ve bu nedenle onun toplumsal üretkenliğindeki belirli bir aşamaya karşılık gelir.

Bu, aynı ekonomik temel [varlığını] - onun temel koşulları bakımından aynı olan ekonomik temel [varlığını] - sadece ampirik olarak veri durumların çözümlenmesi ile anlaşılabilir olan, görünüşte sayısız varyasyon ve derecelenme gösteren sayısız farklı ampirik durumlar, doğal çevre, ırksal ilişkiler, dışsal tarihsel etkiler vb. nedeniyle, engellemez.”

Öyleyse, kapitalist devletin özü, onun üstünde yer aldığı özgül üretim ilişkisinde yatar. Bunu ise yukarıda, sermaye üzerindeki düşüncelerden çıkarabiliyoruz. Kapitalist devlet, 1) emek-sermaye ilişkisinin, yani sermaye ilişkisinin üzerinde yer alır ve bu ilişkinin sürmesinin koşullarını sağlar 2) sermaye-sermaye ilişkisini düzenler. Ve daha önemlisi, sermaye-emek ve sermaye –sermaye ilişkisinin belirlenimlerine tabidir.

Sermayenin değerlendirilmesi, sermaye birikimi, sermaye ilişkisinin de yeniden üretimidir. Sermaye ilişkisi aynı zamanda sınıf ilişkisidir (sınıf mücadelesi) ve sınıf içi rekabeti (sermayeler arası rekabeti) de gerektirir. Bu nedenle, kapitalist devlete yalnızca sermaye birikiminin mantığıyla bakmak ile sınıf mücadelesinin alanı olarak bakmak, bir aynanın iki yüzü gibidir. Devlet egemen sınıf olarak sermayenin belirlenimlerine ve emeğin müdahale/mücadele gücüne bağlı olarak tabidir. Diğer taraftan sermaye, ancak sermayeler olarak var olabildiği için, devlet aynı zamanda sermayelerin rekabetini de düzenler ve o rekabete tabi bir alan olur.

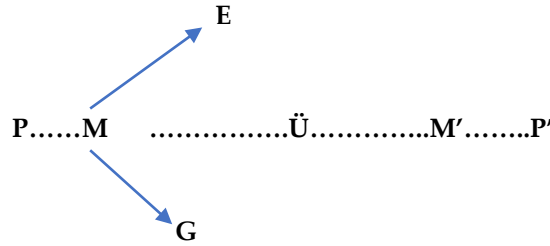
Büyük sermaye ile devleti birbirine yaklaştıran temel yapısal belirleyici, onların “güç ölçekleri” ile “zaman ufukları” arasındaki örtüşmedir; diğer bir yapısal bağ ise devletler arası rekabet arenası da olan uluslararası ilişkilerde, sermayenin gücünün her devlet için kendi gücünün bir parçası olarak görünmesidir – kendisinde ekonomik gücün cisimleştiği sermaye birikim süreci, devletler arası rekabet arenasında devletlerin gücünün bir parçası olarak algılanır. (Doğru, 2015, s. 85). Bu nedenle, küreselleşme çağında, sermayenin dünya ölçeğinde birikim çevrimine katılması, o sermayenin belli bir teritoryalitede egemen ulus-devlet ile arasında bir çelişki doğmasından öte, daha çok, o devletin küresel arenaya uzanması olarak görülmelidir- şirketlerin küreselleşmesi devletleri de küreselleştirir. Sermaye – devlet kompleksi, çelişkileri barındırır – çünkü rekabet eden sermayelerin mücadelesi devlete yansır (emek güçlüyse o da mücadeleye dâhil olur). Bir zamanlar Cox (1981)’de devlet/toplum kompleksinden söz etmişti, ancak emeğin zayıflatıldığı neoliberal küreselleşme çağında artık “devlet/sermaye kompleksinden” söz edilebileceği daha önce öne sürülmüştü (Doğru, 2018).

4.3 Küresel Politik Ekonomi³⁶

Küresel ölçekte gerçekleşen sermaye birikimi ile uluslararası ilişkileri/emperyalizmi birbiriyle ilişkilendirmek, Hobson ve Luxemburg’da eksik tüketim teorileri olarak var olurken (emperyalizmin doğuşunu üretilmiş metalara pazar arayışı olarak değerlendirmek), Lenin’in analizinde sermaye ihracı da çözümlenmeye dahil olmuş, Buharin’de ise bir bütün olarak sermaye birikim çevriminin gerekleri ön plana çıkmıştır.

³⁶Küresel Politik Ekonomi (KPE) ile Uluslararası Politik Ekonomi (UPE) disiplinleri birbirinin yerine de kullanılabilen, ancak KPE genelde Uluslararası İlişkilerin bir alt alanı (sub-field) olarak görülürken, KPE disiplinler ötesi bir çaba olarak görenler tarafından Uluslararası İlişkilerden çok politik ekonomiye yakın sayılır (Palan, 2000, s. 1). Uluslararası İlişkiler disiplini gelenekleri de ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. ABD’de siyaset bilimiyle, İngiltere’de ise sadece siyaset bilimiyle değil, aynı zamanda özellikle tarih, uluslararası hukuk, siyaset felsefesi ve sosyolojiyle bağlantılı ve Almanya’da önceleri tarih, 1945’ten sonra ise katı bir siyaset bilimi anlayışıyla ele alınmıştır (Waever 1999’dan aktaran Aydınlı vd. 2009). Aynı kaynağa göre, Uluslararası İlişkiler disiplini Fransa’da ise sosyoloji, felsefe ve antropoloji temelinde kurumuştur.

Yukarıda, sermaye birikim çevriminin özellikle “üretim” aşamasının küreselleşmesini ulusötesi kapitalist sınıf oluşumunun temel belirleyicisi sayan yaklaşımlar sergilenmişti. Böylelikle küresel düzeyde, bağ-ilişki artmış, diğer bir deyişle “toplumsallaşma” yoğunlaşmıştı. Bununla birlikte, bu bağın yarattığı etkileşimin esas olarak “uyum” olduğu varsayımı gizlice yapılmaktadır. Bağ-ilişki artışı, toplumsallaşma, etkileşimin arttığı anlamına gelmektedir ama etkileşimin “rekabet” olarak artması anlamına da gelebileceği göz ardı edilebilmektedir.

Küresel ölçekte gerçekleşen bir sermaye birikim çevriminde, sermayeler arasında, para sermaye (P) ile emekgücü (E) ve girdi (G) satın almak için rekabet; üretim (Ü) yeri ve süreci için rekabet; üretilen metanın (M') satışı için rekabet söz konusudur. Benzer bir süreç analizi, para-sermaye ve meta sermaye çevrimleri için de yapılabilir. Böylelikle, 1970'lerde Batı Almanya'da ortaya çıkan Kapital'den devlet türetme yaklaşımına benzer biçimde, Kapital'den emperyalizmin türetilmesi, bir hipotez olarak ileri sürülebilir. O zaman, değer yasası, sınıflar arası mücadele, sermaye birikim çevrimi, sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi, bunların sonucu olarak kapitalist rekabet (sınıf içi mücadele), Kapital'den emperyalizm teorisi için bir temel sunabilecek kavram ve süreçler olmaktadır. Ulus devletler sisteminin jeopolitik belirleyicilikleri ise *bu zemin üzerinde* çözümlemeye yer almalıdır.

Kapitalizmin yaklaşık beş yüzyıllık tarihinde, uzun birikim dalgaları, Kondratieff dalgaları üzerine geniş bir literatür bulunmaktadır.³⁷ Bu bir yana, kapitalizmin büyük salınımlar sergilediğini öne sürmek makuldür. Küresel ölçekte sermaye birikiminin genişleme evresi ile büyük depresyonlar birbirini izlemekte, dünya savaşları da süreci kesintiye uğratan diğer bir olay olmaktadır. Bu bağlamda, küresel ekonomi politikte, iki temel akım olan realizm ve liberalizm, küresel ölçekteki sermaye birikiminin evreleri ve buna karşılık gelen hegemonya çevrimlerinin aşamalarına göre ağırlık kazanabilen doktrinler olmaktadır.³⁸ Realizmin doğuşu ulus devletlerin doğuşu, buna bağlı olarak sanayileşme politikaları ve yine bunun gereği olarak korumacı-müdahaleci devlet politikası olurken (özellikle “geriden gelen devletlerde”), liberalizm ekonominin genişleme ve üretim fazlasına mahreç arama çabaları ile ilgili (özellikle “ilerden gidenlerde” – hegemon devletin doktrini) olmaktadır. Böylelikle realizm ve liberalizm, farklı devlet/sermaye komplekslerinin farklı dönemlerindeki çıkar/ihtiyaç /taleplerini, kısaca “dünyalarını” yansıtmaktadır. Doğru (2009)'da belirtildiği üzere, kapitalist devletler arasındaki rekabetin yoğunlaştığı dönemlerde, büyük ekonomik krizlerde, savaş yıllarında ve sosyalist ülkelerle çatışmacı ilişkilerde temel doktrin, realizm olarak ortaya çıkmıştır. Bunun aksine, hegemonik devletin kurduğu düzen sürerken, kapitalizmin, şüphesiz çelişkili ve hiyerarşik olsa da bütünleşmesinin hızı ve yoğunluğunun arttığı küreselleşme dönemlerinde ve bir refah döneminde, liberalizmin öne çıktığı hemen göze çarpmaktadır. Dolayısıyla, en genel anlamıyla, birisi savaşa diğeri barışa uygun doktrinler olmaktadır; birisi krize diğeri refaha uygun stratejiler olmaktadır. Bu bakımdan, realizmin, kapitalizmin gerçeğini, kısmi olsa da kavradığı ve

³⁷Sermaye birikim çevrimlerinin, kâr oranlarındaki uzun dönemli eğilimler çerçevesinde yakın bir zamanda analizine Shaikh (2016)'da rastlanmaktadır. Yine Arrighi (2000) kapitalizmin uzun dönemli çevrimlerini hegemonya çevrimleri/geçişleri ile ilişkilendirmektedir.

³⁸Bu konuda daha ayrıntılı bir inceleme Doğru (2009)'da bulunabilir.

liberalizmin, kapitalizmin kısmi olan ütopyasını yansıttığı öne sürülebilir. Realizm, gerçeğin sınırlı bir açıklaması ve liberalizm ütopyanın sınırlı bir sergilenişi olmaktadır.³⁹ Kapitalizmin, çatışmasız-rekabetsiz-devletsiz transnasyonal bir çağa geçtiği düşüncesi, söz konusu düşüncenin maddi bağlamının da bir ölçüde destekleyebildiği, son tahlilde liberal bir ütopya veya bazen sol kanat bir distopya sayılmalıdır.

5. Sonuç

1.Küreselleşme döneminde “ultra-emperyalizm” ve 2.Küreselleşme döneminde “transnasyonal kapitalist sınıf” olarak ortaya çıkan görüşlerin ve bunlara yönelik tartışmaların, *aynı teorik bağlamda* - sermayenin var oluş tarzının doğası olarak - incelenebileceğine işaret etmeyi amaçlayan makale böylelikle sona ermektedir. Bu tartışmaların, küreselleşmenin veya emperyalizmin ortaya çıkışıyla yakından ilgisi bulunmaktadır. Özellikle, dev şirketlerin ve özellikle de “finansallaşmanın” artışı ile karakterize olan bu süreç, ilgili dönemin bazı yazarlarını, bu eğilimin mantıksal sonucunun “bir evrensel sermaye” olarak ortaya çıkabileceğine götürmüştür. Ancak hem tarihsel hem de teorik kanıtlar bu düşüncenin geçerliliğinin “sınırlı” ve “geçici” olabileceğine işaret etmektedir. “Evrensel sermaye”, sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşması eğilimine karşın, tarihsel ve teorik kanıtların gösterdiği üzere olanaksız sayılmalıdır. Eğer, her şeye karşın, “bir dünya örgütü” olacak biçimde tekelleşmiş bir “sermaye” oluşacak olursa, bunun teorik olarak “sermaye” olamayacağı ve ortaya çıkan üretim tarzına da “kapitalizm” denemeyeceği açık olmalıdır (Doğru, 2009, s. 404).

Tek bir dünya devleti ise “evrensel sermayenin” mümkün olamayacağı kapitalist bir dünyada, olanaksız sayılmalıdır (Doğru, 2009, s. 404).

Bu zamanlara, bir şairin (Tunç, 2010)⁴⁰ dediği gibi “Melez Zamanlar”a, liberal çağdan realist/merkantilist/milliyetçi bir çağa geçilirken büyük savaşlar ile “Büyük İnsanlık” kendi ile tüm dünyayı yok etmenin eşliğinde mi yoksa insanlık çok daha yaratıcı bir çözüm ile yeni bir uygarlık mı kurabilecek mi? Marx ve Engels (2003), sanayi devriminin konsolidasyonunun ortasında, devrimler çağında, liberalizmin egemen olduğu bir çağda, feodalizmin partikülarist doğasından kapitalizmin globalist doğasına geçerken, “Katı olan her şey buharlaşıyor” demişlerdi. Ama şimdilerde, yeniden “Buharlaşan her şey katılıyor” denebilir (Doğru, 2019).⁴¹

2008 Büyük Depresyonu⁴² veya Uzun Depresyon/Uzun Gerileme olarak nitelenen krizin atlatılmaması dünya kapitalist sisteminin en büyük iki ekonomisi arasında yaşanan ABD-Çin ticaret savaşları (ABD’nin aynı zamanda NAFTA, AB ve Kanada ile ticari çekişmelere, realistik bir stratejiye yönelmesi, bunun aksine yeni hegemon aday Çin’in küresel serbest ticareti ve ekonomiyi savunması), İngiltere’nin Brexit süreci ile AB’den ayrılması, dünyanın klasik büyük güç mücadelelerinin cephelerine ayrışması, Rusya-Ukrayna savaşının gösterdiği gibi, liberal düzenin çatırdadığı bir deglobalizasyon süreci söz konusudur (Doğru, 2019). Biyolojik, kimyasal, dijital savaş ve nükleer savaş kamusal gündemdedir; dünya hızla siyasi-ekonomik-askeri bir cepheleşmeye yönelmekte ve adeta bir büyük savaşa hazırlanmaktadır.⁴³ İlgili çekici biçimde, ABD’de Trump ile başlayan sanayi politikası Biden yönetiminde de hız kazanarak sürmektedir. Roberts’ın (2023) aktardığına göre, ABD Ulusal Güvenlik Danışmanı Sullivan ve Hazine Bakanı Yellen, yaptıkları önemli konuşmalarda, ticaret ve sermaye akımlarının daha fazla kontrolünü, kamu altyapı yatırımlarını, sanayi teşviklerini, beşerî sermaye ve

³⁹Doğru (2019)’da realizm (milliyetçilik) ve liberalizm arasındaki uzun salınımlar daha ayrıntılı olarak ve sanayileşme süreçleri eksen alınarak sunulmuştur.

⁴⁰ Tunç (2011), daha erken bir zamanda, “Kabus fasılasındayız” demişti.

⁴¹ “Buharlaşan Her Şey Katılıyor” ifadesini Üşür (1997)’de bir makalesinde, ma’lûmât toplumu retoriğinin eleştirisi olarak kullanmıştı. Dünya, piyasanın değil devletin, barışın değil savaşın, işbirliğinin değil çatışmanın, özgürlük söyleminin değil güvenlik söyleminin, transnasyonalizmin değil nasyonalizmin, Lockean değil Hobbesian, ekonominin değil siyasetin, iyimserliğin değil kötümserliğin egemen olduğu bir döneme geçiş sürecindedir (Doğru, 2009 ve 2019).

⁴² Savran (2013), 1873-1896 ve 1929-1939’daki büyük depresyonlardan sonra, 2008’de patlak veren krizi 3. Büyük Depresyon olarak nitelemektedir.

⁴³ Küreselleşme sürecinin zirvelerinde Martin Van Creveld (1999), artık devletlerin savaş yapma kapasitesinde nükleer silahlar nedeniyle azalma olduğundan söz ederek devletlerin gerileyişinden söz ediyordu.

Ar&Ge ve çevreyi gözeten yatırımlara dayalı bir sanayi stratejisini öngörmektedirler. Roberts, borç yükü ve kârlılık sorunları nedeniyle, ABD'nin hegemonyasının restore edilmesine yönelik bu girişimin başarılı olabileceğinden şüphe duymaktadır.⁴⁴ Nihayet, *Financial Times* gazetesinden Wolf (2022), son iki yüzyılın küreselleşmeden-deglobalizasyona işaret eden veriler ışığında, 1914-1945 arası dönemde yaşanan deglobalizasyona benzer bir riskin var olduğundan söz etmekte, dünya ticaretinin dünya gelirine oranının 2008 finansal krizi ve Covid-19 pandemisinin etkisiyle gerilediğine dikkat çekmektedir. Wolf, iklim değişikliği ve gelir eşitsizliğiyle beraber, küreselleşmeye yönelik en büyük tehdit olarak artan jeopolitik gerilimi görmektedir. Wolf, bu zamanlarda artan büyük güçler arasındaki ihtilafın sonuçlarının Soğuk Savaş dönemininkinden bile daha kötü olabileceğini söylemektedir.

Kaynakça

- Aydınlı, E. Vd. (2009). *Yöntem, Kuram ve Komplo: Türk Uluslararası İlişkiler Disiplininde Vizyon Arayışları*. Ankara: Asil Yayınevi.
- Arrighi, G. (2000). *Uzun Yirminci Yüzyıl: Para, Güç ve Çağımızın Kökenleri*. Ankara: İmge Yayınevi.
- Brewer, A. (1989). *Marxist Theories of Imperialism: Critical Survey*, London-New York: Routledge.
- Buharin, N. (2005). *Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi*. İstanbul: Bağlam.
- Brenner, R. (2002). *The Boom and The Bubble: The US in the World Economy*, London and New York: Verso
- Callinicos, A. (2009). *Imperialism and Global Political Economy*. Cambridge: Polity Press.
- Carroll, W. K. (2010). *The making of a Transnational Capitalis Class: Corporate Power in the 21st Century*, London-New York: Zed Books.
- Cox, R. N. (1981). Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory. *Millenium*, 10(2). 126-155.
- Doğru, M. K. (2009). *İktisat ve Güç*, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Doğru, M.K. (2011). 20.Yüzyıl: Neyin yüzyılıydı ve ne kadar uzundu? *Bilsay Kuruç'a Armağan* içinde. Ed. Şahinkaya ve İlter. Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayınları, ss. 601-635.
- Doğru, M. K. (2015). "Yeni Anlaşma" Mümkün mü: 1929 ve 2008 Krizi ? Ankara: Notabene Yayınevi.
- Doğru, F. ve Doğru, M.K. (2018a). *Modern Felsefenin Serüveni*, Adana: Karahan Yayınevi.
- Doğru, M.K. (2018b). The "Supreme Mind" Of Turkish Capitalism: The Coordination Council for The Improvement of Investment Environment (Yoikk). (Eszter Wirth, Orhan Şimşek, Şükrü Apaydın ed.) In *Economic and Management Issues in Retrospect And Prospect*, London: IJOPEC, 85-91.
- Doğru, M.K. ve Sertoğlu, K. (2018). *Sanayi 4.0: Yeni Bir Sanayi Devrimi mi? Ekonomi Politik: Zarif Mezar Taşları: İşıya Üşür'e Armağan*. (Ed. Mesut Sert ve Ahmet Arif Eren), ss.137-164. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Doğru, M.K. (2019). *Dünyada ve Türkiye'de Sanayileşme Süreçleri Üzerine Değimler*. 20. Ulusal İktisat Sempozyumu. 17-18 Kasım 2019 Adana: Türkiye Ekonomi Kurumu
- Gowan, P. (1999). *The Global Gamble: Washington's Faustian Bid for World Dominance*. London and New York: Verso.
- Hirst, P. ; Thompson, G., Browley, S. (2009). *Globalization in Question*. Cambridge: Polity.
- Kautsky, K. (1970). Ultra-imperialism. *New Left Review*, 59, Jan./Feb.
- Lapavitsas, C. (2019). *Üretmeden Kar Etmek*. İstanbul: Koç Üniversitesi.
- Lenin, V.I. (Tarihsiz). *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*. Ankara: Sol Yayınevi.
- Marx, K. (1997). *Kapital 1. Cilt*. Ankara: Sol Yayınevi.
- Marx, K. (1999). *Grundrisse 1: Ekonomi Politikinin Eleştirisinin Temelleri*. Ankara: Sol Yayınevi.
- Marx, K. ve Engels, F. (2003). *Komünist Manifesto*. Ankara: İthaki Yayınevi.
- Mills, W. (1974). *İktidar Seçkinleri*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

⁴⁴ Roberts (2023)'da liberalizmin hegemon devletin, milliyetçiliğin ise hegemon adayın politikası olduğunu söylerken rollerin değiştiğini ima etmektedir.

- Palan, R. (2000). *New Trends in Global Political Economy. Global Political Economy: Contemporary Theories*. Ed. Ronen Palan. London and New York: Routledge.
- Roberts, M. (2023). Modern supply-side economics and the New Washington Consensus. <https://thenextrecession.wordpress.com/2023/06/08/modern-supply-economics-and-the-new-washington-consensus/> June 8 2023.
- Robinson, W.I. (2004). *A Theory of Global Capitalism*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Savran, S. (2013). *Üçüncü Büyük Depresyon: Kapitalizmin Alacakaranlığı*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Shaikh, A. (2016). *Capitalism: Competition, Conflict, Crises*. London: Oxford University Press.
- Sklair, L. (2001). *The Transnational Capitalist Class*. Oxford: Blackwell.
- Sweezy, P. (1962). *The Theory of Capitalist Development*. London: Dennis Dobson
- Şenalp, M. G. (2012). *Ulusötesi Kapitalist Sınıf Oluşumu: Türkiye ve Koç Holding Örneği*. İstanbul: SAV.
- Tunç, F. (2010). *Melez Zamanlar*. İstanbul: Sözcükler.
- Üşür, İ. (1997). *Ma'lûmât Toplumı ya da Buharlaştan Herşey Katılıyor*. Türk-İş Yıllığı 97-2
- Van der Pijl, K. (1998). *Transnational Classes and International Relations*. London-New York: Routledge.
- Waeber, O. (1999). *The Sociology of a Not So International Discipline: American and European Developments in International Relations*. (Katzenstein, P.J. and Keohane, R.O. Eds.) *Exploration and Contestation in the Study of World Politics*, pp.47-88. Cambridge: MIT Press
- Wolf, M. (2022). *Geopolitics is the biggest threat to globalization*. Financial Times. 1 November.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Mustafa Kemal DOĞRU (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Mustafa Kemal DOĞRU (100%)

İklim Krizi ve Ekolojik Bağlamda Devletin Rolünü Yeniden Düşünmek

Senem ATVUR¹, Asiye Gün GÜNEŞ GÜLAL², Ceren UYSAL OĞUZ³

¹ Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler, senematvur@akdeniz.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3616-1749

² Dr., Antalya Akademik Araştırmalar Derneği, a.gungunes@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2353-5679

³ Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler caysaloguz@akdeniz.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7342-0362

Öz: İklim değişikliğinin yıkıcı etkileri son yıllarda dünyanın her yerinde hissedilmektedir ve sorun artık küresel bir krize dönüşmüştür. Bu süreçte uluslararası sistemin temel politik aktörü olarak kabul edilen egemen devletin ve devleti oluşturan nüfus ve toprak başta olmak üzere temel öğelerin kırılabilirliği de artmaktadır. Bu çalışmanın amacı iklim krizinin yarattığı kırılabilirlikleri devletin sorumluluğu bağlamında incelemektir. Çalışma, iklim krizine karşı etkili mücadele için egemenlik ilkesinin ekosistemleri de içerecek şekilde genişletilmesi ve devletin ulusal ve uluslararası sorumlulukları yanında ulusötesi bağlamda ve adalet temelinde gezegen ölçeğinde doğaya karşı sorumluluklarının geliştirilmesi gerektiğini öne sürmektedir. Çalışma iç içe geçen kırılabilirlikleri merkeze alarak iklim krizinin temelinde yatan nedenleri ve devletin bu süreçteki rolünü eleştirel bir bakış açısıyla ele almaktadır. Kırılabilirlikleri gidermek ve etkili azaltım ve uyum politikalarını uygulamak için daha adil, eşitlikçi ve sorumluluğu yaptırımla bağlayıcı hale gelecek bir devlete ihtiyaç vardır. Egemen devletlerin gezegendeki tüm yaşamı ve ekosistemleri de içeren yeni bir küresel rejim inşa edebilmesi devletin sorumluluğunun ulusal, uluslararası ve ulusötesi bağlamda yeniden kurgulanmasını da gerektirmektedir.

Anahtar Kelimeler: İklim Krizi, Devlet, Egemenlik, Kırılabilirlik

Jel Kodları: F50, Q54, Y80

Climate Crisis and Rethinking the Role of the State in an Ecological Context

Abstract: The devastating effects of climate change have been felt all over the world in recent years and the problem has now turned into a global crisis. In this process, the vulnerability of the sovereign state which is the main political actor of the international system and its fundamental elements, population, and territory, is increasing. The aim of this study is to analyze the vulnerabilities created by the climate crisis in the context of state responsibility. The study argues that for an effective fight against the climate crisis, the principle of sovereignty should be expanded to include ecosystems, and responsibilities of the state towards nature in planetary level should be developed in a transnational context and based on justice in addition to its national and international responsibilities. The study examines the underlying causes of the climate crisis with a critical perspective by centering on intertwined vulnerabilities and the role of the state in this process. To address vulnerabilities and implement effective mitigation and adaptation policies, a more equitable, just, and egalitarian state is needed whose responsibilities will become binding through sanctions. The ability of sovereign states to build a new global regime that includes all life and ecosystems on the planet also requires a reconceptualization of state responsibility in national, international, and transnational contexts.

Keywords: Climate Crisis, State, Sovereignty, Vulnerability

Jel Codes: F50, Q54, Y80

Atf: Atvur, S.; Güneş, Güül A.

G.; Uysal Oğuz, C. (2023).

İklim Krizi ve Ekolojik

Bağlamda Devletin Rolünü

Yeniden Düşünmek, *Politik*

Ekonomik Kuram, Özel Sayı, 44-

57.

<https://doi.org/10.30586/1347417>

Geliş Tarihi: 21.08.2023

Kabul Tarihi: 23.09.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY)

(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

Dünya gezegeni, farklı ekosistemleri içinde barındıran, biyosfer/ekosfer olarak da adlandırılan bir büyük ekosistem niteliğindedir. Farklı canlı türleri ile onların çevrelerinden oluşan ekosistemler, karmaşık bir karşılıklı bağımlılık temelinde işlemekte ve doğal döngüler sayesinde ekosistemde yaşanan değişimler dengelenerek ekolojik sürdürülebilirlik korunmaktadır. İnsan türünün ortaya çıkışı ve hem kaynak hem de tehdit olarak gördüğü doğaya egemen olma dürtüsü, günümüze kadar derinleşerek gelen bir ikilem yaratmıştır. İnsan yapımı ekonomik, siyasal ve toplumsal sistemlerin gelişimi doğa üzerindeki baskıyı artıran en önemli unsurlardan biridir. Siyasal/yönetimsel bir birim olarak devletin inşası, bu doğrultuda üretim ve tüketim ilişkilerinin biçimlendirdiği ekonomik yapı doğanın kontrol altına alınarak sömürülmesini hızlandırmıştır. Bu süreç insanın doğa üzerindeki hakimiyetini de artırmıştır. Özellikle Sanayi Devrimi sonrasında yaşanan teknik ilerlemeler ve kapitalizmin gelişimi bu hakimiyet arayışının ekolojik bir yıkımı tetiklemesinde dönüm noktası sayılmaktadır. Kapitalist ekonominin doğayı sınırsız ve bedelsiz bir hammadde kaynağı olarak görmesi; bunun yanında fosil yakıtların temel enerji kaynağı olarak kullanımı, artan insan nüfusu, genişleyen yaşam alanları, hızla büyüyen üretim ve tüketim ağları, çoğalan atık hacmi ekolojik sistemlerin kendilerini yenileme kapasitelerine zarar vermeye başlamıştır. Havanın, suyun, toprağın kirlenmesi, ekolojik döngülerin bozulması, biyolojik çeşitliliğin azalması toplumsal, ekonomik ve politik etkilere de yol açmıştır.

Özellikle ekosistemlerin devletlerin yapay sınırları ötesinde sınırlara sahip olması, ekolojik bozulmanın sınır aşan etkilerinin artması ve devletlerin tek başlarına üstesinden gelemeyeceği bölgesel ve küresel nitelikte sorunların ortaya çıkması çevre sorunları konusunun uluslararası alana taşınmasını ve devletler arası iş birliğinin hızlanmasını sağlamıştır. Bilim insanları 1980'li yıllardan itibaren atmosferin yapısında gözlemlenen değişime dikkat çekmeye başlamış, başta karbondioksit olmak üzere sera gazlarının atmosferdeki oranlarının yükselmesi küresel sıcaklık ortalamalarındaki artışın ve buna bağlı olarak iklim sistemlerindeki bozulmanın nedeni olarak ifade edilmiştir. İklim değişikliği olarak adlandırılan bu süreç, küreselleşme ile yaygınlaşan neoliberal ekonomi politikaları ile daha da hızlanmıştır. Yoğunlaşan uluslararası çabalara karşın iklim krizinin yıkıcı etkilerinin ve dünyanın her yerinde yol açtığı olumsuz sonuçların şiddeti ve sıklığı artarak devam etmektedir.

Bu çalışma iklim değişikliğinin etkilerinin derinleştiği ve küresel bir krize dönüştüğü süreçte devletin rolüne odaklanmaktadır. 17. yüzyıldan günümüzde kadar uluslararası sistemde yaşanan değişimler, devletin kurumsal yapısının ve modern devlete yönelik kuramsal bakış açılarının şekillenmesinde rol oynamıştır.¹ "Devlet nedir?" sorusu siyaset biliminin en temel sorularından biridir. Özellikle Liberal ve Marksist yaklaşımların devlete yüklediği anlam arasında önemli farklar mevcuttur. Devleti sermayenin tahakküm araçlarından biri olarak gören Marksist yaklaşımlara karşı Liberal yaklaşımlar devleti düzeni sağlayacak ve hukuku uygulayacak bir kurum olarak değerlendirmektedir.² Bu çalışmada başta toplum sözleşmesi kuramı olmak üzere modern devletin nasıl oluştuğu, iktidarın kaynağına ilişkin yaklaşımların nasıl değiştiği ve devletin –kullandığı araçlar temelinde– nasıl açıklandığına yönelik tartışmalar dışarıda bırakılmıştır.³ 19. yüzyıl sonundan itibaren sorumluluk temelinde, devlet ve yurttaş arasında karşılıklı hak ve ödevler üzerinden şekillenen egemen devlet, siyasal bir aygıt ve uluslararası bir aktör olarak merkezi bir role sahip olmuştur.

¹ Uluslararası sistemin ve devletin gelişimi çoğunlukla Batı merkezli yaklaşımlarla ele alınmıştır. Bu nedenle Batı dışı yaklaşımların ve diğer coğrafyalardaki siyasal, ekonomik ve örgütsel gelişmelerin göz ardı edilmesi eleştirilmiştir. Bu çalışmada Batı-Batı dışı yaklaşımlar arasındaki tartışmalara değinilmeyecektir.

² "Devlet" in ne olduğu ve işlevlerine yönelik tartışma Antik Çağ'dan günümüze çok geniş bir literatürün oluşmasına neden olmuştur. Özellikle Liberal ve Marksist kuramcılarının "Devlet nedir?" sorusu üzerinden şekillenen tartışmalara giriş niteliğinde bir çalışma için bkz. Yalman (2015). Kapitalist üretim süreci ile devlet arasındaki ilişki üzerinde eleştirel bir analiz için bkz. Jessop (2008).

³ Doğa durumundan toplumsal düzene geçiş ve devletin işlevi hakkında bir karşılaştırma için bkz. Tan Gülcan (2018).

Uluslararası sistemin temel aktörü olan devlet Soğuk Savaş sonrasında yeni sınamalarla karşı karşıya kalırken neoliberal politikalar sayesinde ekonomik rolleri artan çokuluslu şirketler siyasi bir etkiye de sahip olmuşlardır. Giderek çeşitlenen uluslararası aktörlere karşın 21. yüzyıl küresel sisteminde devletin sahip olduğu en temel ayrıcalık, egemenlik ilkesidir.⁴ Toprak, nüfus ve siyasi otoritenin işlerliği ile bütünleşen ve toplum sözleşmesi kuramları ile şekillenen egemenlik, uluslararası sistemde devletin bağımsızlığı, yani herhangi bir üst siyasi otoriteye bağlı bulunmaması ile de özdeşir. İklim krizinin sistem içindeki diğer krizlerle kesişimi devlet ve devletin egemenliğinin temel unsurları olan toprak ve nüfus için yeni riskler ortaya çıkarmaktadır. Bu çalışma, iklim krizinin insanlar ve ekosistemler üzerinde yarattığı etkileri ve yıkımı devletin sorumluluğu bağlamında ele almayı amaçlamaktadır. Ulusal egemenlik yurttaşın devlete, devletin de yurttasha karşı sorumlulukları temelinde gelişmiş, koruma sorumluluğu bağlamında egemen devletin sorumluluğu uluslararası alana taşınmıştır. Çalışmada bu sorumluluğun ulusötesi bir bağlamda, ekosistemleri de içerecek şekilde genişletilmesi ve adalet temelinde gezegen ölçeğinde doğaya karşı sorumluluk yaklaşımının geliştirilmesi ile iklim krizine karşı etkili mücadelenin artırılabilirliği iddia edilmektedir. Eleştirel bir bakış açısının benimsendiği bu çalışmada iklim krizinin devlet ve devlet egemenliği ile bağlantılı unsurlara nasıl etki ettiği incelenecektir. Bu etkiler temel alınarak ekosistemleri de içerecek şekilde devletin sorumluluğunun yeniden nasıl düzenlenebileceği ve iklim krizi ile mücadelede bağlayıcı küresel düzenlemelerin egemenliği ortadan kaldırmadan gezegen ölçeğinde sorumluluk çerçevesine nasıl oturtulabileceği normatif bir perspektifle tartışılacaktır.

2. Egemen Devletin Sorumlu(suz)luğu

Toplum ve ekonomi üzerinde düzenleyici kapasitesini geliştiren siyasi iktidarlar yasalar ve yargı organları, siyasi kurumlar, vergi ve finans sistemleri, kolluk kuvvetleri ve askeri güçleri ile egemen devleti uluslararası sistemin temel aktörü haline getirmiştir (Grieco, Ikenberry ve Mastanduno, 2015, s.358). Kuşkusuz modern devlet, pratikte farklı siyasi ve sosyoekonomik yapılar, rejimler, yönetim modellerine sahip olsa da uluslararası sistemde tüm devletleri –düzenleyici bir norm olarak (Yalvaç, 2017, s.312)– “eşit” kılan ana ilke egemenlik olmuştur. Heywood’a (2019, s.127) göre sınırsız ve mutlak iktidarın bir göstergesi olan egemenlik, kamusal bir niteliktedir; devlet, sahip olduğu meşruiyet ile kamusal çıkarı ve kamu mallarını korumak adına toplum üzerinde bağlayıcı kurallar koyma, kurallara uyulmasını sağlama, ceza verme ve gereken durumlarda zor yoluyla kuralları uygulama gücüne sahiptir. Devletin resmi sınırları içinde sahip olduğu egemenlik yetkisinin sınırı devletin yönetim yapısı ve hukuk sistemi ile bağlantılıdır.⁵ 1933 tarihli Devletin Hak ve Yükümlülüklerine İlişkin Montevideo Sözleşmesi, kalıcı bir nüfusa, sınırları tanımlanmış bir toprağa, yönetime ve diğer devletlerle ilişki kurabilme kapasitesine sahip siyasi birimlerin uluslararası hukuk bağlamında devlet sayılabileceğine hükmetmiştir (Shaw, 2008, s.198). Bu bağlamda uluslararası alanda devletin egemenliği bağımsızlığın korunması (dışarıdan gelecek tehditlere karşı yurttaşların ve sınırların güvenliğini sağlama), meşru ulusal otoritesinin yönetim kapasitesi, diğer uluslararası aktörlerle ilişkisi çerçevesinde belirginleşirken, günümüz uluslararası sisteminde Birleşmiş Milletler (BM) üyeliği egemen devlet statüsünün esaslarından biri haline gelmiştir (Heywood, 2013, ss.151-152).

Egemen devletin yurttaşlarına karşı sorumluluğu ve yurttaşların devlete karşı sorumluluk ve yükümlülükleri devletlerin iç hukuk düzenlemeleri ile bağlantılıdır. Bunun yanında uluslararası alanda devletlerin sorumluluğu ise diğer devletlere ve diğer

⁴ Egemenlik kavramı da “devlet nedir?” sorusuna verilen yanıtlar gibi farklı yaklaşımlarla açıklanmaktadır. İktidarın kaynağı, yöneten-yönetilen ilişkisi ve yurttaşlık konuları çerçevesinde ele alınan egemenlik kavramına ilişkin bir değerlendirme için bkz. Mısır (2015).

⁵ Örneğin polis devletinde devlet, düzeni sağlamak için her türlü önlemi alma yetkisine sahipken kendisi bu kurallarla bağlı değildir, yargısal denetimin dışındadır. Buna karşın özellikle demokrasinin gelişimi ile ilerleyen hukuk devletinde devlet, kendi koyduğu kurallara uymakla da bağlı kılınmıştır. Ayrıca hukuk devleti yurttaşların temel hak ve özgürlükleri ile demokratik rejimi güvence altına alan bir özellik de göstermektedir (bkz. Gözübüyük, 2005, s.20-28).

yurttaşlara yönelik sorumluluklar olarak ortaya çıkmaktadır. Uluslararası hukuk devlet egemenliği temelinde şekillense de egemen devleti zarar vermeme ilkesi ile bağlamaktadır. Devlet başka bir devlete karşı yükümlülüğünü ihlal etmeme, kayıp ve hasara neden olmama yükümlülüğü altındadır (Shaw, 2008, ss.277-782). Devletin uluslararası sorumluluğu, neden olduğu zararı tazmin etme yükümlülüğünü de içermektedir; sınıraşan ekolojik sorunlar bağlamında da referans alınan sorumluluk ilkesi sadece ortaya çıkan zararın tazmini değil zararın ortaya çıkmasını önleme yükümlülüğünü de içerecek şekilde yorumlanmaktadır ve uluslararası çevre hukukunun gelişimi açısından da temel ilke olarak öne çıkmaktadır (Crawford, 2012, ss.540-542; 353-358).

Uluslararası Adalet Divanı içtihatları da devletin başka devletlerin çevresine zarar vermeme yükümlülüğü altında olduğunu ortaya koymaktadır (Fitzmaurice, 2013). Öte yandan çözümü uluslararası alanda ortak yaklaşımları ve iş birliğini gerektiren ekolojik sorunlarda, devletler arasındaki ekonomik farklar dikkate alınarak “ortak ancak farklılaştırılmış sorumluluk” ilkesi geliştirilmiştir. 1989’da BM Çevre Programı (UNEP) ve World Resources Institute (WRI) tarafından Yeni Delhi’de düzenlenen Küresel Isınma ve İklim Değişikliği Uluslararası Konferansı’nda gelişmiş ülkelerin tarihsel sorumluluğuna atıf yapılmış, gelişmekte olan ülkelerin kalkınma haklarını gözeterek şekilde uluslararası düzenlemelerde sorumluluk üstlenmeleri gerektiği belirtilmiştir (Hayırisever Topçu, 2008, ss.161-162). Ortak ancak farklılaştırılmış sorumluluk kavramı 1992’de Rio de Janeiro’da toplanan BM Dünya Zirvesi’nde kabul edilen BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi’nde (BMİDÇS) yer almış; iklim değişikliğinin olumsuz etkilerine karşı daha savunmasız durumdaki gelişmekte olan ülkelerin sözleşmeden doğan yükümlülüklerinde, temel ihtiyaçlarının ve özel koşullarının dikkate alınması gerekliliğinin altı çizilmiştir (UN General Assembly, 1992, s.9).

Öte yandan devletin yurttaşlarına karşı –özellikle can ve mal güvenliklerini korumaya yönelik– sorumlulukları uluslararası alana taşınarak insanlığa karşı sorumluluk olarak genişlemeye başlamıştır. Koruma sorumluluğu⁶ ilkesi çerçevesinde gelişen tartışmaya göre egemen devletlerin kendi yurttaşlarına karşı yerine getirmekle yükümlü oldukları koruma görevini yerine getiremedikleri ya da getirmekte isteksiz davrandıkları durumlarda yurttaşların korunmasından devletler topluluğu (ya da uluslararası toplum) sorumlu sayılabilmektedir (ICISS, 2001, s.viii). Uluslararası toplumun soykırım, savaş suçları, etnik temizlik ve insanlığa karşı suçlar karşısında egemen devletin koruma sorumluluğunu destekleyici hatta tamamlayıcı bir rol üstlenmesi (UN General Assembly, 2009) temel alınmıştır. Dönemin BM Genel Sekreteri Kofi Annan (2005), devletin ana görevi ve varlık nedenlerinden biri olan yurttaşlarını koruma sorumluluğunu yerine getiremediği durumlarda uluslararası toplumun sorumluluğunu hatırlatarak gerekli görülen durumlarda BM Şartı temelinde ve BM Güvenlik Konseyi kararıyla zorlayıcı önlemlerin alınabileceğini belirtmiştir.⁷ 21. yüzyılın ilk çeyreğinin sonuna yaklaşırken, ekolojik bozulmanın ve iklim değişikliğinin yıkıcı etkileri devletin yurttaşlarına ve diğer devletlere karşı sorumluluğunun yeni bir çerçeve içinde tartışılmasını gerektirmektedir.

3. İklim Krizi, Devlet Krizi mi?

19. yüzyıldan itibaren kömür, daha sonra petrol gibi fosil yakıtların temel enerji kaynağı olarak kullanılması sonucunda, karbondioksit başta olmak üzere atmosferin doğal yapısı içinde yer alan ve gezegenin yaşama elverişli hale gelmesini sağlayan sera

⁶ Koruma sorumluluğu vahşet suçlarının ve çatışmaların önlenmesi ile nedenlerinin ortaya çıkarılması bağlamında önleme, tepki ve yeniden inşa sorumluluklarını kapsayan üç sütunlu bir mekanizma öngörmektedir; bu çerçevede durumun kırılganlığının tespiti ve risklerin belirlenmesi yönünde uyarıların yapılması, önleyici prosedürün işletilmesi ve siyasi iradenin uygulanması süreçlerini kapsamaktadır (ICISS, 2001, s.20).

⁷ Mevcut uluslararası sistemde düzeni sağlayan temel norm egemenlik ilkesi olsa da dayanışmacı yaklaşım insan haklarının korunmasının da uluslararası toplumun temel değerlerinden biri olduğunu savunmaktadır (Dunne, 2010, s.142). BM Şartı ile güvence altına alınan uluslararası sistemin bir parçası olan egemen devletin, kendi yurttaşlarının güvenliğini sağlamak kadar tüm insanlığın çıkarlarını korumak ve insanlığa karşı işlenen suçları önlemek (Knudsen, 2000, s.19) konularında da sorumluluk alması beklenmektedir.

gazlarının oranı yükselmeye başlamıştır. Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli'nin (IPCC) 2023 yılında yayımladığı rapora göre küresel yüzey sıcaklığı 1970 yılından itibaren son iki bin yıldır görülmedik ölçüde hızla artmaya başlamış; 2011-2020 periyodunda, 1850-1900 yılları arasına kıyasla ortalama 1,09 °C daha yüksek ölçülmüştür (IPCC, 2023, s.4). 2019 yılında ölçülen insan kaynaklı net sera gazı emisyonunun 2010 yılına göre %12, 1990 yılına göre ise %54 daha yüksek olduğu tahmin edilmektedir (IPCC, 2023, s.4). 2023 Temmuz ayında, sıcaklık ortalamalarının ölçülmeye başladığı dönemden itibaren en yüksek sıcaklık ortalaması kayıtlara geçmiş; bu bağlamda BM Genel Sekreteri António Guterres, "küresel kaynama çağının" geldiğini belirtmiştir (Niranjan, 2023).

Küresel sıcaklık ortalamalarındaki artış buzullarda erimeye, okyanus akıntıları ve rüzgârların seyrinde değişime neden olmakta ve iklim sistemlerinde bozulmalar yaratmaktadır. İklim değişikliğinin kuraklık, sıcak hava dalgaları, ani yağışlar ve seller, şiddetli fırtınalar, yangınlar, deniz seviyesinin yükselmesi gibi somut etkileri dünyanın farklı bölgelerinde gözlemlenmekte ve küresel sistemdeki diğer ekolojik, sosyoekonomik ve politik kırılmalıklarla kesişerek küresel bir krize evrilmektedir. Araştırmalara göre 3,3 ila 3,6 milyar insanın iklim krizine bağlı etkiler nedeniyle kırılgan koşullarda yaşadığı tahmin edilmektedir; özellikle Afrika, Asya, Orta ve Güney Amerika, az gelişmiş ülkeler, küçük ada devletleri ve Arktik bölgesi akut gıda güvensizliği ve temiz suya erişim konusunda risk altındadır; yerli topluluklar, küçük ölçekli gıda üreticileri ve düşük gelirli haneler dünya genelinde iklim krizinin etkilerine karşı daha kırılgan konumdadır (IPCC, 2023, s.5). İklim krizinin etkileri ekosistemlerde biyoçeşitlilik kaybına, insanlarda hastalık ve ölümlere yol açmakta, önlem alınmadığı takdirde risklerin artacağı öngörülmektedir (IPCC, 2023, s.15).

İklim krizi insanlar, ekosistemler, politik, sosyal ve ekonomik yapılar üzerinde yıkıcı etkiler yaratmaktadır. Varolan riskleri ve güvensizliği daha da artıracağı öngörülen iklim değişikliği bu nedenle "tehdit çarpanı" olarak da nitelendirilmektedir (UN General Assembly, 2009). Bu çerçevede devletlerin ve uluslararası örgütlerin güvenlik stratejilerinde de iklim değişikliği ve özellikle iklim değişikliğinin yıkıcı etkileri sonucunda ortaya çıkması beklenen göç hareketleri ulusal güvenlikle bağlantılı olarak ele alınmaya başlamıştır (NATO, 2021; The White House, 2015; HM Government, 2010). Öte yandan, sınıraşan etkilere sahip iklim krizinin sadece ulusal önlemler ve sınır güvenliği ile ilişkilendirilmesinin yaratacağı risklerin göz ardı edilmesi de eleştirilmektedir. İklim değişikliğinin orantısız şekilde etkileyeceği kırılgan toplulukların ve en az gelişmiş ülkelerin karşılaşacağı tehditlerin kendileri, diğer devletler ve uluslararası toplum için yeni güvenlik sorunları doğurması kaçınılmaz olacaktır. Örneğin, deniz seviyesinin yükselmesine bağlı olarak yok olma tehdidi altındaki küçük ada devletleri ve halkları, yaşamlarını ve kültürlerini sürdürebilmek için yeni yerleşim yerlerine ihtiyaç duyacaklardır. Küçük Ada Devletleri Birliği (AOSIS) tarafından BMİDÇS 25. Taraflar Konferansı'nın kapanış toplantısında yayımlanan deklarasyonda iklim krizinin kendileri için varoluşsal bir sorun olduğu ve bu nedenle ortak eylemin yaşamsal zorunluluğu vurgulanmıştır. (AOSIS, 2019). Benzer şekilde dünyanın birçok bölgesinde sıklığı ve şiddeti artan yağışlar, seller, kasırgalar yaşam alanlarına çoğu zaman geri dönüşü olmayan boyutta zarar vermekte ve insanlar evlerini terk etmek zorunda kalmaktadır. Dolayısıyla iklim krizine bağlı insan hareketliliği var olan düzensiz göç sorununa yeni boyutlar ekleyecektir. Bu nedenle olası risk ve tehditler bireylerin, toplumların, devletlerin, ekosistemlerin güvenliği sağlayacak şekilde uluslararası dayanışma ve iş birliği bağlamında ele alınmalıdır.

2016 yılında yürürlüğe giren ve küresel sıcaklık artışını 2 °C, eğer mümkünse 1,5 °C ile sınırlandırma hedefine sahip Paris Anlaşması, mevcut uluslararası sistemde iklim krizi için yol haritası oluşturabilecek en geniş katılımlı ve belli ölçüde bağlayıcılığa sahip uluslararası belgedir. BMİDÇS'ye taraf olan 197 ülke ve Avrupa Birliği (AB) Paris Anlaşması'nı da imzalamış; ancak İran, Libya ve Yemen anlaşmanın onay sürecini henüz tamamlamamış (UN Treaty Collection, 2023), diğer taraflar onay sürecini tamamlayarak kendilerini anlaşmaya uymakla yükümlü hale getirmiştir. Anlaşma, azaltım ve uyum

sürecinde küresel iş birliğini geliştirmeyi hedeflese de bu hedeflerin nasıl uygulanacağına ilişkin teknik düzenlemeler ve Anlaşmaya uygun davranmayan/yükümlülüklerini yerine getirmeyen taraflara yönelik yaptırımlar konusunda belirsizlikler içermektedir. Azaltım ve uyum hedefleri tamamen devletlerin ulusal inisiyatiflerine bırakılmıştır; bu durumda Anlaşmanın 1,5 °C hedefinin tutturulması giderek zorlaşmaktadır (bkz. Climate Action Tracker, 2023).

Uluslararası sistemin ve hukukun devlet ve egemenlik temelli yapısı, ekolojik sorunlara ortak çözümler için oluşturulan uluslararası çevre rejimlerinde de egemenliğin esas alınmasına yol açmıştır. İçerici ve dışlayıcı ilkeler, normlar, kurallar ve karar alma prosedürleri bütünü olarak tanımlanabilecek rejimler, uzun soluklu iş birliğini kolaylaştıran yapılardır (Krasner, 1982, ss.186-187; Jervis, 1995, s.173). Keohane'e (1995, s.148) göre belirsizlikle dolu, bir üst otoritenin bulunmadığı uluslararası politikada, uluslararası rejimler hükümetler arasında karşılıklı faydaya dayalı anlaşmaları kolaylaştırıcı bir rol oynamaktadır. Devletlerin, karşılıklı fayda sağlayacak düzenlemelerle beklentilerini birbirleriyle uyumlaştırmasını sağlaması da önemlidir (Keohane, 1995, s.150). Ulusötesi ve küresel düzeyde ekolojik sorunlara çözüm bulmanın önündeki en önemli engellerden birini devletin egemenliği olarak gören Young'a (2011, ss.19853-19855) göre, uluslararası çevre rejimlerinin işlerliğini etkileyen faktörler arasında konjonktürel etkenler ile ortak çıkara dayalı uluslararası koalisyonların varlığı da önem taşımaktadır. Young (2011, s.19856) tam bağlayıcılığı olan uluslararası rejimler yerine daha yumuşak düzenlemelere sahip rejimlerin kurumsal etkileşimlerle birlikte daha başarılı sonuçlar verebileceğini öne sürmektedir. Buna karşın iklim değişikliği konusunda gelişmekte olan uluslararası rejimin esnek yapısı, sorunla baş etmeye yönelik acil önlemlerin gecikmesine ya da etkisiz kalmasına neden olmaktadır. Yaptırım öngören daha sıkı bir rejimin oluşturulması ise var olan koşullarda kolay görünmemektedir. Bu durumda iklim değişikliğinin hızlanmasında devletlerin rolü, iklim krizi sonucu karşı karşıya oldukları riskler ve sorunun çözümüne nasıl katkıda bulunabilecekleri tartışılmalıdır.

Ekolojik sorunların derinleşmesi ve iklim değişikliğinin küresel bir krize dönüşmesinde gelişmiş ülkelerin tarihsel sorumlulukları önem taşımaktadır. Sanayi Devriminden itibaren ekonomik olarak gelişen Batılı devletler hem kendi topraklarında hem de sömürgelerinde büyük ekolojik yıkıma yol açmıştır. Özellikle sanayileşme süreçlerinde yoğun fosil yakıt kullanımı nedeni ile gelişmiş kapitalist devletlerin sera gazı emisyonlarının artışında tarihsel sorumluluğa sahip oldukları açıktır (Foster, 2002, ss.97-108). Öte yandan dekolonizasyon sonrası hızlı bir ekonomik kalkınma sürecine giren devletlerde de çevresel bozulma 1950'li yıllardan itibaren hızlanmıştır. 1990 sonrası küreselleşme süreci ve neoliberal politikaların tüm dünyada uygulama alanı bulmasını sağlayan Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) kurulması ve ticaret rejiminin yaygınlaşması, gelişmekte olan ülkelere kayan üretim süreçleri ve hızlı büyüme çabalarıyla birleşince bu ülkelerin sera gazı emisyonlarında da artış yaşanmıştır.⁸ Günümüzde küresel sera gazı emisyonunun toplam %68'inden sırasıyla Çin, Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Hindistan, AB, Rusya, Japonya, Brezilya, Endonezya, İran ve Kanada sorumludur (World Resources Institute, 2023). Dolayısıyla günümüzde karbon emisyonlardaki artış tarihsel sorumlulukların ötesine geçerek fosil yakıt kullanımına dayalı hızlı ekonomik büyüme modeli izleyen ve ormansızlaşmaya yol açan birçok devletin rol oynadığı bir soruna dönüşmüştür. ABD başta olmak üzere gelişmiş kapitalist ülkelerin tarihsel kümülatif sera gazı emisyonları iklim krizinin ortaya çıkışında temel neden olmakla birlikte özellikle Çin ve Hindistan'ın fosil yakıt kullanımını hızla arttırmaları ve Amerikan modeli bir büyüme anlayışını sürdürmeleri krizi derinleştirmektedir (Neale, 2009, ss.35-39).

Karbon emisyonlarını azaltmak için yenilenebilir enerji yatırımlarını artıran, yeşil dönüşüme ağırlık veren, sıfır karbon hedefi belirleyen devletler, şirketler ya da AB gibi ulusüstü yapılar bulunmakla birlikte bu değişim adımları yavaş ve bütüncüllükten

⁸ Karbon emisyonlarındaki artış için bkz. Our World in Data, 2023.

uzaktır. Ayrıca devletleri ve şirketleri bu dönüşüme zorlayacak ve etkili önlemlerin uygulanmasını denetleyecek ulusal ve küresel mekanizmalar bulunmamaktadır. Sera gazı emisyonlarının azaltılmaması iklim değişikliğinin etkilerinin hızlanarak yayılmasına neden olmaktadır. Bu durumda etkilerin yıkıcılığını azaltacak, ekosistemlerin de insanların da uyum kabiliyetini geliştirecek önlemlerin de yetersiz olması zararın ve kayıpların büyümesine yol açmaktadır. Devletlerin iklim kaynaklı afetlere (sel, kuraklık, sıcak dalgası, şiddetli fırtına, hortum gibi) hazırlıklı olma, uyum, müdahale ve yardım kapasiteleri arasında da farklar bulunmaktadır. İklim krizini devlet krizine dönüştürebilecek ana eksen de burasıdır.

İklim değişikliğinin yıkıcı etkileri hem devlet içi hem de devletler arasındaki eşitsizlikleri daha da görünür kılmaktadır. Zarara ve yıkıma daha açık olan kırılgan gruplar, iklim krizinin odak noktasına yerleşmektedir. Kellogg (2020), iklim değişikliğinin insanları ve toplulukları eşit olmayan bir şekilde etkilediğini ifade ederken, risk ve kırılganlık derecesinin insanların çevresel tehlikelere maruz kalma oranı ve uyum kapasitelerinin bir ürünü olduğunun altını çizmektedir. Temelde toplumun ekonomik, sosyal ve politik olarak dezavantajlı ve marjinalleştirilen/ötekileştirilen grupları iklim değişikliği sürecinde şiddetlenen sel, fırtına, kuraklık, sıcak dalgası gibi olayların ilk kurbanları haline gelmektedir. Kırılgan grupların içinde önemli bir yere sahip olan yoksulların yanı sıra yerli halklar ve yerel topluluklar, yaşlılar, kadınlar ve çocuklar da bu gruba dahildir. Hatta daha ekolojik bir perspektifle biyolojik çeşitlilik ve ekosistemler de kırılgan gruplar arasında değerlendirilebilir (Uysal Oğuz ve Atvur, 2023, s.51). Bu grupların maruz kaldıkları olumsuz etkiler ve karşılaştıkları ekonomik, sosyal, politik ve ekolojik riskler kırılganlıklarını da artırmaktadır. Bu kırılganlıklar Şekil 1’de görüldüğü gibi etkileşim içindedir.

Şekil 1. İklim Krizinde Kesişen Kırılganlıklar

İklim krizinin tarım, hayvancılık ve balıkçılık faaliyetlerini olumsuz etkilemesinin yanı sıra gıda ve suya erişimde aksamalara neden olarak hem ekonomik kayıplara hem gıda fiyatlarında artışa yol açması beklenmektedir. Ayrıca salgın hastalıklarda artış, kalp ve solunum rahatsızlıklarının daha fazla görülmesi, akıl ve ruh sağlığı üzerindeki olumsuz etkileri nedeniyle iklim değişikliği aynı zamanda bir halk sağlığı sorunu olarak da değerlendirilmektedir. İnsanların yaşam alanlarının zarar görmesi nedeniyle ülke içinde ya da ülkeler arasında yer değiştirme/göç hareketlerinin yoğunlaşması, sıklığı ve

şiddeti artan afetler sonucunda konutların ve işyerlerinin hasara uğraması, yerleşim yerlerinde altyapı hasarları, temel ekonomik sektörlerde olası kayıplar ve işsizlik öngörülen diğer riskler arasında yer almaktadır (IPCC, 2022, ss.8-19). Öte yandan iklim krizinin küresel ekolojik krizin bir yansıması olması, ekolojik kırılganlığı da artırmaktadır. Ekosistemlerin karşılıklı bağımlılığa dayanan yapısı, ekolojik döngülerdeki bozulmanın doğanın kendini yenileme kapasitesinden daha hızlı gerçekleşmesi ve biyolojik çeşitlilik kaybı ile birleşerek daha karmaşık etkiler yaratmaktadır. Özellikle su kaynaklarındaki bozulma, tarım faaliyetlerindeki sorunlar, salgın hastalıklar, aşırı hava olayları ekolojik kırılganlığın yarattığı sonuçlar olarak da değerlendirilebilir.

İç içe geçen sosyal, ekonomik, politik ve ekolojik kırılganlıklar devlet için yeni meydan okumaları beraberinde getirmektedir. Gelir dağılımı uçurumunun derinleşmesi ve özellikle iklim krizinin etkilerinin yoksul ve dezavantajlı kesimler için daha büyük ekonomik yük oluşturması ve çoğu zaman devletlerin zararın tazmini konusunda yeterli kapasiteye sahip olmaması ya da gereken desteği sağlayamaması devletlere ve hükümetlere olan tepkileri de artırabilmektedir. Bunun yanında özellikle istikrarsızlık riskinin yüksek olduğu ülkelerde bu durumun çatışma yaratma olasılığı da yükselmektedir. Bu bağlamda yaşamsal gıda ve su kaynaklarına erişimde yaşanan sorunların mevcut etnik-dinsel ayrımlar, ekonomik eşitsizlik, siyasal katılımın engellenmesi ve yolsuzluk gibi sorunların ön planda olduğu devletlerde şiddetli çatışmaya neden olabileceğini gösteren araştırmalar mevcuttur (Homer-Dixon, 1999). Örneğin Percival ve Homer Dixon'ın (1996), Ohlsson'un (2000) çalışmalarında Ruanda'da 1994'te yaşanan ve soykırıma varan çatışmaları şiddetlendiren faktörler arasında kaynak kıtlığı ve ekolojik bozulmaya da değinilmektedir. Benzer şekilde, Suriye'deki çatışmaların tetiklenmesinde iklim değişikliğine bağlı olarak 2006-2009 yılları arasında bölgede yaşanan kuraklığın etkisi olduğunu ileri süren çalışmalar da bulunmaktadır (Kelley, 2015; De Châtel, 2014; Gleick, 2014). Öte yandan derinleşen eşitsizlik yalnızca az gelişmiş ya da gelişmekte olan değil gelişmiş ülkelerin de sorunudur. Örneğin 2005'te ABD'nin güney eyaletlerini, özellikle de New Orleans kentini vuran Katrina Kasırgası'ndan en çok etkilenenler yoksul Afrika kökenli Amerikalılar olmuştur (Sherman ve Shapiro, 2005; Lavelle, 2006; Rivlin, 2016). İklim krizi bu nedenle devlet krizini de içine alan yeni politik sorunlar yumağına dönüşmektedir. Bu süreçte yurttaşın, devletin ve uluslararası sistemin dirençliliğinin bir bütün halinde nasıl sağlanacağı üzerinde durulmalıdır.

4. Gezegen Ölçeğinde Doğaya Karşı Sorumluluk ile Egemenliğin Yeniden İnşası

İklim krizi, giderek gezegen üzerindeki canlılar için yaşamsal bir tehdide dönüşmektedir. İnsanın ve diğer türlerin daha önce karşılaşmadıkları sıcaklık ortalamalarına uyum sağlamaları ciddi bir risk oluşturmaktadır. Bu nedenle iklim değişikliği uyum politikalarının hızlı ve etkili şekilde hayata geçirilmesi önem taşımaktadır. Bu politikaların hangi aktörler tarafından ve nasıl uygulanacağı konusundaki belirsizlikler ise riskin artması ve karmaşıklaşması anlamına gelmektedir. Günümüz uluslararası sisteminde devlet hâlâ en büyük düzenleyici otoriteye sahip aktör niteliğindedir ve meşruiyetinin kaynaklarından biri de yurttaşlar olan egemen devlet iklim krizinde iki boyutlu bir sorumluluk üstlenmektedir. Öncelikle devlet diğer sorumluluklarının yanı sıra hem yurttaşlarını hem de –üzerindeki diğer canlı yaşamıyla birlikte– topraklarını iklim krizinin etkilerine karşı korumakla yükümlüdür. Bu çerçevede riski arttıran temel unsurlardan biri olan kırılganlığa odaklanılması önem taşımaktadır. Devletin azaltım ve uyum politikalarında kırılganlığı göz önüne alması ve bu yönde kırılganlığın tespiti, hazırlıklılığın artırılması, farkındalığın ve teknik imkanların geliştirilmesi devletin ve yurttaşlarının iklim krizine karşı direncini arttıracaktır. Öte yandan bu önlemlerin gelecekteki sorunları öngörerek geliştirilmesi, gelecek kuşakların haklarının gözetilmesi, politikaların adalet ve hakkaniyet temelinde uygulanması da bir gerekliliktir. Devletlerin, küreselleşme sürecinde uluslararası sistemin etkili aktörleri haline gelen çokuluslu şirketlerle ilişkisi, ekolojik sorunlara nasıl yaklaştıklarını, özellikle

de iklim krizi konusundaki tutumlarını etkileyebilmektedir. Örneğin ABD’de petrol şirketleri ve kömür sektörü iklim değişikliği konusunun politikacılar tarafından nasıl ele alınacağını uzun yıllar yönlendirebilmiştir. Serbest piyasa yaklaşımı ve neoliberal ekonomi politikaları çerçevesinde devlet, şirketlerin kâr odaklı stratejilerinin uygulayıcısı haline gelebilmektedir. Robert Pollin’in ifadesiyle, iklim krizine neden olan itici güç neoliberalizmdir; devletler dev şirketlerin kâr peşinde sınırsızca koşmalarına izin vermektedir, ancak ne zaman şirketlerin kârı tehdit altına girse devlet onları kurtarmak için sahneye çıkmaktadır (Chomsky; Pollin ve Polychroniou 2021, s.40).

İklim değişikliğinin küresel bir sorun olması, çözümünü yönünde ortak politikaların ve iş birliğinin gerekliliği ve bu konudaki uluslararası anlaşmalara taraf olma süreci devletlerin uluslararası topluma karşı da sorumluluk üstlendiğini göstermektedir. Ancak bu sorumluluk egemenlik çerçevesinde yaptırım ve zorlayıcı mekanizmalar içermemektedir. Devletlerin uluslararası alandaki esnek sorumluluğu nedeniyle küresel düzenlemelerin gecikmesi, devletler arası rekabetin ve ekonomik çıkarın ön plana çıkması gibi sonuçlar da ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte sorumluluk bağlamında göz ardı edilen en önemli nokta ise çokuluslu şirketlerin rolleridir. Devlet içinde olduğu gibi uluslararası alanda da sermaye, küresel ticaret rejimi çerçevesinde ayrıcalıklı bir konum elde etmektedir. Örneğin devletler için bağlayıcı bir ticaret rejimi oluşturan DTÖ, Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) 22. maddesi çerçevesinde devletlerin çevre ve sağlık konusunda yalnızca ürünleri kapsayan kurallar getirebileceğini, üretim süreçleri ve yöntemlerinin bu düzenleme dışında bırakıldığını vurgulamıştır (Romi, 2007, s.61). Ayrıca alınacak önlemlerin ticareti engelleyecek düzeyde kısıtlayıcı olmaması ve riskin bilimsel kanıtlarla desteklenmesi şartları da bulunmaktadır (Le Pestre, 2005, ss.350-51). Böylece serbest ticaret bağlamında aslında sermayenin yani çokuluslu şirketlerin ekonomik çıkarının öncelendiği, ortaya çıkan ekolojik ve insani sorunların ikinci plana atılabildiği gözlenmektedir.

Öte yandan devletin uluslararası koruma sorumluluğuna benzer şekilde iklim krizi konusundaki sorumluluğu da tartışılmaktadır. İnsan hakları çerçevesinde devletlerin yurttaşlara karşı sorumluluğunun genişletilmesi yanında uluslararası adalet bağlamında tartışmalar da mevcuttur. Linklater (1999, ss. 474-476), uluslararası adalet tartışmasının farklı boyutları olduğunu öne sürmektedir; kaynakların ve refahın dağıtımı, ulusötesi zarar, karar alma süreçlerine katılım sorunu ve küresel demokrasi açığı, çevre diplomasisi ve yükümlülükler, göç, yerli topluluklar ve kültür ile diğer türlerin hakları çerçevesinde ekonomik, siyasal, sosyal, kültürel, kimlikel ve türsel eşitsizlikler ele alınmaktadır. Ekolojik sorunların ve iklim krizinin derinleşmesi eşitsizliği ve adaletsizliği uluslar, halklar, devletler, türler ve nesiller arası bir soruna dönüştürmüştür. Kırılganlığı en yüksek olan ve sorunun ortaya çıkmasında rolü olmayan ya da sınırlı olan topluluklar, devletler, diğer türler iklim krizinin yıkıcı etkilerine doğrudan maruz kalmaktadır. Bu nedenle iklim adaletinin sağlanması yönündeki talepler de artmaktadır. İklim krizinden zarar gören grupların hakları uluslararası müzakere süreçlerinde çeşitli sivil toplum örgütleri tarafından savunulmakta ve bu grupların taleplerinin dile getirildiği platformlar oluşturulmaktadır. Ancak özellikle BM bünyesinde gerçekleşen taraflar konferanslarında devletlerin ekonomik öncelikleri ve fosil yakıt lobisinin etkisi iklim adaleti çağrılarına ağır basmaktadır (Uysal Oğuz ve İlık Bilben 2020, ss.197-198). 2021 yılında İskoçya’nın Glasgow, 2022 yılında Mısır’ın Şarm El Şeyh kentlerinde düzenlenen BMİDÇS 26. ve 27. Taraflar Konferansları (COP-26, COP-27), fosil yakıt lobisi temsilcilerinin devletlerin ve hükümet dışı kuruluşların temsilcilerinden sayıca daha fazla ve aktif olması dolayısıyla eleştirilmiştir (Dewan, 2021; Michaelson, 2022). Dolayısıyla iklim adaleti hukuki, siyasi, ekonomik, toplumsal ve ekolojik boyutlarıyla ele alınmalıdır. İklim krizinin yol açtığı ve açacağı sorunların kompleks niteliği, çözüm arayışlarının da çok boyutlu olmasını zorunlu kılmaktadır. Ülkeler arasında var olan eşitsizliklerin akut sorunlara yol açmasının yanı sıra gelecek nesillerin karşı karşıya kalacağı kaynak kıtlığı, çatışma riski gibi tehditler kısa vadeli çözümlerin yerine bütüncül bir bakış açısını gerektirmektedir.

Bu nedenle iklim adaletinin sağlanabilmesi için en önemli adımlardan biri sosyal adaletin ve gezegenin ekolojik bütünlüğünün sağlanmasıdır (Tırış ve Uysal Oğuz 2020).

İklim krizi karşısında devletlerin ve uluslararası sistemin nasıl dönüştürüleceği konusunda farklı yorumlar ve tartışmalar bulunmaktadır. Örneğin fosil yakıtlar yerine temiz, yenilenebilir enerji kaynaklarının benimsendiği küresel Yeşil Yeni Düzen tartışması, bu bağlamda sorunların temelinde yatan ekonomik, politik ve sosyal düzenin kökten değişmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır (Chomsky; Pollin ve Polychroniou 2021). Bu değişim kuşkusuz devletin de dönüşümü anlamına gelmektedir. Ekolojik krizde piyasa toplumu ve ulus-devlete demokratik bir alternatifin özgürlük ve ekoloji temelli bir toplumdaki geçişini öne süren Murray Bookchin (2015, s. 39), bunun için toplumun tamamının yeniden yapılandırılması ve devletin ortadan kalktığı desantralize bir yapının oluşması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Bookchin'in anarşist ekolojik toplum modeli yanında Robyn Eckersley'nin (2004) "yeşil devlet" yaklaşımı da bir başka alternatif sunmaktadır. Tabandan gelen taleplerle ve yurttaşlığı yeniden tanımlayarak devletin demokratikleştirilmesi, ekolojik sürdürülebilirlik ve sosyal adalet temelinde yeşil dönüşümü öngörülmektedir. Yeşil yurttaşlıkla şekillenecek yeşil devletin sorumluluğu kendi yurttaşları ve diğer devletlerin yurttaşları yanında küresel çevre koruma ve çevre adaleti bağlamında ulusötesi bir nitelik de taşımaktadır (Eckersley, 2004, s.190-198; 243-247). Öte yandan insan etkisinin dünyanın her köşesinde hissedildiği Antroposen çağında Uluslararası İlişkiler disiplini de eleştirel çalışmalar artmaktadır (Harrington, 2016; Castro Pereira, 2017; Cudworth ve Hobden, 2011). Devlet merkezli Uluslararası İlişkiler disiplini ve uluslararası sistemin Antroposen çağında yeni politikalara ihtiyaç duyduğu; diplomasi, güvenlik ve jeopolitik gibi yerleşik kurumsal bakış açılarının doğayla uyum ilkesi çerçevesinde düşünülerek dönüşmesi gerektiği de vurgulanmıştır (Dalby, 2014; Burke vd., 2016).

Mevcut uluslararası sistemde devletlerin sorumluluğu hem ulusal hem de uluslararası alanda ekolojik ilkeleri de belli ölçüde kapsamaktadır. Buna karşın bu sorumluluğun denetimi ve yaptırımını konularında esneklik söz konusudur. Ayrıca devletlerin ulusal ve uluslararası sorumluluklarını yerine getirmemesine ya da çekimser davranmalarına yol açan en önemli etkenlerden biri de ekonomik önceliklerdir. Fosil yakıtlara dayalı ekonomik kalkınma ve hızlı büyüme modeli ile aşırı üretim ve tüketim anlayışı yarattığı sosyal ve ekolojik yıkıma bakılmaksızın sorunların çözümü için gereken asıl reçete gibi yorumlanmaktadır. Burada gözden kaçan nokta söz konusu ekonomi politikalarından kimin kâr elde ettiğidir. Çok uluslu şirketler hem ulusal hem de uluslararası alanda bir yandan kârlarını arttırırken aynı zamanda yasal düzenlemelerdeki etki kapasitelerini de genişletmektedir. Sermayenin bu şekilde genişleyen etkisi, şirketlerin devlet egemenliğinin ötesinde bir serbestlik, ulusötesi bir esneklik kazanmasını sağlamıştır. Bu serbestlik ekolojik ve sosyal yıkımın derinleşmesi, devletin özellikle yolsuzluk ilişkileri içinde kırılma ve yurttaşların, en temel haklarını korumakta zorlanan devlete karşı tepkilerinin artmasına da yol açabilecek unsurlardır. Devlet-yurttaş ilişkisinin zayıflaması durumunda devletin egemenliğini koruma yönünde ya otoritesini arttırması ya da reform sürecine girmesi olasıdır. İklim krizi sürecinde otoriterleşme yeni çatışmaları ve kırılma noktaları da beraberinde getirebilecektir. Devletin olmadığı bir sistem tahayyülünde ise –günümüz koşulları dikkate alındığında– şirketlerin/sermayenin mutlak gücüne dayalı bir alternatifin mümkün olduğu da unutulmamalıdır. Böyle bir olasılıkta doğanın sömürsünün ve dolayısıyla toptan yok oluşun da hızlanacağı öngörülebilmektedir. Bu nedenle devletin uluslararası sistemdeki varlığı bir denge mekanizması olarak da değerlendirilmelidir. Bu dengenin etkili bir şekilde sağlanabilmesi açısından da gezegen ölçeğinde doğaya karşı sorumluluk yönünde ekolojik düzenlemelere ihtiyaç bulunmaktadır. Devletin egemenliği bu düzenlemelerin önünde engel değildir; tersine egemen devletin oluşumundaki temellerin yeniden yorumlanması, değişen koşullara adapte edilmesi ve ekolojik ilkelerle yeniden inşa edilmesi gerekmektedir. Devletin toprakları ve yurttaşlarını koruma sorumluluğu hem ulusal hem de uluslararası düzeyde tanınmaktadır; bu sorumluluğun ekosistemleri

koruma boyutu –etkili bir şekilde uygulanamasa da– söz konusudur. Bu çerçevede sorun, sorumluluklar arasındaki ilişkinin eksikliğidir. Gezegenin ve üzerindeki canlı yaşamının bütüncül olarak ele alınması, ekolojik ve siyasal korumanın iç içe geçmesini de sağlayabilecektir. Bütüncül bir bakış açısı ile doğanın ve ekolojik dengenin korunması yönünde devletin ulusal, uluslararası ve ulusötesi sorumluluğunu ve yaptırım gücünü küresel ölçüğe taşıyacak bağlayıcı bir rejimin inşası ekonomik, toplumsal ve ekolojik boyutlara sahip kompleks sorunların çözümünü kolaylaştırabilecektir. Bu süreçte egemenliğin önündeki en önemli tehdidin devlete yönelik bağlayıcı düzenlemeler değil, eşitsizlik ve adaletsizliklerin sermaye lehine korunduğu bir düzen olduğu hatırlanmalıdır.

5. Sonuç

İklim krizinin etkileri derinleştikçe mevcut sosyal, politik, ekonomik ve ekolojik kırılmalıklar daha da artmaktadır. Bu kırılmalıklar hem insanlar, diğer türler ve ekosistemler hem de devletler ve uluslararası sistem içinde yeni risklerin ve sınamaların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. İklim krizine karşı alınacak önlemleri içeren ulusal ve uluslararası düzenlemelerin merkezinde egemen devletler yer almaktadır. Devlet egemenliğinin temel unsurları olan yurttaşlar ve topraklar iklim krizinde ciddi risklerle karşı karşıyadır. Bunun yanında uluslararası düzeyde, insan hakları bağlamında devletin koruma sorumluluğunun altı çizilmiş ve zarar vermeme ilkesi çerçevesinde diğer devletlere ve onların yurttaşlarına karşı da sorumluluk yüklemiştir. Bu sorumluluk çerçevesinde devletlerin küresel bir tehdit olan iklim krizine karşı etkili azaltım ve uyum politikaları geliştirmeleri, hazırlıklılığı artırmaları ve iklim direncini güçlendirmeleri gerekmektedir. Öte yandan devletlerin uluslararası bir iklim rejimi oluşturma yönündeki en önemli adım olan Paris Anlaşması çerçevesinde yükümlülüklerini yerine getirip getirmediğine yönelik denetim etkisiz kalmakta; uluslararası ya da ulusötesi herhangi bir yaptırım mekanizması olmaması iklim kriziyle etkili mücadeleyi zorlaştırmaktadır. İklim krizinin etkilerini derinleştiren bir başka unsur ise bu sürece en büyük katkıyı yapan ama en az sorumluluk üstlenen sermayenin ve çok uluslu şirketlerin durumudur. Bu aktörler, küresel ticaret rejimi sayesinde kârlarını artırmakta ve yaptırım muafiyeti kazanmaktadır.

İklim krizi giderek gezegen üzerindeki yaşamı tehdit eden varoluşsal bir krize dönüşmektedir. Devletlerin, ortak yaşamsal tehdiye karşı iş birliği içine girmesi, gezegenin tamamına ve üzerindeki tüm canlı yaşamına yönelik ulusötesi bir sorumluluk anlayışının geliştirilmesi ve bu temelde bağlayıcı bir uluslararası rejimin oluşturulması önem taşımaktadır. İklim krizinin yarattığı kırılmalıklar temelde sosyal, ekonomik ve politik eşitsizlikler ve adaletsizlikle kesişmektedir. Devletlerin ekonomik çıkar gerekçesiyle kapsamlı azaltım ve uyum politikaları uygulamadaki isteksizliği bu kırılmalıkları artırmaktadır. Bu çerçevede gezegen üzerindeki yaşamın devamını sağlayacak, daha adil ve hakkaniyetli bir devlet yaklaşımının tartışılması ve devletin sorumluluklarının ulusal, uluslararası ve ulusötesi bağlamda yeniden düzenlenmesi gerekmektedir. Böylece gezegeni bütüncül olarak ele alan, sürdürülebilir bir toplumsal ve ekonomik düzenin ve bağlayıcı bir iklim rejiminin inşa edilmesi olanağı da artacaktır.

Kaynakça

- Annan, K. (2005). In larger freedom: towards development, security, and human rights for all. UN General Assembly: New York.
- AOSIS (2019, 12 Aralık). COP-25 AOSIS Closing Statement. Erişim adresi: <https://www.aosis.org/cop-25-aosis-closing-statement/>
- Bookchin, M. (2015). The Next Revolution. Verso: London.
- Burke, A., Fishel, S., Mitchell, A., Dalby, S., & Levine, D. J. (2016). Planet Politics: A Manifesto from the End of IR. Millennium, 44(3), 499-523. <https://doi.org/10.1177/0305829816636674>
- Castro Pereira, J. (2017). The limitations of IR theory regarding the environment: lessons from the anthropocene, Revista Brasileira de Política Internacional, 60(1), 1-24.

- Chomsky, N., Pollin, R.; Polychroniou, C. J. (2021). *İklim Krizi ve Küresel Yeşil Yeni Düzen: Gezegeni Kurtarmanın Politik Ekonomisi*, çev. O. Orhangazi, Ütopya Yayınevi: Ankara.
- Climate Action Tracker (2023). Erişim adresi: <https://climateactiontracker.org/>
- Crawford, J. (2012). *Brownlie's Principles of Public International Law*, 8. Baskı, Oxford University Press: Oxford.
- Cudworth, E.; Hobden, S. (2011). *Posthuman International Relations: Complexity, Ecologism and Global Politics*, Zed Books.
- Dalby, S. (2014). Rethinking Geopolitics: Climate Security in the Anthropocene, *Global Policy*, 5(1), 1-9.
- De Châtel, F. (2014). "The Role of Drought and Climate Change in the Syrian Uprising: Untangling the Triggers of the Revolution", *Middle Eastern Studies*, 50(4), 521-535.
- Dewan, A. (2021, 8 Kasım). Fossil fuel companies have over 500 people at COP26, more than any single country, report says, *CNN*. Erişim adresi: <https://edition.cnn.com/2021/11/08/world/cop26-climate-fossil-fuel-lobbying-intl/index.html>.
- Dunne, T. (2010). The English School. *International Relations Theories* içinde, Eds. T. Dunne; M. Kurki; S. Smith, Oxford University Press: Oxford.
- Eckersley, R. (2004). *The Green State: Rethinking Democracy and Sovereignty*, MIT Press: Cambridge.
- Fitzmaurice, M. (2013). The International Court of Justice and International Environmental Law, *The Development of International Law by the International Court of Justice* içinde, Eds. C. J. Tams; J. Sloan, Oxford University Press: Oxford, ss.353-374.
- Foster, J. B. (2002). *Savunmaz Gezen*. Epos: Ankara.
- Gleick, P. H. (2014). Water, Drought, and Climate Change and Conflict in Syria, *Weather, Climate and Society*, 6(3), 331-340.
- Gözübüyük, Ş. (2005). *Yönetim Hukuku*, Güncelleştirilmiş 22. Baskı; Turhan Kitabevi: Ankara.
- Grieco, J.; Ikenberry, G. J.; Mastanduno, M. (2015). *Introduction to International Relations. Enduring Questions and Contemporary Perspectives*, Palgrave Macmillan: London.
- Harrington, C. (2016). The Ends of the World: International Relations and the Anthropocene, *Millennium: Journal of International Studies*, 44(3), 478-498.
- Hayırsever Topçu, F. (2008) İklim Değişikliği: Ortak Beklentiler ve Farklılaşan Çıkarlar, *Mülkiye Dergisi*, 32(259), 159-190.
- Heywood, A. (2013). *Küresel Siyaset*, Adres Yayınları: Ankara.
- Heywood, A. (2019). *Politics*, Red Globe Press: London.
- HM Government. (2010). *A Strong Britain in an Age of Uncertainty: The National Security Strategy*, TSO. Erişim adresi: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/61936/national-security-strategy.pdf
- Homer-Dixon, T. H. (1999). *Environment, Scarcity, and Violence*. Princeton University Press: Princeton.
- ICISS (International Commission on Intervention and State Sovereignty) (2001). *The Responsibility to Protect: The Report of the International Commission on Intervention and State Sovereignty*. The International Development Research Centre: Ottawa.
- IPCC (2022). Summary for Policymakers. *Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, Cambridge University Press: Cambridge.
- IPCC (2023). Summary for Policymakers, *Climate Change 2023: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* içinde, Eds. H. Lee; J. Romero, IPCC: Geneva.
- Jervis, R. (1995). Security regimes, *International Regimes* içinde, Ed. S. D. Krasner, Cornell University Press: New York.
- Jessop, B. (2008). *Devlet Teorisi. Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak*, Epos: Ankara.
- Kellogg, M. (2020). *Women Building Resilient Cities in the Context of Climate Change*. The Georgetown Institute for Women, Peace and Security. Erişim adresi: <https://giwps.georgetown.edu/wp-content/uploads/2020/06/Women-Building-Resilient-Cities.pdf>.
- Kelley, C.P. (2014). Climate change in the Fertile Crescent and implications of the recent Syrian drought, *Proceedings of National Academy of Sciences of the United States of America*, 112(11), 3241-3246.
- Keohane, R. O. (1995). The demand for international regimes, *International Regimes* içinde, Ed. S. D. Krasner, Cornell University Press: New York.
- Knudsen, T. B. (2000). International Society and International Solidarity: Recapturing the Solidarist Origins of the English School. *28th Joint Sessions of Workshops of the European Consortium for Political Research*, 14-19 April 2000, 1-48.

- Krasner, S. D. (1982). Structural causes and regime consequences: regimes as intervening variables, *International Organization*, 36(2), 185-205.
- Lavelle, K., & Feagin, J. (2006). Hurricane Katrina: The race and class debate. *Monthly Review*, 58(3), 52-66.
- Le Prestre, P. (2005). *Protection de l'environnement et relations internationales*. Armand Colin: Paris.
- Linklater, A. (1999). The Evolving Spheres of International Justice. *International Affairs*, 75(3), 473-482.
- Mısır, M. B. (2015). Egemenlik, *Siyaset Bilimi. Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler* içinde, 5. Basım, Ed. G. Atılgan; E. A. Aytekin, Yordam: İstanbul, 55-67.
- Michaelson, R. (2022, 10 Kasım). 'Explosion' in number of fossil fuel lobbyists at Cop27 climate summit. *The Guardian*. Erişim adresi: <https://www.theguardian.com/environment/2022/nov/10/big-rise-in-number-of-fossil-fuel-lobbyists-at-cop27-climate-summit>
- NATO. (2021, 14 Haziran). *NATO Climate Change and Security Action Plan*, Erişim adresi: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_185174.htm
- Neale, J. (2009). *Küresel Isınmayı Durduralım, Dünyayı Değiştirelim!*. Yordam: İstanbul.
- Niranjan, A. (2023, 27 Temmuz). 'Era of global boiling has arrived,' says UN chief as July set to be hottest month on record. *The Guardian*, Erişim adresi: <https://www.theguardian.com/science/2023/jul/27/scientists-july-world-hottest-month-record-climate-temperatures>
- Ohlsson, L. (2000). *Livelihood Conflicts: Linking poverty and environment as causes of conflict*. Swedish International Development Cooperation Agency: Stockholm.
- Our World in Data (2023). CO2 Emissions. Erişim adresi: <https://ourworldindata.org/co2-emissions>
- Percival, V.; Homer-Dixon, T. F. (1996). Environmental scarcity and violent conflict: The case of Rwanda. *The Journal of Environment & Development*. 5(3), 270-291.
- Rivlin, G. (2016, 29 Ağustos). White New Orleans has recovered from Hurricane Katrina. Black New Orleans has not. *The Nation*, Erişim adresi : <https://www.thenation.com/article/archive/white-new-orleans-has-recovered-from-hurricane-katrina-black-new-orleans-has-not/>
- Romi, R. (2007). *Droit et administration de l'environnement*. Montchretien: Paris.
- Sherman, A.; Shapiro, I. (2005). Essential Facts About the Victims of Hurricane Katrina, *Center on Budget and Policy Priorities*, Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/resrep27385>
- Shaw, M. N. (2008). *International Law*, 6. Baskı; Cambridge University Press: Cambridge.
- Tan Gülcan, D. (2018). Ekolojik Kriz Karşısında Devletin Rolü Üzerine İdeolojik Bir Tartışma, *Uluslararası İlişkiler*, 13(59), 49-63.
- The White House (2015). *National Security Strategy*, Erişim adresi: <https://nssarchive.us/wp-content/uploads/2020/04/2015.pdf>
- Tırış, G.; Uysal Oğuz, C. (2020). İklim Adaletine Demokrasi Perspektifi ile Bakmak: Ekolojik Demokrasi, *Doğu Batı*, 24(95), 75-97.
- UN General Assembly. (1992). *Rio Declaration on Environment and Development*, Erişim adresi: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf
- UN General Assembly. (2009, 11 Eylül). *Climate change and its possible security implications. Report of the Secretary-General*, A/64/350, Erişim adresi: https://digitallibrary.un.org/record/667264/files/A_64_350-EN.pdf
- UN General Assembly. (2009). Implementing the responsibility to protect, Report of the Secretary General (A/63/677). United Nations: New York.
- UN Treaty Collection (2023). Chapter XXVII. Environment. 7.d. Paris Agreement. Erişim adresi: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVII-7-d&chapter=27&clang=en
- Uysal Oğuz, C.; Atvur, S. (2023). İklimin Kırılgan Grupları, İklim Adaleti, İklim Demokrasisi ve Göçler. *İklim Krizinde Yaşamaya Dair Çalıştay Kitabı*. Muratpaşa Belediyesi: Antalya. Erişim adresi: https://iklim.muratpasabld.gov.tr/Uploads/iklim_krizi_calistay_2023.pdf
- Uysal Oğuz, C.; İlık Bilben, M. S. (2020). İklim Adaleti Tartışmalarına Güncel Bir Bakış, *Ekolojik Kriz ve Küresel Çevre Politikaları* içinde, Ed. H. Sağır, Beta: İstanbul.
- World Resources Institute (2023, 2 Mart). This Interactive Chart Shows Changes in the World's Top 10 Emitters. Erişim adresi: <https://www.wri.org/insights/interactive-chart-shows-changes-worlds-top-10-emitters>

Yalman, G. L. (2015). Devlet, Siyaset Bilimi. Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler içinde, 5. Basım, Ed. G. Atılğan; E. A. Aytekin, Yordam: İstanbul, 69-85.

Yalvaç, F. (2017). Devlet. Uluslararası İlişkilere Giriş içinde, Ed. Ş. Kardeş; A. Balcı, Küre Yayınları: İstanbul, ss. 311-321.

Young, O. R. (2011). Effectiveness of international environmental regimes: Existing knowledge, cutting-edge themes, and research strategies. *PNAS*, 108(50), 19853-19860.

Çıkar Çatışması: Yoktur

Finansal Destek: Yoktur

Etik Onay: Yoktur

Yazar Katkısı: Senem ATVUR (%35), Asiye Gün GÜNEŞ GÜLAL (%35), Ceren UYSAL OĞUZ (%30)

Conflict of Interest: None

Funding: None

Ethical Approval: None

Author Contributions: Senem ATVUR (35%), Asiye Gün GÜNEŞ GÜLAL (35%), Ceren UYSAL OĞUZ (30%)

Mutlak Gelir ve Yaşam Memnuniyeti: Nispi Gelir ve Sosyal Referans Gelir Etkisinin Aracılık Rolü

Songül GÜL¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, sgul@agri.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0310-4310

Öz: Yaşam memnuniyetinin en önemli belirleyicilerinden biri mutlak gelirdir. Gelirin yaşam memnuniyeti üzerindeki etkisi alanda en çok tartışılan konulardan biridir. Yaşam memnuniyetinin belirleyicileri üzerinde yapılan çalışmalarda göçmenler sahip oldukları farklı dinamikler nedeniyle özel bir konuma sahiptir. Bu çalışmada Türkiye’de yaşayan göçmenlerin mutlak gelirleri ile yaşam memnuniyeti arasındaki ilişkide nispi gelir ve sosyal referans gelir etkisinin rolü Hayes aracılık analizi ile test edilmiştir. Çalışmada yedi farklı yaşam alanı referans grubu kullanılmıştır. Araştırmaya toplamda 1505 kişi katılmış ve bu katılımcıların 717’si kadın 788’i erkektir. Elde edilen sonuçlara göre mutlak gelir ile yaşam memnuniyeti arasında anlamlı fakat negatif yönlü bir ilişki mevcuttur. Nispi gelir ve sosyal referans gelir etkisi ile yaşam memnuniyeti arasında ise anlamlı, pozitif yönlü ve oldukça kuvvetli bir ilişki mevcuttur. Çalışmada nispi gelir ve sosyal referans gelir etkisinin mutlak gelir ve yaşam memnuniyeti arasındaki ilişkide kısmi aracılık rolü olduğu tespit edilmiştir. Aracı değişkenlerin analize dahil edilmesi ile mutlak gelir ile yaşam memnuniyeti arasındaki negatif yönlü ilişkinin gücünün azaldığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yaşam Memnuniyeti, Mutlak Gelir, Nispi Gelir, Sosyal Referans Gelir, Göçmenler
Jel Kodları: I31, Z13, J15

Absolute Income and Life Satisfaction: The Mediating Role of Relative Income and Social Reference Income Effect

Abstract: One of the most important determinants of life satisfaction is absolute income. The impact of income on life satisfaction is one of the most debated topics in the field. In studies examining the determinants of life satisfaction, immigrants hold a special position due to their unique dynamics. This study aims to test the role of relative income and social reference income effects in the relationship between absolute income and life satisfaction among immigrants living in Turkey using Hayes’ mediation analysis. Seven different domains of life were used as reference groups in the study. A total of 1505 individuals participated in the research, consisting of 717 females and 788 males. The results indicate a significant but negative relationship between absolute income and life satisfaction. There is a significant, positive, and strong relationship between relative income, social reference income effects, and life satisfaction. The study finds that relative income and social reference income effects partially mediate the relationship between absolute income and life satisfaction. Including the mediating variables in the analysis reveals a decrease in the strength of the negative relationship between absolute income and life satisfaction.

Atıf: Gül, S. (2023). Mutlak Gelir ve Yaşam Memnuniyeti: Nispi Gelir ve Sosyal Referans Gelir Etkisinin Aracılık Rolü, *Politik Ekonomik Kuram, Özel Sayı*, 58-68.
<https://doi.org/10.30586/1316466>

Geliş Tarihi: 18.06.2023
Kabul Tarihi: 16.08.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Keywords: Life Satisfaction, Absolute Income, Relative Income, Social Reference Income, Immigrants
Jel Codes: I31, Z13, J15

1. Giriş

Bilimsel araştırmalar, mutluluk, öznel iyi oluş ve yaşam kalitesi gibi kavramlar arasında önemli bir ilişki olduğunu göstermektedir (Medvedev ve Landhuis, 2018).¹ Diener tarafından mutlulukla eş anlamlı olarak kabul edilen öznel iyi oluş “insanların yaşamları, başlarına gelen olaylar, bedenleri ve zihinleri ile içinde yaşadıkları koşullar hakkında yaptıkları farklı değerlendirmeler için bir şemsiye terim” olarak tanımlanmıştır (Diener, 2006). İlk dönem mutluluk çalışmaları yaşamın maddi amaçlarına odaklanırken, sonraki yıllarda yapılan çalışmalar insanların ne düşündükleri ve ne hissettiklerine odaklanmaktadır (Hurd, Rohwedder ve Tassot, 2015). Bu çerçevede yaşam memnuniyeti de öznel iyi oluşun temel bileşenlerinden biri olarak görülmekte ve bireyin yaşamını maddi, sosyal ve duygusal refahı da katarak bir bütün olarak değerlendirmesi olarak tanımlanmaktadır (Diener, Suh, Lucas ve Smith, 1999). İlk zamanlarda psikoloji ve felsefe alanlarında yürütölen yaşam memnuniyeti çalışmaları daha sonraları ekonomi, sosyoloji, eğitim, sağlık gibi pek çok alanda gerçektemiştir.

Ekonomi alanında yapılan çalışmalarda paranın mutluluğa katkıda bulunduğu inancıyla birlikte gelir ve mutluluk arasındaki ilişki literatürde en çok tartışılan konulardan biridir (Örn; Easterlin, McVey, Switek, Sawangfa ve Zweig, 2010; Ferrer-i-Carbonell, 2005; Frey ve Stutzer, 2002). Gelir ve mutluluk arasındaki güçlü ilişkiye rağmen, bu ilişkinin nedeni yeterince açık değildir. Para, bireylerin temel ve özel ihtiyaçlarını karşılamak için gereklidir ve bu nedenle de kişilerin deneyimlediği mutluluğu doğrudan etkileyebilir (Cheung ve Lucas, 2016, ss. 2809-2810). Ancak yapılan araştırmalar yaşam memnuniyetini etkileyen faktörlerin mutlak gelir ile sınırlı olmadığını göstermektedir (Göl, 2019, s. 65). Bazı çalışmalar gelirin mutlulukla olumlu bir ilişki içerisinde olduğunu belirtirken (Diener, Sandvik, Seidlitz ve Diener, 1993), bazı çalışmalar ise mutluluk ve gelir arasındaki ilişkinin zayıf olduğunu ve çeşitli sosyo-kültürel faktörlerden etkilendiğini söylemektedir (Cheng, Cheung, Montasem ve Studies, 2016; Oishi ve Kesebir, 2015). Artan gelirin mutluluk getirmediğini belirten çalışmalar adaptasyon teorisi, sosyal karşılaştırma, kültürel ve coğrafi faktörleri bu çelişkinin nedeni olarak öne sürmüşlerdir (Clark, 2016; Oishi ve Kesebir, 2015).

İnsanlar kendilerini başka insanlarla karşılaştırır. Sosyal karşılaştırma teorisi bireylerin kendi yetenek, görüş ve yaşamlarını başkalarıyla karşılaştırarak yaşam memnuniyetini belirlediğini öne sürmektedir (Festinger, 1954). Nispi gelir ise, kişinin kendi gelirini diğer insanların gelirleriyle karşılaştırarak algıladığı bir kavramdır. Araştırmalar, nispi gelirin yaşam memnuniyeti üzerinde mutlak gelir kadar etkili olduğunu göstermektedir (Örn; Ferrer-i-Carbonell, 2005; Luttmer, 2005; McBride, 2001). Bu nedenle, bireylerin mutluluk düzeyi, kendi gelirlerinin yanı sıra sosyal gruplarındaki diğer bireylerin gelirleriyle de ilişkilendirilebilir. Örneğin, bireyler akranlarından daha fazla gelire sahip olduklarında daha mutlu olma eğilimindedirler. Bu etkileşim, cinsiyet veya etnik grup gibi faktörlere bağlı olarak değişebilir (Liao, 2021). Bu nedenle, nispi gelir ve sosyal karşılaştırmanın yaşam memnuniyeti üzerindeki etkisi göz önünde bulundurulmalıdır.

Çalışmalar gelirin mutluluk üzerindeki etkisinin sosyal karşılaştırmalardan önemli ölçüde etkilendiğini göstermektedir (Z. Yu ve Chen, 2016). Literatür nispi gelirin yaşam memnuniyeti üzerinde doğrudan olumsuz bir etkiye neden olduğunu ancak topluluğa bağlanma yoluyla bu etkinin dolaylı olarak olumluya döndüğünü bulmuştur (Tsurumi, Imauji ve Managi, 2019). Nispi gelir ve mutluluk arasındaki pozitif ilişkiyi destekleyen çok sayıda çalışma mevcuttur (Caporale, Georgellis, Tsitsianis ve Yin, 2009; Oshio, Nozaki ve Kobayashi, 2011; Tibesigwa, Visser ve Hodkinson, 2016). Bir çalışmada Çin’li yetişkinlerin çoğu nispi gelir ve yaşam memnuniyeti arasında pozitif bir ilişki olduğunu bildirmişlerdir (Guan, Qiu ve An, 2019). Bununla birlikte literatürde gelirinin başkasının gelirinden daha düşük olduğunu düşünen bireylerin daha mutsuz olduklarını bildiren çalışmalar da mevcuttur (Hopkins, 2008). Britanya panel verileri (ELSA) ile yapılan bir

¹ Bu çalışmada yaşam memnuniyeti ve mutluluk kavramları birbirine yerine kullanılacaktır.

çalışmada gelirlerini akranlarının gelirlerinden daha düşük olarak algılayan bireylerin daha düşük bir yaşam memnuniyeti bildirdikleri tespit edilmiştir (H. Yu, 2019). Benzer şekilde bir başka çalışmada üç büyük Asya ülkesi olan Çin, Japonya ve Kore’de nispi gelirin algılanan mutluluk üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Çin’de bireysel gelir hanehalkı gelirinden daha güçlü iken, Japonya ve Kore’de ise bunun tam tersi geçerli yani hanehalkı geliri bireyler için daha önemlidir (Oshio ve diğerleri, 2011). Yine nispi gelir, mutluluk ve sosyal karşılaştırma arasında negatif bir ilişki olduğunu gösteren pek çok çalışma vardır. Araştırmalar gelir ve mutluluk arasında pozitif bir ilişki varken, nispi gelir ile bu ilişkinin zayıf olduğunu ortaya koymaktadır (Caporale ve diğerleri, 2009). ESS (European Social Survey) verileri kullanılarak yapılan bir başka çalışmada gelir ve yaşam memnuniyeti arasındaki pozitif ilişki olsa da referans gelirin güçlü bir negatif etkiye sahip olduğu bulunmuştur (Georgellis, Tsitsianis ve Yin, 2009). Algılanan sosyal karşılaştırma da yaşam memnuniyetinin belirlenmesinde oldukça önemli bir rol oynar. Bir çalışma gelirle ilgili sosyal karşılaştırmaların yaşam memnuniyeti ve duygusal iyi oluş için önemli olduğunu, aşağı yönlü gelir karşılaştırmalarının yukarı yönlü karşılaştırmalara göre daha güçlü etkilere sahip olduğunu göstermektedir (Wang, Schwanen ve Mao, 2019). Algılanan nispi gelir ve yaşam memnuniyeti arasındaki ilişki karmaşık olmasına rağmen pozitif psikoloji, sosyal karşılaştırmaların etkisini yine mutluluğun belirlediğini söyler. Örneğin daha mutlu insanlar, kendilerini başkalarıyla kıyaslarken daha az olumsuz duygusal tepkiler verme eğiliminde olabilirler.

Nispi gelir, sosyal karşılaştırma, mutlak gelir ve yaşam memnuniyeti arasındaki ilişki oldukça karmaşıktır ve çalışılan gruba göre değişkenlik göstermektedir. Göçmenler için bu ilişki daha karmaşık bir hal almakta ve çok çeşitli faktörlerden etkilenebilmektedir. Göç literatürü geliştirmekte olan bir alandır ve genellikle göçün nedenlerini ve varış ülkesindeki göçmenler ve yerli halk üzerindeki etkilerini analiz etmeye çalışmaktadır (Örn; Bartram, 2011, 2015; Hendriks, 2015; Stillman, Gibson, McKenzie ve Rohorua, 2015). Genellikle göçmenlerin varış ülkesinde yerli halktan daha düşük memnuniyet bildirdiği ve bu farklılığın gelir gibi sosyo ekonomik farklılıklarla açıklanabileceği belirtilmektedir (Yaman, Cubi-Molla ve Plagnol, 2022). Bazı araştırmalar yüksek gelirli göçmenlerin yaşamlarından daha memnun olduğu söylerken (Örn; Monteiro ve Haan, 2022), bazı çalışmalarda ise gelir ve yaşam memnuniyeti arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır (Örn; Zafar ve Ammara, 2023). Ancak göç araştırmalarında dikkat edilmesi gereken pek çok yön vardır. Bunlardan bazısı göçmenlerin kendilerini kıyasladıkları referans grubun kim olduğu ve kıyaslanmanın yönüdür. (Shen ve Kogan, 2020) tarafından yapılan bir araştırmada nispi gelir ve yaşam doyumu arasındaki ilişkinin karşılaştırma grubu değiştiğinde değiştiği gözlemlenmiştir. Genellikle kendilerini çıkış ülkesindeki bireylerle karşılaştıran ve gelişmiş bir ülkeye göç eden bireylerin daha yüksek memnuniyet bildirdiği gözlenmektedir (Frank, Hou ve Schellenberg, 2016).

Bu çalışmada Türkiye’de yaşayan göçmenlerin yaşam memnuniyeti ve mutlak geliri arasındaki ilişki incelenmiş ve bu ilişkide nispi gelir ve sosyal referans gelir etkisinin aracılık rolü analiz edilmiştir. Göçmenler, farklı kültürel ve sosyal gruplardan gelen bireylerdir ve göç ettikleri toplumun sosyal ve ekonomik yapısından kaynaklı olarak değişikliklere maruz kalmaktadırlar. Bu nedenle, göçmenlerin yaşam memnuniyeti ile gelir arasındaki ilişki incelenirken sosyal karşılaştırmaların etkisi de dikkate alınmalıdır. Bilimsel araştırmalar nispi ve mutlak gelirin göçmenlerin yaşam memnuniyeti üzerindeki etkisinin oldukça önemli olduğunu göstermektedir. Bu çalışmadaki amaç bu etkilerin yaşam memnuniyetini belirleyen değişkenler arasında etki payını görmektir.

2. Anket ve Katılımcılar

Anket Şubat 2019 yılında tasarlanmış ve Mart-Eylül 2019 tarihinde ise uygulanmıştır.

2.1 Katılımcılar

Araştırmada rastgele seçim tekniği kullanılmıştır. Toplamda 1505 kişi ile yapılan bu ankette, katılımcıların 717'si kadın 788'i erkektir. Yaş aralığı 18-65 olup bunun %71,4'ünü 40 yaş altı grup oluşturmaktadır. Katılımcıların çoğu evli (%54,9), %44,4'ü orta öğretim ve lise mezunu, %24,4'ü ise lisans ve lisansüstü mezunudur. Tüm katılımcılara aşağıdaki ölçüm seti uygulanmıştır.

2.2. Nispi Gelir

Katılımcılara yedi farklı yaşam alanı referans grubuna göre (Türkiye'de yaşayan insanlar, kendi ülkesinde yaşayan insanlar, Türkiye dışında bir başka ülkeye göç eden akrabalar, kendi ülkesinde yaşayan akrabalar, Türkiye'de yaşayan komşular, Türkiye'de yaşayan akrabalar, iş/ (öğrenciler için) arkadaşları) algılanan nispi gelirleri sorulmuştur. "Size göre hane halkınızın gelir düzeyi aşağıdaki gruplara kıyasla ne durumdadır?" sorusu ile "çok düşük" ve "çok yüksek" arasında değişen 1-5 ölçeğinde algılanan nispi gelirlerini bildirmeleri istenmiştir. Daha yüksek puanlar daha yüksek gelir karşılaştırmasını göstermektedir. Analizde kullanılmak üzere bu referans gruplarına ait yanıtlar tek bir soru haline dönüştürülmüştür.

2.3. Sosyal Referans Gelir Etkisi

"Türkiye'de yaşayan bir yabancı göçmen olarak yaşam standartları ve ekonomik konumları açısından aşağıdaki grupları ne derece takip etmektesiniz?" sorusu ile yedi farklı yaşam alanı referans grubunu (Türkiye'de yaşayan insanlar, kendi ülkesinde yaşayan insanlar, Türkiye dışında bir başka ülkeye göç eden akrabalar, kendi ülkesinde yaşayan akrabalar, Türkiye'de yaşayan komşular, Türkiye'de yaşayan akrabalar, iş/ (öğrenciler için) arkadaşları) sosyal ve ekonomik olarak ne derece takip ettikleri sorulmuştur. Daha yüksek puanlar daha yüksek gelir karşılaştırmasını göstermektedir. Katılımcıların bu referans gruplarına ilişkin puan yüzdeleri ve mutluluk Tablo 1'de gösterilmiştir. Analiz esnasında bu yedi farklı yaşam alanı referans grubu tek bir soru haline dönüştürülmüştür.

Tablo 1 bize göçmenlerin yaşam alanı referansları hakkında bilgi vermektedir. Katılımcıların %51,8 (takip ederim-kesinlikle takip ederim) ile sosyal ve ekonomik olarak en çok kendi ülkelerinde yaşayan akrabalarını takip ettikleri görülmektedir. Referans grup olarak kendi ülkesindeki bireyleri takip edenlerin daha mutlu olduğu (6,23-6,86) görülmektedir. Bunu %44,6 ile kendi ülkesinde yaşayan insanlar takip etmektedir. Kendi ülkesindeki bireyleri takip eden göçmenlerin 6,34 ve 6,29 ortalama ile daha mutlu oldukları görülmektedir. Bireylerin gelir düzeylerini Türkiye'de yaşayan insanlara göre düşük bulanların oranı (düşük-çok düşük) %47,5'tir. Gelir düzeyi varış ülkesi halkına göre daha düşük diyenlerin daha mutsuz olduğu görülmektedir. Gelirim Türkiye dışında bir başka ülkeye göç eden akrabalarıma göre düşük (düşük-çok düşük) diyenlerin oranı ise toplamda %50,3'tür. Bu grubun 5,46 ve 6,02 ortalama ile gelirini başka ülkeye göç eden akrabalarına göre daha yüksek bulanlara göre daha mutsuz oldukları görülmektedir. Gelirinin kendi ülkesindeki insanlara ve akrabalara göre daha yüksek olduğunu düşünen bireylerin ise daha yüksek memnuniyet bildirdikleri görülmektedir. İş arkadaşları ya da arkadaşlarına göre gelirini düşük bulanların ise daha mutsuz oldukları görülmektedir.

Tablo 1. Göçmenlerin Yaşam Alanı Referans Grupları için Sosyal Referans Gelir Etkisi ve Nispi Gelir

Referans Grup	Türkiye’de yaşayan insanlar	Kendi ülkemde yaşayan insanlar	Türkiye dışında başka bir ülkeye göç eden akrabalarım	Kendi ülkemde yaşayan akrabalarım	Türkiye’de yaşayan komşular	Varsa Türkiye’de yaşayan akrabalar	İş / (Öğrenciler için) arkadaşları
Sosyal Referans Gelir Etkisi %/(Mean)							
Hiç takip etmem	6,8(5,95)	4,3(5,78)	6,3(5,45)	2,1(5,50)	3,5(5,92)	6,0(5,42)	6,8(5,18)
Takip etmem	24,3(5,69)	21,5(5,64)	30,7(6,01)	19,6(5,52)	27,3(5,71)	34,2(5,35)	27,8(5,62)
Ne takip ederim ne etmem	26,8(6,66)	29,3(6,82)	25,8(6,81)	26,4(6,84)	33,4(6,55)	24,7(6,80)	30,8(6,96)
Takip ederim	38,2(6,54)	38,8(6,34)	29,9(6,18)	41,4(6,23)	28,4(6,38)	20,0(6,85)	21,1(6,30)
Kesinlikle takip ederim	3,7(6,18)	5,8(6,29)	6,8(6,84)	10,4(6,86)	7,0(7,22)	13,3(6,91)	12,4(7,06)
Ortalama%	3,07	3,20	3,00	3,37	3,08	3,00	3,04
SE	1,02	0,98	1,07	0,98	0,98	1,15	1,12
N	1503	1501	1498	1494	1499	1478	1489
Nispi Gelir %/(Mean)							
Çok düşük	19,5(4,53)	4,2(4,50)	20,7(5,46)	4,7(4,15)	7,4(3,80)	5,0(4,38)	6,6(4,60)
Düşük	28,0(5,87)	23,9(6,33)	29,6(6,02)	28,7(5,81)	38,2(5,87)	31,1(5,94)	31,0(5,85)
Ne düşük ne de yüksek	25,4(6,85)	49,2(6,57)	33,8(6,77)	47,0(6,77)	40,2(6,78)	43,5(6,67)	43,1(6,77)
Yüksek	24,7(7,08)	21,2(5,99)	8,7(6,85)	17,5(6,24)	11,8(6,97)	9,3(6,89)	8,4(6,78)
Çok yüksek	2,3(6,42)	1,2(7,66)	1,5(7,68)	1,2(8,00)	1,6(6,50)	1,9(6,50)	2,7(6,68)
Ortalama%	2,62	2,91	2,37	2,81	2,61	2,69	2,66
SE	1,12	0,81	0,97	0,82	0,85	0,81	0,85
N	1503	1499	1419	1491	1493	1366	1383

3. Mutlak Gelir

Çalışmada bireylerin mutlak gelirlerini “Aylık hanehalkı gelir düzeyiniz ne kadardır?” şeklindeki açık uçlu soruyla yanıtladıklarını istenmiştir. Analizde kullanılmak üzere gelir düzeyinin ln’i alınmıştır.

4. Yaşam memnuniyeti

Yaşam memnuniyeti standart bir soru kullanılarak ölçülmüştür. Yaşam memnuniyetinin ölçümünde World Values Survey’in “Her şey düşünüldüğünde, bugünlerde bir bütün olarak hayatınızdan ne kadar memnunsunuz?” sorusu sorulmuştur. Soru 11 likertli yanıt ölçeğini kullanmıştır (0= hiç memnun değilim 10= çok memnunum). Daha yüksek puan daha yüksek memnuniyeti temsil etmektedir. Yapılan çalışmalar sonucunda bu tek soruluk ölçek yaşam memnuniyetini ölçmek için yeterli bulunmuştur (Diener, Inglehart ve Tay, 2013).

5. Kontrol Değişkenler

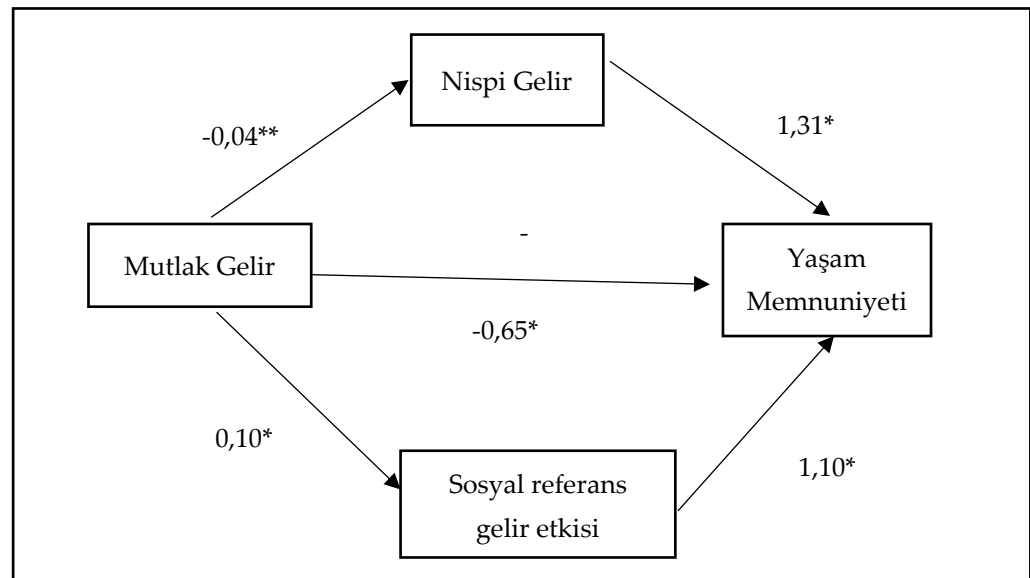
Çalışmada yaşam memnuniyeti üzerinde etkili olduğu bilinen temel belirleyicilerden cinsiyet, yaş, eğitim ve medeni durumları kontrol değişken olarak kullanılmıştır. Cinsiyet 1=kadın, 0=erkek olarak kodlanmıştır. Medeni durum 1=evli, 0=bekar olarak kodlanmıştır. Yaş sorusu açık uçlu sorulmuş olup daha sonra 1=18 yaş altı; 2=18-24; 3=25-31; 4=32-38; 5=39-45; 6=46-52; 7=53-59; 8=60-66; 9= 67 ve üzeri olarak kodlanmıştır. Eğitim düzeyi okuma yazma bilmeyen, okuma yazma bilen fakat bir okul bitirmemiş, ilkokul mezunu, ortaokul mezunu, lise mezunu, üniversite mezunu ve lisansüstü eğitim olmak üzere yedi ayrı kategoride sorulmuştur.

6. Yöntem

Bu çalışmadaki veriler yüz yüze anket yöntemi kullanılarak elde edilmiştir. Ankete katılım sağlayan tüm katılımcılara çalışmanın amacı, katılımın gönüllüğü, olası riskler, yanıtların anonimliği ve gizliliği hakkında bilgi verilmiştir. İstedikleri zaman çalışmadan çekilme hakları olduğu konusunda gerekli bilgilendirme yapılmıştır. Katılımcılar bu çalışmaya sağladıkları katkıdan ötürü herhangi bir ücret almamışlardır. Verilerimiz göç öncesi yaşam memnuniyetini içermez ve bu nedenle göçmenlerin varıştan kısa bir süre sonra yaşam memnuniyetlerinde geçici bir artış yaşayıp yaşamadıklarını bilmiyoruz.

7. Data analizi

Veri analizinin ilk aşamasında veriler normallik varsayımı ve uç değerler açısından kontrol edilmiş ve değişkenlerin normallik ve uç değerler açısından kabul edilebilir aralıklarda olduğu görülmüştür. Çarpıklık değerlerinin $-0,98$ ile $+0,11$ aralığında olduğu, basıklık değerlerinin ise $-0,92$ ile $+0,22$ aralığında olması nedeniyle tüm değişkenlerin normal dağılım gösterdiği görülmektedir $\leq |2|$ (Kline, 2015). Betimsel istatistikler ve diğer analizler IBM SPSS 25.0 programı ile ve aracılık analizi Process Macro version 4,2 ve model 4 kullanılarak yapılmıştır (Hayes, 2022). Hayes analizinin yapılabilmesi için gerekli olan bir diğer şart, bütün değişkenler arasında anlamlı ($p<0,005$) ilişki olması gerekmektedir. Şekil 1'de görüldüğü gibi bu şartta sağlanmıştır. Gerekli olan 5.000 yeniden örnekleme ile elde edilen tahminler kullanılarak, aracılık ve dolaylı etkilerin istatistiksel anlamlılığı değerlendirilmiştir. İstatistiksel anlamlılık, sıfır içermeyen %95 güven aralıkları kullanılarak belirlenmiştir (Hayes, 2022).

Şekil 1. Nispi Gelir ve Sosyal Referans Gelir Etkisinin Yaşam Memnuniyeti ve Mutlak Gelir

Üzerindeki Aracılık Etkisi

Not. * $p < 0,001$, ** $p < 0,005$

8. Sonuçlar

Tablo 2’de analize ait tanımlayıcı istatistikler ve korelasyon analizi sonuçları görülmektedir. Sonuçlara göre yaşam memnuniyeti ile nispi gelir arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki bulunurken ($r = 0,42$, $p < 0,001$). mutlak gelir ile arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişki bulunmaktadır ($r = -0,19$, $p < 0,001$). Nispi gelir ve mutlak gelir arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişki bulunmaktadır ($r = -0,08$, $p < 0,001$). Sosyal referans gelir etkisi ve yaşam memnuniyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki ($r = 0,24$, $p < 0,001$) bulunmaktadır.

Tablo 2. TanımTanımlayıcı Betimsel İstatistikler ve Korelasyon Analizi

Variable	Mean	SD	Skew.	Kurt.	1.	2.	3.
1. Yaşam Memnuniyeti	6,16	0,06	-0,53	-0,04	-	0,42*	-0,19*
2. Algılanan Nispi gelir	2,70	0,01	-0,06	-0,79		-	-0,08*
3. Mutlak Gelir (LN)	0,88	0,02	-0,02	-0,99			-
1. Yaşam Memnuniyeti	6,16	0,06	-0,53	-0,04	-	0,24*	-0,19*
2. Sosyal referans gelir etkisi	3,12	0,18	-0,07	0,36		-	0,08*
3. Mutlak Gelir (LN)	0,88	0,02	-0,02	-0,99			-

* *Korelasyon 0.001 düzeyinde anlamlıdır (2 kuyruklu).

8.1. Nispi gelir ve sosyal referans gelir etkisinin aracılık rolünün test edilmesi

Tanımlayıcı betimsel istatistik ve korelasyon sonuçlarını test ettikten sonra nispi gelir ve sosyal referans gelir etkisinin yaşam memnuniyeti ile aracılık rolünü görmek için Hayes aracılık analizi yapılmıştır. Elde edilen sonuçlar mutlak gelirin nispi gelir aracılığı ile yaşam memnuniyeti üzerindeki dolaylı etkisinin anlamlı olduğunu göstermiştir ($b = -0,06$, 95% CI [-0,12; -0,00]). Mutlak gelir artışının yaşam memnuniyeti üzerindeki doğrudan etkisi %91 iken, nispi gelirin yaşam memnuniyeti üzerindeki aracılık etkisi %9’dur. Sonuçlara göre nispi gelir yaşam memnuniyet ve mutlak gelir arasındaki ilişkiye aracılık etmiştir. Tablo 3’te nispi gelirin aracılık rolü söz konusuysen kadınların daha mutsuz, evlilerin daha mutlu olduğu görülmektedir. Yaş arttıkça yaşam memnuniyeti artmaktadır. Ancak bu ilişki oldukça zayıftır.

Tablo 3. Standardize edilmemiş katsayılar ve aracılık analizinin özeti (Nispi Gelir)

Sonuç		B	SE	t	p
Nispi Gelir	X(Mutlak Gelir)	-0,04	0,02	-2,22	<0,001
	M(Nispi Gelir)	-	-	-	-
	$R^2 = 0,02$, $F(9,622)$; $p < 0,001$				
Yaşam Memnuniyeti	X(Mutlak Gelir)	-0,50	0,08	-6,33	<0,001
	M(Nispi Gelir)	1,31	0,09	13,72	<0,001
	$R^2 = 0,16$, $F(54,70)$; $p < 0,001$				
	B				
Cinsiyet	-0,07 (> 0,001)				
Yaş	0,02 (> 0,001)				
Medeni Durum	0,91(< 0,001)				
Eğitim Düzeyi	0.104(>0.264)				

Not: SE=Standart Hata, B=Standardize edilmeyen katsayı, X=Bağımsız Değişken, M=Aracı Değişken.

Tablo 4. Standardize edilmemiş katsayılar ve aracılık analizinin özeti (Sosyal referans gelir etkisi)

Sonuç		B	SE	t	p
Sosyal referans gelir etkisi	X (Mutlak Gelir)	-0,10	0,02	3,90	<0,001
	M(S,Referans gelir etkisi)	-	-	-	-
	$R^2 = 0,13, F(4,720) ; p < ,001$				
Yaşam Memnuniyeti	X(Mutlak Gelir)	-0,65	0,08	-7,94	<0,001
	M(S,Referans gelir etkisi)	0,81	0,07	10,26	<0,001
	$R^2 = 0,11, F(37,26) ; p < 0,001$				
	B				
Cinsiyet	0,13 (>0,001)				
Yaş	-0,01 (>0,001)				
Medeni Durum	-0,43(<0,001)				
Eğitim	-0,06(p>0,001)				

Not: SE=Standart Hata, B=Standardize edilmeyen katsayı, X=Bağımsız Değişken, M=Aracılık Değişken.

Yine sonuçlar göstermektedir ki sosyal referans gelir etkisinin mutlak gelir ve yaşam memnuniyeti arasındaki aracılık rolünün dolaylı etkisi anlamlıdır ($b = -0,08$, 95% CI [0,42; 0,13]). Modelde mutlak gelir artışının yaşam memnuniyeti üzerindeki doğrudan etkisi %89 iken, nispi gelirin yaşam memnuniyeti üzerindeki aracılık etkisi %11'dir. Sosyal referans gelir etkisi yaşam memnuniyeti ve mutlak gelir arasındaki ilişkiye aracılık etmiştir. Tablo 4'te sosyal referans gelirin aracılık rolü söz konusuken kadınların daha mutlu, evlilerin daha mutsuz olduğu görülmektedir. Yaş arttıkça yaşam memnuniyeti azalmaktadır. Ancak bu ilişki oldukça zayıftır.

Tablo 5. Nispi gelir ve sosyal referans gelir etkisinin doğrudan, dolaylı ve toplam etkileri

	Yaşam memnuniyeti					
	Nispi Gelir			Sosyal Referans Gelir Etkisi		
	95% CI			95% CI		
Yol Analizi	Etki	Düşük	Yüksek	Etki	Düşük	Yüksek
Toplam Etki	-0,56	-0,74	-0,40	-0,57	-0,74	-0,40
Direkt Etki	-0,50	-0,66	-0,35	-0,65	-0,82	-0,49
Dolaylı Etki	-0,06	-0,12	-0,00	0,08	0,42	0,13
Mutlak Gelir-> Nispi Gelir-> Yaşam memnuniyeti	-0,06	-0,12	-0,00	-	-	-
Mutlak Gelir->Sosyal referans gelir etkisi-> Yaşam memnuniyeti	-	-	-	0,08	0,42	0,13

9. Tartışma

Bu çalışmada Türkiye'de yaşayan göçmenlerin yaşam memnuniyeti ve mutlak geliri arasındaki ilişkiye bakılmış ve bu ilişkide nispi gelirin ve sosyal referans gelir etkisinin aracılık rolü analiz edilmiştir. Çalışmada yedi farklı yaşam alanı referans grubu bulunmaktadır. Analizin yapılması için öncelikle normallik varsayımlarına bakılmış ve korelasyon analizi yapılmıştır. Mutluluk ekonomisinde artan gelirin daha fazla mutluluğa yol açmadığı bulgusu her durum için geçerli değildir ve göçmenler bu açıdan bir istisna olabilir. Artan gelir sıradan insanlara göre göçmenleri daha fazla mutlu edebilir (Bartram, 2011). Bununla birlikte göçmenler ekonomik olarak başarı elde edebilseler bile ayrımcılık, sosyalleşme, dil engeli, kültürel uyum, kalış süresi gibi pek çok sorunla da yüz yüze gelebilirler ve bu onların yaşam memnuniyetini etkileyebilir. Örneğin bir araştırmada, göçmenlerin ev sahibi ülkede kalış süreleri uzadıkça yaşam memnuniyetlerinin azaldığı görülmüştür (Obućina, 2013). Kişisel özelliklerde yaşam memnuniyetini etkileyen önemli

faktörlerdendir. Yapılan bir araştırmada gelir ya da göç süresi gibi faktörlerin yaşam memnuniyeti ile zayıf bir ilişkisi tespit edilirken, iyimserlik ve öz benlik saygısı gibi faktörler ile güçlü bir şekilde ilişkili olduğu tespit edilmiştir (Bak-Klimek, Karatzias, Elliott ve MacLean, 2018). Bu çalışmada da mutlak gelir arttıkça göçmenlerin mutluluklarının azaldığı tespit edilmiştir. Ancak mevcut verilerle hangi faktörlerin yaşam memnuniyetini azalttığı bilgisine sahip değiliz.

Araştırmalarında farklı referans grupları kullanan bir çok çalışmada nispi gelir ile yaşam memnuniyeti arasında bir ilişki olduğunu (Anderson, Hildreth ve Howland, 2015; Liang ve Shen, 2016) ve genel olarak bu ilişkinin pozitif yönlü bir ilişki olduğu bulunmuştur (Örn; Liang ve Shen, 2016). Bu çalışmada da literatürle uyumlu olarak yaşam memnuniyeti ile nispi gelir arasında anlamlı ve pozitif yönlü ve katsayısı oldukça yüksek bir ilişki söz konusudur. Yine aynı şekilde yaşam memnuniyeti ile sosyal referans gelir etkisi arasında oldukça anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki söz konusudur. Yani göçmenler referans gruplarını sosyo-ekonomik olarak takip ettikçe yaşam memnuniyetleri artmaktadır.

Göçmenler için para nispi anlamda önemliyse ve bireyler kendilerini varış ülkesi halkı ile kıyaslıyorsa bu onların mutluluğunu azaltabilir (Bartram, 2011). Bu çalışmada ise görüldüğü üzere kendi gelirlerini varış ülkesi halkının gelirinden nispi olarak daha düşük bulan bireylerin daha mutsuz oldukları görülmektedir. Yine literatürde göçmenler eğer geride bıraktıkları ülkedeki bireyleri referans olarak alıyorsa bu onların mutluluğunu arttırabilir (Gül, 2020). Bu çalışmada da bireyler kendilerini geride bıraktıkları ülke halkı ile kıyasladıkça literatürle uyumlu olarak mutluluklarının arttığı görülmektedir.

Bu çalışmada bazı kısıtlara sahiptir. Veriler yatay kesit bir çalışmadan oluştuğu için değişkenler arasındaki nedenselliğin yönünü belirlemek mümkün değildir. Veri seti genelleme yapılabilecek büyüklükte değildir. Verilerimiz göç öncesi yaşam memnuniyetini içermez ve bu nedenle göçmenlerin varıştan kısa bir süre sonra yaşam memnuniyetlerinde geçici bir artış yaşayıp yaşamadıklarını bilmiyoruz.

Nihayet ana amacımız olan nispi gelir ve sosyal referans gelirin mutlak gelir ve yaşam memnuniyeti arasındaki ilişkide aracılık rolüne baktığımızda, bu değişkenlerin yaşam memnuniyeti üzerindeki pozitif etkisi olduğunu görmekteyiz. Bu pozitif etkinin yaşam memnuniyeti ile mutlak gelir arasındaki negatif ilişkiyi kısmen de olsa azalttığı görülmektedir. Yani referans grupları ile yapılan karşılaştırmanın göçmenlerin yaşam memnuniyetini arttırdığı görülmektedir. Her iki değişkenin yaşam memnuniyeti üzerindeki aracılık rolü kısmi ve pozitifdir.

Sonuç olarak, bu çalışma Türkiye'de yaşayan göçmenlerin yaşam memnuniyeti ile gelir düzeyi arasındaki ilişkiyi analiz etmiş ve nispi gelir ile sosyal referans gelirin aracılık rolünü ele almıştır. Bulgular, göçmenlerin yaşam memnuniyetini etkileyen karmaşık dinamikleri vurgulamıştır. Bu çalışmalar entegrasyon politikalarına odaklanmak, göçmenlerin ev sahibi ülkeye adaptasyonunu kolaylaştırmak ve aynı zamanda göçmenler için kapsayıcı ve eşitlikçi politikaların şekillendirilmesinde de yol gösterici olabilir. Ancak, daha fazla araştırma ve veri toplama ihtiyacının da göz önünde bulundurulması gerektiğini belirtmek önemlidir. Özellikle göçmenlerin sosyal ve ekonomik entegrasyonunu desteklemek amacıyla tasarlanmış politika önerileri, bu alanlarda daha fazla bilgi sağlayan gelecekteki araştırmalara dayanmalıdır.

Kaynakça

Anderson, C., Hildreth, J. A. D. ve Howland, L. (2015). Is the desire for status a fundamental human motive? A review of the empirical literature. *Psychological Bulletin*, 141, 574-601. doi:10.1037/a0038781

Bak-Klimek, A., Karatzias, T., Elliott, L. ve MacLean, R. (2018). The Determinants of Well-Being Among Polish Economic Immigrants. Testing the Sustainable Happiness Model in Migrant Population. *Journal of Happiness Studies*, 19(6), 1565-1588. doi:10.1007/s10902-017-9877-7

Bartram, D. (2011). Economic Migration and Happiness: Comparing Immigrants' and Natives' Happiness Gains From Income. *Social Indicators Research*, 103(1), 57-76.

- Bartram, D. (2015). Inverting the Logic of Economic Migration: Happiness Among Migrants Moving from Wealthier to Poorer Countries in Europe. *Journal of Happiness Studies*, 16(5), 1211-1230. doi:10.1007/s10902-014-9554-z
- Caporale, G. M., Georgellis, Y., Tsitsianis, N. ve Yin, Y. P. (2009). Income and happiness across Europe: Do reference values matter? *Journal of Economic Psychology*, 30(1), 42-51. doi:10.1016/j.joep.2008.06.004
- Cheng, C., Cheung, M. W.-L., Montasem, A. ve Studies, 44 members of the International Network of Well-Being. (2016). Explaining Differences in Subjective Well-Being Across 33 Nations Using Multilevel Models: Universal Personality, Cultural Relativity, and National Income. *Journal of Personality*, 84(1), 46-58. doi:10.1111/jopy.12136
- Cheung, F. ve Lucas, R. E. (2016). Income Inequality Is Associated with Stronger Social Comparison Effects: The Effect of Relative Income on Life Satisfaction. *Journal of personality and social psychology*, 110(2), 332-341. doi:10.1037/pspp0000059
- Clark, A. E. (2016). Adaptation and the Easterlin Paradox. T. Tachibanaki (Ed.), *Advances in Happiness Research: A Comparative Perspective* içinde , Creative Economy (ss. 75-94). Tokyo: Springer Japan. doi:10.1007/978-4-431-55753-1_6
- Diener, E. (2006). Guidelines for National Indicators of Subjective Well-Being and Ill-Being. *Applied Research in Quality of Life*, 1(2), 151-157. doi:10.1007/s11482-006-9007-x
- Diener, E., Inglehart, R. ve Tay, L. (2013). Theory and Validity of Life Satisfaction Scales. *Social Indicators Research*, 112(3), 497-527. doi:10.1007/s11205-012-0076-y
- Diener, E., Sandvik, E., Seidlitz, L. ve Diener, M. (1993). The relationship between income and subjective well-being: Relative or absolute? *Social Indicators Research*, 28(3), 195-223. doi:10.1007/BF01079018
- Diener, E., Suh, E. M., Lucas, R. E. ve Smith, H. L. (1999). Subjective well-being: Three decades of progress. *Psychological Bulletin*, 125, 276-302. doi:10.1037/0033-2909.125.2.276
- Easterlin, R. A., McVey, L. A., Switek, M., Sawangfa, O. ve Zweig, J. S. (2010). The happiness-income paradox revisited. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 107(52), 22463-22468. doi:10.1073/pnas.1015962107
- Ferrer-i-Carbonell, A. (2005). Income and well-being: An empirical analysis of the comparison income effect. *Journal of Public Economics*, 89(5), 997-1019. doi:10.1016/j.jpubeco.2004.06.003
- Festinger, L. (1954). A Theory of Social Comparison Processes. *Human Relations*, 7(2), 117-140. doi:10.1177/001872675400700202
- Frank, K., Hou, F. ve Schellenberg, G. (2016). Life Satisfaction Among Recent Immigrants in Canada: Comparisons to Source-Country and Host-Country Populations. *Journal of Happiness Studies*, 17(4), 1659-1680. doi:10.1007/s10902-015-9664-2
- Frey, B. S. ve Stutzer, A. (2002). *Happiness and Economics: How the Economy and Institutions Affect Human Well-Being*. Princeton University Press. <https://www.jstor.org/stable/j.ctt7rm1k> adresinden erişildi.
- Georgellis, Y., Tsitsianis, N. ve Yin, Y. P. (2009). Personal Values as Mitigating Factors in the Link Between Income and Life Satisfaction: Evidence from the European Social Survey. *Social Indicators Research*, 91(3), 329-344. doi:10.1007/s11205-008-9344-2
- Guan, C., Qiu, Y. ve An, R. (2019). Relative Income and Life Satisfaction among Chinese Adults. *Sustainability*, 11(20), 5651. doi:10.3390/su11205651
- Gül, S. (2019). Happiness Perception of Students: An Application. *Perspectives on Applied Economics and Politics: Cases from Turkey* içinde . Ijopec Publication.
- Gül, S. (2020). Mutluluk ve Uluslararası Göç: Genel Bir Bakış. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 15(1), 371-387. doi:10.17153/oguiibf.481191
- Hayes, A. F. (2022). *Introduction to Mediation, Moderation, and Conditional Process Analysis: A Regression-Based Approach*. Guilford Publications.
- Hendriks, M. (2015). The happiness of international migrants: A review of research findings. *Migration Studies*, 3(3), 343-369. doi:10.1093/migration/mnu053
- Hopkins, E. (2008). Inequality, happiness and relative concerns: What actually is their relationship? *The Journal of Economic Inequality*, 6(4), 351-372. doi:10.1007/s10888-008-9081-4
- Hurd, M. D., Rohwedder, S. ve Tassot, C. (2015). *The Impact of Employment Transitions on Subjective Well-Being: Evidence from the Great Recession and Its Aftermath*. RAND Corporation. https://www.rand.org/pubs/working_papers/WR1127.html adresinden erişildi.
- Kline, R. B. (2015). *Principles and Practice of Structural Equation Modeling, Fourth Edition*. Guilford Publications.
- Liang, Y. ve Shen, J. (2016). Subjective Well-being and Its Determinants in China: An Empirical Study Based on Survey Data. *Research in Applied Economics*, 8(3), 1-18. doi:10.5296/rae.v8i3.9806

- Liao, T. F. (2021). Income Inequality, Social Comparison, and Happiness in the United States. *Socius*, 7, 2378023120985648. doi:10.1177/2378023120985648
- Luttmer, E. F. P. (2005). Neighbors as Negatives: Relative Earnings and Well-Being*. *The Quarterly Journal of Economics*, 120(3), 963-1002. doi:10.1093/qje/120.3.963
- McBride, M. (2001). Relative-income effects on subjective well-being in the cross-section. *Journal of Economic Behavior & Organization*, Subjective Well-Being and Economic Analysis, 45(3), 251-278. doi:10.1016/S0167-2681(01)00145-7
- Medvedev, O. N. ve Landhuis, C. E. (2018). Exploring constructs of well-being, happiness and quality of life. *PeerJ*, 6, e4903. doi:10.7717/peerj.4903
- Monteiro, L. ve Haan, M. (2022). The Life Satisfaction of Immigrants in Canada: Does Time Since Arrival Matter more than Income? *Journal of International Migration and Integration*, 23(3), 1397-1420. doi:10.1007/s12134-021-00899-x
- Obućina, O. (2013). The Patterns of Satisfaction Among Immigrants in Germany. *Social Indicators Research*, 113(3), 1105-1127.
- Oishi, S. ve Kesebir, S. (2015). Income Inequality Explains Why Economic Growth Does Not Always Translate to an Increase in Happiness. *Psychological Science*, 26(10), 1630-1638. doi:10.1177/0956797615596713
- Oshio, T., Nozaki, K. ve Kobayashi, M. (2011). Relative Income and Happiness in Asia: Evidence from Nationwide Surveys in China, Japan, and Korea. *Social Indicators Research*, 104(3), 351-367. doi:10.1007/s11205-010-9754-9
- Shen, J. ve Kogan, I. (2020). Immigrants' relative income and life satisfaction: Comparison groups from a multi-generational perspective. *Acta Sociologica*, 63(1), 82-102. doi:10.1177/0001699319859397
- Stillman, S., Gibson, J., McKenzie, D. ve Rohorua, H. (2015). Miserable Migrants? Natural Experiment Evidence on International Migration and Objective and Subjective Well-Being. *World Development*, 65, 79-93. doi:10.1016/j.worlddev.2013.07.003
- Tibesigwa, B., Visser, M. ve Hodkinson, B. (2016). Effects of Objective and Subjective Income Comparisons on Subjective Wellbeing. *Social Indicators Research*, 128(1), 361-389. doi:10.1007/s11205-015-1035-1
- Tsurumi, T., Imauji, A. ve Managi, S. (2019). Relative Income, Community Attachment and Subjective Well-Being: Evidence from Japan. *Kyklos*, 72(1), 152-182. doi:10.1111/kykl.12193
- Wang, D., Schwanen, T. ve Mao, Z. (2019). Does exposure to richer and poorer neighborhoods influence wellbeing? *Cities*, 95, 102408. doi:10.1016/j.cities.2019.102408
- Yaman, F., Cubi-Molla, P. ve Plagnol, A. C. (2022). Why do immigrants become less happy? Explanations for the decrease in life satisfaction of immigrants in Germany over time. *Migration Studies*, 10(4), 670-702. doi:10.1093/migration/mnac034
- Yu, H. (2019). The Impact of Self-Perceived Relative Income on Life Satisfaction: Evidence from British Panel Data. *Southern Economic Journal*, 86(2), 726-745. doi:10.1002/soej.12349
- Yu, Z. ve Chen, L. (2016). Income and Well-Being: Relative Income and Absolute Income Weaken Negative Emotion, but Only Relative Income Improves Positive Emotion. *Frontiers in Psychology*, 7. https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2016.02012 adresinden erişildi.
- Zafar, S. ve Ammara, S. (2023). Pursuit of happiness: Subjective well-being of immigrants and natives. *International Migration*, 61(3), 314-335. doi:10.1111/imig.13062

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Songül GÜL (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Songül GÜL (100%)

Yoksulluk Paradigmalarının Evrimi: Tarihsel ve Kavramsal Bir İnceleme*

Ali Gökhan GÖLÇEK¹, İbrahim ORGAN²

¹ Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, aligokhangolcek@gmail.com, aligokhangolcek@ohu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7948-7688

² Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, iorgan@pau.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4986-0805

Öz: Yoksulluk yalnızca ekonomik bir fenomen değil, aynı zamanda sosyal, politik ve kültürel boyutları olan karmaşık bir yapıdır. Modernleşme süreciyle topraklarından uzak kalan insanlar maddi yoksulluğun yanında sosyal ve kültürel anlamda da yoksullaşmıştır. Yoksulluk geçmişte olduğu gibi günümüzde de önemini koruyan bir konsepttir. Yoksulluk birçok alanın ortak araştırma konusu olduğundan süreç içerisinde sürekli olarak değişen ve gelişen bir kavramdır. Çalışmada geçmişten günümüze yoksulluğun tarihsel arka planı ele alınmış ve modern yoksulluk teorileri incelenmiştir. Yoksulluk kavramının salt bir parasızlık durumu olmadığı; yoksulluğun çok çeşitli sosyo-ekonomik faktörleri barındırdığı belirtilmiştir. Yoksulluğun belirli bir gelir seviyesinin altında kalındığında oluşan bir durum olmadığı bireyin sosyal ve ekonomik çevrenin tamamen ya da kısmen dışında kalmasının, çalışmasına rağmen yeterli gelire ulaşamamasının, kendini gerçekleştirebilmesi adına fırsatlara sahip olamaması ya da bu fırsatları değerlendirebilecek ortama sahip olmamasının da yoksulluk kavramı çerçevesinde ele alınması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yoksulluk, Kavramsal evrim, Mutlak yoksulluk, Görelî Yoksulluk, İnsani Yoksulluk

Jel Kodları: D63, I32, I30

Evolution of Poverty Paradigms: A Historical and Conceptual Examination

Abstract: Poverty is not only an economic phenomenon but also a complex structure with social, political, and cultural dimensions. As people are disconnected from their lands during the process of modernization, they have become impoverished not only in material terms but also in social and cultural aspects. Poverty, which has maintained its significance in the past as well as in the present, is a concept that constantly changes and evolves as it is a common research subject in various fields. In this study, the historical background of poverty from the past to the present is examined, and modern poverty theories are investigated. It is emphasized that poverty is not merely a state of lack of money but encompasses various socio-economic factors. It is concluded that poverty should be understood as not only a situation that occurs when individuals fall below a certain income level, but also when individuals are partially or completely excluded from their social and economic environment, unable to attain sufficient income despite their work, lacking opportunities for self-realization, or lacking the necessary environment to seize those opportunities within the framework of the concept of poverty.

Keywords: Poverty, Conceptual evolution, Absolute poverty, relative poverty, Human poverty

Jel Codes: D63, I32, I30

Atıf: Gölçek, A. G. ; Organ, İ. (2023). Yoksulluk Paradigmalarının Evrimi: Tarihsel ve Kavramsal Bir İnceleme. *Politik Ekonomik Kuram, Özel Sayı*, 69-93. <https://doi.org/10.30586/1318672>

Geliş Tarihi: 22.06.2023

Kabul Tarihi: 04.09.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

* Bu çalışma, "Türkiye'de Yoksulluk Riski: Çocuk ve Yaşlı Yoksulluğunun Belirleyicileri" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

1. Giriş

Yoksulluk, tüm dünya toplumlarında önemli bir sosyal ve ekonomik sorun olmuştur. Yoksulluk konusu, farklı disiplinlerin odak noktasını oluşturmuş ve bu disiplinler, yoksulluğu kendi perspektiflerinden değerlendirerek çeşitli tanımlar ve ölçütler ortaya koymuşlardır. Bu tanımlar ve ölçütler, yoksulluk algısını ve politikalarını şekillendiren belirleyici faktörler olmuştur. Yoksulluğun evrimi, toplumsal ve ekonomik değişimlerle paralel olarak, yerel, ulusal ve uluslararası düzeyde farklılaşmış ve genişlemiştir. Bu değişim, yoksulluk kavramını ve onunla nasıl başa çıkılacağını etkileyen çeşitli faktörleri içermektedir. Yoksulluğun bu geniş ve karmaşık yapısı, kavramın genel anlayışını ve analizini zorlaştırmaktadır.

Yoksulluğun azaltılması, yoksullukla mücadele uzun yıllardır uluslararası kalkınmanın öncelikli hedeflerinden biri olmuştur. Uygulanan planlara, programlara, hedeflere, politikalara rağmen; yoksulluk olgusu insanlık tarihinden beri çeşitli değişimlere uğrayarak, günümüze kadar etkisini arttırarak gelmiştir. Ancak yoksulluğu tanımlamak ve ölçmek sanıldığı kadar kolay değildir. Öyle ki yoksulluk tanımları üzerine sürdürülen çalışmaların kapsamı ve yoksulluğun tanımı sürekli olarak değişmiştir.

“Yoksul kimdir?”, “kişiler neye göre yoksul olarak nitelendiriliyor?”, “yoksul kişiler nasıl tanımlanır?” gibi sorular aslında yoksulluğun tanımının kaçınılmaz olarak öznel değerlere bağlılığını işaret etmektedir. Bu bağlılıktan kaçınmak için yürütülen bilimsel çabalar, yoksulluğu çeşitli göstergeler üzerinden tanımlayan standartlar belirlemeye yoğunlaşmıştır. Bu standartlar; bireyin veya hanenin tüketim veya gelirinin parasal karşılığında, yaşam koşullarına, hanenin yapısal özelliklerine ve temel ihtiyaçlara erişimine kadar geniş bir skalayı yayılmaktadır. Bu göstergelere bağlı olarak yoksulluk tanımları genel olarak “gelir / parasal yoksulluk” ve “insani yoksulluk” olmak üzere iki temel yaklaşıma göre yapılmaktadır. Diğer taraftan literatürde güncel tartışmalara yol açan “yeni yoksulluk” başlığı altında, “sınıf-altı”, “sosyal dışlanma”, “çalışan yoksulluğu” kavramları geliştirilmiştir.

Yoksulluk olgusu çeşitli boyutlarıyla ele alınırken, farklı disiplinlerin yoksulluk tanımı ve yaklaşımları arasındaki farklılıklar göze çarpmaktadır. İktisat, sosyoloji, antropoloji ve siyaset bilimi gibi farklı disiplinler yoksulluğu kendi özgün yaklaşımlarıyla tanımlamakta ve analiz etmektedir. Bu farklı yaklaşımların yoksulluk algısı ve mücadelesine etkileri tartışılmaya değerdir. İktisadi boyutun ağırlıklı olduğu geleneksel yoksulluk anlayışı, sosyal dışlanmayı, eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimi, yaşam kalitesi ve insan hakları gibi unsurları dikkate alan daha kapsayıcı bir bakış açısına evrilmiştir. Bu evrimsel süreç, yoksullukla mücadele stratejilerinin çeşitlilik ve kapsamını da genişletmiştir.

Yoksulluk üzerine yapılan akademik çalışmalar, yoksulluğun nedenleri ve çözümleri üzerine de geniş bir yelpazede yer almaktadır. Genelde politika yapıcılar ve uygulayıcılar tarafından gelir düzeyine odaklanılırken, sosyal bilimciler genellikle yoksulluğun çok boyutlu yapısını vurgulamaktadır. Bu farklılık, yoksulluğun nedenleri ve çözümlerinin belirlenmesinde de rol oynamaktadır. Bu çalışmada, yoksulluk kavramının bu tarihsel ve kavramsal evrimi ayrıntılı bir şekilde analiz edilirken, farklı yoksulluk türlerine yönelik mevcut ve geçmiş stratejilerin bu evrimle nasıl etkileşime girdiği ve değiştiği incelenmektedir.

2. Erken Dönem Yoksulluk Kavramları ve Anlayışları

Yoksulluk tarihsel süreç boyunca çeşitli nedenlerle ortaya çıkan karmaşık bir sorundur. Yoksulluğun tanımı, hangi perspektiften bakıldığına bağlı olarak değişmektedir. Yoksulluk, bazıları için maddi/gelir yoksulluğunu temsil ederken, diğerleri için daha göreceli eksiklikleri içerebilmektedir. Zira bir kavramın tanımlanması, o kavramın algılanış biçimini doğrudan etkileyebilmektedir. Yoksulluk, modern çağ öncesinde de çokça karşılaşılan ve çözülmesi / çözümünü için kafa yorulan bir sorun olmakla birlikte; 16. yüzyıldan itibaren tüm dünyada “küresel bir sorun” haline gelmiştir.

16. yüzyıldan önce yoksulluk, açlık anlamına gelmekle birlikte; genellikle doğal afetler, iklim ve savaşlar gibi yerel faktörlerden kaynaklanan ve "sefalet" kavramı ile nitelendirilen bir olgu olmuştur. Zira söz konusu dönemde neredeyse tüm yerleşik toplumlar, tarım merkezli bir sosyoekonomik yapıyı benimsemişlerdir. Bu durum doğal afetlerin, iklimin, salgın hastalıkların ve savaşların doğrudan üretimi ve sosyoekonomik yapıyı tahrip etmesine ve yoksulluğun, daha doğru bir ifadeyle "sefaletin" derinleşmesine ve kronikleşmesine yol açmıştır.

Küreselleşme öncesi, iklim değişiklikleri ve doğal afetler, genellikle gıda kıtlığına ve toplumun genel ekonomik durumunu etkileyen açlığa yol açmıştır. Farklı coğrafyalardaki örneklerle (Roma M.Ö. 436, Keşmir 918, İrlanda 1845) kıtlığın ve açlığın etkilerini görmek mümkündür (Sen, 1981, s. 39). Ayrıca, tarihsel olarak, salgın hastalıkların - Justinianus Vebası (6. yüzyıl), Kara Veba (1332), Bombay Salgını (19. yüzyıl) ve Covid-19 Pandemisi (21. yüzyıl) - yoksulluğu tetiklediği ve küresel ekonomi üzerinde ciddi etkiler yarattığı bilinmektedir (Dols, 1979).

Söz konusu faktörlerden (savaş, kıtlık ve salgın hastalıklar) kaynaklanan krizler genellikle 14. yüzyılda yoğun bir şekilde görülmüş ve sonraki dönemlerde bunlardan kaynaklı yaşanan olumsuzluklar hafifletilmiştir. Yoksulluk bu noktada toplumsal bir olgu olmaktan çıkarak, tekrar bireysel bir sorun haline almıştır.

Bununla birlikte tarih boyunca, yoksulluk dinlerde de çok fazla konuşulan, üzerine düşünülen, yeri geldiğinde kutsanan, yeri geldiğinde örnek gösterilen bir konu olmuştur. Yoksulların neden yoksul olduklarının çok da bir önemi yoktur, asıl soru neden bazıları hala yoksuldur? Bu noktada ekonomik etkilerin yanında felsefi ve dinsel bağlantıları da göz ardı etmemek gerekmektedir.

Din, yoksulluğun anlayışını ve buna verilen yanıtları şekillendiren önemli bir faktördür (Beyers, 2014). Çeşitli dini inançlarda, yoksulların kutsanması ve zayıf kesimlere yönelik politikalar geliştirilmesi sıkça görülmektedir (Schall, 1990). Örneğin Budizm'de, yoksulluk çoğu zaman acı çekme olarak kabul edilmekte ve bu nedenle yok edilmesi gereken bir durum olarak görülmektedir. Budizm, yoksulluğu temel ihtiyaçların yetersizliği olarak tanımlamakta ve insan sefaletinin nedenini isteklerin artmasına bağlamaktadır (Premasiri, 1999). Bu çerçevede, Budizm hem manevi hem de maddi yoksulluğun ortadan kaldırılmasını hedeflemekte, dengeli ve sade bir yaşam felsefesi sunmaktadır.

Hinduizm ise, yoksulluğu "istemsiz" ve "gönüllü" olmak üzere iki kategoriye ayırır. İradesi dışında yoksulluk yaşayanlar "istemsiz yoksulluk" kapsamına alınmakta ve Hindu etiği tarafından hoş görülmemektedir (Sharma, 2010). Buna karşın, manevi hedefler uğruna dünyevi zevklerden feragat edenler "gönüllü yoksulluk" statüsü kazanmaktadır ve bu, Hinduizm'de takdirle karşılanmaktadır. İstemsiz yoksulluk, Hinduizm'de karma ile ilişkilendirilmemekte ve bireyin geçmiş hatalarının bir sonucu olarak görülmemektedir. Hinduizm ve Budizm'de, yoksullara yapılan yardımlar ancak samimi niyetlerle gerçekleştirildiğinde erdemli bir eylem olarak kabul edilmektedir (Beaudoin, 2007, ss. 26-27).

Hristiyanlıkta zenginlik ve yoksulluk, önemli konular olarak kabul edilmiştir. İlk Hristiyan düşünürler, zenginliğin yönetimi ve yoksulluğa karşı duruş konusunda belirgin öğretiler geliştirmiştir. İlk dönem anlayışında, zenginliğin elde edilmesi tarım veya el sanatları yoluyla kendi kendine yeterlilik veya miras yoluyla üretim olarak görülmüştür (Rhee, 2017). Bununla birlikte ticaret, hırs olarak değerlendirilmiş, para sadece bir değişim aracı olarak kabul edilmiş ve faizcilik veya sermaye birikimi hırsın tezahürü olarak görülmüştür. Hristiyanlık, zenginlere adil olmayı, yoksullara cömert davranmayı ve onlara yardım etmeyi ve korumayı öğütlemektedir (Himmelfarb, 1984). İncil, yoksulluğu erdemli bir yaşam biçimi olarak tasvir etmekle birlikte, kiliselerin etkisinin arttığı dönemlerde, yoksulluk bir amaç olmaktan çıkıp, bir araç haline gelmiş, sadaka ve merhamet kavramları arasına sıkışmıştır.

Musevilikte yoksulluk ve zenginlik hakkındaki anlayış, diğer bazı dinlerden farklıdır. Hinduizm gibi, Musevilikte de kişinin kendi durumundan sorumlu olduğu

kabul edilmekte, ancak Musevilikte yoksulluk, günahların bedeli ve bir tür ceza olarak görülmektedir. Ancak, Musevilikte yoksullar asla örtük bir günahkar olarak görülmemiştir (Zohar, 2010). Bu dinde ne zenginlik ne de yoksulluk manevi bir değer olarak kabul edilmemektedir. Yahudi öğretileri, eşitsizliği olağan bir durum olarak görürken, ekonomik refah ve adaletin sağlanması için yoksulların kalkınmasını hedeflemektedir. Bu nedenle, Musevi inancında, hayırseverlik ve yoksullara yardım etmek teşvik edilmektedir. Örneğin Maimonides¹, Yahudi yasalarını ilk düzenleyen alimlerden biridir ve hayırseverliğin gizli bir şekilde yapılmasını savunmuştur. Ayrıca, yoksul insanların arkadaş olarak kabul edilmesini ve itibar kazanmalarını, hayırseverliğin en yüksek derecesi olarak görmektedir (Beaudoin, 2007, s. 28). Yahudi yasalarındaki "kentindeki yoksul, diğer bir kentteki yoksuldan önce gelir" ilkesi, Musevilere göre, yoksulların temel ihtiyaçlarını karşılamayı, ki bu amaçla "tzedakah²" adı verilen hayırseverlik kuralı oluşturulmuştur (Beaudoin, 2007, s. 28), toplumsal bir sorumluluk olarak kabul etmektedir (Zohar, 2010, s. 214).

Hem Yahudi hem de Müslüman öğretiler, yoksullara ve ihtiyaç sahiplerine yardımcı bir zorunluluk olarak kabul etmektedir. İslam'da, zenginlik övülmezken, zenginliği paylaşan bireyler övgü almaktadır. İslam'a göre, servetin değerini artıran şey, onu yoksulluğu azaltmak, iyilik yapmak ve paylaşmak için kullanma eğilimidir (Kuzudisli, 2017, s. 11). Bununla birlikte İslam, yoksulluğa sistematik çözümler sunmakta ve yoksulluğun önlenmesi veya azaltılması için üçlü bir önlem seti önermektedir: i) olumlu önlemler (gelir artırma, adil gelir dağıtımı vb.), ii) önleyici önlemler (mülkiyet düzenlemeleri, haksız rekabetin önlenmesi vb.) ve iii) düzeltici önlemler (zekât, sadaka vb.) (Sadeq, 1997, s. 110). Sonuç olarak İslam, kardeşlik ve toplumsal kolektif düşünceyi teşvik etmekte, bu sayede yoksullara ve ihtiyaç sahiplerine mali yardımlar belirli bir sistem içinde sunulabilmektedir.

Görüleceği üzere dinlerde yoksulluk; açlık, sefalet ve hayırseverlik gibi kavramlar üzerinden sorunsallaştırılmıştır. Fakat dinler doğası itibarıyla toplumsal anlamda yoksulluğa karşı sistematik olarak politika gelişimini sağlayamamıştır. Nitekim dinler, inanan toplumsal kesimler için ancak uhrevi yaptırımlar öngörmekte ve bu durum siyasi bir erkin yaptırım veya uygulama mekanizmasını karşılayamamaktadır.

Yoksulluğun iktidarın ya da yönetici sınıfların gündemine girerek, sistemli bir şekilde işlenmesi ise, 17. yüzyıl sonrasında, kapitalizmin gelişmesi ile başlamıştır. Netice olarak erken dönemde yoksulluk anlayışı, sanayi devrimi ve kapitalizmin yükselişiyle birlikte önemli ölçüde değişmiştir. Artan endüstrileşme ve kentleşmeyle birlikte, yoksulluk daha çok maddi varlık eksikliğiyle ilişkilendirilmeye başlanmıştır.

3. Modernleşme ile Birlikte Yoksulluk Anlayışındaki Değişimler: Mutlak ve Görelî Yoksulluk

Yoksulluk, 16. yüzyıl öncesi dönemde genellikle doğal afetler, savaşlar ve salgınlar gibi nedenlerle ortaya çıkmıştır. Ancak 16. yüzyıl sonrasında, sermaye ve üretim araçlarının bazı kişilerin kontrolüne geçmesi sonucunda yoksulluğun yüzü değişmiştir. Bu dönemde, mülksüzleşen ve topraklarından edilerek şehirlere göç etmek zorunda kalan insanlar, yeni bir tür yoksulluk durumu oluşturmuştur.

Yoksulluk söylemi, tarihte ilk büyük değişimini 16. yüzyıl sonrasında, özellikle çitleme hareketi (enclosure) sonrasında yaşamıştır. Bu hareket, toprakların ve ortak

¹ Yahudi yazınında "Rabbi Moşeh ben Meymon" adıyla yer alan, ancak daha çok isminin baş harflerinin kullanılarak oluşturulan "Rambam" mahlasıyla bilinen Yahudi filozof (Leaman, 1990). İslam düşüncesinde ise "Musâ bin Meymûn" veya "İbn Meymûn" olarak tanınan (Çağrırcı, 1999) "Moses Maimonides", ilk kez Yahudi / Musevi Kanunlarını derlemiş ve felsefe alanında kendinden sonra gelecek olan filozoflara ilham kaynağı olmuştur.

² Genel anlamda hayırseverlik ve daha özelden "Yahudi hayırseverliği" olarak bilinen bu kavram, çeşitli araştırma alanlarında yaygın olarak tartışılan geniş (sosyal reform, insan hakları ve dindarlık gibi) bir terimdir (Ben-Ghedalia, 2018: 73). İslam geleneğinde yer alan "sadaka" kavramı ile aynı kökten geldiği bilinmektedir.

kullanım alanlarının soylular tarafından halkın aleyhine parçalanması anlamına gelmektedir (Polanyi, 2010: 74). Çitleme hareketi, mülk sahipleri ve avukatlarından oluşan parlamentonun çıkardığı yasalar ve mülkiyet kuralları çerçevesinde gerçekleşen bir sınıf yağması olarak tanımlanmıştır (Thompson, 2015, s. 275). Bu durum, Thomas More (2016) tarafından eşitsizliği tetikleyen bir faktör olarak değerlendirilmiştir. Söz konusu dönemde çitleme hareketi, "zenginlerin yoksullara karşı yürüttüğü bir devrim" (Polanyi, 2010, s. 75) olarak nitelendirilmiş ve tüm tarihi değiştirecek toplumsal etkileri tetiklemiştir.

Çitleme hareketinin sonucunda işsiz kalan büyük kitleler, "iblis fabrikanın" (Polanyi, 2010, s. 73) "özgür emekçileri" olarak kentlere göç etmişlerdir. "Özgür emek", bir başkasına bağlı olmamak anlamında özgürdür, fakat bu özgürlük, mülksüzleştirilmiş halkın temsil ettiği bir durumdan kaynaklanmaktadır. Yani emekçiler, üretimin nesnel koşullarından ayrılarak "soyut emek" haline gelmiştir. Bu soyutlaştırılan emekçiler, toplumdan da soyutlanmış ve belirli rolleri oynamaya zorlanmışlardır: ya düşük ücretli bir iş bulmak, ya da dilencilığe veya hırsızlığa başvurmak (Buğra, 2010, s. 32). Bu seçenekler arasında, söz konusu dönemde hırsızlığın cezasının ölüm olduğu göz önüne alındığında, net bir fark yoktur. Dolayısıyla, topraklarından edilenler için tek seçenek hayatta kalmak için çalışmaktır.

Böyle bir toplumun yapı dinamiklerinin çok sağlam olamayacağı aşikardır. Nitekim 17. yüzyılda İngiltere'nin %24'ü haydut ve dilencilerden oluşmakta ve nüfusun neredeyse yarısı (%46) yoksulluk ile başa çıkmak zorunda kalmıştır (Geremek, 1994, s. 114). Görüldüğü gibi yoksulluk tali bir sorun olmanın ötesine geçerek, toplumsal bir sorun haline gelmiştir. Nüfusun ciddi bir çoğunluğunun yoksul olması ve hızlı nüfus artışı nedeniyle sayılarının hızla artması, nüfus artışını da akut bir problem haline getirmeye başlamıştır.

Dolayısıyla, bu olguların toplumsal düzeyde çarpıcı etkileri olduğu görülmektedir. Toplumun büyük bir kısmı söz konusu sorunlar karşısında çaresiz bir durumda kalmasına rağmen, bu durum onları eylemsizliğe sürüklememiştir. Bu çaresizlik durumu, tam tersine, belki de tarih boyunca görülmemiş bir emekçi hareketliliğini teşvik etmiştir. Özgür emekçiler, içinde buldukları durumu kabullenmemiş ve kendi haklarını aramaya başlamışlardır. Ancak bu, bir gecede gerçekleşen bir süreç olmamıştır. Tarihsel bir birikim neticesinde emekçilerin kendilerini örgütlemeleri ve birlikte hareket etmeleri gerektiğini anlamaları ışığında mümkün olabilmiştir. Öte yandan, bu dönüşüm sadece emekçileri etkilememiştir. Devlet ve çeşitli toplumsal kurumlar tarafından da emekçilere yönelik, onların çalışma ve yaşam standartlarını dikkate alan birtakım aksiyonlar alınmıştır.

Sonuç olarak, göz ardı edilen bu sınıfının yaşadığı süreç, toplumun hem yapısını hem de dinamiklerini derinden etkilemiştir. Fakat bütün bu gelişmelere rağmen erken dönem politik-iktisat literatürünün yoksullukla ilgili ortak bir çözümü oluşmamıştır. Ancak görüldüğü üzere 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoksulluğa vurgu değişmiş ve toplum için büyük bir sorun haline gelen dilenciler ve düşkünler perspektifinden, yoksulların modern ekonomik sistemdeki yerlerinin analiz edildiği ve kitlesel bir fenomen haline gelen yoksulluğun nedenleri araştırılmaya başlanmıştır.

19. ve 20. yüzyıllarda, yoksulluk anlayışı daha fazla çeşitlilik göstermeye başlamış ve yoksulluğun sadece maddi yoksunlukla sınırlı olmadığı fark edilmiştir. Bu dönemde, yoksulluk kavramının evrimi, mutlak ve göreceli yoksulluk kavramlarının ortaya çıkmasıyla şekillenmiştir.

3.1. Mutlak Yoksulluk: Modernleşmenin Acımasız Yüzü

"Gelir yoksulluğu" veya "parasal yoksulluk" olarak bilinen yoksulluk tanımında belirli bir parasal sınırla (gelir veya tüketim) belirlenen yoksulluk çizgisinin altında bulunan kişiler ve/veya haneler "yoksul" olarak nitelendirilmektedir. Bu bağlamda bir kişinin ve/veya hanenin "yoksul" olarak nitelendirilebilmesi için bir "yoksulluk çizgisine" veya "yoksulluk sınırına" ihtiyaç duyulmaktadır.

"Yoksulluk çizgisi" kavramı ilk kez 1870 yılında İngiltere'deki "İlkokullar Yasası"nda ailelerin eğitim harcamalarını karşılayabilme yeteneklerinin belirlenmesi amacıyla yerel düzeyde kullanılmıştır (Şenses, 2006, s. 108). Ardından, Charles Booth 1889-1903 yılları arasında bu kavramı kullanarak 17 ciltlik bir çalışma yapmış ve "mutlak yoksulluk" kavramsallaştırmasına ön ayak olmuştur. Booth, 1870 "yoksulluk çizgisi" tanımını ve 1881 nüfus sayım raporlarını temel alarak Londra'da yaşam ve çalışma koşullarını incelemiştir. "Life and Labour of the People in London" adlı çalışmasında, "gelir" kavramını bir yoksulluk ölçütü olarak kullanarak "yoksulluk çizgisini" belirlemiştir (Booth, 1889, s. 33). Charles Booth, haftalık 18 ila 20 şilin gelir üzerinden hesaplama yaptığı bir aile modeli (anne, baba ve üç çocuk) üzerinden "yoksulluk çizgisini" belirlemiştir. Booth, Doğu Londra nüfusunu hane özellikleri ve gelir seviyelerine göre sekiz kategoriye ayırmıştır, A en düşük ve H üst orta sınıfı temsil etmek üzere. A'dan D'ye kadar olan kategoriler genellikle yoksulluk çizgisinin altındaki nüfusu temsil etmiştir. Booth, yoksulluk çizgisinin altındaki kategorileri "yoksul" ve "çok yoksul" olmak üzere ikiye ayırarak aşırı yoksulluk kavramını da çalışmasına dahil etmiştir. Sonuçta Booth, Doğu Londra nüfusunun %35,2'sinin yoksulluk çizgisinin altında yaşadığını belirlemiştir (Booth, 1889, s. 36).

Booth'un çalışması, döneminde büyük ilgi çekmiş ve yoksul yardımlarıyla yoksulluğun azaltıldığını öne süren iddiaları reddetmiştir. Booth'un eserinden esinlenen Benjamin Seebohm Rowntree (1901), "Poverty: A Study of Town Life" adlı çalışmasında İngiltere'nin York şehrindeki yoksulluğu ele almıştır. Rowntree, yalnızca yoksulluğun oranını değil, doğasını da anlamaya çalışmış ve yoksulluk çizgisini iki kategoriye ayırmıştır. "Birincil yoksulluk", asgari yaşam gerekliliklerini sağlayamayan haneleri; "ikincil yoksulluk" ise sadece temel ihtiyaçları karşılayabilen ama eğlence veya keyfi harcamalar için yetersiz olan haneleri ifade etmektedir. Böylelikle Rowntree, yoksulluğun yalnızca gelirle ilişkili olmadığını belirtmiştir.

Rowntree'nin yaklaşımı, yoksulluk çizgisinin belirlenmesinde yalnızca kişi veya hane gelirini dikkate almayan geniş çaplı bir hesaplamayı temsil etmiştir. Gıda, ev kirası, hanehalkı ihtiyaçları gibi asgari yaşam koşullarını temel alarak, alınması gereken kalori hesabı, barınma, aydınlatma, ısınma gibi çok çeşitli masrafları içerecek şekilde bir yoksulluk çizgisi belirlemiştir. Yaptığı araştırma sonucunda York şehri nüfusunun %28'inin belirlediği yoksulluk çizgisinin altında yaşadığını ve York'taki birincil yoksulluğun %52'sinin düşük ücretlerden kaynaklandığını tespit etmiştir. Takip eden yıllarda sosyal güvenlik ve yoksullukla mücadele konusunda önemli bir dönüm noktası olan Beveridge Raporu'nda, geçim standardının tanımı da Booth ve Rowntree'nin yöntemlerine dayanmaktadır. Özellikle Rowntree'nin çalışması sonrası, geçim standardı ve yoksulluk sınırının belirlenmesi yöntemi, bugün "mutlak yoksulluk" kavramının ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Mutlak yoksulluk, genellikle bir kişinin hayatta kalması için gerekli asgari yaşam standardını ifade etmektedir (Mc Lanahan vd., 1989, s. 105; Ravallion vd., 1991, s. 346; Spicker, 1993, s. 8). Bu kavram, ilk kez resmi olarak 1973'te Dünya Bankası (DB) Başkanı McNamara tarafından kullanılmıştır. McNamara, mutlak yoksulluğu, bireylerin hastalık, cehalet, yetersiz beslenme ve sefaletten korunabilmeleri için gerekli olan temel insan ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri yaşam standardı olarak tanımlamıştır (McNamara, 1981a, s. 238-239). Bu durum, gelişmiş ülkelerde nadiren görülse de, gelişmekte olan ülkelerde yüz milyonlarca insanı etkilemektedir. Buradan hareketle mutlak yoksulluk, kişinin genetik potansiyelini engelleyecek derecede sınırlı bir yaşam durumu ve insan onuruna hakaret edecek kadar aşağılayıcı bir yaşam koşulu olarak da nitelendirilebilmektedir. Dolayısıyla, "yoksul kimdir?" sorusu genellikle, yeterli beslenme, barınma ve ısınma gibi temel insan ihtiyaçlarına erişimi olmayan kişiler olarak yanıtlanabilmektedir.

McNamara'nın tanımlamasının ardından DB ve diğer uluslararası kuruluşlar, yoksulluğu "temel insani ihtiyaçlar" yaklaşımı çerçevesinde ve mutlak yoksulluk kavramını kullanarak tanımlamaya başlamıştır. Bu yaklaşım, 1976'da Uluslararası

Çalışma Örgütü (ILO) tarafından düzenlenen bir toplantıda benimsenmiş ve "Temel İhtiyaçları Karşılama: Kitlesele Yoksulluğu ve İşsizliği Ortadan Kaldırmak için Stratejiler" (ILO, 1977) başlıklı bir kitabın yayınlanmasıyla uluslararası düzeyde kabul görmüştür. ILO tarafından tanımlanan temel ihtiyaçlar; yeterli gıda, barınak, giyim gibi özel tüketim gereksinimleri ve toplum tarafından sağlanan temel hizmetler, örneğin temiz içme suyu, kanalizasyon, sağlık ve eğitim hizmetleridir (Thorbecke, 2007, s. 14). Bu tanımlama, yoksulluk anlayışını derinleştirmede ve bu tarihten sonra uygulanacak politikaların oluşturulmasında kritik bir rol oynamıştır.

Mutlak yoksulluk ölçütünün önemli bir belirleyicisi olan beslenme, özellikle yeterli kalori alımı, Rowntree'nin (1901) çalışmasıyla birlikte ön plana çıkmıştır. Bu kavram, aynı zamanda yoksulluk çizgisinin belirlenmesinde de büyük önem taşımaktadır. Genellikle, mutlak yoksulluk durumunda olan bireyler veya haneler, temel insani ihtiyaçların - özellikle minimum kalori alımının (Lipton, 1983) sağlanması için gereken geliri (Rao, 1982) elde edemeyenler olarak tanımlanmaktadır. Bu durum, yoksulluk çizgisinin belirlenmesi ve yoksullukla mücadele stratejilerinin oluşturulması açısından önemlidir.

Mutlak yoksulluğu dar bir anlamda, özellikle gıda tüketimi ve kalori alımı üzerinden tanımlayan DB, 1979'daki ilk raporunda kişi başına günlük kalori arzını ülkeler bazında ölçmeye başlamıştır. DB'nin bu raporuna göre, düşük gelirli ülkelerdeki kişi başına günlük kalori alımı ortalama 2,036 kalori, orta gelirli ülkelerde 2557 kalori ve sanayileşmiş ülkelerde 3342 kalori olarak ölçülmüştür (World Bank, 1979, ss. 168-169). Bu verilere dayanarak DB, 1990 yılında mutlak yoksulluk çizgisini yıllık kişi başına 245\$ ve 370\$ olarak belirlemiştir. Bu miktarlar, 1985 yılı satın alma gücü paritesine göre hesaplanmıştır (World Bank, 1990, s. 27). Bu hesaplamalar sonucunda, "yoksul kimdir?" sorusu, günlük 1\$'dan daha az gelir elde eden kişiler olarak yanıtlanmıştır.

Satın alma gücü paritesine (PPP) dayalı mutlak yoksulluk çizgisi yıllar boyunca değişiklik göstermiştir. 1993'te, PPP dikkate alınarak belirlenen yoksulluk çizgisi, günlük 1.08\$ olarak belirlenmiştir (Chen & Ravallion, 2000, ss. 5-6). Ancak, DB, dar anlamdaki mutlak yoksulluk çizgisine bağlı kalmış ve günlük 1\$ ve altında geliri olanları yoksul olarak kabul etmiştir. Ancak 2000'de, üst yoksulluk sınırı günlük 2\$ olarak belirlenmiştir (World Bank, 2001, s. 17). Bu 1\$ günlük sınır, 2010'da revize edilmiş ve 2005 yılı PPP göz önüne alındığında günlük 1.25\$ olarak güncellenmiştir (World Bank, 2010, s. 392). DB'nin dar anlamda mutlak yoksulluk çizgisinde ısrar etmesi bir anlamda ülkelerin / bölgelerin arasındaki yoksulluğun karşılaştırılabilirliği³ açısından (World Bank, 2014, s. 29) önem arz etmektedir. Diğer taraftan DB tarafından sunulan bu hesaplamalar, sadece beslenme / gıda ihtiyacını karşılamaya yönelik olduğundan bir anlamda "açlık sınırı" olarak da tanımlanabilmektedir. Bu bağlamda DB'nin yoksul tanımlamasına pek çok farklı eleştiri getirilmiştir.

Ravallion ve arkadaşları (2009) mutlak yoksulluk çizgisinin belirlenmesinde önemli bir takdir yetkisi olduğunu belirtmiştir. Kalori ihtiyacının kişiler arasında benzer olduğunu, ancak bu kaloriye ulaşmak için kullanılan gıda çeşitliliğinin büyük ölçüde değiştiğini ifade etmişlerdir. Bu durum, yoksulluk çizgisinin belirlenmesini bir nevi keyfi bir süreç haline getirmiştir. Ayrıca, belirlenen gıda ve kalori miktarının minimum düzeyde tespit edilmesi, yoksulluk çizgisinin altında yaşayan bireylerin çalışma motivasyonu ve üretkenliklerini olumsuz etkileyecektir. Dasgupta (1993, s. 401) bu durumu, yoksulluğun bir kısır döngü haline gelmesine yol açan bir faktör olarak tanımlamıştır. Bu kısır döngü içinde, bireyler minimum yaşam standartlarını dahi karşılamakta zorlanmakta ve bu durum, onların toplumsal ve ekonomik potansiyellerini tam anlamıyla gerçekleştirilememelerine neden olabilmektedir.

Benzer şekilde Chossudovsky (2003, ss. 31-32), günlük 1\$ mutlak yoksulluk çizgisinin gerçeklikten uzak olduğunu ifade ederek eleştiri getirmiştir. Gelişmekte olan

³ Martin Ravallion (1998, s. 5), mutlak yoksulluk çizgisini, yoksullukla mücadele politikalarının oluşturulmasında önemli bir araç olduğunu ve böyle bir yoksulluk çizgisinin, aynı refah düzeyine sahip bireylere yönelik yapılan yoksulluk karşılaştırmaları için elzem olduğunu söyleyerek savunmaktadır.

ülkelerde günlük geliri 3\$, 4\$ hatta 5\$ olanların bile yoksullukla karşı karşıya olduğunu belirtmiştir. (Şenses, 2006, s. 87) de bu eleştirilere katılarak, mutlak yoksulluk tanımlamasının yoksul kesimi tektipleştirdiğini ve belirlenen miktarın hemen altında ya da üzerinde olanların mutlak yoksul olarak nitelendirilmesinin yanıltıcı olduğunu belirtmiştir.

Sonuç olarak, mutlak yoksulluk kavramı, belirli bir parasal sınırla (gelir veya tüketim) belirlenen yoksulluk çizgisinin altında bulunan bireyleri ve haneleri tanımlamaktadır. Bu tanımlama, geçmişten günümüze değişen yöntemler ve yaklaşımlarla belirlenen asgari yaşam standartlarına dayanmaktadır. Booth ve Rowntree gibi araştırmacılar, yoksulluk çizgisinin belirlenmesinde geliri yanı sıra temel insan ihtiyaçlarını da dikkate alırken, DB ise beslenme ihtiyacına odaklanarak dar bir anlamda mutlak yoksulluk çizgisini belirlemiştir.

3.2. Görelî Yoksulluk: Zenginliğin İronisi

Mutlak yoksulluk tanımının sınırlılıkları ve eleştirileri göz önüne alındığında, yoksulluk konusundaki tartışmaların çok daha geniş bir perspektife ihtiyaç duyduğu aşikâr hale gelmektedir. Bu çerçevede, yoksulluğun yalnızca gelir eksikliği olmadığını, sosyal ve ekonomik durumların yanı sıra, yaşanan toplum ve dönem tarafından belirlenen standartlar ve beklentilere göre de değişebildiğini gösteren “görelî yoksulluk” kavramına yönelmek, tarihsel bir ihtiyaç haline gelmiştir. Nitekim bu eleştiriler üzerine geliştirilen “görelî yoksulluk” yaklaşımı, mutlak yoksulluğun kısıtlılıklarını aşmayı amaçlamıştır.

Mutlak yoksulluk tanımının yapıldığı 1973 DB Genel Kurulu'nda Başkan McNamara, “görelî yoksulluk” kavramını ilk kez resmi olarak tanımlamıştır. Buna göre görelî yoksulluk, ülkeler arasında varlık açısından farklılıkların olduğu veya bir ülkenin bazı vatandaşlarının komşularından daha az kişisel bolluğa sahip olması durumudur (McNamara, 1981a, s. 238). Bu durum McNamara’ya göre normaldir ve bu durumun varlığı ile ilgili herhangi bir strateji önerilmemektedir.

Mutlak yoksulluğa getirilen eleştiriler göz önüne alındığında, görelî yoksulluk yaklaşımı yoksulluğun göreceli bir kavram olduğunu ortaya koymaktadır. Bu yaklaşıma göre, yoksulluk öznel ve sosyal bir tanım gerektirir ve belirli yargı unsurlarının⁴ kullanılmasını gerektirir. Görelî yoksulluk tanımı, yoksul olan ve olmayan bireylerin yaşam standartlarını karşılaştırarak toplumun ortalama standardının bir ölçüsünü vermesi bakımından önemlidir.

Görelî yoksulluk tanımı, akademik literatürde ilk olarak İngiltere özelinde Peter Townsend (1954, 1979) tarafından yapılan çalışmalarda kullanılmaya başlanmıştır. 1979 yılında yayımlanan “Poverty in the United Kingdom” adlı eserinde; “toplumdaki bireyler, aileler ve gruplar, besin çeşitlerini temin etmek, aktivitelere katılmak ve alışlagelmiş ya da en azından yaygın şekilde desteklenen veya onaylanan yaşam koşullarına ve imkanlarına sahip olmak için kaynakları yetersiz kaldığında yoksul olarak ifade edilebilir” (Townsend, 1979, s. 31) cümlesiyle bir anlamda görelî yoksulluğun tanımını yapmıştır.

İnsani ihtiyaçların, bireylerin yaşadığı toplumlar bünyesinde değişiklik göstereceği gerçeği Peter Townsend’ten çok önce dile getirilen bir durumdur. Adam Smith 1776 yılında bu durumu şöyle dile getirmiştir;

Tüketim malları ya zorunlu maddelerdir ya da lüks maddelerdir. Zorunlu maddelerden, hem yaşamını sürdürmek için vazgeçilemeyecek kadar gerekli hem de kendini bilen kimseleri, en alt tabakadan da olsalar, ülke âdetine göre yoklukları halinde

⁴ Görelî yoksulluk kavramı, tanımı gereği öznel yargılar barındırmaktadır. Bu bağlamda söz konusu yargıların kime ait olduğu sorusu, söz konusu kavramı tartışmalı hale getirmektedir. Örneğin Spicker (1993: 8), yoksulluğun “mutlak” veya “görelî” tanımlarının sadece basit bir tanımdan oluşmadığını, aslında bu kavramların belirli siyasi görüşleri temsil ettiğini ileri sürmüştür. Ona göre “mutlak yoksulluk” tanımı siyasetin sağ kanadı; “görelî yoksulluk” ise siyasetin sol kanadı ile ilişkilidir. Mutlak yoksulluk, devletin sunduğu yanıtlar çerçevesinde sınırlara sahipken; görelî yoksulluk ise yoksulluğu yaygın olarak görmek ve toplumsal sorunları dikkate alarak, söz konusu sorunların devlet müdahaleleri ile sona erdirilmesine odaklanmaktadır.

edebe aykırı bir duruma düşürecek her şeyi anlıyorum. Örneğin, bir bez gömlek, doğrusu, yaşam için zorunlu bir madde değildir. Yunanlılarla Romalıların çamaşırları yoktu ama, öyle sanırım ki pek rahat yaşarlardı. Gelgelelim, şimdiki zamanda Avrupa'nın çoğu yerinde, kendini bilen bir gündelikçi, bir bez gömleksiz ortaya çıkmaya utanır. Gömleğin olmayışı, ... yüz kızartıcı yoksulluk derecesini gösterir varsayılır" (Smith, 2014, ss. 984-985).

Smith'in kullandığı bez gömlek örneği, Townsend'te yerini çaya bırakmıştır. Çay bir zorunlu insani ihtiyaç olmamasına rağmen, bazı toplumlarda insanlar için zorunlu bir ihtiyaca dönebilmektedir (Townsend, 1979, s. 50). Bu bağlamda görelî yoksulluk yaklaşımına göre, mutlak yoksulluk tanımında kullanılan "temel insani ihtiyaçlar" oldukça belirsiz bir anlam içermektedir. Dolayısıyla böyle belirsiz ve öznel bir kavramın "mutlak" bir ölçüt olarak kullanılması yoksulluğun tanımlanması noktasında birtakım sorunlara yer açabilmektedir. Bu doğrultuda günümüzde pek çok araştırmacı görelî bir yoksulluk tanımını tercih edip, çalışmalarını bu kavram özelinde oluşturmaya gayret etmektedir.

Smith'in vurguladığı insan ihtiyaçlarının dönem ve bölgeye göre değişebileceği örneğinden hareketle; yoksulluğun insan ihtiyaçlarındaki "yoksunluğu" tespiti ve bu ihtiyaçların kişinin bulunduğu toplumun sosyokültürel özelliklerine göre şekillendiği ve bu nedenle de zaman içerisinde ve bölgeler arasında değişebileceği varsayımı görelî yoksulluk tanımının doğmasına neden olmuştur (Townsend, 1979). Bu durum bir anlamda yoksulluğun tanımına ilişkin tek boyutlu bir yaklaşımdan (gıda/kalori üzerinden hesaplanan gelir), çok boyutlu bir yaklaşıma (gelir ve yoksunluk) geçişi de beraberinde getirmiştir.

Görelî yoksulluk tanımı ile kullanılmaya başlanan "yoksunluk" kavramı, kişinin ve/veya hanenin yaşadığı ekonomik streten farklı olarak, uzun vadeli yaşadığı maddî zorluğu temsil etmektedir. Townsend (1987, s. 127) yoksunluğu, modern yaşamın gerektirdiği malları ve ihtiyaçları içerecek şekilde "maddî" ve sosyal faaliyetler, ilişkileri içerecek şekilde "sosyal" olarak ikili bir ayırım ile tanımlamıştır. Bu bağlamda görelî yoksulluk, "görelî bir yoksunluk" durumu olarak nitelendirilmiştir. Townsend (1962, s. 219) bu ayırımı yaparken, mutlak yoksunluğu dikkate almış ve fakat mutlak yoksul olarak nitelendirilen insanın Robinson Crusoe gibi ıssız bir adada yaşayan bir insan olmadığını, toplumsal bir varlık olduğu dile getirerek, yoksulluğun bu anlamda statik bir kavramdan ziyade dinamik bir kavram olduğunu söylemiştir.

Görelî yoksulluk, bireylerin yaşadıkları toplumda kabul edilebilir gelir ve/veya tüketim düzeyini dikkate alarak yapılan bir tanımlamadır. Buradan hareketle "yoksul kimdir?" sorusunun cevaplanabilmesi için i) nesnel yoksunluk, ii) geleneksel olarak kabul gören veya normatif yoksunluk ve iii) bireysel, öznel veya grup yoksunluğu hakkında bilgi, gözlem ve kanıtlara ihtiyaç duyulmaktadır (Townsend, 1979, s. 48).

Bu bağlamda görelî yoksulluk kavramı; gelir, tüketim veya refah ile ifade edilen ekonomik refahın bir boyutudur. Örneğin görelî gelir yaklaşımı dikkate alındığında, bireyler ve/veya haneler içinde yer aldıkları toplumun genel dağılımına göre belirli bir gelirden yoksun olduklarında yoksul olarak nitelendirilmektedirler. Dolayısıyla yoksulluğun göreceli / görelî olması, aynı toplumda / ülkede / bölgede yer alan bireylerin karşılaştırılabilmesini mümkün kılmaktadır.

Bir bireyin görelî olarak yoksul sayılabilmesi için "görelî yoksulluk çizgisine" ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çizginin / sınırın tespiti noktasında "toplumda utanmadan yaşamak" ve "toplumda kabul edilebilir gelir / tüketim seviyesinde" olmak önemli birer kriterdir (Duclos & Araar, 2006, s. 116). Görelî yoksulluk kavramına göre "yoksul kimdir?" sorusunun cevabı için görelî bir gelir sınırına ihtiyaç duyulmaktadır. Örneğin, bir toplumdaki yoksulların tespiti için, toplumun medyan veya ortalama gelirinin %40 veya %60'ı gibi bir eşiğin belirlenmesi gerekmekte ve bu eşiğin altında kalanlar ise yoksul olarak nitelendirilmektedir.

Görelî yoksulluk çizgisi, ülkeler ve bölgeler arasında farklılık göstermektedir. Örneğin, 1984 yılında Avrupa Konseyi toplantısında P. Townsend'in yoksulluk tanımı

resmi olarak kabul edilmiş ve Avrupa ülkeleri arasında çok boyutlu, dinamik ve görelî bir yoksulluk tanımının benimsenmesi sağlanmıştır (European Council, 1985). 2003 yılında ise Avrupa Birliği (AB) düzeyinde, birliğin medyan gelirinin %60'ı görelî yoksulluk çizgisi olarak referans alınmıştır. Uygulamada, Avrupa İstatistik Ofisi (Eurostat) farklı görelî yoksulluk çizgileri belirleyerek (%40, %50, %70 gibi) yoksulluk riskini tespit etmek için çalışmalar yapmaktadır (Dennis, 2009). Bu şekilde görelî yoksulluğun belirlenmesi ve ölçülmesi, Avrupa ülkeleri arasında bir karşılaştırma ve analiz aracı olarak kullanılmaktadır.

Diğer taraftan Birleşmiş Milletler (BM) bünyesinde 1997 yılında başlayan ve her yıl düzenli olarak yayımlanan İnsani Yoksulluk Endeksi (HPI) de çok boyutlu yoksulluk tanımını dikkate alarak (Ludi & Bird, 2007, s. 3), görelî yoksulluk çizgisine göre tespitler ortaya koymuştur. UNDP (2000, s. 16) görelî yoksulluk çizgisini harcanabilir gelir üzerinden, medyan gelirin %50'si olarak kabul etmiştir. Görelî yoksulluk çizgisinde dikkate alınacak oran değişiklik göstermekle birlikte, çoğu gelişmiş Avrupa ülkesi görelî yoksulluk çizgisi için %60 oranını referans⁵ kabul etmektedir.

Görüldüğü üzere, mutlak yoksulluk çizgisi yıllar itibarıyla değişmeden kalırken, görelî yoksulluk çizgisi zorunlu olarak değişime uğramıştır. Bununla birlikte çok boyutlu bir tanımlı içermesinden dolayı görelî yoksulluk yaklaşımında, bazı kimselerin harcanabilir gelirlerinde değişiklik olmamasına rağmen, onların sosyokültürel durumlarında iyileşmeler (Duclos & Araar, 2006, ss. 116-118) görülebilmektedir. Ayrıca ülke ve/veya bölgeye özgü olarak yapılan görelî yoksulluk tanımları, büyük ölçüde genel gelir dağılımına göre şekillenmektedir (Adena vd., 2015, s. 25). Örneğin mutlak yoksulluk ekonomik büyüme ile iyileştirilebiliyorken, görelî yoksulluk sadece gelir eşitsizliğinin düzeltilmesi ile iyileştirilebilecektir (Hagenaars & van Praag, 1985, s. 139). Bu sayede görelî yoksulluğu azaltmaya yönelik stratejiler, toplumsal refahın daha adaletli dağıtılmasına imkân sağlayabilecektir.

Diğer taraftan görelî yoksulluk kavramına da çeşitli eleştiriler getirilmiştir. Öncelikle görelî yoksulluk yaklaşımı ile küresel çapta bir karşılaştırma yapılabilmesi mümkündür değildir. Zira görelî yoksulluk çizgisi hangi ülke / bölge için geliştirildiyse sadece o ülkenin / bölgenin yoksulluğu hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca görelî yoksulluğun tanımında kullanılan "kabul edilebilir gelir / tüketim düzeyinin" belirsizlik ve öznel yargılar içermesi de diğer eleştiri noktalarından biridir. Bununla birlikte mutlak yoksulluk tanımında olduğu gibi kesin bir çizginin çizilememesi, bir anlamda görelî olarak yoksulluğun hiçbir zaman ortadan kalkamayacağı anlamına gelmektedir.

Görelî yoksulluk çizgisinin tespitinde kullanılan harcanabilir medyan gelirin veya tüketime oranı konusundaki eleştiriler önemlidir. Zira bu oranlar, uygulandıkları bölgedeki bireylerin yoksulluk durumunu doğrudan etkileyebilmektedir. Örneğin, OECD'nin kullanmış olduğu görelî yoksulluk çizgisi, medyan gelirin %50'si olarak belirlenmişken, bu oranın %60'a çıkarılmasıyla yoksul nüfusta artış görülmüştür (OECD, 2008). Bu nedenle, kullanılacak oranın tespiti, toplumdaki yoksulluk riski altında olan kesimler için büyük önem taşımaktadır.

Sonuç olarak yoksulları tanımlamak için kullanılan maddi / parasal yoksulluk çizgisi kavramı (mutlak ve görelî), barındırdığı süreç ve kıstaslar bakımından pek çok kez politik kararlar ile belirlenmiştir (Citro & Michael, 1995, s. 106; Glennerster, 2002, s. 91). Kişi ve/veya hane ihtiyaçlarını, sabit ve toplumun geri kalan kısmından bağımsız olarak belirleyen mutlak yoksulluk ile kişi ve/veya hane ihtiyaçlarını toplumun geri kalan kısmıyla birleştiren görelî yoksulluk kavramları, tanımları gereği politik bir durum oluşturmaktadır. Gelir eşitsizliğinin fazla olduğu bir toplumda yoksulluk çizgisinin belirlenmesi noktasında yapılacak bir manipülasyon yoksul olarak nitelendirilen kesimlerin olduğundan daha az olarak tespitini sağlayabilir.

⁵ Genellikle gelişmiş ülkelerin konu edinildiği çalışmalarda (Glennerster, 2002; Immervoll et al., 2006), görelî yoksulluk çizgisi, medyan harcanabilir gelirin %60'ı olarak kullanılmıştır.

4. Post-Modern Dönemde Yoksulluk Kavramlarının Çeşitliliği

20. yüzyılın sonlarına ve 21. yüzyıla doğru, yoksulluk anlayışı daha da çeşitlenmiş ve karmaşıklaşmıştır. Bu dönemde, yoksulluk sadece maddi yoksunlukla değil, eğitim, sağlık, yaşam süresi ve yaşam kalitesi gibi alanlarda yoksunlukla da ölçülmeye başlamıştır. Bu kavramsallaştırmaların ortaya çıkışı, insani yoksulluk ve yeni yoksulluk kavramlarını da beraberinde getirmiştir.

Bu dönemde yoksulluk kavramının çeşitliliği, sadece gelir düzeyine dayalı bir yaklaşımdan çok daha fazlasını içermeye başlamıştır. İnsani yoksulluk, insanların temel ihtiyaçlarını karşılamada yaşadıkları eksiklikleri vurgularken, çok boyutlu yoksulluk kavramı ise farklı alanlarda yaşanan yoksunlukları dikkate almaktadır. Örneğin, eğitimde yoksunluk, insanların okuryazarlık seviyesi ve eğitim olanaklarından yeterince faydalanamama durumunu ifade ederken; sağlıkta yoksunluk, sağlık hizmetlerine erişim ve sağlıklı bir yaşam sürebilme kapasitesindeki eksiklikleri içermektedir. Aynı şekilde, yaşam süresi ve yaşam kalitesi gibi faktörler de yoksulluk kavramının geniş bir perspektife yayılmasında etkili olmuştur.

Post-modern dönemde yoksulluk kavramının çeşitliliği, yoksulluğun karmaşıklığının ve çok yönlülüğünün daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmuştur. Gelir yetersizliği yalnızca yoksulluğun bir yönü olarak görülürken, yoksulluğun diğer boyutları da göz önünde bulundurulurken daha etkili ve sürdürülebilir çözümler geliştirilmektedir. Bu çerçevede, sosyal politika ve hükümetlerin yoksullukla mücadele stratejileri, daha kapsamlı, katılımcı ve insan odaklı bir yaklaşımla şekillenmektedir.

4.1. İnsani Yoksulluk: Yapabilirliklerin Ötesinde

İnsani yoksulluk kavramı esasen Amartya Kumar Sen'in yoksulluğa dair geliştirdiği birtakım yaklaşımlar sayesinde ortaya çıkmıştır. Amartya K. Sen, yoksulluğun basit bir mutlak tanıma sıkıştırılmaması gerektiğini, ancak göreliliğinin de tam olarak gerçeği yansıtmadığını ileri sürerek; yoksulluğun "mutlak bir kavram" olduğunu ve ancak bu mutlak tanımın önceki tanımları gibi değil de, daha geniş ve modern bir yapıda yapılabileceğini iddia etmiştir (Sen, 1983b, s. 153). Sen'in geliştirdiği "yapabilirlik" yaklaşımı, bir anlamda yoksulluğun mutlak-göreliliğinin tanımlanmasındaki tartışmanın da anlaşılmasına yardımcı olmuştur (Atkinson, 1999, s. 178). Doğrusu Sen kendi yaklaşımında hem mutlak hem göreliliği yeniden kurgulayarak kullanmayı tercih etmiştir. Sen, yoksulluğun tanımı gereği "indirgenemez mutlaklıya sahip bir çekirdek" (Sen, 1983b, s. 159) içerdiğini düşünmektedir. Sen'e göre, bir kişinin "yapabilirliği" [capabilities] açısından mutlak yoksunluğu; mallar, gelir ve kaynaklar açısından ise göreliliği yoksunluğu söz konusu olabilmektedir (Sen, 1983b, s. 153). Fakat bu göreliliğin de sınırlarına işaret etmektedir. Zira "çoğunluğunun her gün iki Cadillac marka otomobil alabildiği bir toplumda, günde sadece bir Cadillac alabilen birinin" yoksul olarak nitelendirilmesinin saçma olduğunu söylemiştir. Ona göre açlıktan ölme ve açlık gibi gerçekler varken, göreliliğin tanımının bir önemi yoktur (Sen, 1983b, s. 159). Bu nedenle "yapabilirlik" yaklaşımı yoksulluğun ağırlıklı olarak mutlak doğası çerçevesinde geliştirilmiştir.

Sen'e göre yoksulluk, insanların farklı özelliklerinin ve koşullarının dikkate alındığı, karmaşık ve çok boyutlu bir kavramdır. Sen, yoksulluğu tanımlarken, standart gelir temelli bir tanımdan ziyade, temel "yapabilirliklerden" yoksun bırakılma nitelendirmesini tercih etmiştir (Sen, 2000, s. 87). Bu hususta Sen'in, refahı ve yoksulluğu tanımlarken kullandığı ve geliştirdiği iki kavram i) "yapabilirlik" [capability] ve ii) "işlevsellik" [functioning] ön plana çıkmaktadır (Sen, 1987, s. 25). "İşlevsellik" kavramı bir kişinin yapmak (doing) veya olmak istediği (being) şeyleri yansıtırken (Sen, 1988, s. 15); "yapabilirlik" ise o kişinin başarması mümkün olan alternatif işlev bileşimlerini yansıtır. Sen'e göre "işlevsellikler", yeterli şekilde beslenmek veya önlenebilir hastalıklardan arınma gibi temel işlevselliklerden, topluluk yaşamına katılabilme, kendine saygı duyma gibi çok karmaşık etkinliklere veya kişisel durumlara göre değişebilmektedir (Sen, 1992, s. 39, 2000, s. 75). Diğer taraftan Sen'e göre "yapabilirlik" ise

bir tür “özgürlük” durumudur (Sen, 1989, s. 44). Buradan hareketle “yapabilirlik” kavramını, bir kişinin sahip olduğu mal veya hizmetleri kullanabilme, bireysel ve sosyal haklarına ulaşabilme kapasitesi olarak tanımlayabilmek mümkündür.

Sen “yapabilirlik” kavramını bir örnekle şöyle açıklamıştır; “oruç tutan bir kişi, açlıktan ölmeye zorlanan yoksul bir kişi ile yemek yeme veya beslenme açısından aynı işlevselliğe sahiptir, ancak birinci kişi, ikinciden farklı bir ‘yapabilirlik kümesine’ sahiptir” [birinci kişi imkanları dahilinde isterse yemek yeme özgürlüğüne sahipken; ikincisinin böyle bir imkânı bulunmamaktadır.] (Sen, 2000, s. 75). Dolayısıyla Sen, “yapabilirlik” kavramını açıklarken aslında mal, yarar, fayda ve yetenek kavramlarından yararlanmıştı. Örnek olarak bir mal olan bisikleti ele alan Sen, o malın sağladığı yararı yani ulaşımı, o malın bireye sunduğu fonksiyonu yerine getirme yeteneğini yani bisikleti sürebilme yeteneğini ve o malın bireye sağladığı faydayı yani bisikletle bir yerden bir yere gitmesini ifade etmiştir. Bu örnek üzerinden aslında bireyin sahip olduğu malların miktarının bir önemini olmadığını, sadece “mal fetişizmine” yol açtığını, yoksulluğun ve refahın belirleyicisinin mal veya fayda⁶ olmadığını dile getiren Sen, yoksulluğun ve refahın asıl belirleyicisinin bireyin sahip olduğu “yapabilirliklerden” meydana geldiğini iddia etmiştir (Sen, 1983b, s. 160).

Buradan hareketle Sen, yoksullukla mücadele programlarının, diğer bir deyişle kalkınma programlarının amacının salt GSYİH artışı ve ekonomik büyüme odaklı olmasını eleştirerek⁷, söz konusu program ve politikalarda bireylerin “yapabilirliklerini” dikkate almaları gerektiğini söylemiştir (Sen, 1983a, s. 756, 1989, s. 41). Dahası Sen, GSYİH artışı üzerinden yapılan yorumların görece yoksulluğu yansıttığını ve asıl görülmesi ve dikkate alınması gereken ana sorunun, yani yaşam koşullarının dikkate alınmadığını söylemektedir (Sen, 1987, s. 35). Bu bağlamda Sen kalkınmayı insanların “işlevselliğinin genişletilmesi” olarak ele almıştır. Dolayısıyla Sen’in “yapabilirlik” yaklaşımı bireylerin yaşam koşulları ile doğrudan ilişkili bir kavramdır ve sağlıklı olma, iyi beslenme, okur-yazar olma (Sen, 1988, s. 16) gibi çok boyutlu bir yelpazeden oluşmaktadır.

Sen yoksulluk konusuna değinirken “temel yapabilirlik” [basic capabilities] (Sen, 1980, s. 220) kavramını kullanmayı tercih etmiştir. “Temel yapabilirlikler” tüm “yapabilirliklerin” bir alt kümesi olarak düşünülebilir. Sen’e göre bir insanın hayatta kalabilmek ve yoksulluğa düşmemek adına gerekli olan “yapabilirlikler”, “temel yapabilirlik” olarak nitelendirilmiş ve bu sayede en azından bir sınır çizgisinin çizilebilmesi mümkün hale gelmiştir (Sen, 1987, s. 109). Dolayısıyla “yapabilirlikler” çok geniş bir alanı kapsamaktayken; “temel yapabilirlikler” daha çok “temel işlevselliklerden” (temel sağlık, temel beslenme, suya erişim vs. gibi) meydana gelmektedir. Bu bağlamda söz konusu “temel yapabilirliklerin” daha çok az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkeler için söz konusunu olabileceğini söyleyen Sen, gelişmiş ülkelerde refahın belirleyicisi olan “yapabilirliklerin” dikkate alındığını dile getirmiştir (Sen, 1993, s. 31).

Sen’in “yapabilirlik” yaklaşımı, “insani yoksulluk” kavramının teorik arka planını oluşturmuştur. Nitekim 1990 yılında BM tarafından yayımlanmaya başlanan “Human Development Report” [İnsani Kalkınma Raporu] yayınlarının temel dayanak noktası (Dervis & Klugman, 2011, s. 74) “yapabilirlik” yaklaşımıdır. BM, “insani gelişme” [human development] kavramını kullanırken, Sen’den hareketle, üç temel unsurdan bahsetmiştir. Bunlar; “i) insanların uzun ve sağlıklı bir yaşam sürmesi, ii) bilgi edinmesi ve iii) makul bir yaşam standardı için gerekli kaynaklara erişiminin olması” (UNDP, 1990, s. 10) şeklinde açıklanmıştır. Raporda Sen’in “yapabilirlik” yaklaşımında olduğu gibi temel ve

⁶ Sen refahın ölçülmesinde kullanılan geleneksel yöntemler biri olan “Edgeworth” yaklaşımı üzerinden “fayda” kavramının sübjektif bir değer olduğunu ileri sürerek eleştirmiştir. Ona göre sübjektif ve öznel yargılar içeren bir kavram ile toplumsal refahın belirlenebilmesi mümkün değildir (Sen, 1977).

⁷ GSYİH artışı ve ekonomik büyümenin, ülkedeki insanların yaşam koşullarını iyileştirdiğini kabul eden Sen, buradan hareketle oluşturulan “yaşam beklentisi” kavramını bireyin yaşamının niteliğini değil de niceliğini tespit ettiği gerekçesi ile eleştirmektedir (Sen, 1988, s. 13).

genel “yapabilirlikler” üzerinden bir tanımlama yapılmıştır. İnsani gelişme, bir yandan insanların sağlık, beslenme, bilgi edinme gibi yönlerinin gelişimini; diğer yandan ise sonradan edindikleri iş veya eğlenceye dair yapabilirliklerin gelişimini içerecek şekilde yapılmıştır.

BM’nin yayımladığı “İnsani Kalkınma Raporu”nda “yapabilirlikler”; yaşam beklentisi, okur-yazarlık, gıda ve suya erişim, eğitim ve temel sağlık hizmetlerine erişim gibi unsurlardan oluşmakla birlikte; bunlar için gerekli olan asgari gelirin varlığı konu edinilmiştir (UNDP, 1990, s. 19). Dolayısıyla raporda ülkelerin gelişmişlik / kalkınmışlık seviyeleri, insanlara sunulan ve/veya sunulan hizmetler üzerinden tespit edilmeye çalışılmıştır.

BM, 1997 yılında insani kalkınma kavramına ek olarak “insani yoksulluk” [human poverty] kavramını geliştirmiştir. Bu tanımla ile birlikte gelir yoksulluğu ve insani yoksulluk birbirinden ayrı birer kategori olarak ele alınmaya başlanmıştır. 1997 İnsani Kalkınma Raporu’nda, “gelir yoksulluğu ve insani yoksulluk farklı yönlere doğru hareket edebilir” (UNDP, 1997, s. 37) ifadesi ile aslında insani yoksulluğun gelirden bağımsız bir tanım olduğunun altı çizilmiştir. Raporda insani yoksulluk “tolere edilebilir bir yaşam sürmek için seçeneklerden ve fırsatlardan mahrum kalmak” (UNDP, 1997, s. 2) olarak tanımlanmıştır. Buna göre, yoksulluğu gelir temelli ölçmek ve tanımlamak yerine yoksunluğun temel boyutları üzerinden (kısa bir yaşam, temel eğitim eksikliği ve kamu-özel kaynaklara erişim eksikliği) (UNDP, 1997, s. 5) bir tanım ve ölçüm yapılmasının daha yararlı katkılar sunacağı dile getirilmiştir. BM tarafından kullanılmaya başlanan bu kavram, “insani yoksulluk endeksi” [human poverty index] (HPI) ile ölçülmeye ve tanımlanmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla BM, raporlarında hem “insani kalkınma endeksi” (HDI) hem de “insani yoksulluk endeksinin” (HPI) birlikte kullanmaya başlamıştır. BM perspektifine göre “insani kalkınma” bir bütün olarak kalkınmaya odaklanırken; “insani yoksulluk” ile toplumdaki en yoksun bireylerin kalkınmasına odaklanmıştır (UNDP, 1997, s. 20). Bu nedenle belirlenen “insani yoksulluk çizgisi” bir bireyin yaşamını idame ettirebilecek miktarda gıda, eğitim, sağlık ve istihdam seçeneklerini (UNDP, 1997, s. 25) göz önüne alarak belirlenmiştir.

BM’nin Sen’den ilham alarak geliştirdiği “insani yoksulluk”, akademik literatürde yoksulluğun tanımlanması ve ölçülmesi noktasında çok büyük katkılar sağlamıştır. Bir anlamda yapılan akademik çalışmalar insani kalkınma odağından, çok boyutlu yoksulluk ölçümlerine geçişi de beraberinde getirmiş ve bu da yoksulluğun salt gelir temelli bir olgudan meydana gelmediğini ve çok geniş perspektiften ele alınmasının önünü açmıştır.

Diğer taraftan yoksulluğun niteliğinin anlaşılmasında önemli açılımlar sağlayan özeldir Sen’in “yapabilirlik yaklaşımı”, genelde “insani yoksulluk” uygulanması noktasındaki zorluklar nedeniyle birtakım eleştirilere maruz kalmıştır. En sık getirilen eleştiri, bu yaklaşımın uygulanabilirliğine ilişkin olmuştur. Örneğin ilk olarak Sugden (1993, s. 1961-1962), yoksulluğun daha basit değişkenlerle (gelir veya tüketim) tespiti mümkünken, “yapabilirlik yaklaşımının” uygulanmasının kolay olmadığını dile getirmiştir. Aynı şekilde söz konusu yaklaşımın ölçümüne ilişkin endeks geliştirme⁸ zorluğu da diğer bir eleştiri konusu olmuştur (Roemer, 1996, ss. 192-193). Nitekim bu yaklaşımın bir ürünü olan “insani kalkınma endeksi” de ampirik sonuçları bakımından eleştirilmiştir. Örneğin, kullanılan göstergelerin ülke ve/veya bölgelere göre değişiklik göstereceğini dile getiren Srinivasan (1994, s. 241), yapılan ölçümlerin önyargılı ve nesnel bir ölçüm olduğunu iddia etmiştir. Bu anlamda insani yoksulluğun çok boyutlu olmasından kaynaklı sorunların olduğu görülmektedir. Diğer taraftan Sen’in yapabilirlik kavramının bireyin sorumluluğunda gerçekleşecek olması, bir anlamda akıllara “beşerî sermaye” kavramını getirmektedir. Bu bağlamda Washington Konsensüsü ile gündeme getirilen “beşerî sermaye” kavramına benzerliği nedeniyle Sen’in “yapabilirlik yaklaşımı” liberal bir bakış açısı olduğu düşüncesi ile eleştirilmektedir (Dean, 2009, s. 265). Ancak

⁸ Bu konuda Alkire (2002), “yapabilirlik yaklaşımına” ilişkin Sen tarafından basitleştirme veya bir yol haritası / uygulama haritası çıkarılmasının uygulanabilirlik açısından faydalı olacağını dile getirmiştir.

Sen yaklaşımını oluşturup geliştirirken birey temelli bir anlayış sergilemesine rağmen, kendisi tarafından yapılan çalışmalar (örneğin; Dreze & Sen, 1989; Sen, 1999) ülke ve/veya bölge bazında kendini göstermiştir. Bu bakımdan söz konusu yaklaşımın da bireylerin tercihlerini tam olarak yansıtmadığı ileri sürülmektedir.

Sonuç olarak, Sen'in yaklaşımından hareketle oluşturulan "insani yoksulluk" kavramı, bireylerin yapabilirliklerini merkeze konumlandığı için önemli bir tanımlamadır. Sen'in yaklaşımına dair çok fazla eleştiri getirilse de günümüzde en efektif yoksulluk tanımı "insani yoksulluk" olarak dikkat çekmektedir.

4.2. Yeni Yoksulluk: Modern Çağın Gizli Yüzü

Son yıllarda "insani yoksulluk" kavramı, yoksulluğun sadece ekonomik bir durum olmadığını, aynı zamanda bireyin toplumda yerini bulma ve etkin bir şekilde yaşamını sürdürme yeteneğini de içerdiğini kabul eden bir anlayışla giderek daha fazla benimsenmiştir. Ancak, 21. yüzyılın karmaşık ve hızla değişen toplumsal, ekonomik ve teknolojik koşulları, yeni bir yoksulluk türünün daha anlaşılmasını gerektirmektedir: "Yeni yoksulluk". Bu kavram, geleneksel yoksulluk anlayışının yanı sıra daha geniş ve karmaşık bir durumu ifade eder ve bireylerin ve toplulukların bu dönemde karşılaştıkları zorlukları daha iyi anlamalarına yardımcı olabilmektedir.

Yoksulluk tanımlamaları içerisinde yer alan "yeni yoksulluk" [new poverty], aslında değişen devlet ve toplum bakış açılarına göre yoksulların nasıl tanımlandığını, tanımın nasıl değiştiğini göstermek için yoksulluk yazınında kullanılmaktadır. Özünde refah dönemi uygulamaları döneminde "yoksulluk kültürü" [culture of poverty] ve "sınıf-altı / sınıf-dışı" [underclass] kavramları çerçevesinde tartışılmaya başlanan ve daha sonraları "sosyal dışlanma" [social exclusion] ile gündeme gelen, günümüzde "çalışan yoksullar" kavramı ile devam eden bu literatüre "yeni yoksulluk" denilmektedir.

Yeni yoksulluk, yeni bir tanımlama öne sürmemekle birlikte, "yoksul kimdir?" sorusuna verilen cevapların değişimini, bir anlamda "yoksulluk olgusu" başlığında bahsedilen 19. yüzyıl yoksulluk olgusuna dönüşü ifade etmektedir. Zira yoksulluk, "yeni yoksulluk" başlığı altında tekrardan toplumdan izole edilmiş, âtil bir tabakaya sıkıştırılmaya çalışılmıştır.

1960'lı yıllarda yoksulluğun büyümesi ve sürekli hale gelmesiyle ilgili olarak yapılan araştırmalar, genellikle refah dönemi uygulamalarını eleştirmiş ve bu uygulamaların bireylerin çalışma isteklerini azalttığını ve sosyal yardımlara bağımlılık kültürü oluşturduğunu öne sürmüştür (Marsland, 1991). Bu eleştiriler, "yoksul kimdir?" sorusunun cevabını doğrudan etkileyen bir nitelik taşımaktadır. Yoksulluğun bireysel ve kültürel nedenlere dayandığı varsayımı üzerinden açıklamalar yapılmıştır. Bu görüşlere göre (Banfield, 1968; Harrington, 1962; Lewis, 1959; Moynihan, 1965), yoksulluğun nedeni, yoksul insanların davranışları olarak görülmüştür. Bu nedenle, yoksulluğun azaltılması ve iyileştirilmesi, yoksulların davranışlarının değiştirilmesiyle mümkün olabileceği düşüncesi ortaya atılmıştır. Bu bağlamda, kültürel yoksulluk çalışmaları, bu görüşün temel dayanağı olarak kullanılmıştır.

Kültürel yoksulluk teorisi, antropolog Oscar Lewis'in yapılan araştırmalar neticesinde ortaya çıkardığı "yoksulluk kültürü" yaklaşımıyla başlamıştır. Lewis, Meksika (1951, 1959), Porto Riko (1966) ve Hindistan (1958) gibi ülkeler üzerinde yaptığı alan araştırmalarında, yoksul ailelerden gelen bireylerin yoksulluktan kurtulma yeteneğinin olmadığını ve ailedeki yoksulluğun nesiller boyunca devam ettiğini ve bunun bir alt-kültür haline dönüştüğünü iddia etmiştir. Bu "yoksulluk kültürü" içinde yaşayan insanlar, gecekondu mahallelerinde yaşayan ve düşük gelir, işsizlik, mülksüzlük, yeterli beslenememe gibi sorunlarla karşı karşıya kalan kişiler olarak tanımlanmıştır. Moynihan (1965) ise siyahi ailelerin ve bireylerin yoksullukla olan ilişkisini ele alarak, yoksulluğun sebebini işsizlik veya devlet politikalarına değil, bu ailelerin sahip olduğu "getto kültüründen" kaynaklandığını öne sürmüştür. Banfield (1968) ise çalışmasında, yoksulluk kültürü içinde yaşayan bireylerin eğitim almayı tamamlamama, suça eğilim ve sosyal yardımları tercih etme gibi özellikleri dile getirmiştir.

Yapılan bu çalışmalar “yoksul kimdir?” sorusunun cevabını; varoş mahallelerde yaşayan, bağımlılık duygusu yüksek olan, tembel, aşşıklık ve marjinal insanlar olarak görölmesine yol açmıştır. Bu anlayış yoksulların ayrı birer kültür oluşturmalarının yanı sıra toplumsal olarak itilmiş bir tabakaya sıkıştırılmasına da neden olmuştur. Nitekim refah dönemi uygulamalarının sonlanması, işsizliğin kronik hale gelmesi de bu anlayışı besleyen unsurlar olmuştur. Bu toplumdan itilmiş tabaka ABD’de “underclass”, Avrupa’da ise daha sonraları “social exclusion” [sosyal dışlanma] olarak kendini göstermiştir.

G. Myrdal, ABD’deki toplumsal tabakayı 1963 yılında yayımlanan “Challenge to Affluence” isimli çalışmasında “underclass” kavramı ile nitelendirmiştir. “Sınıf-altı” olarak Türkçeleştirilen bu kavramı Myrdal, işsizliğin artmasından ve sanayisizleşmenin olası etkisinden kaynaklı, iş bulamayan kesimler olarak nitelendirmiştir (Myrdal, 1963, s. 19). Bu anlamda söz konusu “sınıf-altı” üyeleri kendi tercihlerinin dışında, sistemin sorunları nedeniyle toplumdan itilen kişileri ifade etmek için kullanılmıştır.

Bu anlayış 1977 yılında Time Dergisi’nin ABD’nin iç şehirlerinde tehlikeli ve tehditkâr bir kesimin varlığına dair yayımladığı haberle değişime uğramıştır. Haberde “sınıf-altı” olarak nitelendirilen kesim, çocuk suçluların, okulu terk edenlerin, uyuşturucu ve alkol bağımlılarının bulunduğu tehlikeli bir grup olarak ifade edilmiştir (Time, 1977, s. 14). Bu bağlamda, Time’in “sınıf-altı” olarak adlandırdığı üyeler, bireysel tercihler nedeniyle bu toplumsal tabakaya dahil edildiği şeklinde bir anlam taşımaktadır. Daha sonra Ken Auletta’nın 1982 yılında yayımlanan “Underclass” adlı çalışmasında da benzer bir anlayış kendini göstermiştir. Auletta’ya (1982) göre, “sınıf-altı” bir sefalet meselesi değildir ve yoksulluk ortadan kaldırılsa bile bu toplumsal tabaka varlığını sürdürecektir, çünkü ona göre “sınıf-altı” bir tercih meselesidir. Bu süreçte, “yoksulluk kültürü” teorisinden hareketle “sınıf-altı” konusunda çalışmalar da (bkz. Murray, 1984, 1999; Ropers, 1991; Wilson, 1987, 1996) devam etmiştir. Murray (1999), “sınıf-altı”ni üretken olmayan, temel ahlaki değerlere sahip olmayan ve hakim Amerikan yaşam tarzından izole edilmiş kişiler olarak tanımlarken; Wilson (1987), “sınıf-dışı”yı gettolarda yaşayan siyahilerin istihdam yapısındaki dönüşümler üzerinden tanımlamış ve bu durumu “yoksulluk kültürü” ile ilişkilendirmiştir.

Özetle ABD’de oluşan bu toplumsal tabakanın üyeleri en kapsamlı tanımıyla; “...okulunu terk etmiş, çalışmayan, evlilik-dışı çocuğu olan, devlet yardımı olmadan hayatını devam ettiremeyen; evsiz, dilenci, alkol ya da madde bağımlısı, sokaktaki suçlu; sosyal konutlarda yaşayan, yasadışı, göçmen, genç çete üyeleri” olarak tanımlanmıştır (Gans, 1995, s. 2). Bir anlamda “sınıf-altı”, “şiddet ve umutsuzluk alanı” (Katz, 1995, s. 64) ve üyeleri ise toplum için “işe yaramaz” (Bauman, 2005, s. 72) olarak görölmüştür. Özetle yoksullar, Katz’ın ifadesiyle “hak etmeyen yoksullardan sınıf-altına” geçiş yapmıştır (Katz, 1995, s. 63). Diğer taraftan “sınıf-altı” nitelemesinin “anormalliği” yoksulluğun “normalleşmesine” yol açmıştır. “Sınıf-altının” toplum için tehlikeli bir kesim olması ve bu şekilde gündeme getirilmesi, asıl mesele olan yoksulluğun göz ardı edilmesine neden olmuştur (Bauman, 2005, s. 76).

Yeni yoksulluk tanımlamaları içinde yer alan bir diğer kavram ise “marjinallik” [marginality] olmuştur. ABD’de “sınıf-altı”, Avrupa’da “sosyal dışlanma” olarak gelişen “yeni yoksulluk”, Latin Amerika ülkelerinde “marjinallik” (Roberts, 2004, s. 195) olarak kavramsallaşmıştır. “Marjinallik”, olumsuz çevre koşulları, kültürel, sosyal, politik ve ekonomik faktörlerden kaynaklanan kırılğanlıklar sonucunda bireylerin ve toplulukların karşılaştığı karmaşık dezavantajlı durum olarak bilinmektedir (Mehretu vd., 2000, s. 90). Latin Amerika ülkelerinde “marjinal” olarak bilinen kesimlerinde; kronik yoksulluk, yüksek suç oranı, düşük eğitim, evsizlik, uyuşturucu ve alkol bağımlılığı oldukça fazla görölmektedir (Berkman, 2007, s. 20). Sonuç olarak “marjinallik” ABD’de ortaya çıkan toplumdan dışlanan “sınıf-altı” nitelemesine benzer özellikler göstermektedir.

İşgücü piyasalarından uzun süreli işsizlik nedeniyle dışlanan kesimler, aile yapısının parçalanması, sosyal sorunlarla karşı karşıya kalma ve genellikle kenar mahallelerde (banliyö bölgelerinde) yaşama gibi zorluklarla karşı karşıya kalmışlardır

(Suter vd., 2017, s. 401). Bu toplumsal değişim siyasi çevrelerin dikkatini çekmeye başlamıştır. 1974 yılında René Lenoir tarafından kaleme alınan "Les exclus: un Français sur dix" [Dışlanmışlar: On Fransızdan Biri] adlı eser, sosyal korumadan yoksun olanları "sosyal dışlanma" olarak tanımlamıştır. Lenoir'in "les exclus" ifadesi, zihinsel ve fiziksel engellileri, yaşlıları, uyuşturucu bağımlılarını ve suçluları kapsamaktadır (Saith, 2001, s. 3). Bu nedenle, Fransa'da bu kavramın ortaya çıkması o dönemin koşulları açısından şaşırtıcı olmamıştır.

Sosyal dışlama, literatürde farklı tanımlarla ele alınan bir kavramdır. Deakin ve arkadaşları (1995, s. 4), sosyal dışlamayı bireylerin veya grupların içinde yaşadıkları topluma tam katılımdan tamamen veya kısmen dışlandığı bir süreç olarak tanımlamaktadır. Gore (1995, s. 8) ise sosyal dışlamayı, tipik vatandaşların statüsüne, faydalarına ve deneyimlerine eksik, eşitsiz veya dezavantajlı erişim olarak nitelendirmiştir. Bu bağlamda sosyal dışlama, bir bireyin yaşadığı toplumun temel faaliyetlerine katılamaması durumunda sosyal olarak dışlanması olarak görülmektedir. Bununla birlikte örneğin, de Haan (1998, s. 12), sosyal dışlamayı toplumun bir parçası olmanın algılanan önemini yansıtan sosyal entegrasyonun tam tersi olarak tanımlamıştır. Brady (2009, s. 30) ise sosyal dışlamayı, bireyin toplumda marjinalleştiği, ilgisizle karşılaştığı ve sosyal izolasyona maruz bırakıldığı bir durum olarak açıklamıştır. Bu tanımlamalar, sosyal dışlamanın toplumsal boyutlarıyla ilgilenirken, çok boyutlu bir yapısı olduğunu göstermektedir.

Günümüzde sosyal dışlama kavramı, yapısal sorunları, bireysel yetersizlikleri ve toplumsal sorunları içeren tanımlamalarla ele alınmaktadır. Bhalla & Lapeyre (1999, ss. 98-99), sosyal dışlamayı maddi ve sosyal yoksunluğa yol açan çok boyutlu süreçlerle ve kümülatif dezavantajlarla ilişkili olarak tanımlamıştır. Atkinson ve diğerleri (2002, s. 3) ise sosyal dışlamayı yoksulluk, yoksunluk, düşük eğitim nitelikleri, işgücü piyasası dezavantajları, işsizlik, sağlıksızlık, kötü barınma veya evsizlik, cehalet ve saygısızlık, güvencesizlik ve topluma katılamama gibi endişeleri içeren bir liste olarak görmüşlerdir. Atkinson & Marlier (2010, s. 1) ise sosyal dışlamayı, bireylerin ve grupların toplumun siyasi, ekonomik ve toplumsal süreçlerinden istemsizce dışlanması olarak tanımlamıştır. Bu durum, dışlanan birey ve grupların yaşadıkları topluma tam katılımını engellemektedir. Alcock (1997, s. 96) ise sosyal dışlama kavramının dışlanmışlara yönelik bir tanımlama ve algı oluşturduğunu ve daha geniş bir kapsama sahip olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle, sosyal dışlama yerine "sosyal polarizasyon" veya "kutuplaşma" teriminin kullanılmasının daha uygun olabileceğini önermiştir. Bu şekilde, sosyal dışlama kavramı başlangıçta işsizlik temelli olarak kullanılmış olsa da, daha sonra insan haklarından kısmen veya tamamen etkin kapsamı dışında kalan tüm insan gruplarını içeren geniş bir anlam kazanmış ve analiz edilmeye çalışılmıştır.

Bu tanımlar üzerinden "sosyal dışlanmanın" ekonomik, sosyolojik ve psikolojik olarak üç boyutu olduğu görülmektedir. Gelir ve tüketim ekonomik boyutunu oluştururken; bireyin toplumdaki yeri ve statüsü sosyolojik boyutunu; bireyin toplumda kendini konumlandığı yer, bireysel yetersizlikleri de psikolojik boyutunu göstermektedir. Sosyal dışlanmanın boyutlarındaki çeşitlilik olgunun analizi kadar ölçümünü de etkilemektedir. Bu noktada uygulamada önemli bir aktör olarak AB öne çıkmaktadır.

Sosyal dışlanma Avrupa'da özellikle AB'de hem oluşturulan politikalarda hem de yasal mevzuatlarda kendine çokça yer bulmuştur. İlk olarak 22 Temmuz 1975 yılında alınan "yoksullukla mücadele için pilot planlar ve çalışmaların programına ilişkin" Konsey kararında yoksul birey ve haneler tanımlanırken üstü kapalı bir şekilde, "bireylerin ve/veya ailelerin sahip oldukları kaynakların üyesi buldukları toplumun asgari-kabul edilebilir yaşam standartlarının dışında kalmasına neden olacak kadar az olması..." (European Council, 1975) ifadesinde yoksul hanelerin dışlandığına vurgu yapılmıştır. Sosyal dışlanma kavramı tam ve net olarak 1980'lerin sonlarında AB gündemine girmiştir.

1989'da "İşçiler için Temel Sosyal Haklar Şartı" olarak bilinen "Sosyal Şart", "sosyal dışlanma" terimini kullanan ilk üst düzey AB mevzuatıdır (European Council, 1989a, s. 46). Aynı yıl Avrupa Konseyi'nin Sosyal İşler Bakanları toplantısında "sosyal dışlanma ile mücadele" konulu bir karar alınmıştır (European Council, 1989b). Bu kararla birlikte sosyal dışlanmaya yönelik ilk resmi politikalar oluşturulmaya başlanmıştır. 1992 tarihli Maastricht Antlaşması'nın "Sosyal Politika Protokolü" bölümünde de üye devletlerin hedefleri arasında dışlanma ile mücadele yer almıştır (European Communities, 1992, s. 197). Özellikle 1990'ların ikinci yarısında yaşanan ekonomik durgunluk sonrasında uzun süreli işsizlik sorunu ortaya çıkmış ve bu durum sosyal dışlama konusunu AB gündeminde politika öncelikleri arasında taşımıştır (Larsen & Taylor-Gooby, 2004, s. 196).

AB, "sosyal dışlanma" ile mücadele için "sosyal içerme" [social inclusion] kavramını ön plana çıkarmayı tercih etmiştir. 2000 Lizbon Avrupa Konseyi sonuç kararlarında "sosyal içerme" politikası başlığında, "Birlik içinde yoksulluk sınırının altında ve sosyal dışlanma içinde yaşayan insanların sayısı kabul edilemez. Yıl sonuna kadar Konsey tarafından kararlaştırılacak yeterli hedefler belirlenerek, yoksulluğun ortadan kaldırılması üzerinde belirleyici bir etki yaratmak için adımlar atılmalıdır" (European Parliament, 2000) ifadelerine yer verilmiştir. Bu bağlamda AB'nin sosyal dışlanmayı yoksullukla mücadele yaklaşımı kapsamında ele aldığı ve bu doğrultuda politikalar oluşturduğu görülmektedir. Nitekim AB bu bakış açısını, 2010 yılını "Avrupa Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma ile Mücadele Yılı" [2010 European Year for Combating Poverty and Social Exclusion] (European Commission, 2010) ilan ederek göstermiştir.

AB'nin sosyal dışlamayı tespit etmek için kullandığı göstergeler, yoksulluğun ekonomik temelli tanımlarının ötesine geçerek Sen'in "yapabilirlik yaklaşımı" gibi yaklaşımlardan ilham almıştır. Ancak belirtilen göstergelerle tespit edilen sosyal dışlama genellikle gelişmiş ülkelerde etkili olmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde ise "yapısal heterojenlik" nedeniyle hangi göstergenin "normal" olduğunu belirlemek zordur (Saith, 2001, s. 6). Gelir adaletsizliği ve yoksulluk birçok gelişmekte olan ülkede toplumun önemli bir kesiminde görüldüğünden, sosyal dışlama kavramı bu ülkelerde tam olarak açıklayıcı bir kavram olarak değerlendirilmemektedir. Ayrıca sosyal dışlamanın ölçümünde kullanılan göstergelerin bile ülkelere ve bölgelere göre değişiklik gösterme eğiliminde olduğu görülmektedir. Örneğin, bir ülkede kadınların çalışmasına yönelik bir toplumsal gelenek varsa, o toplumda yer alan kadınlar ne kadar zengin olursa olsun sosyal olarak dışlanmış olarak kabul edilmelidir. Diğer yandan, nüfusun çoğunun yoksul olduğu bir ülkede düşük bir ücret alan bir birey, toplumun genelinde yoksulluk olduğu düşünüldüğünde kendini dışlanmış olarak görmeyebilir. Yani yoksulluğun mutlak olduğu yerlerde sosyal dışlama mutlak bir öncelik olmayacaktır.

"Çalışan yoksullar" [working poor] kavramı, Sanayi Devrimi döneminden günümüze kadar kullanılan bir fenomendir. Bu kavram, çeşitli ekonomik durumlarda olan bireylerin istihdam süresi boyunca kazandıkları gelirin, kendileri ve ailelerinin yaşadığı yoksulluğu gidermeye yetmeyecek kadar yetersiz olduğu durumu ifade eder. Geleneksel yoksulluk literatüründe, "çalışanlar" genellikle yoksullar kategorisine dahil edilmemiştir. Sanayileşme döneminde, çalışmanın kutsanması ve çalışmayanların yoksulluğu hak ettikleri şeklindeki görüşle birlikte, yoksulluk sorunu genellikle çalışmayan kesime atfedilmiştir. Ancak 19. yüzyılda başlayan akademik çalışmalar (bkz. Booth, 1889; Hunter, 1904; Rowntree, 1901), çalışanların da sadece kendi ve ailelerinin hayatlarını idame ettirecek kadar gelir elde ettiğini göstererek, çalışmanın yoksulluktan çıkışın garanti olmadığını ortaya koymuştur. Yani düzenli bir işte çalışmak, bireylerin veya ailelerinin yoksulluktan kaçınmasına engel olmayabilir.

"Çalışan yoksullar" terimi öncelikle ABD'de ortaya çıkmıştır. ABD, genel olarak yoksulluğun daha düşük seviyelerde olduğu bir ülke olmasına rağmen, düşük ücretler nedeniyle "çalışan yoksullar" sorunuyla karşılaşmıştır (UNDP, 1997, s. 78). Terim, "yoksul çalışanlar" veya "çalışan yoksul insanlar" olarak da kullanılmakta olup, ilk şekli daha çok düşük ücret veya bireysel emek durumuyla ilişkilidir, ikincisi ise yoksulluğun ve sosyal dışlanmanın çok boyutlu ve hane odaklı bir tanımını ifade etmektedir (Peña-Casas &

Latta, 2004, s. 3). Bu nedenle "çalışan yoksulları" tanımlayabilmek için öncelikle "çalışmanın" ne anlama geldiği belirlenmelidir.

ABD Sayım Bürosu (U.S. Census Bureau) tam zamanlı (full-time) çalışan aile kavramını kullanmış ve aile üyelerinin toplam çalıştığı saat sayısının bir önceki yıla göre 1.750 saatten fazla veya buna eşit olduğu aile olarak tanımlamıştır. Buna göre, "çalışma" en az 50 hafta boyunca, haftada 35 saat veya daha fazla çalışmak olarak kabul edilmiştir (Iceland & Kim, 2001, s. 256). Bununla birlikte ABD Çalışma İstatistikleri Bürosu (U.S. Bureau of Labor Statistics-BLS) "çalışan yoksulları", "işgücünde en az 27 hafta geçiren (yani çalışan veya iş arayan), ancak gelirleri hala resmi yoksulluk seviyesinin altına düşen kişiler" (BLS, 2020) olarak tanımlamaktadır. AB'de Eurostat'ın "yoksulluk riski altında çalışanlar" [In-work-at-risk-of-poverty] olarak nitelendirilen kişiler; "işte olduğunu beyan eden ve ulusal medyan gelirin %60'ından daha düşük gelir elde edenler" şeklinde tanımlanmıştır (Eurostat, 2021). Fransa'da Ulusal İstatistik Enstitüsü (Institut National de la Statistique et de l'Économie- INSEE) "çalışan yoksulluğunu", "en az 6 ayını işgücü piyasasında çalışarak veya iş arayarak geçiren, ancak hanehalkı geliri medyan gelirin %50'sinin altında olanlar" olarak tanımlamıştır (Peña-Casas & Latta, 2004, s. 7).

Günümüzde yoksulluk niteliksel bir dönüşüme uğrayarak, çalışan kesimleri de kapsayacak şekilde görülmeye başlanmıştır. Özellikle neoliberal dönem ile birlikte artan eşitsizlik ve yapısal mali sorunlar, yoksulluğun derinleşmesine ve yoksulluk ağının genişlemesine neden olmuştur. Artık günümüz toplumlarında çalışmayan kesimler, Sanayi Dönemindeki gibi "yedek sanayi ordusu" olarak görülmemekte ve dolayısıyla bu kesimlerin aktif işgücü piyasası için hazır bulunmalarının da bir önemi kalmamaktadır (Bauman, 2005, s. 83). 1970'lerde başlayan tüketim alışkanlığı 1990'lardan sonra "aşırılaşmaya" başlayıp (Schor, 1998, ss. 20-21), toplumun bir manada "tüketim toplumuna" (Bauman, 2005, s. 23) dönüşmesiyle ibre tüketici olmayan yoksullardan, tüketici olan bireylere kaymıştır. Zira dönüşen bu yeni toplum, "arzunun tatmin edilemediği, arzusunun arzuyu doğurduğu" (Taylor & Saarinen, 1994, s. 11), sahip olmanın harcama / tüketim ile ölçüldüğü bir yapıya dönüşmüş ve bu durum "sınıf-altı", "sosyal dışlanma", "çalışan yoksullar" gibi "yeni yoksulluk" olgusunu daha da belirgin hale gelmesine neden olmuştur. Zira yeni ekonomik ve toplumsal düzende tüketici olmak aktif bir ekonomik ajan olmayı gerektirmektedir ve dolayısıyla tüketici olamayan yoksullar sistemden bertaraf edilip "yeni yoksul" olarak adlandırılan kavram dahiline hapsedilmektedir. Bir anlamda yoksullar 19. yüzyıldaki "Yeni Yoksul Yasalarında" olduğu gibi devletin sorumluluğundan çıkarılarak, kendi tercih ve kaderlerine terkedilmişlerdir.

5. Karmaşık Yoksulluk Puzzle'ı: Son Söz

Yoksulluğun kavramsal gelişimi, konjonktürel şartlardan ve bilimsel alandaki teorik gelişmelerden etkilenerek süregelmiştir. Bu süreçte kavram, uluslararası sistemdeki etki kapasitesine paralel bir şekilde Batılı çevrelerce geliştirilmiştir. Bu bağlamda yoksulluğun hem kavramsal hem de kapsam olarak son yüz yıldır sürekli olarak değişime uğramıştır. "Hangi yoksulluk", "yoksul kim?" ve "neden?" soruları çerçevesinde yoksulluğun kavramsal değişimi ve evrimi aşağıdaki gibi özetlenebilir.

Tablo 1. Yoksullukla İlgili Kavramlar ve Tanımlar

Hangi Yoksulluk?	Yoksul Kim?	Neden?
Mutlak Yoksulluk: Bireyin ve/veya hanenin hayatlarını sürdürülebilmek için gerekli olan asgari geçim düzeyi.	1.Günlük 1.25\$'ın altında gelir elde edenler 2. Günlük 2,036 kalori (cal) altında kalori alımı yapanlar (düşük gelirli ülkeler)	Bireysel nedenler (ahlaki tutum)
Görelî Yoksulluk: Bireyin ve/veya hanenin gelir veya tüketim düzeyinin yaşadığı toplumun belli bir refah düzeyinin altında kalması.	Toplumun medyan veya ortalama gelirinin %40-%60'ının altında kalanlar	Ekonomik sistemlerden kaynaklanan yapısal nedenler
İnsani Yoksulluk: Bireyin hayatına kendi tercihleri ile yön vermeyi sağlayacak fırsat, imkân, özgürlük ve yapabilirliklerden yoksun olması.	Temel yapabilirliklerden (temel sağlık, temel beslenme, suya erişim, eğitim vs.) mahrum kalanlar	Bireysel nedenler (beşeri sermaye ve kapasite yetersizliği)
Sosyal Dışlanma: Bireyin içinde bulunduğu toplumun ekonomik ve sosyal faaliyetlerine katılmaması veya sınırlı katılımı.	1. Sosyal yardım öncesi ve sonrası ulusal medyan gelirin %60'ının altında gelir elde edenler 2. Arka arkaya üç yıl boyunca yoksulluk sınırının altında yaşayanlar 3. Uzun dönemli işsizlik sorunu yaşayanlar	Bireysel nedenler (ahlaki tutum ve yoksulluk kültürü)
Çalışan Yoksul: Bireyin ve/veya hanenin istihdama katılmasına rağmen elde ettiği gelir düzeyinin geçimlik standartları yakalayamaması.	İşgücü piyasasında aktif (çalışan veya iş arayan) olarak bulunan ve fakat gelirlerinin ulusal medyan gelirin %60'ının altında olanlar	Ekonomik sistemden kaynaklanan yapısal nedenler

Öncelikle yoksulluk kavramının ilk kullanımı, insanın yaşamını idame ettirmesini sağlayacak fiziksel koşulları içeren mutlak yoksulluğu ifade etmiştir. Kavramın bu şekilde kullanıldığı ve akademik çevrelerce de ilk çalışmaların yapıldığı dönemde, İngiltere’de kapitalizmin yerleşim aşamasının sonuçları etkili olmuştur. Fabrikalaşma, tarımsal yapıların çözülmesi ve bunların neticesinde kentlere yığılan nüfusun yaşadığı dramatik yoksulluk, bu dönemi karakterize etmiştir. Yaşam koşullarının son derece ağır olduğu bu dönemde, üzerinde durulan temel konu insanın yaşamını sürdürmesi olmuştur. Bu nedenle mutlak yoksulluk yaklaşımı genel anlamda kabul görmüştür.

Mutlak yoksulluk yaklaşımının ardından gelen görelî yoksulluk, “Kapitalizmin Altın Çağı” olarak adlandırılan Refah Dönemine denk düşmektedir. Bu süreçte, tam istihdam politikası ve reel ücretlerin artışı sayesinde çalışanların büyük bir bölümü yoksulluktan kurtulmuştur. Yaşlılar, tek ebeveynli aileler veya çalışmayanların oluşturduğu yoksul kesimler ise sosyal yardımlar ile desteklenmiştir. Dolayısıyla Batıda genel anlamda toplumsal refahta bir artış yaşanmıştır. Böyle bir ortamda artık insanın yaşamını sürdürmesini sağlayacak asgari şartların önemi kalmamıştır. Bu nedenle birey yoksulluğunu içinde bulunduğu toplumun yoksulluğuna göre değerlendiren görelî yoksulluk yaklaşımının gelişmesi oldukça tutarlı görünmektedir.

Görelî yoksulluk, topluma göre değişmekle birlikte, genel anlamda yoksulluğun boyutunu arttırmıştır. Çünkü bu yaklaşımda insanların, toplumda yaygın şekilde tüketilen veya kullanılan bir üründen veya maldan yoksun olması da yoksulluk olarak görülmektedir. Dolayısıyla bireyin içinde bulunduğu topluma göre yoksulluğa birkaç boyut daha eklenebilmektedir. Son olarak insani yoksulluk yaklaşımında ise yoksulluk tam anlamıyla çok boyutluluğu yansıtmaktadır.

1980’li yıllardan sonra insani yoksulluk yaklaşımı geliştirilmeye başlanmıştır. İnsani yoksulluk yaklaşımı ile, yoksulluk eğitim, sağlık, yaşam koşulları ve özgürlükler gibi çeşitli bileşenleri içerek şekilde çok boyutlu hale gelmiştir. Bilindiği üzere hem mutlak hem de görelî yoksulluk çerçevesinde, yoksulluk parasal / ekonomik boyut üzerinden

değerlendirilmiştir. Bilim ve teknolojinin gelişmesi ile eğitim, sağlık, alt yapı ve ulaşım gibi çeşitli alanlardaki ilerlemeler, insani gelişme için daha kapsamlı ve çok boyutlu bir yoksulluk algısının önünü açmıştır.

Diğer taraftan, akademik alanda geliştirilen kavramlar, konjonktürel koşullara bağlı olarak, siyasi çevrelerce kabul edilmiş ve politikalarla uygulama alanı bulmuştur. Mutlak yoksulluk, yoksullara işgücü olarak ihtiyaç duyulduğu ve toplumsal düzeni bozma potansiyeline sahip tehlikeli sınıflar olarak görüldüğü bir dönemde yaygınlaşmıştır. Dolayısıyla yoksulların işgücü olarak varlıklarının sürdürülmesi ve toplumsal düzeni bozmamaları için kontrol altında tutulması gerekmiştir. Görel yoksulluğun yaygınlaşması ise Dünya Savaşları'nın ardından gelişmeye başlayan vatandaşlık hakları ve talep yönlü Keynesyen politikalar çerçevesinde gerçekleşmiştir. Böylesi travmatik iki büyük savaşın ardından ulusal bütünlüğü sağlamak ve arz yönlü ekonomik krizlere engel olmak için toplumun genel refahını arttırmak yoluyla talep yaratmak amaçlanmıştır. Son olarak, insani yoksulluk yaklaşımı BM'nin tutumundan anlaşıldığı gibi özellikle 1990'lardan sonra siyasi çevrelerce kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönemde, gelir dağılımı adaletsizliği derinleşmeye başlamış ve neoliberal politikalara tepkiler artmıştır. Böyle bir aşamada insani yoksulluk kavramının gündeme alınması oldukça anlamlı görünmektedir. İnsani yoksulluğun parasal boyuttan ayrılarak eğitim, sağlık ve yaşam koşulları gibi büyük oranda diğer boyutlar ile değerlendirildiği bu dönemde yoksulluğun ölçüm faaliyetleri hızlanmıştır. Bu çaba, gündemi bu alanlarda yoksulluğun yaygın olduğu az gelişmiş ülkelerin "kusurları"na çekmektedir. Ekonomik sistem tartışmaları yerine yoksulluk tartışmaları ile uluslararası gündem doldurulmaya başlanmıştır.

"Yoksul kimdir?" sorusunun cevabı 1990'lardan sonra tekrar değişime uğramıştır. Küreselleşme furyası ve uygulanan neoliberal politikalar ile ülkeler arası kalkınmışlık düzeyleri iyice açılmaya, ülke içi gelir / servet eşitsizliği de aynı şekilde artmaya başlamıştır. Bununla birlikte serbest ticaretin teşviki ve borçlandırılmanın özendirilmesi ile birlikte toplumun tüketim eğilimlerinin artırılması amaçlanmıştır. Post-fordist bir anlayışla, çalışanlar birer tüketici olarak görülmeye ve dolayısıyla piyasa içerisinde yer alamayan kesimler sistemden dışlanmaya başlanmıştır. Sistem dışına itilmeye zorlanan bu kesimler kimi yerde "suça meyilli", "düşkün", "bağımlı"; kimi yerde ise "eğitimsiz", "varoş", "gettolarda yaşayan çete üyeleri" gibi sıfatlara maruz bırakılarak, ötekileştirilmiştir. Ötekileştirilen bu yeni toplumsal tabakaya "sınıf-altı", "marjinal", "sosyal dışlanmış" isimleri verilerek bir anlamda meşru bir kimlik kazandırılması amaçlanmıştır. Bu sayede söz konusu kesimlerin, devletin ve toplumun sorumluluk alanından çıkarılması hedeflenmiştir.

Diğer taraftan değişen ve kalıplara sığdırılmaya çalışılan "yoksul kimdir?" sorusunun cevabı, bu sefer çalışan fakat kendisini veya ailesini "geçindirmekte" zorlanan bireyler olarak gündeme gelmiştir. Düşük ücretler ve güvencesiz işler ile birlikte ülkelerin makroekonomik durumları söz konusu "çalışan yoksullar" kavramının ortaya çıkmasında önemli etkenler olarak görülmüştür. Öyle ki yoksulluk oranının görece düşük seyrettiği ABD'de de bile 2018 yılında yedi milyon kişi "çalışan yoksullar" arasında yer almıştır (BLS, 2020). Dolayısıyla yoksulluk her ne kadar tanım ve kavram değiştirirse de geçmişte olduğu gibi halen daha ciddiyetini korumaya devam etmektedir.

6. Sonuç ve Değerlendirme

Çalışmada, yoksulluğun sadece ekonomik bir fenomen olmadığı, aynı zamanda sosyal, politik ve kültürel boyutları olan karmaşık bir yapı olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Farklı teorik çerçeveler içinde, yoksulluk sorununa çeşitli bakış açıları sunulmuş ve nihayetinde yoksulluğun karmaşık bir puzzle olduğu sonucuna varılmıştır. Bu puzzle'in parçalarını birleştirmeye çalışırken, bazı kritik bulguları öne çıkmıştır. Yoksulluk sorununun, genellikle ekonomik yetersizlik ve materyal eksikliği üzerine odaklanan klasik anlayışın ötesine geçtiği açıktır.

Modernleşme süreci, insanları toprağından ayırarak yalnızca maddi değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel anlamda da yoksullaştırmıştır. Ancak gelişmiş ekonomilerde

bile, göreceli yoksulluk kavramı, insanların hayatta kalma çabalarının yeterli olmadığını, aynı zamanda toplumun geneline göre ekonomik durumlarının da önemli olduğunu vurgulamaktadır. Yine de, yoksulluk tanımlamalarının ve ölçümlerinin sıklıkla tek boyutlu ve eksik kaldığına dair güçlü bir eleştiri bulunmaktadır. İnsani yoksulluk kavramı, bireylerin 'yapabilirliklerini' merkeze alarak, daha geniş ve kapsayıcı bir perspektif sunmaktadır. Ancak, bu yaklaşımın da yoksulluğun tüm yüzlerini tam olarak yakalayamayabileceğini kabul etmek gerekmektedir. Son olarak çalışmada, "yeni yoksulluk" kavramı ile yoksulluğun sürekli evrilen ve dönüşen doğasına dikkat çekilmiştir. Bu yaklaşım, yoksulluğun, sürekli değişen ekonomik, sosyal ve politik dinamiklerin bir ürünü olduğunu ve bu nedenle onu tamamen ortadan kaldırmanın veya azaltmanın hiçbir zaman kesin olmayacağını göstermesi açısından önemlidir.

Çalışmada ortaya konulmaya çalışılan tespitler, yoksulluk puzzle'ının hala tamamlanmamış olduğunu göstermektedir. Farklı perspektiflerden bakıldığında, daha çok irdelenmeye ve anlaşılmasına ihtiyacı olan birçok parça bulunmaktadır. Bu nedenle, yoksulluk konusunda daha kapsamlı ve derinlemesine bir anlayış geliştirmek için daha fazla çalışma gerekmektedir. Böyle bir anlayış, yoksulluğun karmaşık ve çok boyutlu doğasını daha iyi anlamayı ve bu küresel sorunla daha etkin bir şekilde mücadele etmeyi sağlayacaktır.

Eşitsizliklerin derinleştiği, gelir dağılımının adil olmadığı ve insan haklarının göz ardı edildiği bir dünyada, yoksulluk problemini yalnızca bir gelir meselesi olarak ele almak hem yanıltıcı hem de eksik bir değerlendirme olacaktır. Bu nedenle, yoksulluğun temel nedenleri olan eşitsizlik, adaletsizlik ve ayrımcılıkla mücadele etmek, yoksullukla etkin bir mücadele stratejisinin ana bileşenlerinden biri olmalıdır.

Sonuç olarak, yoksulluk, tüm karmaşıklığı ile çözülmesi gereken bir puzzle'dir ve bu puzzle'in her bir parçası ayrı ayrı önemlidir. Ancak, tüm bu parçaları bir araya getirerek ve yoksulluğun geniş perspektifini anlamaya çalışarak, daha etkin ve kalıcı çözümler bulmak mümkündür. Yoksullukla mücadele, sadece ekonomik bir mesele olmayıp, aynı zamanda sosyal adaleti, eşitliği ve insan haklarını sağlama çabasıdır ve bu bağlamda, tüm insanlığın üzerine düşen sorumluluklar bulunmaktadır.

Kaynakça

- Adena, M., Myck, M., & Oczkowska, M. (2015). Material Deprivation Items in SHARE Wave 5 Data: A Contribution to a Better Understanding of Differences in Material Conditions in Later Life. In A. Börsch-Supan, T. Kneip, H. Litwin, M. Myck, & G. Weber (Eds.), *Ageing in Europe - Supporting Policies for an Inclusive Society* (pp. 25–38). De Gruyter.
- Alcock, P. (1997). *Understanding Poverty*. Palgrave.
- Alkire, S. (2002). *Valuing Freedoms: Sen's Capability Approach and Poverty Reduction*. Oxford University Press.
- Atkinson, A. B. (1999). The Contributions of Amartya Sen to Welfare Economics. *The Scandinavian Journal of Economics*, 101(2), 173–190. <https://www.jstor.org/stable/3440691%0A>
- Atkinson, A. B., Cantillon, B., Marlier, E., & Nolan, B. (2002). *Social Indicators: The EU and Social Inclusion*. Oxford University Press.
- Atkinson, A. B., & Marlier, E. (2010). *Analysing and Measuring Social Inclusion in a Global Context*. United Nations.
- Auletta, K. (1982). *The Underclass*. Random House.
- Banfield, E. C. (1968). *The Unheavenly City: The Nature and Future of Our Urban Crisis*. Little, Brown and Company.
- Bauman, Z. (2005). *Work, Consumerism and the New Poor*. Open University Press.
- Beaudoin, S. M. (2007). *Poverty in World History*. Routledge.
- Ben-Ghedalia, Y. (2018). Empowerment: tzedakah , philanthropy and Inner-Jewish shtadlanut. *Jewish Culture and History*, 19(1), 71–78. <https://doi.org/10.1080/1462169X.2017.1410276>
- Berkman, H. (2007). *Social Exclusion and Violence in Latin America and the Caribbean*.
- Beyers, J. (2014). The effect of religion on poverty. *HTS Theologiese Studies/Theological Studies*, 70(1). <https://doi.org/10.4102/hts.v70i1.2614>

- Bhalla, A. S., & Lapeyre, F. (1999). *Poverty and Exclusion in a Global World*. Macmillan.
- BLS. (2020). BLS Report: A Profile of the Working Poor, 2018. <https://www.bls.gov/opub/reports/working-poor/2018/home.htm>
- Booth, C. (1889). *Life and Labour of the People in London, Vol 1: Poverty; East, Central and South London*. Macmillan and Co., Limited.
- Brady, D. (2009). *Rich Democracies, Poor People: How Politics Explain Poverty*. Oxford University Press.
- Buğra, A. (2010). *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye’de Sosyal Politika*. İletişim Yayınları.
- Çağrıncı, M. (1999). İbn Meymûn. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-meymun>
- Chen, S., & Ravallion, M. (2000). How did the World’s Poorest Fare in the 1990s? <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/19795>
- Chossudovsky, M. (2003). *The Globalization of Poverty and the New World Order*. Global Research.
- Citro, C. F., & Michael, R. T. (Eds.). (1995). *Measuring Poverty: A New Approach*. National Academy Press.
- Dasgupta, P. (1993). *An Inquiry into Well-Being and Destitution*. Clarendon Press.
- de Haan, A. (1998). “Social Exclusion” An Alternative Concept for the Study of Deprivation? *IDS Bulletin*, 29(1), 10–19.
- Deakin, N., Davis, A., & Thomas, N. (1995). *Public Welfare Services and Social Exclusion: The Development of Consumer-Oriented Initiatives in the European Union*. Loughlinstown House.
- Dean, H. (2009). Critiquing capabilities: The distractions of a beguiling concept. *Critical Social Policy*, 29(2), 261–278. <https://doi.org/10.1177/0261018308101629>
- Dennis, I. (2009). European Union Countries Practice on Relative Poverty Measurement. *Statistics on Income, Poverty & Social Exclusion*, Eurostat. [http://www.ibge.gov.br/poverty/pdf/Relative Poverty Practices/RELATIVE POVERTY.pdf](http://www.ibge.gov.br/poverty/pdf/Relative%20Poverty%20Practices/RELATIVE%20POVERTY.pdf)
- Dervis, K., & Klugman, J. (2011). Measuring Human Progress: the Contribution of the Human Development Index and Related Indices. *Revue d’économie Politique*, 121(1), 73–92. <https://doi.org/10.3917/redp.211.0073>
- Dols, M. W. (1979). The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East: 1347-1894. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 22(2), 162–189. <https://doi.org/10.2307/3631953>
- Dreze, J., & Sen, A. (1989). *Hunger and Public Action*. Clarendon Press.
- Duclos, J.-Y., & Araar, A. (2006). *Poverty and Equity: Measurement, Policy, and Estimation with DAD*. Springer.
- European Commission. (2010). 2010, the European Year for Combating Poverty and Social Exclusion. https://ec.europa.eu/employment_social/2010againstpoverty/extranet/About_the_Year/factsheet_EY2010_en.pdf
- European Communities. (1992). Treaty on European Union. https://europa.eu/european-union/sites/europaefiles/docs/body/treaty_on_european_union_en.pdf
- European Council. (1975). Council Decision of 22 July 1975 Concerning a Programme of Pilot Schemes and Studies to Combat Poverty. <http://data.europa.eu/eli/dec/1975/458/oj>
- European Council. (1985). Council Decision of 19 December 1984 on Specific Community Action to Combat Poverty. *Official Journal of the European Communities*, 2(2), 24–25. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:L:1985:002:FULL&from=EN>
- European Council. (1989a). Community Charter of the Fundamental Social Rights of Workers. <https://www.eesc.europa.eu/resources/docs/community-charter--en.pdf>
- European Council. (1989b). Resolution of the Council and of the Ministers for Social Affairs Meeting within the Council of 29 September 1989 on Combating Social Exclusion. <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:41989X1031:EN:HTML>
- European Parliament. (2000). Lisbon European Council 23 and 23 March 2000: Presidency Conclusions. https://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm
- Eurostat. (2021). Children at Risk of the Poverty or Social Exclusion. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Children_at_risk_of_poverty_or_social_exclusion#Children_growing_up_in_poverty_and_social_exclusion
- Gans, H. J. (1995). *The War Against the Poor: The Underclass and Antipoverty Policy*. Basic Books.
- Geremek, B. (1994). *Poverty A History* (A. Kolakowska (Trans.)). Blackwell Publishing Ltd.

- Glennerster, H. (2002). United States Poverty Studies and Poverty Measurement: The Past Twenty-Five Years. *Social Service Review*, 76(1), 83–107. <https://doi.org/10.1086/324609>
- Gore, C. (1995). Introduction: Markets, Citizenship and Social Exclusion. In G. Rodgers, C. Gore, & J. B. Figueiredo (Eds.), *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses* (pp. 1–40). International Labour Organization.
- Hagenaars, A. J. M., & van Praag, B. (1985). A Synthesis of Poverty Line Definitions. *Review of Income and Wealth*, 31(2), 139–154. <https://doi.org/10.1111/j.1475-4991.1985.tb00504.x>
- Harrington, M. (1962). *The Other America: Poverty in the United States*. Macmillan.
- Himmelfarb, G. (1984). *The Idea of Poverty: England in the Early Industrial Age*. Faber & Faber.
- Hunter, R. (1904). *Poverty: Social Conscience in the Progressive Era*. Harper & Row.
- Iceland, J., & Kim, J. (2001). Poverty among Working Families: New Insights from an Improved Poverty Measure. *Social Science Quarterly*, 82(2), 253–267. <https://doi.org/10.1111/0038-4941.00021>
- ILO. (1977). *Meeting Basic Needs: Strategies for Eradicating Mass Poverty and Unemployment*. ILO.
- Immervoll, H., Levy, H., Lietz, C., Mantovani, D., & Sutherland, H. (2006). The sensitivity of poverty rates to macro-level changes in the European Union. *Cambridge Journal of Economics*, 30(2), 181–199. <https://doi.org/10.1093/cje/bei054>
- Katz, M. B. (1995). *Improving Poor People: The Welfare State, the "Underclass", and Urban Schools as History*. Princeton University Press.
- Kuzudisli, A. (2017). Fight Against Poverty From the Islamic Point of View: The Wealth Distribution and Share. *Economics World*, 5(1), 9–15. <https://doi.org/10.17265/2328-7144/2017.01.002>
- Larsen, T. P., & Taylor-Gooby, P. (2004). New Risks at the EU Level; A Spillover from Open Market Policies? In P. Taylor-Gooby (Ed.), *New Risks, New Welfare: The Transformation of the European Welfare State* (pp. 181–208). Oxford University Press.
- Leaman, O. (1990). *Moses Maimonides (Arabic Thought and Culture Series)*. Routledge.
- Lewis, O. (1951). *Life in Mexican Village: Tepoztlan Restudied*. University of Illinois Press.
- Lewis, O. (1958). *Village Life in Northern India*. University of Illinois Press.
- Lewis, O. (1959). *Five Families: Mexican Case Studies in the Culture of Poverty*. Basic Books.
- Lewis, O. (1966). *La Vida: A Puerto Rican Family in the Culture of Poverty*. Random House.
- Lipton, M. (1983). Poverty, Undernutrition, and Hunger. <http://documents1.worldbank.org/curated/en/892041468766760990/pdf/multi0page.pdf>
- Ludi, E., & Bird, K. (2007). Brief No: 1- Understanding Poverty. [https://www.shareweb.ch/site/Poverty-Wellbeing/resources/Documents/Briefing Note 1 - Understanding Poverty.pdf](https://www.shareweb.ch/site/Poverty-Wellbeing/resources/Documents/Briefing%20Note%201%20-%20Understanding%20Poverty.pdf)
- Marsland, D. (1991). *Beyond the Welfare State*. <http://www.libertarian.co.uk/lapubs/polin/polin065.pdf>
- Mc Lanahan, S. S., Sørensen, A., & Watson, D. (1989). Sex Differences in Poverty, 1950-1980. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 15(1), 102–122. <https://doi.org/10.1086/494566>
- McNamara, R. (1981). To the Board of Governors, Nairobi, Kenya, September 24, 1973. In *The McNamara Years at the World Bank* (pp. 231–264). The Johns Hopkins University Press. <http://documents1.worldbank.org/curated/en/850631468336712540/pdf/332440PUB0McNa101Official0Use0Only1.pdf>
- Mehretu, A., Pigozzi, B. W., & Sommers, L. M. (2000). Concepts in Social and Spatial Marginality. *Geografiska Annaler*, 82 B(2), 89–101.
- More, T. (2016). *Utopia* (S. Eyüboğlu, V. Günyol, & M. Urgan (Eds.)). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Moynihan. (1965). *The Negro Family: The Case for National Action*. Office of Policy Planning and Research United States Department of Labor.
- Murray, C. (1984). *Losing Ground: American Social Policy, 1950-1980*. Basic Books.
- Murray, C. (1999). *The Underclass Revisited*. The AEI Press.
- Myrdal, G. (1963). *Challenge to Affluence*. Victor Gollancz Ltd.
- OECD. (2008). *Growing Unequal?: Income Distribution and Poverty in OECD Countries*. OECD. <https://doi.org/10.1787/9789264044197-en>

- Peña-Casas, R., & Latta, M. (2004). Working Poor in the European Union. http://publications.europa.eu/resource/cellar/e5307f43-c7d4-4c36-8262-81b72796c8ae.0001.02/DOC_2
- Polanyi, K. (2010). Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri (A. Buğra (Trans.)). İletişim Yayınları.
- Premasiri, P. D. (1999). Religious Values and the Measurement of Poverty: A Buddhist Perspective (World Faiths Development Dialogue). <http://siteresources.worldbank.org/INTPOVERTY/Resources/WDR/johannesburg/buddhist.pdf>
- Rao, V. K. R. V. (1982). Food, Nutrition & Poverty in India. Harvester Press.
- Ravallion, M. (1998). Poverty Lines in Theory and Practice. <http://documents1.worldbank.org/curated/en/916871468766156239/pdf/multi-page.pdf>
- Ravallion, M., Chen, S., & Sangraula, P. (2009). Dollar a Day Revisited. *The World Bank Economic Review*, 23(2), 163–184. <https://doi.org/10.1093/wber/lhp007>
- Ravallion, M., Datt, G., & Walle, D. (1991). Quantifying Absolute Poverty in the Developing World. *Review of Income and Wealth*, 37(4), 345–361. <https://doi.org/10.1111/j.1475-4991.1991.tb00378.x>
- Rhee, H. (2017). Wealth and Poverty in Early Christianity. Fortress Press.
- Roberts, B. R. (2004). From Marginality to Social Exclusion: From Laissez Faire to Pervasive Engagement. *Latin American Research Review*, 39(1), 195–197. <https://doi.org/10.1353/lar.2004.0017>
- Roemer, J. E. (1996). Theories of Distributive Justice. Harvard University Press.
- Ropers, R. H. (1991). Persistent Poverty: The American Dream Turned Nightmare. Plenum Press.
- Rowntree, S. B. (1901). Poverty: A Study of Town Life. Macmillan and Co., Limited.
- Sadeq, A. M. (1997). Poverty Alleviation: An Islamic Perspective. *Humanomics*, 13(3), 110–134. <https://doi.org/10.1108/eb018797>
- Saith, R. (2001). Social Exclusion: the Concept and Application to Developing Countries. <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.194.8572&rep=rep1&type=pdf>
- Schall, J. V. (1990). Religion, Wealth and Poverty. Fraser Institute.
- Schor, J. B. (1998). The Overspent American: Upscaling, Downshifting, and the New Consumer. Basic Books.
- Sen, A. (1977). Rational Fools: A Critique of the Behavioral Foundations of Economic Theory. *Philosophy & Public Affairs*, 6(4), 317–344. <https://www.jstor.org/stable/2264946>
- Sen, A. (1980). Equality of What? In S. M. McMurrin (Ed.), *The Tanner Lecture on Human Values I* (pp. 197–220). Cambridge University Press.
- Sen, A. (1981). Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation. Clarendon Press.
- Sen, A. (1983a). Development: Which Way Now? *The Economic Journal*, 93(372), 745–762. <https://doi.org/https://doi.org/10.2307/2232744>
- Sen, A. (1983b). Poor, Relatively Speaking. *Oxford Economic Papers*, 35(2), 153–169. <https://are.berkeley.edu/courses/ARE251/fall2008/Papers/sen83.pdf>
- Sen, A. (1987). The Standard of Living. Cambridge University Press.
- Sen, A. (1988). The concept of development. In H. Chenery & T. N. Srinivasan (Eds.), *Handbook of Development Economics*, Vol 1 (pp. 9–26). Springer. [https://doi.org/10.1016/S1573-4471\(88\)01004-6](https://doi.org/10.1016/S1573-4471(88)01004-6)
- Sen, A. (1989). Development as Capability Expansion. *Journal of Development Planning*, 19, 41–58.
- Sen, A. (1992). *Inequality Reexamined*. Russell Sage Foundation.
- Sen, A. (1993). Capability and Well-Being. In M. Nussbaum & A. Sen (Eds.), *The Quality of Life* (pp. 31–53). Clarendon Press.
- Sen, A. (1999). *Commodities and Capabilities*. Oxford University Press.
- Sen, A. (2000). *Development as Freedom*. Alfred A. Knopf.
- Şenses, F. (2006). *Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk*. İletişim Yayınları.
- Sharma, A. (2010). Hinduism and Poverty. In W. A. Galston & P. H. Hoffenberg (Eds.), *Poverty and Morality* (pp. 160–179). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511779084.009>
- Smith, A. (2014). *Milletlerin Zenginliği* (H. Derin (Trans.)). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Spicker, P. (1993). *Poverty and Social Security: Concepts and Principles*. Routledge.
- Srinivasan, T. N. (1994). Human Development: A New Paradigm or Reinvention of the Wheel? *The American Economic Review*, 84(2), 238–243. <https://www.jstor.org/stable/2117836>
- Sugden, R. (1993). Review: Welfare, Resources, and Capability: A Review of Inequality Reexamined by Amartya Sen. *Journal of Economic Literature*, 31(4), 1947–1962. <https://www.jstor.org/stable/2728332>
- Suter, C., Beycan, T., & Ravazzini, L. (2017). Sociological Perspectives on Poverty. In K. O. Korgen (Ed.), *The Cambridge Handbook of Sociology* (pp. 397–406). Cambridge University Press.
- Taylor, M. C., & Saarinen, E. (1994). *Imagologies: Media Philosophy*. Routledge.
- Thompson, E. P. (2015). İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu (U. Kocabaşoğlu (Trans.)). Birikim Kitapları.
- Thorbecke, E. (2007). The Evolution of the Development Doctrine, 1950-2005. In G. Mavrotas & A. Shorrocks (Eds.), *Advancing Development. Studies in Development Economics and Policy* (pp. 3–36). Palgrave Macmillan.
- Time. (1977). The American Underclass. *Time*, August 29, 14–27. <https://time.com/vault/issue/1977-08-29/page/18/>
- Townsend, P. (1954). Measuring Poverty. *The British Journal of Sociology*, 5(2), 130–137. <https://doi.org/https://doi.org/10.2307/587651>
- Townsend, P. (1962). The Meaning of Poverty. *The British Journal of Sociology*, 13(3), 210–227. <https://doi.org/10.2307/587266>
- Townsend, P. (1979). *Poverty in the United Kingdom: A Survey of Household Resources and Standards of Living*. Allen Lane.
- Townsend, P. (1987). Deprivation. *Journal of Social Policy*, 16(2), 125–146. <https://doi.org/10.1017/S0047279400020341>
- UNDP. (1990). Human Development Report 1990. http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/219/hdr_1990_en_complete_nostats.pdf
- UNDP. (1997). Human Development Report 1997. http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/258/hdr_1997_en_complete_nostats.pdf
- UNDP. (2000). Human Development Report 2000. http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/261/hdr_2000_en.pdf
- Wilson, W. J. (1987). *The Truly Disadvantaged*. The University of Chicago Press.
- Wilson, W. J. (1996). *When Work Disappears: The World of New Urban Poor*. Knopf.
- World Bank. (1979). *World Development Report, 1979*. Oxford University Press, for World Bank.
- World Bank. (1990). *World Development Report 1990: Poverty*. Oxford University Press, for World Bank.
- World Bank. (2001). *World Development Report 2000/2001: Attacking Poverty*. Oxford University Press, for World Bank.
- World Bank. (2010). *World Development Report: Development and Climate Change*. The World Bank.
- World Bank. (2014). Introduction to Poverty Analysis. <http://documents1.worldbank.org/curated/en/775871468331250546/pdf/902880WP0Box380okPovertyAnalysisEng.pdf>
- Zohar, N. (2010). Jewish Perspectives on Poverty. In W. Galston & P. Hoffenberg (Eds.), *Poverty and Morality: Religious and Secular Perspectives* (pp. 204–219). Cambridge University Press.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Ali Gökhan Gölçek (%50), İbrahim Organ (%50)

Conflict of Interest: None

Funding: None

Ethical Approval: None

Author Contributions: Ali Gökhan Gölçek (50%), İbrahim Organ (50%)

Tiftiğin Ankara'dan Silinişi (1880-1920)

İhsan Seddar KAYNAR¹

¹ Doç. Dr. Hakkâri Üniversitesi, İİBF, seddar@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3446-2310

Öz: Sanayi Devrimi öncesinde tekstil sektörünün en önemli hammaddelerinde biri olan tiftiğin üretim alanı Osmanlı İmparatorluğunun toprakları içinde yer alan Ankara Vilayettidir. Bir hammadde olarak tiftiğin, kırsalda hayvan yetiştiricileri ile başlayan iktisadi süreci, ipe dönüştürülmesi, iplerin renklendirilmesi, kumaşa dönüştürülmesi ve tezgahlarda gündelik kullanım malzemelerine dönüştürülmesini içeren uzun aşamaları barındırmaktadır. Bir liman şehri olmamasına rağmen Ankara, 19.yy'ın sonuna kadar tiftik ürünlerinin ticaret merkezi olmuş, bu merkezde hâkim ürün tiftik keçisi yetiştiriciliği olmuştur. İstanbul-Ankara Demiryolunun 1893 yılında faaliyete başlaması ile eş zamanlı olarak, bölgede hububat üretimi artmaya başlamış ve 1896 yılında hububat ihracı tiftik ihracını geçmiştir. 20.yy'ın ilk çeyreğinde Ankara çevresinde hayvancılıktan hububat üretimine hızlı bir geçiş yaşanmış; tiftik keçisi yetiştiriciliği önemini yitirmiştir. Demiryolunun gelişi, tiftiğin dış talebinden bağımsız olarak Anadolu'dan silinmesinde önemli bir aşamadır. Zamanla tiftik keçisi tür özelliklerine kaybetmeye başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Osmanlı'nın dağılma sürecinin son aşaması olan Millî Mücadelenin en önemli savaşlarının 1919-1922 yılları arasında Ankara ve çevresinde gerçekleşmesi, tiftik açısından geri gidiş sürecinin son aşaması olmuştur. Tiftik Türkiye'de ve Ankara'da silinirken, dünyada üretim alanları genişlemeye başlamıştır. Bu çalışmada Anadolu'nun kendi içsel dinamikleri ile başlayan tiftiğin gerileme süreci incelenecek ve tarımsal değişimin yerel dinamikleri ile uluslararası etkenlerin rolleri karşılaştırılacaktır. Önemli bir ihracat malı olarak tiftiğin Anadolu'da geçirdiği 40 yıllık dönüşüm İstanbul'daki Osmanlı Arşivinden ve Londra'daki İngiliz Arşivlerinden elde edilecek arşiv kaynakları ile açığa çıkarılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ankara, Tiftik, Tiftik Keçisi, Tekstil Sanayisi

Jel Kodları: N55, N65, N95

How Mohair disappeared from Ankara (1880-1920)

Abstract: Before the Industrial Revolution, mohair played a vital role as a key raw material in the textile sector. Originating from Ankara, a province in central Anatolia, within the Ottoman Empire, the economic process of mohair commenced with animal breeding in rural regions. The intricate transformation of mohair into ropes and subsequent coloration marked the initial stages, culminating in the creation of fabrics and everyday materials using looms. Until the late 19th century, Ankara served as the prominent trading hub for mohair, despite not being a port city. However, with the inauguration of the Istanbul-Ankara Railroad in 1893, grain production flourished in the province, eventually surpassing mohair exports by 1896. Consequently, agricultural pursuits gradually supplanted animal husbandry around Ankara in the early 20th century, leading to a decline in the significance of mohair goat breeding. This decline was primarily influenced by internal changes within the region rather than external demand. Over a short period, mohair vanished from Anatolia as the once distinctive Angora goat lost its unique traits, necessitating intensive breeding efforts. The final stage in the disappearance of mohair in Anatolia was marked by the onset of the Great War, the dissolution of the Ottoman Empire, and the battles during the National Struggle between 1919 and 1922, particularly around Ankara. However, mohair production was expanding in the World, while it was losing its importance in Anatolia and Turkey. This research aims to explore the decline of mohair in Anatolia, emphasizing internal dynamics. The study will analyze 40 years of agrarian changes in Ankara, comparing and contrasting the impact of international factors and internal dynamics in this process. The transformation's elucidation will

Atf: Kaynar, İ. S. (2023).
Tiftiğin Ankara'dan Silinişi
(1880-1920). *Politik Ekonomik
Kuram, Özel Sayı*, 94-107.
<https://doi.org/10.30586/1335262>

Geliş Tarihi: 31.07.2023
Kabul Tarihi: 01.09.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

draw upon primary archival sources acquired from the Ottoman Archives (Istanbul) and The National Archives (London).

Keywords: Angora, Mohair, Angora Goat, Textile Industry

Jel Codes: N55, N65, N95

1. Giriş

Ankara ve çevresinde iktisadi önemi olan keçi yetiştiriciliği yaygın olarak görülmektedir. Anadolu'da farklı yörelerde çok sayıda koyun türüne rastlamak mümkünken, bu çeşitlilik keçide görülmemekte ve iki ana keçi türü olarak kıl keçisi ve tiftik keçisi yetiştirilmektedir. İklim, toprak ve flora nedeniyle kıl keçisine elverişsiz olan Ankara'da tiftik keçisinin mevcudu koyun varlığına yakındır (Özkan, 1960, s. 73). Osmanlı arşivi'nde yer alan 1913 tarihli bir belgeye göre tiftik keçilerinin kuzeyde Kastamonu, Çankırı ve Bolu'nun Merkez, Gerede, Mudurnu kazalarında; batıda Bursa, Eskişehir, Kütahya, Aziziye ve Afyonkarahisar'da; güneyde Konya, Akşehir ve Kırşehir; doğuda Boğazlıyan, Akdağmadeni ve Çorum'u kapsayan geniş bir bölgede yetiştirildiği kayıt altına alınmıştır (BOA, DH.İD. 80/4, 1913). Aynı belgede iyi cins tiftiği en çok veren keçilerin Gerede'ye bağlı Dörtdivan, Zir, Beypazarı, Ayaş, Eskişehir ve Kütahya'da yetiştirildiği belirtilmektedir.

Tiftik keçisi, Anadolu'nun iç kısımlarında yaşayan bir bozkır hayvanıdır. Engebeli ve dağlık arazileri seven kıl keçileri Anadolu'nun her yerinde yaşayabilir. Ankara Vilayetinin kuzeyindeki ormanlık alanlarda genellikle kıl keçisi yetiştirilse de diğer bölgelerinde tiftik keçileri yetiştirilmektedir. 30-45 kg ağırlığında ve gövde yüksekliği 50-60 cm olan tiftik keçisi gelişimini 2,5 yılda tamamlar, diğer keçilere göre daha küçük ve narin yapılıdır (Sincer, 1963, s. 11). Kıl keçisinden 3-4 ay boyunca toplamda 40-50 kilo süt alınabilirken tiftik keçisinin sütü sadece yavrusunu beslemeye yetecek kadar olur ve ana keçinin sütü sağılmayarak yavru keçiye bırakılır (Tamur, 2003, s. 5).

Tiftik keçilerinin bedeni ince, sık ve yumuşak kıllarla kaplıdır. Tiftik adı verilen bu kıllar, göz alıcı parlaklıkta uzun ve kıvrımlı demetler oluşturur. Hayvanın derisini kaplayan ince yağ tabakası, tiftiğe kayganlık ve yumuşaklık duygusu verir. Keçinin tiftiği yılda ortalama 20-30 cm kadar uzar ve genellikle yılda bir defa kesilir (Tamur, 2003, 7). Bir tiftik keçisinden devamlı olarak 5 yıl tiftik alınır. Bu yaştan sonra hayvanın tüyleri canlılığını kaybetmeye, sıklığı azalmaya ve tiftiği bozulmaya başlar. Bir tiftik keçisi 8-10 yıl yaşar (Üstar, 1940, s. 113).

Keçiler yılda bir defa Nisan sonu veya Mayıs başında kırkılır. Keçinin türüne göre kıl keçisinden 1 kilo kıl, tiftik keçisinden 1,5 ila 3 kilo arasında tiftik alınır (Müftüoğlu, 12). Tiftik verimini artırmak ve kaliteli bir tiftik elde etmek için iyi bir seleksiyon ve bilinçli yetiştirme şarttır. Ankara yakınlarındaki keçilerde tiftik verimi 1 yaşındaki erkek ve dişilerde birbirine yakın olmasına karşın, keçinin yaşı ilerledikçe fark artmaya başlar. Türün ıslahı ile ilişkili olarak bir keçi kırkıldığında alınan tiftiğin uzunluğu 1930'lardan 1960'lara gelindiğinde 2 cm azalmıştır. 30 yılda bu kayıp keçi başına yaklaşık 240 gr ve 4.000 keçide de yaklaşık olarak 1 tona eşittir (Müftüoğlu, 8). Tiftik keçilerinden verim alabilmek için, türün ıslahının iyi damızlık seçimiyle yapılması gerekir. Bu nedenle sürü sahiplerinin türün ıslahını yapacak temel bilgiye sahip olması gerekir. Keçiler yaşlandıkça verdikleri tiftik kalınlaşır ve yaklaşık beş yılın sonunda bir keçinin tiftik yönünden iktisadi değeri kaybolur.

Tiftik genellikle akarsu kenarlarında temizlendiği için, 100 kg ham tiftik yıkandığında, yaklaşık 15 kg kadar fire verir (Utkanlar ve İmeryüz, 1964, s. 19). Ham tiftik yıkandıktan sonra balyalanmaktadır. Balya ölçüsü sabit bir birim olmayıp, tiftiğin gönderileceği yere nakliye nasıl yapılacaksa ona göre belirlenir. Katır için hazırlanan balyalar 70-80 okka iken, deve için hazırlanan balyalar en az 100 okka olur. Ulaşımında ve

taşımada yaşanan iyileşmelerle 19.yy'ın son çeyreğinde 1 balya tiftiğin 120 kg olacağı tahmin edilmektedir.

2. Tiftik Ürünlerinin Pazardaki Değişimi

Keçilerden elde edilen ham tiftikle başlayan kumaş üretim sürecinin tamamı, Ankara'da gerçekleştikten sonra boyanarak tüccarlar tarafından satın alınıyordu. Ham tiftikten yapılan iplikler için de tek pazar Ankara'dır. Tiftikten dokunan sof kumaşının üretildiği ve dünyaya ihraç edildiği yer olarak tarih boyunca Ankara kasabası öne çıkmaktadır. Ankara, 15.yy'dan itibaren tiftik keçisinin yününden eğirilen iplikle dokunan sof üretimi gibi belli bir üründe uzmanlaşmış üretim yapan ve bu ürünün dünyaya satıldığı merkez niteliğini kazanmış bir şehir olarak kayıtlara geçmiştir (Webb Yıldırım, 2011, s. 1). Bir liman şehri olmamasına rağmen, dünya piyasasına doğrudan mal gönderen önemli bir şehir olmuştur (Kaynar, 2020, s. 190).

17.yy'ın ortalarından itibaren bu akışta değişme başlamıştır. Özellikle İngiltere'de yünlü dokumacılığın gelişme süreci ile yeni hammaddeleri tekstil sanayiinde kullanarak üretimi çeşitlendirme isteği; Anadolu'dan tiftiği hammadde (önceleri iplik) olarak alınıp İngiltere'de işlenerek kumaşa dönüştürüldüğü yeni bir sürece girilmiştir. 17.yy'ın ortalarına kadar ham tiftikten yapılan iplikler, Ankara'daki sofçular tarafından kumaşa çevrilip ihraç edilmekteydi. Bu tarihten sonra yabancı tüccarlar kumaş yerine ipliği Ankara'dan alarak, kumaşı kendi ülkelerindeki ucuz işgücüne dokutmaya başlamışlardır.

Ticarete konu olan maddenin mamul maldan hammaddeye doğru değişimi, 18.yy. boyunca Ankara'da sof üretiminin de azalması anlamına gelmiştir. Ticaretin değiştirdiği niteliğe uyumlu olarak, yarı mamul mal olan tiftik ipliğinin ticareti gelişme göstermiştir. Daha önce tiftikten yapılan kumaşı pazarlayan Ankara, tiftiğini yarı mamul durumda, yani iplik olarak ihraç etmeye başlamıştır. 19.yy. başlarında Ankara'da işlenen tiftiğin hacmi, bir yüzyıl öncesinin yarısına kadar inmiştir.

19. yüzyıl ortalarına kadar Ankara'da tiftik sanayii tümüyle ortadan kalkarken, doğrudan köylülerden alınan ham tiftik ihraç edilir olmuştur. Yurtdışına kumaş ya da iplik satışı bitmiştir. Resmi kayıtlarda tiftiğin ham olarak işlenmeden ihracı ilk kez 1820 yılında yapılmıştır (Tamur, 2003, 103). 19.yy. boyunca kumaş dokuyan tezgahlar boş kalmaya ve özellikle Ankara şehir merkezinde tiftiğin ileri bağlantıları işlevsizleşmeye başlamıştır. Daha önceki dönemlerde de ham tiftiğin, üretimin boyutuna göre, ticaretine izin verildiği yıllar olsa da artık temel ihraç malı işlenmemiş ham tiftik olmuştur (Tamur, 2003, 193).

3. Ankara'da Tarımsal Değişimde Tiftiğin Konumu

19.yy'ın son çeyreğinde Ankara Vilayetinde yaklaşık 2,5 milyon tiftik keçisi yaşadığı tahmin edilmektedir. 1874-1875 yıllarında yaşanan ağır kış ve sonrasındaki kuraklık nedeniyle tiftik keçilerinin mevcudu önemli oranda azalmıştır. Telef olan tiftik keçileri, Ankara'nın tiftik ürünlerinin ticaretini yarı yarıya düşürmüştür. 1877'de yapılan hayvan sayımında 1.692.477 tiftik keçisi olduğu görülmüştür. Ankara'da 1880'lerin sonlarından 1900'lerin ilk yıllarına kadar kır-kent ilişkisini tiftik keçisi yoğunluğundaki değişimler üzerinden anlamaya yönelik yeni bakış açıları sunmaya çalışan Çelik'in makalesi (2018) 1889-1905 yılları arasında tiftik keçisi ekonomisinde hayati bir değişiklik olup olmadığını sorgulamaktadır. Teorik çerçevesi güçlü olan çalışmada tutarlılık problemi olan Salmelerde yer alan sayılar veri olarak kullanılmıştır. Bu çalışmada konsolos raporlarındaki veriler kullanılmış, Ankara Vilayet Salmelerinin verilerine yer verilmemiştir.

Ankara'daki tiftiğin tek alıcısı uzun yıllar Birleşik Krallık olmuştur. 1882-83'te 44.527 balya (5.343 ton) olan ihracatın tamamı, 1883-84'te 37.345 balya (4.481 ton) ihracatın tamamı ve 1884-85'te 53.568 balya (6.428 ton) ihracatın tamamı Birleşik Krallığa yapılmıştır. 1884 yılına kadar ihraç edilen tiftiğin hepsini Birleşik Krallık'taki Bradfordlu

tüccarlar alırken, bu tarihten sonra Amerika ve Rusya da piyasaya alıcı olarak girmiştir. 1886 yılında 12 bin balya ABD'ye ve yaklaşık 2 bin balya Rusya'ya ihraç edilmiştir (TNA, A&P, 1887). 1890 ve 1891 yıllarında ihraç edilen tiftik miktarı artsa da parasal değeri aynı kalmıştır. 1891'de ürün çok iyi olduğu için toplanan aşar 300 bin l'den 400 bin l'e çıkmıştır (TNA, A&P, 1892). İhraç edilen tiftik miktarı artsa bile, parasal değerinde bir artış olmamıştır.

1892'de demiryolunun Ankara'ya gelişi, Ankara'nın ihracat yapısını da değiştirmiştir. Kıtık ve doğal afetlerin yaşandığı yıllar hariç, Ankara'dan yapılan ihracatın yarısı ve bazen daha fazlası tiftik olmuştur. Tiftik keçileri soğuğa karşı aşırı duyarlı olduğu için, kışın hafif geçtiği yıllarda tiftik üretimi artarken ihracattaki payı da artmaktadır, ancak kış ağır geçtiğinde keçiler telef olmaktadır. 1890 yılındaki olumsuz hava koşullarının etkisi ile 1892 yılında tiftik ihracatı biraz düşmüştür (TNA, A&P, 1893). Piyasaya çıkan tiftiğin azalması, fiyatın artması ve ihracatın değerlenmesine neden olmuştur.

Piyasaya yeni alıcılar girse bile Birleşik Krallığa, Ankara merkezinin, Sivrihisar, Beypazarı, Nallıhan ve Keskin'in tiftiği gönderilmektedir (TNA, A&P, 1894). 1894 yılında mart ayında Ankara'dan ihraç edilen tiftik 1.625 ton olmak üzere, 1893 ile aynı miktardadır ve değeri yaklaşık 180 bin l'dir (TNA, A&P, 1895). Aynı yılın temmuz ayında hazırlanan "Ankara Vilayetinde Tarımın Durumu üzerine Rapor"da Meşhur Ankara keçisinden üretilen tiftiğin yıllık 1.524 ton ve değerinin 200 bin l olduğu belirtilmektedir (TNA, A&P, 1895). 1893 ve 1894 yılları için iki ayrı raporda aynı olmasa da birbirine yakın rakamlar olduğu görülmektedir.

1895'te ABD'de halı yapımında tiftik kullanılmaya başlanınca, tiftiğin talebi ve fiyatı kısa süreliğine artarak bir yıl öncesine göre neredeyse iki katı fiyata 1.225 ton tiftik satılmıştır. Fiyattaki bu artış elde edilen karı arttırmış olsa da fiyat değişimini ilerleyen yıllarda sert düşüşler takip etmiştir (TNA, A&P, 1897).

Ankara'nın en önemli ihraç ürünü tiftik, 1892 yılının son günü Ankara'ya demiryolunun gelişinden sonra yerini buğday ve canlı hayvana bırakmaya başlamıştır. 1896 yılında Ankara'nın başlıca ihraç ürünleri arasında tiftik ikinci sıraya düşmüştür. Ankara'nın ihracatının azalmasında, İngilizlerin Güney Afrika'dan piyasaya sürmeye başladıkları tiftiğin olumsuz rolü bulunmaktadır. 1897 yılında 1.814 tondan az olmayan veya ortalama yıllık üretimlerinden 318 ton daha fazla tiftik piyasaya sürülmüştür. Dolayısıyla piyasa fiyatı düşük olduğu için karlılığı da azalmıştır. Bir yandan Ankara'da üretilen ve satılan hububat artarken, bir yandan da Güney Afrika tiftiğinin dünya piyasasına arzı; Ankara'nın tiftik ihracatını daraltmaya başlamıştır.

Tiftik piyasasında fiyatlar düşmeye başlayınca, 1897 yılında Ankara'da geçen yıldan kalan büyük tiftik stoku olduğu görülmüştür. Tüccarlar fiyatların iyileşeceğini düşünerek ellerindeki malları stoklamışlar ve piyasaya sürmemişlerdir. Ankara Vilayeti'nin en önemli dış ticaret ürünü tiftik olsa da, geçmiş yıllardaki gibi yüksek karlar bırakmamaktadır. Dünyaya tiftik arz eden yeni merkezlerin ortaya çıkışı, Ankara'nın tekeline sarsmaya başlamıştır. Dokuma sanayiindeki makineleşme, tiftik talebini azaltmaya başlamış, tiftik fiyatları uzun vadede düşme sürecine girmiştir. Bu dönüşümle, tiftik sektörünün karlılığı da azalma eğilimine girmiştir.

1896 yılından itibaren Konya'dan Eskişehir üzerinden İstanbul'a demiryolu hattı faaliyete geçmiş ve Konya'daki mallar İstanbul pazarına doğrudan taşınmaya başlamıştır. Konya tiftiği 1897 yılında Ankara'ya uğramadan doğrudan demiryolu üzerinden İstanbul'a gitmiştir. Konya'da üretilen beyaz tiftiğin kalitesi, Ankara'daki tiftiğin kalitesinden daha düşük olmasına rağmen 33.000 l değerindeki 37 ton tiftik İstanbul'a gitmiştir (TNA, A&P, 1897). Mikttardan bağımsız olarak, Konya'nın tiftiğini İstanbul'a göndermeye başlaması, Ankara'nın tiftik tekelinin yurtiçinde de kırılmaya başlaması demektir. Türkiye piyasasında, yurtdışına satılmak üzere tek bir merkezden tiftik sürülmesi devri bitmiştir. Ankara ile Konya'da üretilen benzer hatta aynı mallar için piyasanın daralması anlamına gelen bu ulaşım etkisinin Ankara'nın İstanbul ticareti içindeki daralmasında ciddi payı olmuştur.

1898 yılında 283.000 l değerinde 2.082 ton tiftik Ankara'dan ihraç edilmiştir. Fiyatlar geçen yıllara aynı düzeydedir. Özellikle sermayesi az olan satıcılar, bu düşüşlerden büyük zarar gördükleri için şikâyet etmiştir. Büyük sermayeli tüccarlar, depolarında stok yapabildikleri için, fiyat değişimlerinden çok az etkilendikleri görülmektedir. Sektördeki tüccarların fiyat değişimlerinden nasıl etkilendiklerini belirlemek imkansızdır. Yerli tüccarların; piyasada fiyat oluşurken Avrupa piyasalarındaki hareketlilikleri erkenden öğrenebiliyor olmaları; tiftik ticaretini spekülasyona açmaktadır (TNA, A&P, 1898). Fiyatın piyasada dalgalı seyri, tüccarlar açısından tiftik ticaretini karlı olmaktan çıkarmaya başladığı görülmektedir. Aynı durum tiftik keçisi yetiştiricisi köylüler için de geçerlidir. Fiyatın dalgalanması, uzun dönemde keçi yetiştiricisi sürü sahiplerini olumsuz etkilemiştir. Keçilerin tiftiğinden başka satacak bir ürünü olmayan köylüleri, geçimlik üretim yapabilecekleri yeni faaliyetlerin arayışına itmiştir.

Tiftik keçisi Ankara, Kastamonu, Bursa, Yozgat, Konya ve Sivas vilayetleri içinde 155.400 - 207.200 km² alanda yetiştirilebilmektedir (TNA, A&P, 1899). Konsolos raporlarındaki bu sayı biraz abartılı da olsa Anadolu'nun yaklaşık beşte biri genişliğinde bir alanda tiftik keçisi yetiştirilebilmektedir. 1899'da ihraç edilen miktar, önceki yıllara göre ortalamanın üzerinde gerçekleşmiştir. 1900 yılının ilk yarısında yüksek olan fiyatlar, yılın ikinci yarısında %20 oranında düşmüştür. Yıl içinde oluşan bu düşüşün yükü İstanbul'daki aracılar kalmıştır. Köylüler tiftiği yılın başındaki iyi fiyattan bir defada sattığı için, piyasadaki fiyat değişiminden etkilenmemektedir. Bu değişimi aracılar köylülere, bir yıl sonra yansıtacaklarından, sonraki yıl köylüler açısından felaketle geçer. Dünya piyasasında ise Cape'den İngiltere'ye gelen tiftik miktarı artmasına rağmen, Güney Afrika'daki savaş, 1901'den itibaren Türkiye'nin lehine piyasayı olumlu etkilemeye başlamıştır (TNA, A&P, 1901). Üç yıl süren ve 1902'de biten savaş sonunda Güney Afrika, Birleşik Krallığın tam sömürgesi olmuştur. Savaşın sürdüğü üç yıl boyunca tiftik keçilerinin yayıldığı geniş otlaklar ve yetiştiriciler savaştan önemli oranda etkilenmiştir.

1901 yılında 5.040 ton tiftik ihraç edilmiştir. Yılın ilk yarısında hem talep hem de fiyatlar düşük bir düzeyde kalmış; Ankara'daki tüccarların yaptığı spekülasyonlara Bradford'daki tüccarların karşılık vermemesi sonucunda, fiyatlar yılın sonuna kadar kademeli olarak düşmüştür. Ankara'daki tüccarların spekülasyon yapmasının nedeni, piyasa fiyatını düşük bulmalarıdır. Ayrıca depolarındaki stoklar dış talep için yetersizdir. Dolayısıyla Güney Afrika'dan düşük fiyatla satılan ve stok sorunu olmayan tiftiğin Bradford'dan alındığını görmekteyiz. 1899 yılından itibaren Birleşik Krallığın Güney Afrika'dan aldığı tiftiğin arttığı, Ankara'dan aldığı tiftiğin azalmaya başladığı görülmektedir. 1901 yılında, tiftik ticaretinde bir başka eşik daha aşılmış olacak ve Türkiye'den Birleşik Krallığa satılan tiftik, Güney Afrika'dan satılan tiftiğin altında kalacaktır (TNA, A&P, 1902). Güney Afrika'da süren savaşa rağmen yaşanan bu gelişme, 2. Boer Savaşı bittiğinde tiftik üretiminin artacağı ve dünya piyasasının tiftiği istediği fiyattan ve istediği miktarda buradan alabileceği açıktır.

Tiftik ticaretinin hacmi 1905 yılında da düşmeye devam etmiştir. 1907'de dış talebin azalmaya devam etmesi ile tiftiğin fiyatı da düşmeye devam etmiştir (TNA, A&P, 1907). 1908 yılında İstanbul'dan tiftik ihracı yaklaşık 4.200 ton gibi düşük bir düzeyde gerçekleşmiştir (TNA, A&P, 1909). Sert geçen kış mevsiminde koyun, keçi ve sığırlar telef olmuş ve tiftiğin hem kalitesi hem de miktarı olumsuz etkilenmiştir. Keçi mevcudunun yaklaşık %30-40 kadarının telef olması nedeniyle ihraç edilen tiftik miktarı ortalamanın altına düşmüştür. Raporun Konya kısmında, Konya'da da kötü bir yıl olduğu için Konya'dan İngiltere'ye gönderilen tiftiğin geçen yıla göre %40 oranında azaldığı belirtilmiştir. 1909'daki tiftik ihracatı 6.600 ton olmuştur. Önceki yıla göre artışın nedeni, yılın ikinci yarısındaki büyük alımlarla geçen yıla göre stokta daha az mal bırakılmasıdır (TNA, A&P, 1910). 1910 yılında, 1907 ve 1908 kışlarındaki kötü hava sonucunda telef olan hayvanların etkisi görülmeye devam etmiştir. Tiftik üretimi az olmuş ve ihracat düşük bir düzeyde kalmıştır. Tüccar, tiftik ticaretini karlı hale getirebilmek için hava

muhalefetine rağmen stok yapabilmektedir. Piyasaya yapılan bu müdahaleler ile sermayesi az olan tüccarların piyasadan çekildiği görülmüştür.

1914 tarihli rapor, İngiliz Konsoloslarının yazdığı son ticaret raporudur. 1 Ocak 1913'te İstanbul'da 2.280 ton ve Anadolu'da 720 ton tiftik olduğu belirtilmektedir. Stoklara yeni yılda 6.780 ton tiftik eklenmiştir. Bunun 6.600 tonu ihraç edilince; İstanbul'da ve iç kesimlerde 1914 yılına toplam 3.180 ton mevcut stok ile girilmiştir. Stok kalitesi 1912 yılı tiftik kalitesi ile aynı iken, miktarı daha fazladır (TNA, A&P, 1914).

1897, 1898, 1899 ve 1900 yıllarında ihraç edilen miktarın yüksek olduğu, bu yılların öne çıkmasında ise Afrika'daki Boer Savaşı'nın rolü olduğu gözlenmektedir. Bazı yıllarda stoklardan yapılan ilave satışlar olsa da 1900 yılından itibaren rakamlardaki düzenli azalma dikkat çekmektedir. İmparatorluğun genelinde Celal Aybar'ın hazırladığı istatistiklerde 1878-1913 yılları arasında Anadolu'dan yapılan tiftik ihracatının 2.568 ton ile 5.883 ton arasında değiştiği görülmektedir (Aybar, 1932, 63).

4. Tiftik Keçilerinin Dünyaya Yayılmaya Başlaması

Tiftik keçilerinin Anadolu dışında yetiştirilmeye başlaması 19.yy'ın ilk yarısında başlamış; bu süreçte Amerika ve Güney Afrika iki ana merkez olarak öne çıkmıştır. Bu merkezlerde tiftik keçisinden önce Kaşmir keçileri tercih edilmiş ve Himalaya Dağları'ndan getirilen keçilerle yerli türler ıslah edilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde Kaşmir ve tiftik keçileri birbirleri ile karıştırılmakta; hatta aynı türün başka bölgelerde yaşayan hayvanları oldukları düşünülmektedir. 1848'de Amerika Birleşik Devletleri'ne Ankara'dan getirilen tiftik keçileri uzun süre Kaşmir keçileri olarak bilinmiştir (Cronwright-Schreiner, 1898, s. 166).

Güney Afrika'ya tiftik keçileri ilk defa 1838 yılında Albay Henderson'un yaptığı ihracatla gitmiştir (Bailey, 1905, 22). Bu ilk ihracatta Türkiye'den 12 teke ve 1 dişi keçi Güney Afrika'ya yola çıkmış, erkek keçiler kısırlaştırılmış olsa da, dişi keçi yolda bir erkek keçi doğurmuş ve uzun yolculuk sonucunda hayatta kalanlar yıllarca Afrika'da yerli boer cinsi keçilerle çiftleştirilmiştir (Abidin, 1932, ss. 102-103). İkinci ihracat 1856'da yapılmış ve Ankara'dan 30 keçi götürülmüştür. Üçüncü ithalat 1857'de Sir Titus Salt tarafından yapılmıştır (Bailey, 1905, s. 22).

Amerika kıtasına Ankara'dan tiftik keçilerinin ilk gidişi 1849 yılıdır (Bailey, 1905, 11). Sultan Abdülmecit, ABD Başkanı James K. Polk'tan Türkiye'ye pamuktan anlayan bir uzman göndermesini ister. Bu görev Güney Carolina'dan Dr. James B. Davis'e verilir. Çalışmalarına karşılık Amerika'ya dönüşünde dokuz hayvan hediye edilir. Bu keçiler uzun yıllar Amerika'da Kaşmir keçileri sanılmıştır. Bu ilk ihracattan sonra Amerika'ya yapılan ihracatın en önemlisi Chenery'nin 26 Mart 1861'de İstanbul'dan gemiyle yaptığıdır. Bu sevkiyatta kaç keçinin satıldığı bilinmemektedir. İlerleyen yıllarda Anadolu'dan çok sayıda sürü Amerika'ya satılmaya devam etmiştir.

1840lı yıllarda Anadolu dışında da tiftik keçileri tiftik ürünleri için iktisadi olarak yetiştirilmeye başlanmıştır. Güney Afrika'ya 1880'li yıllara kadar canlı hayvan ihraç edilmeye devam etmiş ve yabancıların damızlık teke talebi daha da artarak sürmüştür. Avusturalya 1856'da ilk Tiftik keçisi alımını yapmış ama endüstri çok fazla büyümemiştir. Kanada, Meksika, Alaska ve Pasifik Okyanusu'ndaki çeşitli adalar da az da olsa tiftik keçisi yetiştirilmeye başlanmıştır (Bailey, 1905, 25). Bu ilk dönemde ihracata konu olan keçi sayısının, gemiyle yapılacak uzun yolculukların çilesi de düşünülerek, çok sayıda olmadığı tahmin edilmektedir. İyi bir damızlıkla yerli keçilerin sürekli melezlendiğini belirtmek gerekir. Hem Amerika'da hem de Güney Amerika'da sürülerle ilgili ve sürülerini iyi cins keçilerle ıslah etmek isteyen çok sayıda sürü sahibi bulunmaktadır. 19.yy'ın son çeyreğinde miktar önemli olmasa da, Güney Afrika'dan Amerika'ya ve Amerika'dan Güney Afrika'ya tiftik keçisi ithalatı yapılmaya başlanmıştır.

5. Tiftiğin Anadolu'da İktisadi Önemini Kaybedişi

İmparatorluğun ihraç yasakları ile yerli üreticinin rekabet gücünün korunmaya çalışılmasına yönelik izlenen değişken politikaları üzerine Tan'ın (2014) makalesi literatürü oluşturan en önemli eserlerden biridir. Bu eserde keçilerin yurtdışına satışının çeşitli zamanlarda nasıl yasaklandığı ve serbest bırakıldığı incelenmektedir. 19.yüzyılın sonunda damızlık keçilerin ihraç yasakları kadar, kırsaldaki hayvancılık faaliyetlerini olumsuz etkileyen bir başka sorun da canlı hayvan hırsızlığıdır. Ankara'nın kuzeyinde yer alan Kastamonu Vilayeti'nde artan hayvan hırsızlığının nedenleri ve suçun yaygınlaşmasının dinamiklerini inceleyen Dölek Sever'in makalesi (2021), bu konuda literatüre yapılmış ilk katkılardan biridir. Hayvan hırsızlığının en yaygın görüldüğü Kastamonu'da, keçilerin yurtdışına izinsiz satılmasının hayatın akışına uygun olduğu düşünülebilir.

Keçilerin Anadolu dışına canlı götürülmemesi için alınan ilk önlemin 1881 yılında ilan edilen *ihraç yasağı* kararı olduğu, tartışmasız olarak bütün kaynaklarda Tamur'un kitabına dayanarak kabul edilmektedir (Tamur, 2003, 148). Bu kabulün arşivlerde kaynağını bulamasak da tiftik literatürü genellikle bu bilgiyi aynen tekrarlamaktadır (Kaynar, 2020, 183). 1881 yılında keçi ihracı yasağının uygulamaya konmasının ardından İngiliz hükümeti Eylül ayında konsolosluk aracılığıyla yasağın kaldırılması talebinde bulunmuştur (Tan, 2014). Yasak kalkmamış ama 1882'de padişah iradesi ile İngilizler bu yasağı delerek damızlık keçi temin etmişlerdir (Abidin, 1932, 52). Daha sonraki süreçte ihraç yasakları ile ilgili yeni yasaklamalar da çıkarılarak devletin bu konudaki kararlılığı gösterilmeye çalışılmıştır. Oysa konulan yasaklar tam uygulanmamış, kısa süre içinde çıkarılan padişah iradeleri ile delinmiş ya da limanlardaki görevliler kaçakçılığa göz yummuştur.

Tiftik mahsulünün durumu hakkında ilk kapsamlı raporu Ziraat Baş Müfettişi Aram Efendi 1882 tarihinde hazırlamıştır. Rapora göre son 30 yıldır Anadolu'dan götürülen keçilerin Afrika'daki Ümit Burnu'nda yerli keçilerle çoğaltılması sonucunda yurtdışında daha iyi tekeler yetiştirilmiş, tiftik ürünlerinin değerinin düşmesine neden olan bu durumun Ankara'dan damızlık keçilerin ihracının önlenmesi ve Ankara'da türün ıslahı için çiftlik kurulması yoluyla düzeltilebileceği yazılmıştır (BOA, A)MKT.MHM 727/6, 1882). Afrika'daki yerli sürüleri tiftiğe dönüştürmek isteyen yetiştiricilerin, iyi ıslah bilgileri ile mevcut sürülerini ıslah edebilmeleri, ihraç yasağı konulsa da Anadolu'dan yapılacak kaçakçılığı teşvik etmiştir. Aram Efendi'ye göre tiftik fiyatının düşmesinin sebebi Ümit Burnu'nda ilerleyen, Anadolu'daki üretimle rekabet eden gelişmeler değildir. Sorunun kaynağı tiftik piyasasının vergilendirilmesinde; hayvanlardan alınan ağnam vergisinin Nisan ayında köylünün elinde para yokken toplanması nedeniyle, köylülerin tüccara tiftiği daha düşük ücretten erkenden satarak ya da faizle borç alarak vergiyi ödemeye çalışmasındadır. Hayvanları telef olmaktan korumak ve tüccarın gelirini artırması için Aram Efendi'nin önerileri arasında Ankara yakınlarında çoban mektebi açılması bulunmaktadır (Kaynar, 2020, 177). Bu öneriye uygun bir mektebin Ankara'da açılması için arazilerin alınarak bina temelini atılması Mayıs 1895 tarihinde gerçekleşmiştir (BOA, Y.PRK.OMZ 1/87, 1895).

1880'li yılların başında Ümit Burnu'nda toplamı 1.000.000'a ulaşan keçi ve damızlık vasfı yüksek tekeler elde edilmiştir. 1895 yılında hazırlanan Ankara'nın Tarım ve Ticareti Üzerine Rapora göre son 3 yıldır tiftik keçisi ihracatının yasaklandığı yazmaktadır. Ancak yasak 1894 yılında bir kere delinmiş ve Ümit Burnu'na 200 keçi gönderilmiştir (TNA, A&P, 1896). Ankara Valisi Mehmed Memduh'un 1895 yılında yazdığı belgede, tiftik fiyatındaki düşüşün Güney Afrika'daki keçi yetiştiriciliği gelişmesi ve Anadolu'dan keçi ihracının yasaklanması arasında ilişki kurmaktadır. Tiftiğin kıyyesi eskiden 50 kuruş iken, 1890ların başında 10-12 kuruşa kadar gerilemiştir. Anadolu'dan damızlık teke ihracı, Ümit Burnu'nda tiftik keçisi yetiştirilmesinin başarılı olması nedeniyle yasaklanmıştır. Keçi ihracının yasaklanması ile tiftik fiyatının 28-30 kuruşa kadar yükseldiği gözlenmiştir. Ümit Burnu'ndaki yetiştiriciler kendi sürülerinin devamlılığını sağlamak ve damızlıklarını takviye etmek için Ankara'dan damızlık keçi ihracına izin

istemektedirler. Valinin hazırladığı belgede buna izin verilirse tiftik fiyatının eskisi gibi düşeceği ve buna asla izin verilmemesi gerektiği yazılıdır. Ankaralı tüccarlar tiftiğin fiyatının tekrar düşmemesi için, tiftik keçileri Ankara dışındaki diğer vilayetlerde de yetiştirildiğinden, iskelesi olan şehirlerde kayıtlar düzenli tutulmalı ve Ankara dışındaki vilayetlerde de önlemler alınarak keçi ihracı kesinlikle yasaklanmasını istemektedirler. (BOA, Y.MTV 126/74, 1895). Tiftik keçisi ürünlerinin ticaretinin merkezi Ankara olduğu için, yasaklama kararları Ankara üzerinden uygulanmaya çalışılmakta; tiftik keçisi yetiştiriciliği Ankara Vilayeti'nin sınırlarından daha geniş bir alanda yapıldığı için tiftik fiyatlarının düşmemesi için canlı hayvan ihracının denetiminin Ankara dışındaki büyük bir alanda da yapılması gerekmektedir. Ankara'ya uzak limanlarda canlı hayvan kaçakçılığının önlenmesine yönelik bilgilendirme yapılamaması, damızlıkların yurtdışına çıkışını kolaylaştırmaktadır.

Kaçakçılığın yapıldığı yerlerden birisi Kastamonu'daki İnebolu İskelesidir. Buradaki kaçakçılık girişimlerine karşı; Kastamonu valiliğinin ihbarında açıkça dile getirdiği gibi kaçakçılığın önlenmesi için tiftik keçilerinin yurt içinde her türlü sevkiyatının yasaklanması gerekmektedir (BOA, ŞD 574/29, 1884). Anadolu'nun saf tiftik keçisi ırkının korunması ve yerli tüccarın rekabet gücünün artırılmasında ihraç yasağı, en önemli tedbir olarak görülmüştür.

1889 yılında ticaretin geliştirilmesi ve serbesti esası doğrultusunda 12 Mayıs 1889 tarihli irade ile ihraç yasakları kaldırılmıştır (BOA, İ.MMS 104/4448, 1889). Canlı keçi ihracının serbest bırakılması kısa sürmüş ve Ankara Vilayeti İdare Meclisi'nin itirazı ile damızlık keçi ihracı yeniden yasaklanmıştır (BOA, DH.MKT 1659/81, 18898). 1899 sevkiyatı Getheral'ın resmi kayıtlara geçmiş olan son sevkiyatıdır.

İlerleyen dönemlerde istisnai durumlar için özel ihraç izinleri verilmiştir. İngiliz tacir George Getheral'ın 1895-1900 yılları arasında gerçekleştirdiği sevkiyatlar bu şekilde istisnai izinler ile yapılmıştır. Yerel tüccarlar aracılığıyla aldığı izinlerde belirtilenden daha fazla keçiyi limanlara taşıyan Getheral, 1895 yılında 500 keçi taşımak için Osmanlı hükümetinden izin almak için girişimlerde bulunmuştur. Bu talep Meclisi Vükelanın onayı ile kabul olunmuşsa da uygulamanın istisna teşkil etmesi esas alınmış ve ilgili irade ile tiftik keçilerinin bu tarihten sonra yapılacak her türlü ihracatı yasaklanmıştır (BOA, DH.MKT 380/31, 1895).

15 Mayıs 1902'de tiftik keçisi ihracı bir kez daha kesin olarak yasaklanmıştır (BOA, DH. MKT 504/30, 1902). Bu tarihten sonra canlı hayvanın ülke dışına gönderilmesine resmi izin verilmemiştir. Ancak üst düzey girişimlerle özel izinler alınmaya devam edildiği, ya da en azından izin girişimlerinde bulunulduğu görülmektedir. Bu girişimlere örnek olarak Avusturya Hükümeti'nce Ankara'dan satın alınmak istenilen yavruları ile 50 baş tiftik keçisinin istisna olarak izin verilmesi Hariciye Nezaretinden istenmiştir (BOA, DH.MKT 2909/3, 1909). Ahmet Şerif, Tanin Gazetesi'ne Anadolu'dan yazdığı mektuplarda, Ankara'daki tiftik ticaretinden bahseder. 1909 yılının aralık ayında Ankara'nın Nallıhan Kazasından yazdığı mektupta tiftik ticaretinden bahsetmesinin nedeni, belli sayıda canlı hayvanın yurtdışına gönderilmesine yönelik alınan bir haberdir (Şerif, 1999, 89). Nallıhan'da, elli keçi yavrusunun Avusturya'ya gönderileceği haberinin yöredeki insanlar üzerinde bıraktığı olumsuz etkiyi gözler. Henüz keçiler gönderilmeden, sadece hükümetin buna izin vereceği bilgisinin yayılması, tiftik fiyatlarının düşmesine katkı yapacağına halk tarafından farkında olduğunu yazar. Ankaralılar arasında huzursuzluk yaratan bu sevkiyat, Temmuz 1908'de Avusturya Macaristan Hükümetinin tiftik keçisi yetiştirmek için bir defalığına ihraç yasağının delinerek 10 dişi ve 40 erkek keçinin İstanbul üzerinden getirilmesini istediği sevkiyat olmalıdır (BOA, Y..PRK.EŞA 52 / 86, 1908). Padişah iradesinin çıkmasının Temmuz 1908'den Aralık 1909'a kadar bir yıldan uzun sürmesi, ihraç yasağının eskisi gibi kolayca esnetilip delinemediğine işaret etmektedir.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Ankara Valisinin hazırladığı bir raporda tiftik ticaretinin yaklaşık 40 yıldır önlenemeyen gerilemesine dair önemli gözlemler not edilmekte ve ileriye dönük politika uyarıları yapılmaktadır (BOA, DH.ID 80/4, 1913).

Ankara Valisi Mehmed Hulusi Bey'in 1913 yılının ağustos ayında hazırladığı "Ümran ve Terakki Programı"nda, ticarete geri kalan Ankara'nın dokuma sanayisinde önemli bir hammadde olan tiftik üreticiliğinden en karlı şekilde yararlanması için, tiftik keçisini korumaya alacak önlemlerin araştırılması ve uygulanması ile sanayileşmeye yönelik adımların atılması gerektiğine dair öneriler yer almaktadır. 1870'lerin sonunda tiftiğin fiyatı okka başına 50 kuruş iken düzenli bir şekilde azalarak 1913 yılı sonunda 15 kuruş civarına inmiştir. Fiyattaki düşüşün nedenleri dört ana başlıkta açıklanmaktadır. Rapordan hareketle bu nedenler şöyle özetlenebilir: Birincisi İngilizlerin Güney Afrika'da tiftik keçisi yetiştirmeleri sonucu piyasaya ihtiyaçtan fazla tiftik sevk edilmektedir. İkincisi, dokuma sanayisinde makine kullanılmaya başlanılmış ve tiftik telleri makinelerde dayanıksızlık gösterdiği için, makinelerde hammadde olarak tiftik tercih edilmemeye başlanmıştır. Üçüncüsü, moda değişmekte ve kitlemel tüketim yaygınlaşmaktadır; kumaşların zarafet, renk ve dokuması ile elbiselerin biçimine bakılmadan halk ucuz ve dayanıksız kumaşlara yönelmektedir. Dördüncü olarak, tiftik keçilerinin düzgün beslenip bakılmaması nedeniyle istenilen kalitede iyi tiftik yetiştirilememektedir.

19.yy'ın ikinci yarısına kadar tiftik keçilerinin Anadolu'dan yurtdışına satışında hiçbir engel olmadığı için, Ankara'dan çok sayıda keçi farklı zamanlarda Ümit Burnu'nda tiftik keçisi yetiştirilmek üzere İngilizlere satılmıştır. Pazara yeni bir üretim yeri girdiği için Anadolu tiftiğinin fiyatı düşmeye başlayınca, yurtdışına tiftik keçisi ihracını hükümet yasaklamıştır. Bu ilk denemelerde Ümit Burnu'ndaki tiftik keçilerinin verimi düşük kalacak ve önemli miktarda tiftik üretilemeyecektir. Ancak, Afrika'da tiftik ticaretinin yayılış hızına bakıldığında her sene Anadolu'dan kaçak olarak çok sayıda damızlık keçi ihraç edilmiş olduğu görülebilir.

Anadolu'dan ihraç edilen keçilerin önce tiftikleri kırılmaktadır. Ankara'da demiryolu ile İstanbul'a götürülmeleri için vagonlara yerleştirildikten sonra Baytar Memurluğunca muayene edilip sayımları yapılmaktadır. İçlerinde damızlık bulunmamasına dikkat edilerek muayene yapılmaktadır. Daha sonra da keçiler İstanbul'a gönderilmektedir. Ancak bunların arasına kaçak damızlık yerleştirmek zor bir iş değildir. Ne kadar dikkatli ihracat yapılsa da İzmit ve Haydarpaşa'da limanda çalışan görevliler göz yumduğu sürece, Ankara'da işler ne kadar sıkı tutulursa tutulsun, alınan tedbirler başarılı olamamaktadır. Bu nedenle; İzmit, Derince, Haydarpaşa'da bulundurulacak muayene memurlarının eksiksiz görevlerini yerine getirmesi gerekmekte; bu limanlardan başka, kaçak ihracatın yapıldığı yerler olan Samsun, Antalya ve Mersin iskelelerinde de aynı özenin gösterilmesi lazımdır. Bu bölgelerde gereken özen gösterilirse, dikkatli muayeneler yapılırsa, yurtdışına damızlık kaçırılması imkânı kalmayacaktır. Böylece Anadolu'nun karşılaştığı zararın telafi imkânı doğabilecektir (BOA, DH.İD 80/4, 1913).

1913 yılında Vali Hulusi Bey'in Dahiliye Nezaretine gönderdiği Ankara Vilayeti raporunda; tiftik keçisi yetiştiriciliği ve tiftik ticareti ile ilgili önemli değerlendirmeler bulunmaktadır. Raporda Ankara için tiftik ihracatının önemi tartışıldıktan sonra, ayrı bir başlık açılarak "Tiftik ve Yapağı Meselesine Gelince" kısmı yer almaktadır (BOA, DH.İD 80/4, 1913). Ümit Burnu'nda yapılan tiftik keçisi yetiştiriciliğinin, Ankara'nın ticaret hacminde ve gelirlerinde önemli oranda azalmaya neden olduğu yazılmaktadır. Raporda, tiftik ve yapağının Ankara dışına ham olarak satılıp, iplik olarak Ankara'ya geri geldiği ve Ankara'da kumaş dokunabilmesi için ham tiftiğin Ankara dışında ipliğe çevrildiği yazılmaktadır. Ankara'da kurulacak olan bir iplik fabrikası ile her sene Ankara dışına çıkan paranın Ankara'da kalacağı hesaplılmaktadır. Bu şekilde, halkın servetinin artmasına neden olacağı gibi memleketin ve devletin kalkınmasında kullanılabilecektir. Hükümet ticarete başarılı olamayacağı için gerek iplik fabrikasının ve gerek Ankara'nın ihtiyacına uygun diğer fabrikaların kurulması için yerli ve yabancı sermaye aramalı ve bu fabrikaların kurulması için elinden geleni yapmalıdır (BOA, DH.İD 80/4, 1913). Ankara'da bir grup yerel tüccar 1913 ortalarında bir fabrika kurmak için girişimlerde bulunmaya başlarlar, 1916'da bir anonim şirket kurarlar ve şirket, üretimin kalitesinin

düşük olması nedeniyle 1921-1922 yıllarında kapanır (Varlık, 2014). Hulusi Bey'in savaş öncesi Ankara'da kurulmasını önerdiği fabrika, savaş döneminde özel sermaye ile kurulacak olan Ankara Milli Mensucat Anonim Şirkettir.

1914 yılında başlayan Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Milli Mücadelenin bitişi ve 1923 yılında Cumhuriyet'in ilanına kadar geçen yaklaşık 10 yıllık süreçte; Anadolu'daki hayvan varlığı önemli oranda azalmış, hayvan sürüleri tahrip olmuş ve savaş ertesinde halkın et ihtiyacı karşılanamaz hale gelmişti. Vedat Eldem'in hayvancılıktaki gerilemeyi takip etmek için aktardığı istatistikte ağnam vergisine tabi olan koyun, kıl keçisi ve tiftik keçisi sayılarının toplamda neredeyse yarıya düştüğü görülmektedir. 1914 yılında bu üç hayvanın toplam mevcudu 33 milyondan 1923'te 17 milyona düşmüş, tiftik keçisi mevcudundaki düşüş 2,8 milyondan 2 milyona olmuştur (Eldem, 1994, 164).

Tiftik keçileri ve tiftik ürünleri hakkında imparatorluktan cumhuriyete kalan mirasın en açık biçimde değerlendirilmesi için 1923 yılında İzmir'de düzenlenen Türkiye İktisat Kongresi'nde Çiftçi Grubunun İktisadi Esaslarına bakılabilir. Ziraatte Hayvanat Meselesi ele alınırken katılımcıların müttefiklik kabul ettiği 11. Madde tiftik keçilerini ilgilendirmektedir: "Madde 11 – Tiftik keçileri inkırazda bulunduğundan bunların çoğaltılması ve muhafaza için damızlığa elverişli olanların kestirilmemesi ve muvakkat bir zaman için resimden affı ve diğer ağnam resminin münasip surette tenzili" (Ökçün, 1997, 334). Özellikle tükenme, yok olma, bitme anlamlarına gelen inkıraz kelimesinin seçilmiş olması ve tiftik keçilerinin vergi muafiyeti ile yaygınlaşabileceğinin düşünülmüş olması, cumhuriyetin devraldığı mirası özetlemektedir.

Cumhuriyet'in ilanı sonrasında tiftik keçisi yetiştiriciliği önemli oranda azalmış ve tiftik ticareti durma noktasına gelmişse de 1930lardan sonra Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile olan dış ticaretinde ham tiftiğin önemli bir yer tuttuğu gözlenir. İki savaş arası dönemde Türkiye'yi Batı ve Doğu Anadolu olarak iki bölgeye ayıran Sovyetler Birliği, Batı Anadolu'da tiftik piyasasını İstanbul'daki Ticaret Temsilciliği aracılığıyla düzenli takip etmiştir. Sovyetler Birliği kurulduktan sonra lüks eşya tüketimi azalmış, tiftikten yapılan lüks kumaşlar yerine askeri kumaşların kalitesini yükseltmek için tiftikten yararlanılmaya başlanmıştır. Bu nedenle 1930-31'den sonra Sovyetler Birliği, Türkiye'nin tiftik piyasasından mal almaya başlamıştır (Üstar, 1940, 88). Doğrudan peşin parayla değil, tekstil sanayi altyapısı için makine ve teçhizat kredisi sağladığı için, bu kredilere karşılık olarak Türkiye'den yün, tiftik ve palamut gibi hammadde almıştır (Bilgiç, 2021, 235-243). Burada literatürde yaygın olarak bilinen 1934 kredi anlaşması ile Sovyetler Birliği'nden alınan 8 milyon dolarlık kredinin geri ödenmesinin turuncğiller ile yapıldığı yanlısını düzelterek, geri ödemenin büyük bir kısmının yün, tiftik ve palamut gibi hammaddelerle yapıldığını hatırlatalım (Bilgiç, 2022, 230-231). Bu kredilerle kurulan Kayseri ve Nazilli Dokuma Fabrikalarının geri ödemelerinde tiftiğin kullanılmaya başlaması ile Türkiye'deki tiftik stokları erimeye başlamış ve fiyatlar yükselme eğilimine girmiştir (Üstar, 1940, 70). Bu süreçte Rusya ile tiftik ticaretinin canlanması ile aşzamanlı olarak 1936 yılında Ruslar Türkiye'den canlı tiftik keçisi almak istemişse de, bu arzuları yerine getirilmemiştir (Üstar, 1940, 5). 1937 yılına kadar İstanbul'da görevli bir eksperin, bu eksper Üstar'ın kendisidir, denetiminden geçen tiftik ürünlerinin Rusya'ya ihracı yapılırken, 1937'den itibaren Odessa'da eksper işleri yapılmaya başlanmış ve tiftik ticareti bitmese de Rusya'ya giden ürünün miktarı düşmüştür (Üstar, 1940, 89).

6. Ankara Şehir Merkezinde Tiftik Mekanları

Tiftiğin hayvandan başlayarak köylülere tüccara ve oradan da yurtdışına giderken, bir ticari meta olarak geçirdiği dönüşümün her aşaması oldukça önemlidir. Bu aşamalar sürünün yetiştirildiği köylerden başlayarak en sonunda Ankara şehir merkezinde sona erer. Ankara'dan başka şehirlerde de tiftiğin işlenmesinin çeşitli aşamaları yapılsa bile, onlar da en sonunda Ankara'ya gönderilir. Tiftik ürünlerinin yurtdışına ihraç edildiği yer Ankara şehir merkezidir.

Nisan ya da Mayıs ayında keçilerden elde edilen ham tiftik tüccara satılarak köyden çıkar. Tüccarlar ham tiftiği köy ya da kasabalardaki tezgahlarda "iplik" haline getirir.

İpliğe dönüştürülen ham tiftik, daha sonra dokuma tezgahlarında “sof kumaşı”na dönüşür. Hem iplik hem de kumaş tezgâhları eve iş verme usulüne uygun bir şekilde henüz atölyeleşmemiş, ev ortamlarında işlem görür. Zir olarak da bilinen İstanaz’da ve Ankara’ya yakın bazı köylerde sadece tiftik ipliği ve sof kumaşı dokuyan önemli bir nüfus bulunduğu bilinmektedir. Bu köylerin çoğunda geçimlik üretim bile yapılmamakta, köy sakinlerinin tek gelir kaynağı tiftik tezgahlarıdır. Tüccarlar evlere verdikleri ham tiftiğin tezgahlarda kumaşa dönüşümünü takip ederek, Ankara şehir merkezine getirirler. Ankara’da Hatip Çayı’nın Bent Deresi adını aldığı kısımda, kumaşların yıkama, boyama, cenderleme ve perdaht işlemleri ile tiftik nihai ürüne dönüştürülür (Tamur, 2003, 143).

Ankara’da 1812 yılında yaklaşık 1.000 tezgâh ve tezgahlarda çalışan yaklaşık 10.000 kişi olduğu tahmin edilmektedir. 1897 yılına gelindiğinde tezgâh sayısı, birkaç taneye düşmüş; Cumhuriyet sonrasında ise İhsan Abidin’in Ankara’nın yakın köylerinde yaptığı inceleme gezilerinde, çalışan bir tezgâh bulamamış olması üretim sürecinin gerilemiş değil de, tamamen bitmiş olduğuna işaret etmektedir (Kaynar, 2020)

Ankara şehir merkezinde üretim sürecinin Bent Deresi çevresinde, suyun gücünden de yararlanılarak yapılmaktadır. Burada nihai haline dönüşen tiftik ürünlerinin alım satımı At Pazarı çevresindeki hanlarda gerçekleştirilmiştir. Ankara’da eski dönemlerde sof ve şali gibi kumaşların, daha yakın dönemlerde ise ham tiftik ve tiftik ipliğinin alım satımı hanar bölgesindeki hanlarda yapılmıştır. Tiftik ticaretinde öne çıkan hanlar arasında Çukur Han, Çengel Han ve Pilavoğlu Han sayılabilir (Tamur, 2003, s. 115).

Bu hanlar arasında Ankara’da sof ticaretinin merkezi “Mahmut Paşa Bedesteni” dir. Bedesten’in tiftik ürünleri ticaretinde Ankara’daki önemi 16.-18.yy arşiv belgelerinde ve gezginlerin eserlerinde fazlasıyla vurgulanmıştır (Kaynar, 2020). Adından da anlaşılacağı üzere Sultan II. Mehmet’in veziri olan Mahmut Paşa yaptırmıştır. Vakfiyesinde 1473 yılında yapıldığı yazılan olan bedesten, üstü kurşun kaplamalı, on kubbeli, 96 hücreli, 4 kapılı bir binadır (Özdemir, 1986, 25). Dönemine göre oldukça büyük olduğu görülen bu yapının tiftik konusunda özelleştiği ve tiftik ticaretinin merkezinde yer aldığı bilinmektedir. Bu görkemli yapı, tiftik ticaretinin geçirdiği dönüşümle beraber işlevi azalırken, 28 Ekim 1827’de yanmıştır. Yangın sonrası çatısındaki kurşunları İstanbul’a istense de, tamir edilmiş ve ticari faaliyetler kaldığı yerden devam etmiştir (Özdemir, 1986, 26). 1881 yılında büyük bir yangın daha geçirmiş ve tamamen kullanılamaz hale geldiği için terkedilmiştir. Tiftik ürünlerinin ticaretinin gerilediği bir dönemde, yeniden yapılma ihtiyacı duyulmadığı düşünülmektedir.

Mahmut Paşa Bedesteni’nin yangında kalan enkazı üzerinde Cumhuriyet’in ilk yıllarında müze kurulması gündeme gelmiştir. Buna uygun olarak 1933 yılında onarımına başlanmış, önce "Eti Müzesi" olarak açılmış, daha sonra 1946 yılında yapılan ikinci bir restorasyonla Kurşunlu Han da restore edilerek, müzeye ilave edilmiştir. Mahmut Paşa Bedesteni bugün "Anadolu Medeniyetleri Müzesi" adıyla bilinmekte ve müze olarak kullanılmaktadır.

7. Sonuç

Ankara, tiftik keçisinin yününden eğirilen iplikle dokunan sof kumaşı üretiminde 15.yy’dan itibaren uzmanlaşarak üretim yapan bir şehir olmuştur. İpliğin boyanması dahil, kumaş üretim sürecinin tamamı Ankara’da gerçekleşmektedir. Nihai ürünün yurtdışına ihraç edildiği yer de Ankara’dır. 17.yy’ın ortalarından itibaren bu akış değişmeye başlamıştır. Özellikle İngiltere’de yünlü dokumacılığın gelişme süreci ile yeni hammaddeleri tekstil sanayiinde kullanarak üretimi çeşitlendirme isteği; Anadolu’dan tiftiği hammadde (önceleri iplik) olarak alınıp İngiltere’de işlenerek kumaşa dönüştürüldüğü yeni bir sürece girilmiştir.

17.yy’ın ortalarına kadar tiftik ipliği, Ankara’daki sofçular tarafından kumaşa dönüştürülmekteyken, artık yabancı tüccarlar kumaş yerine iplik alarak, kumaşı kendi ülkelerinde dokutmaya başlamışlardır. Bunu yapabilmeleri, İngiltere’de sanayi devriminin ilk aşaması öncesinde kırların çözülmesi ve çitleme hareketi ile yakından

ilgisi bulunmaktadır. Artık, tiftiğin hammadde olarak Ankara dışında başka bir yerde kullanılması yasağı delinmeye başlamıştır. İplik ticareti resmîyette yasak olsa da fiili durum kabul görmüş ve dönemin hâkim ticareti halini almıştır. 18.yy. boyunca Ankara'da sof üretim ve ticareti gerilemiş buna karşılık, yarı mamul mal olarak tiftik ipliği üretim ve ticareti gelişme göstermiştir. Daha önce tiftiği tam mamul haline getirip kumaş olarak pazarlayan Ankara, tiftiği yarı mamul, yani iplik olarak satmaya başlamıştır. Hammaddenin ve yarı mamulün yurtdışına çıkması nedeniyle, 19. yüzyıl başlarında Ankara'da işlenen tiftiğin hacmi, 18.yy. ortalarındaki düzeyinin yarısına kadar inmiştir. 19. yüzyıl ortalarına kadar Ankara'da tiftik sanayii tümüyle ortadan kalkarken, işlenmiş halde kumaş ya da iplik üretimi ve satışı bitmiş; buna karşılık ham tiftik ihracatı gündeme gelmiştir. Tiftiğin ham olarak işlenmeden ihracı ilk kez 1820 yılında yapılmıştır. Daha önceki dönemlerde de ham tiftiğin, üretimin boyutuna göre, ticaretine izin verildiği yıllar olsa da artık temel ihraç malı işlenmemiş ham tiftik, yani hammaddenin kendisi olmuştur.

Ankara'nın hâkim ürünü 1890'lara kadar tiftik keçisi ürünleridir. Demiryolunun 1892'de Ankara'ya gelişine kadar, Ankara'dan yapılan ihracatın yarısı ve bazı yıllar biraz daha fazlası tiftik olmuştur. Demiryolu ile hububat üretimi artışa geçmiş ve ürün deseni bu yönde değişmeye başlamıştır. 1896 yılında Ankara'da hububat ihracı %100'ün üzerinde bir artış göstermiş ve ilk defa tiftiği geçmiştir. Bu değişimde ilk göze çarpan pazara yönelik hububat üretiminin artışı karşısında, tiftiğin payının gerilemesidir. Ancak bu değişime eşlik eden içsel ve dışsal çok sayıda etken bulunmaktadır. Yurtdışında dünya tiftik piyasasına yeni ülkelerin girmesine engel olmak için imparatorluk damızlık canlı hayvanların ihracını yasaklayarak, yerli üreticinin rekabet gücünü korumaya çalışmıştır. Canlı hayvan ihracı başta kaçakçılık ve özel izinlerle devam ederken, bir yandan da bu ticaretin yasaklanması için padişah iradeleri çıkarılmıştır. Tiftikte yaşanan sorunun yurtdışına canlı hayvan ihracında olmadığını, Osmanlı bürokratlarının farkında olduğuna dair çeşitli raporlar Osmanlı Arşivlerinde karşımıza çıkmaktadır. Ağnam vergisinin toplanmasından, sürülerin ıslahında fenni usullerin tercih edilmesine kadar çeşitli tespitler yapılmıştır.

Ankara kırsalında yaşanan değişime eşlik eden bir başka değişim ise Amerika'da ve Güney Afrika'da tiftik keçilerinin iktisadi olarak yetiştirilmeye başlanması olmuştur. Bu yeni bölgelerde sürüler ıslah edilmiş ve yüz yıldan kısa bir sürede pazara ham tiftik satmaya başlanılmıştır. Birleşik Krallığın Güney Afrika'dan aldığı tiftiğin zaman içinde arttığı ve Ankara'dan aldığı tiftiğin azaldığı görülmekte; 1901 yılında, önemli bir eşik aşılarak Türkiye'nin Birleşik Krallığa sattığı tiftik, Güney Afrika'dan satılan tiftiğin altında kalacaktır.

Ancak dokuma sanayisinde yaşanan değişimi ve kitlesel üretime geçilmesini hem Ankara'daki hem de dünyada meydana gelen değişimlerle beraber takip etmek gerekmektedir. Osmanlı bürokratlarının yazdıkları raporlarda tiftik kılının kalınlığının, onun makine dokumaya uygun olmadığına işaret edilmektedir. Yine de tiftik ürünlerinin Ankara'da işlenmesi ve servetin Ankara'da kalması için milli iktisat fikriyle uyumlu çeşitli fabrika önerileri yapılmıştır.

Kumaş dokuyan tezgahlar 19.yy'ın son çeyreğinde azalarak tükenme noktasına kadar gelmiştir. Tiftik ürünlerinin ticaretinin yapıldığı Ankara şehir içindeki Hanlar gölgesindeki en önemli mekân olan Mahmut Paşa Bedesteni işlevini geçirdiği yangınlar sonrası kaybetmiştir. Bugün Anadolu Medeniyetleri Müzesi olarak bilinen mekânın, tiftik ticaretinin mamul üründen ham maddeye kayması ve ticaret hacminin giderek azalması sonucunda, tekrar aynı işlevini kazanmasına ihtiyaç duyulmamıştır.

Kaynakça

Abidin, İ. (1932). Tiftik-İstihalden İstihlake Kadar. İstanbul: Kader Matbaası.

Aybar, C. (1932). Osmanlı İmparatorluğu Ticaret Muvazenesi 1878-1913. Ankara: Zerbamat Basımevi.

- Bailey, C. P. (1905). Practical Angora Goat Raising. California: C.P. Bailey & Sons Company.
- Bilgiç, E. (2021). Erken Cumhuriyet Döneminde Türk-Sovyet Ekonomik İlişkileri. Ankara: Efil Yayınları.
- Bilgiç, E. (2022). 1940'lı Yıllar Boyunca Türk-Sovyet İlişkileri. Zürcher, E. J. ve Barbaros, R. F. (Eds.). Modernizmin Yansımaları: 40'lı Yıllarda Türkiye. (s. 196-233). Efil Yayınları.
- Cronwright-Schreiner, S. C. (1898). The Angora Goat. South African Angora Goat Breeders' Association.
- Dölek Sever, D. (2021). Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Hayvan Hırsızlığı: Kastamonu Vilayeti Örneği. Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi, 7, 157-193.
- Çelik, S. (2018). Koyunun Olmadığı Yerde Keçiye Abdurrahman Çelebi Derler: Ankara Eyaleti'nde Tiftik Keçisi Ekonomisinin Zaman-Uzamsal Analiz Denemesi (1889-1905). Çerçioğlu Yücel, G. Ve Yenişehirlioğlu, F. (Eds.). Tarihi Dokumak: Bir Kentin Gizemi Sof. (s. 57-67). VEKAM.
- Eldem, V. (1994). Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kaynar, İ. S. (2020). Engürü'den Ankara'ya: Ankara'nın İktisadi Tarihi (1892-1962). Ankara: Efil Yayınları.
- Müftüoğlu, Ş. Ankara Keçisi ve Tiftik. Ankara: Lalahan Zootečni Araştırma Enstitüsü Yetiştiriciye Öğütler ve Halk Yayınları.
- Ökçün, G. (1997). Türkiye İktisat Kongresi. Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu.
- Özdemir, R. (1986). XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara 1785-1840. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Özkan, H. (1960). Ankara Vilayetinin Zirai Bünyesi. Ankara: T.C. Ziraat Bankası Matbaası.
- Sincer, N. (1963). Ankara Keçisi Yetiştiricilerine Bazı Tavsiyeler. Ankara: Tarım Bakanlığı Veteriner İşleri Genel Müdürlüğü Mesleki Kitaplar Serisi.
- Şerif, A. (1999). Anadolu'da Tanin, 1. Cilt, Haz. Mehmed Çetin Börekçi. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Tamur, E. (2003). Ankara Keçisi ve Ankara Tiftik Dokumacılığı. Ankara: ATO Yayınları.
- Tan, S. (2014). XIX. yüzyılda Anadolu'dan Güney Afrika'ya tiftik keçisinin yasal ve kaçak sevkiyatı. OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 35, 137-152.
- Utkanlar, N. ve İmeryüz, F. (1964). İyi Kaliteli Tiftik Yetiştirmek için Öğütler. Ankara: Tarım Bakanlığı Veteriner İşleri Genel Müdürlüğü Mesleki Kitaplar Serisi.
- Üstar, M. F. (1940). Tiftik ve Tiftikçiliğimiz, İstanbul: Üniversite Kitabevi.
- Varlık, M. B. (2014). Ankara Millî Mensucat [Türk] Anonim Şirketi (1916-1930). Ankara Araştırmaları Dergisi. 2(1), 74-92.
- Webb Yıldırım, G. (2011). XVII. Yüzyılda Osmanlı – İngiliz Tiftik Ticareti. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Arşiv kaynakları
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), DH.MKT 1659/81.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), DH.MKT. 380/31
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), DH. MKT. 504/30
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), DH.MKT 2909/3-1
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), DH.İD 80/4-2.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İ.MMS 104/4448.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İ.MMS 107/4568.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), MV 47/6.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), ŞD 574/29.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Y.MTV 126/74-1
- The National Archives Accounts and Papers, A&P 1887, Rapor No 197. 1886 yılı İstanbul Ticareti üzerine Rapor.
- The National Archives Accounts and Papers, A&P 1892. Rapor No 1099. 1889-91 yılları İstanbul Ticareti üzerine Rapor.
- The National Archives Accounts and Papers, A&P 1893. Rapor No. 1224. 1892 yılı İstanbul Ticareti üzerine Rapor.
- The National Archives Accounts and Papers, A&P 1894. Rapor No 1368. 1893 yılı Ankara'nın Ticareti üzerine Rapor.

The National Archives Accounts and Papers, A&P 1895. Rapor No 1505. 1894 yılı Ankara'nın Ticareti üzerine Rapor.
The National Archives Accounts and Papers, A&P 1895. Rapor No 1624. Ankara Vilayetinde Tarımın Durumu üzerine Rapor.
The National Archives Accounts and Papers, A&P 1897, Rapor No 2166. Ankara ve çevresinin Ticaretinin 1897 Yılı Raporu.
The National Archives Accounts and Papers, A&P 1898 Rapor No 2359. Ankara ve Çevresinin 1898 Yılı Ticaret Raporu.
The National Archives Accounts and Papers, A&P 1899 Rapor No 2196. İstanbul ve Çevresi Ticaret Raporu.
The National Archives Accounts and Papers, A&P 1901 Rapor No 2650. 1899-1900 Yıllarında İstanbul Ticareti Raporu.
The National Archives Accounts and Papers, A&P 1902 Rapor No 2813. İstanbul ve Çevresinin 1901 yılı Ticaret Raporu.
The National Archives Accounts and Papers, A&P 1907 Rapor No 3776. İstanbul ve Çevresinin 1906 yılı Ticaret Raporu.
The National Archives Accounts and Papers, A&P 1909 Rapor No. 4188. İstanbul ve Çevresi 1908 yılı Ticaret Raporu.
The National Archives Accounts and Papers, A&P 1910 Rapor No. 4495. İstanbul ve çevresinin 1909 yılı Ticaret Raporu.
The National Archives Accounts and Papers, A&P 1914 Rapor No. 5374. İstanbul ve çevresinin 1913 yılı Ticaret Raporu.
The National Archives Accounts and Papers, A&P 1896. Rapor No. 1739. 1895 yılında Ankara'nın Tarım ve Ticareti Üzerine Rapor.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: İhsan Seddar KAYNAR (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: İhsan Seddar KAYNAR (100%)

Küresel İnovasyon Endeksi-İşsizlik İlişkisi: Panel GMM Analizinden Bulgular

Gürçem ÖZAYTÜRK¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İİBF, gurcemozayturk@ohu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5321-9784

Öz: 1980'li yıllardan itibaren geçerli olan 'Yeni Dünya Düzeni', başta ekonomik olmak üzere sosyal, siyasi ve kültürel yapıdaki birçok değişimi barındırmaktadır. Teknolojik gelişmeler ile ortaya çıkan inovasyon süreci ise küresel çapta yaratılan fırsatlar ve beraberinde getirdiği tehditler ile bu Yeni Dünya Düzeninin sınırlarını çizmektedir. İnovasyonun etkilerinin yaratıcı mı yoksa yıkıcı mı olduğu üzerine farklı argümanlar ortaya atılmakla birlikte, etkilerinin daha çok öngörülemez olması bu konu hakkında fikir birliğine varmayı zorlaştırmaktadır. Bunun en iyi örneklerinden biri ise istihdam üzerindeki iki yönlü etkisidir. Nitekim ürün inovasyonunun verimliliği arttıracığı ve yeni iş kolları yaratarak işsizliği azaltacağı, süreç inovasyonunun ise hızla değişen teknolojiye karşı beceri, organizasyon ve teknolojiye adaptasyon eksikliği ile işsizliği arttıracığı genel kanısı hakimdir. Bu çalışmada küresel ekonomilerde inovasyonun yarattığı fırsatların yanı sıra, tehditlerin incelenmesi amacıyla Küresel İnovasyon Endeksi (KİE) ile işsizlik arasındaki ilişki İki Aşamalı Genelleştirilmiş Momentler (GMM) Tahmincisi kullanılarak test edilmiştir. Çalışmada KİE'nin en yüksek olduğu ilk 25 ülkenin 2009-2021 yılları arası verileri kullanılmış olup, sonucunda toplam işsizlik ile brüt sermaye yatırımları ve kişi başına GSYİH oranı arasında negatif ve anlamlı, KİE ile toplam işsizlik arasında ise pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Bu sonuç inovasyon sürecinin işsizliği arttırdığının bir kanıtıdır. Son olarak yapılan Granger panel nedensellik test sonuçlarına göre KİE ve brüt sermaye yatırımları ile toplam işsizlik arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İnovasyon, işsizlik, panel veri analizi

Jel Kodları: E24, O31, C33

Global Innovation Index-Unemployment Relationship: Findings from Panel GMM Analysis

Atf: Özyayturk, G. (2023). Küresel İnovasyon Endeksi-İşsizlik İlişkisi: Panel GMM Analizinden Bulgular, *Politik Ekonomik Kuram, Özel Sayı*, 108-120.
<https://doi.org/10.30586/1340779>

Geliş Tarihi: 10.08.2023

Kabul Tarihi: 12.10.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Abstract: The 'New World Order', which has been valid since the 1980s, includes many changes in the social, political, and cultural structure, especially in the economic. The innovation process that emerged with technological developments, on the other hand, draws the boundaries of this New World Order with the opportunities created on a global scale and the threats it brings. Although different arguments have been put forward on whether the effects of innovation are creative or destructive, the fact that its effects are more unpredictable makes it difficult to reach a consensus on this issue. One of the best examples of this is its two-way effect on employment. As a matter of fact, there is a general opinion that product innovation will increase productivity and reduce unemployment by creating new business lines, while process innovation will increase unemployment due to the lack of skills, organization, and adaptation to rapidly changing technology. In this study, to examine the threats as well as the opportunities created by innovation in global economies, the relationship between the Global Innovation Index (GII) and unemployment was tested using the Two-Stage Generalized Moments (GMM) Estimator. In the study, the data of the first 25 countries with the highest GII between the years 2009-2021 were used, and as a result, a negative and significant relationship was found between total unemployment and gross capital investments and GDP per capita, and a positive and significant relationship between GII and total unemployment. This result is a proof that the innovation process increases

unemployment. Finally, according to the Granger panel causality test results, it was determined that there is a bidirectional causality relationship between GII and gross capital investments and total unemployment.

Keywords: Innovaton, unemployment, panel data analysis

Jel Codes: E24, O31, C33

1. Giriş

İnovasyon ile işsizlik arasındaki ilişki, iktisat yazınında ekonomik büyümenin belirleyicileri üzerine yapılan tartışmalara dayanmaktadır. İnovasyonun ekonomik büyümede temel unsur olduğu görüşünü destekleyen ilk iktisatçılardan Adam Smith ve Karl Marx, inovasyonu sermaye birikimi, ölçek ekonomileri ve genişleyen piyasalarla ilişkilendirmektedir. Buna göre kapitalist ekonomilerin büyümesinde en dinamik unsur olan teknolojik gelişme olmadan, sermaye birikimi sürdürülemez, marjinal üretkenlik düşmeye başlar, dolayısıyla kişi başına gelir artışı kaçınılmaz olarak sıfıra yaklaşır (Freeman ve Soete, 1997).

Her ne kadar Neoklasik teori teknolojik ilerlemeyi büyüme modellerinde egzojen kabul etse de Solow büyüme modeli ile endojen niteliği kazanmış, ancak teknolojik ilerlemenin içeriği üzerinde durulmamıştır. Bu açığı kapatan Romer (1990), ekonomik büyümeyi üç temel bileşen ile ifade etmektedir. Bunlardan ilki beşeri sermaye ve bilgi ile üretilen inovasyonları temsil eden araştırma-geliştirme (Ar&Ge), ikincisi ara mal ve üçüncüsü nihai maldır. Buna göre Ar&Ge sonucu ortaya çıkan inovasyonlar ara mal veya nihai mal üretimine katkı sağlamakta ve böylece ekonomik büyümeyi arttırmaktadır.

Teknolojik değişim ile işsizlik arasında birebir ilişki kuran ilk görüşler ise Ricardo ve Schumpeter'e aittir. Ricardo önce 'makinelereki gelişme' kavramını kullanarak, teknolojik gelişmenin mal fiyatlarını düşüreceğini ve artan refah dolayısıyla işgücüne olumsuz etki yaratmayacağını savunmuş, sonrasında ise bu fikrinin değiştiğini ve istihdam üzerinde olumsuz etkisi olabileceğini belirtmiştir (Ricardo, 2007). Schumpeter ise ekonomik büyümeyi teknolojiye dayandırırken, yaratıcı yıkımdan bahsetmektedir (Schumpeter, 2014, s.114). Eskiye imha ederken yeniyi yaratan bir süreci ifade eden yaratıcı yıkımın, işgücü piyasasında da değişimi zorunlu kılması şaşırtıcı değildir.

İnovasyon ile artan verimliliğin toplumların hayat standardını arttıracığı beklentisi, istihdam seviyesi üzerinde de aynı etkiyi yaratacağı düşüncesini doğurmaktadır (Özcan ve Özer, 2018, s.198). Nitekim mevcut işlerde yapısal değişiklikleri zorunlu kılarak, geçmişte olmayan fakat sonradan ortaya çıkan insan-makine arayüz tasarımcılığı, bulut biyolojisi, yapay zekâ süpervizörlüğü, insan genom analistliği veya kişisel gizlilik yöneticiliği gibi meslekler bunun en iyi örnekleridir (Leonhard, 2018; Dereli, 2001). Ayrıca teknolojik değişim ile yapılan inovasyonların ortaya çıkardığı yeni istihdam fırsatları, nitelikli işgücüne daha çok alan açmakta ve bu nedenle nitelikli işgücüne olan talebi hiçbir zaman ortadan kaldırmayacak şekilde evrilmektedir (Eke, 1999). Berman ve diğerlerine göre (1994) endüstri becerilerinin yükseltilmesi ile Amerika Birleşik Devletleri (ABD) imalat sanayinde hem bilgisayar teknolojisi hem de Ar&Ge harcamaları ile yatırım arasında güçlü korelasyonun varlığı, nitelik yanlı teknolojik değişimin en büyük kanıtıdır.

Ancak niteliksiz işgücüne olan talebi azaltan inovasyonlar, nitelikli işgücünün ücretlerini arttırmakta ve bu tür nitelik yanlı inovasyonlar refahı arttırırken, işgücü piyasasında yıkımlara neden olmaktadır (Stiglitz, 2014). Acemoğlu ve Autor (2011), teknolojik değişimin bilgisayarlaşılabilen rutin işlere olan talebi azalttığını belirtmektedir. Hızlı teknolojik gelişme E.B. Kapstein'a göre ülkelerin işgücü piyasasını yıpratmakta, Krugman ve Lawrance'a göre de Avrupa'da işsizliğe ve ABD'de eşitsizliğe neden olmaktadır (Saatçioğlu ve Gövdere, 2001, s.40-44). O halde inovasyon düzeyinin, teknolojik işsizliğe yol açacağı kanısının yaygın olduğu söylenebilir (Malthus, 2008).

Ayrıca teknolojik gelişme ile yaratılan inovasyonun nitelikli işgücünün ücretlerini arttırırken niteliksiz işgücünü olumsuz yönde etkilemesi üzerine, nitelikli işgücü ile niteliksiz işgücü istihdamına etkilerinin farklı olduğunu savunan görüşler de mevcuttur (Wood, 2014; Liso ve Leoncini, 2011; Piva ve diğerleri, 2006; Van Reenen, 1997; Peters, 2004; Pianta, 2004). Bu konuya farklı bir bakış açısı getiren Caselli ve Coleman'a (2006) göre, gelişmiş ülkeler nitelikli işgücünü geliştirmekte olan ülkelere göre daha verimli kullanmaktadır. Bunun nedeni ise teknolojinin benimsenmesidir, çünkü gelişmiş ülkeler nitelikli işgücü bol ve nitelikli emeğe uygun teknolojileri seçmektedir. Geliştirmekte olan ülkeler ise düşük nitelikli işgücü bol ve niteliksiz işgücüne uygun teknolojiler kullanmaktadır.

Oysaki dinamik ve büyüyen bir piyasa ekonomisinin gelişimsel yapısı, firmaların sürekli doğumu ve ölümü, yeni girişimlerin keşfedilmesinin yanı sıra ortadan kalkması, farklı beceri düzeylerine sahip bireylerin olması ve tüm bunlara ek olarak kısa ve uzun dönem etki farklılıkları inovasyon düzeyinin istihdam üzerindeki etkilerini de belirsizleştirmektedir (Blechinger ve diğerleri, 1998). Bu noktada istihdam üzerindeki etkilerinde zıtlık olduğu kanısı ile inovasyonu sağlayan unsurun süreç inovasyonu mu yoksa ürün inovasyonu mu olduğunun ayrımını yapmak önem kazanmaktadır.

Süreç inovasyonu yeni bir üretim yöntemi, ürün inovasyonu ise yeni bir malın veya var olan bir malın daha kalitelisinin üretilmesi şeklinde ifade edilmektedir (Schumpeter, 1911). Süreç inovasyonunun verimliliği arttırarak emek talebini azaltacağı; ürün inovasyonunun ise yeni ürünlere karşı artan talep ile emek talebini arttıracığı belirtilmektedir (Pianta, 2004). Ancak aksi bir durumda, ürün inovasyonunun yaratıcı yıkım etkisi ile veya yeni ürünün firmayı piyasada monopolleştirmesi ile istihdam azalabilmektedir. Benzer şekilde süreç inovasyonunun daha düşük fiyatlı ürünlere olan talebi arttırarak dolaylı yoldan istihdamı artırabilmesi de olasıdır (Kancs ve Siliverstovs, 2017). Kısacası gerçekleştirilen inovasyonların her kesime fayda sağladığı sadece prensipte doğruluğunu korumakta, pratikte ise kazanan kadar kaybeden kesim de oluşmaktadır. O halde inovasyonun istihdam yaratmada ve yok etmede ana kaynaklardan biri olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır (Alonso-Borrego ve Collado, 2002).

Teknolojik gelişmeler ışığında yaşanan inovasyon sürecinin işsizlik üzerindeki etkileri; istihdamdaki azalmayı dengeleyebilecek dolaylı etkilerin varlığına işaret etmektedir. Bunun dayanağı K. Marx'ın daha sonra tazminat teorisi olarak adlandırdığı teoriden kaynaklanmaktadır. Buna göre inovasyon yeni makineler, daha düşük maliyet ve fiyatlar, yeni yatırımlar ve daha düşük ücretler gibi piyasa telafi mekanizmalarını doğurmaktadır (Meschi ve diğerleri, 2016). Bu telafi mekanizmalarından dolayı, inovasyonun istihdama etkilerinin nedenleri üzerine birçok farklı senaryo oluşturulmuştur. Bunlardan ilki; daha düşük maliyet ve daha düşük fiyattır. Buna göre süreç inovasyonu ile işgücü verimliliğindeki artış, birim maliyetin ve rekabetçi bir ekonomide mal fiyatlarının düşmesine neden olacaktır. Bu durumda fiyatı düşen malın fiyat değişikliğine karşı duyarlılık derecesi olarak tanımlanan fiyat esnekliğinin yüksek olduğu mallarda, talep artışı yaşanacak ve talep artışını karşılamak adına istihdam arttırılacaktır. Ancak unutulmamalıdır ki pazar gücü olan yenilikçi bir firma, maliyet düşüşünü fiyatlara yansıtmak zorunda da değildir veya piyasa talebi doymuş ise fiyat düşüşlerine duyarsız kalınabilir. Hatta niteliksiz işgücüne olan talebi azaltması sonrası fiyat düşüşlerinin yeterli olmaması da muhtemeldir (Feldmann, 2013).

İkinci senaryo ise işsizlik sonrası düşen ücretlerin, firmaları daha fazla işçi ve daha az makine ile üretime yönlendirmesi ve istihdamı arttırmasıdır. Oysaki her ücret düşüşünde emek, makineyi ikame edemeyebilmekte veya ücret düşüşü ile talep yetersizliği baş gösterebilmektedir. Üçüncü senaryo; inovasyonun yarattığı kârın, yeniden yatırıma kullanılması ve istihdamı arttırmasıdır. Ancak buradaki önemli husus da kârın yeniden yatırıma dönüşmeyebilme ve istiflenebilme ihtimalinin olmasıdır. Dördüncü senaryo; ürün inovasyonunun yeni üretim tesisleri ve dolayısıyla daha fazla istihdam gerektirmesidir. Beşinci senaryoda eğer firmalar süreç inovasyonu için

kullandığı sermaye mallarını eski makinelerin hurdaya çıkarılarak yenileriyle değiştirilmesi ile sağlıyorsa, eski makinelerin üretim hatları yenileriyle değiştirilir ve hiçbir tazminat alınmaz. Burada söz konusu yeni sermaye malları üretiminin yarattığı istihdam, bu malların benimsenmesinin neden olduğu işsizlikten fazla ise, istihdam artışı gerçekleşir. Altıncı ve son senaryo ise inovasyonun ya kar ya da daha yüksek ücretler şeklinde yeni gelir yaratması ve efektif talebi arttırması ile üretim ve istihdama etkisi üzerine kurulmuştur (Tancioni ve Simonetti, 2002).

Görüldüğü üzere inovasyon ile işsizlik üzerine birçok senaryo oluşturulmuş olsa da aralarındaki ilişkinin varlığı ve yönü belirsizliğini korumakta ve bu belirsizlik çalışmanın motivasyonunu oluşturmaktadır. Literatürde inovasyon ve işsizlik arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalara sıkça rastlansa da söz konusu çalışmalarda inovasyon göstergelerinin kullanılıyor olması, bu çalışmayı mevcut çalışmalardan farklılaştırmaktadır. Nitekim inovasyon düzeyinin temsiliinde beşerî sermayenin durumu, Ar&Ge harcamaları, Ar&Ge ile ilgili fiziksel altyapı, patent sayısı, araştırmacı sayısı, bilgi ve iletişim teknolojileri düzeyi vb. farklı göstergeler kullanılsa da inovasyon, tek bir bileşenle ifade edilemeyecek kadar karmaşık bir yapıdır. Örneğin Ar&Ge faaliyetleri inovasyonu desteklese de girişimcilik ile tamamlanmıyorsa, değer yaratan bir unsur olarak değerlendirilemez. Bu nedenle inovasyon düzeyinin belirlenmesinde kullanılan tüm bu göstergeler, sadece inovasyon etkinliğinin içerisinde bir süreç olarak görülmektedir (Elçi, 2007). O halde bu çalışmanın amacı küresel inovasyon endeksinin işsizlik üzerine etkisini araştırmaktır. Çalışmanın devam eden bölümlerinde öncelikle mevcut literatür çalışmalarından elde edilmiş bir literatür incelemesi bulunmaktadır. Sonrasında ise veri seti ve model açıklanmaya çalışılmış ve ampirik bulgular ışığında elde edilen sonuçlar ve önerilere yer verilmiştir.

2. Literatür incelemesi

İlgili yazında inovasyon düzeyinin istihdamı arttırdığına yönelik bulgular elde eden çalışmalar olduğu kadar, inovasyonun istihdam üzerinde yıkımlara neden olduğunu ya da ilişkisiz olduklarını savunan çalışmalar da mevcuttur. Literatürde yer alan bu çalışmalardan oluşturulmuş bir literatür özeti, Tablo 1’de sunulmaktadır.

Tablo 1. Literatür özeti

İnovasyon ile İşsizlik Arasında Pozitif İlişki Bulunan Çalışmalar					
Yazar	Ülke/Dönem	Yöntem	Sonuç		
Pini (1995)	9 OECD ülkesi 1960- 1990	Regresyon analizi	İnovasyon göstergesi	Ar&Ge	harcaması, istihdamı arttırmaktadır.
Lachenmaier ve Rottman (2011)	Almanya imalat sanayindeki 6187 firma 1982-2002	Panel veri analizi	İnovasyon göstergesi	patent başvuru sayısı ve Ar&Ge harcaması, istihdamı arttırmaktadır.	
Bogliacino ve Vivarelli (2012)	15 AB ülkesindeki 25 imalat ve hizmet sektörü 1996-2005	Dinamik panel veri yöntemi	İnovasyon göstergesi	iş yaratma	Ar&Ge etkisine sahiptir.
Bogliacino ve diğerleri (2012)	Avrupa imalat ve hizmet sektörlerindeki 667 firma 1980-2008	EKK yöntemi	İnovasyon göstergesi	harcaması, istihdamı	Ar&Ge hizmet sektöründe arttırmaktadır.
Sayın (2012)	Türkiye 1988-2010	VAR ve Granger nedensellik analizi	İnovasyon göstergesi	yükseköğretim okullaşma oranı ile genç işsizlik arasında nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.	
Coccia (2013)	27 AB ülkesi 1995-2009	Regresyon analizi	İnovasyon göstergesi	harcamaları ve yükseköğretim harcamaları, istihdamı arttırmaktadır.	Ar&Ge

Evangelista ve diğerleri (2014)	27 AB ülkesi 2004-2008	Regresyon analizi	İnovasyon göstergeleri teknoloji altyapısı ve yükseköğretim okullaşma oranı istihdamı artırırken, teknoloji kullanımı istihdamı azaltmaktadır.
Sertkaya ve Okur (2016)	Türkiye 1988-2014	Eşbütünleşme yöntemi	İnovasyon göstergesi yükseköğretim okullaşma oranı ile genç işsizlik arasında eş bütünleşme ve tek yönlü nedensellik ilişkisi vardır.
Marcolin ve diğerleri (2016)	28 OECD ülkesi 2000-2011	Regresyon analizi	İnovasyon göstergesi Ar&Ge, istihdamı arttırmaktadır.
Tamayo ve Huergo (2016)	İspanya imalat ve hizmet sektörü firmaları 2004-2011	Panel veri analizi	Hizmet sektörü firmalarındaki Ar&Ge, istihdamı arttırmaktadır.
Arı ve Yıldız (2017)	Türkiye 1988-2015	Eşbütünleşme yöntemi	İnovasyon göstergesi olan yükseköğretim okullaşma oranı ile genç işsizlik arasında negatif yönlü bir ilişki vardır.
Gerçeker ve diğerleri (2019)	G7 Ülkeleri 1990-2016	Panel nedensellik analizi	Almanya, Fransa, İtalya ve Japonya'da inovasyon göstergesi Ar&Ge harcaması ile işsizlik arasında çift yönlü nedensellik, Kanada ve ABD'de ise tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.
İğdeli ve Sever (2020)	Türkiye düzey II bölgeleri 2004-2017	Panel ARDL yöntemi	İnovasyon göstergesi patent başvuru sayısının, uzun dönemde genç işsizlik üzerinde azaltıcı etkisi görülmüştür.
Acar ve Sever (2022)	Türkiye 1990-2018	ARDL sınır testi	İnovasyon göstergesi Ar&Ge harcaması istihdamı arttırmakta, yurtiçi patent miktarı ise azaltmaktadır
İnovasyon ile İşsizlik Arasında İlişki Bulunamayan veya Negatif İlişki Bulunan Çalışmalar			
Yazar	Ülke/Dönem	Yöntem	Sonuç
Brouwer ve diğerleri (1993)	Hollanda 1983-1988	EKK yöntemi	İnovasyon göstergesi Ar&Ge harcaması, istihdamı azaltmaktadır.
İzgi ve Arslan (2008)	Türkiye 1988-2008	Regresyon analizi	İnovasyon göstergesi yükseköğretim okullaşma oranı ile genç işsizlik arasında ilişki yoktur.
Feldmann (2013)	21 gelişmiş ülke 1985-2009	Regresyon analizi	İnovasyon göstergesi patent başvuru sayısı, işsizliği arttırmaktadır.
Matuzeviciute ve diğerleri (2017)	25 AB ülkesi 2000-2012	Dinamik panel veri yöntemi	İnovasyon göstergeleri kişi başı patent başvuru sayısı ve Ar&Ge harcaması, istihdamı etkilememektedir.
Krousie (2018)	ABD 2002-2013	Regresyon analizi	İnovasyon göstergesi olan Ar&Ge harcaması, işsizliği arttırmaktadır.
Yıldırım ve diğerleri (2020)	12 AB ülkesi 1998-2015	Panel eşik değer analizi	İnovasyon, işsizliği arttırmaktadır.
Koçdemir ve Özyıldız (2022)	Yeni sanayileşen 8 ülke 2007-2020	Panel eşbütünleşme analizi	İnovasyon göstergesi olan Ar&Ge harcamasının istihdam üzerinde negatif etkisi olduğu gözlenmiştir.
Avcı (2023)	Türkiye 2000-2020	ARDL sınır testi	İnovasyon göstergeleri Ar&Ge ve bilgi ve iletişim teknolojilerinin işsizliği artırdığı görülmüştür.

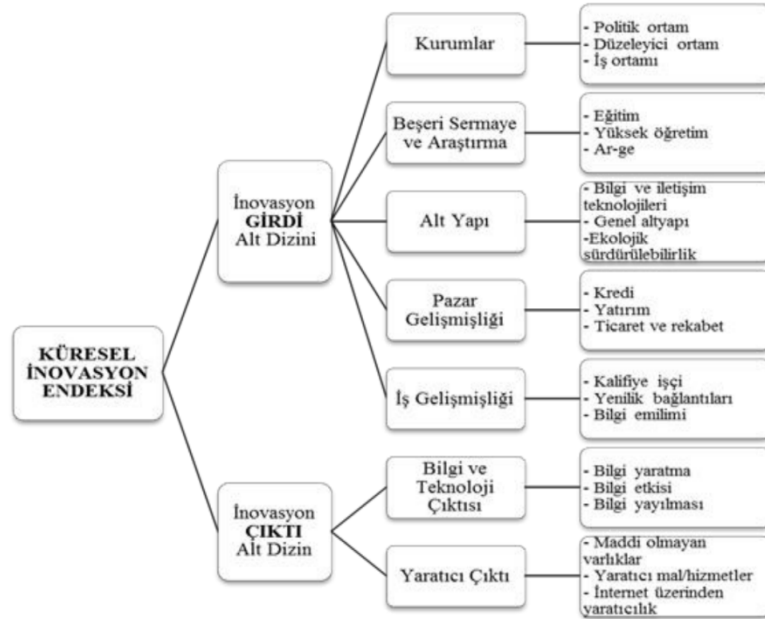
Tablo 1'de görüldüğü üzere yapılan çalışmalarda teknolojik ilerlemenin süreç ve ürün inovasyonuna yol açarak, istihdam yaratılmasına neden olduğunu veya istihdamdaki azalışı dengeleyebilecek dolaylı etkilerin varlığını savunan çalışmaların yanı sıra, inovasyon sonrası oluşan telafi mekanizmalarının yetersizliği veya yaratıcı

yıkım nedeniyle istihdamı olumsuz etkilediğini savunan çalışmalar da yer almaktadır. Ayrıca iki değişken arasında ilişkiye dair bulgu elde edilememiş çalışmalardan bazılarında da yine Tablo 1’de yer verilmiştir.

3. Veri seti ve model

Çalışmada 2022 yılı Küresel İnovasyon Endeksi (KİE) sıralamasında yer alan ilk 30 ülkeden verilerine ulaşılabilen 25 ülkenin (Avusturya, Belçika, Kanada, Kıbrıs, Çekya, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Fransa, Almanya, İzlanda, İrlanda, İsrail, İtalya, Japonya, Lüksemburg, Hollanda, Yeni Zelanda, Norveç, Portekiz, İspanya, İsveç, İsviçre, Birleşik Krallık ve Amerika) 2009-2021 arası yıllık verileri kullanılmıştır. Çalışmanın kapsamının bu yıllar arası ile sınırlı tutulmasında belirleyici olan unsur, yaklaşık 132 ülke ekonomisinin inovasyon performansını sıralayarak dünyanın en yenilikçi ekonomilerini ortaya koymayı amaçlayan KİE çalışmalarının 2007 yılı itibariyle başlaması ve daha düzenli verilerin 2009 yılı ve sonrasına ait olmasıdır. (KİE raporlarında 2008-2009 yılı 2009 yılının, 2009-2010 ise 2010 yılının verilerini içermesi nedeniyle 2008-2009 yılları arasında kapsayan veriler için 2009, 2009-2010 yılları arasında kapsayan veriler için de 2010 ifadeleri kullanılacaktır).

KİE Avrupa İşletme Yönetimi Enstitüsü (INSEAD) tarafından geliştirilmiş, çalışmalarına 2011 yılında Dünya Fikri Mülkiyetler Örgütü (WIPO), 2013 yılında da Cornell Üniversitesi katılmıştır. KİE, ülkelerin inovasyon düzeylerini mümkün olduğu kadar eksiksiz şekilde öngörmek amacıyla her bir ekonominin siyasi ortamı, eğitimi, altyapısı ve bilgi üretimine ilişkin ölçütler dâhil olmak üzere yaklaşık 80 gösterge kullanılarak hesaplanmaktadır. Bu göstergeler girdi alt endeksi ve çıktı alt endeksi olmak üzere iki alt endeks altında gruplanmış olup, Şekil 1’de verilmiştir:

Şekil 1. KİE göstergeleri

Şekil 1’de görüldüğü üzere inovasyon girdi alt endeksinde, inovatif faaliyetlere imkân tanıyan, inovasyon çıktı alt endeksinde ise inovatif faaliyetler sonucunda ortaya çıkan çıktılara ilişkin değişkenler yer almaktadır. KİE genel skoru da bu girdi ve çıktı alt endekslerinin basit ortalaması ile elde edilmektedir. Değişkenlerle ilgili veriler; kamu ve özel sektör kuruluşlarından, alanında uzman kuruluşların yayınladıkları endeks verilerden ve Dünya Ekonomik Forumu yönetici anketi verilerinden derlenmektedir (INSEAD, 2012; Ay-Türkmen ve Aynaoglu, 2017). Bu çalışmada da birçok alt bileşene sahip KİE verisi kullanılmıştır.

Tablo 2’de çalışma kapsamındaki değişkenler ve bu değişkenlere ait tanımlayıcı bilgiler yer almaktadır:

Tablo 2. Değişkenlere ait tanımlayıcı bilgiler

Değişken	Değişken Adı	Açıklama	Veri Kaynağı
UN	Toplam işsizlik	Toplam işgücünün yüzdesi	Dünya Bankası
PGDP	Kişi başına GSYİH	Yıllık % büyüme oranı	Dünya Bankası
GFCF	Brüt sermaye oluşumu	Yıllık % büyüme oranı	Dünya Bankası
KİE	Küresel inovasyon endeksi	Endeks	The Global Innovation Index

Araştırma modelinin belirlenmesinde Matteucci ve Sterlachini (2003), Sepehrdust ve Khodai (2010), Rasoolinejad ve Noori (2009) ve Karabulut ve Shahinpour’un (2017) çalışmalarından yararlanılmıştır. Cobb-Douglas üretim fonksiyonunun genelleştirilmiş hali olan CES üretim fonksiyonu; üretim faktörleri arasında sabit ikame esnekliğinin olduğu, doğrusal genişleme yoluna sahip homojen bir üretim fonksiyonudur. Buna göre iki üretim faktörlü CES üretim fonksiyonu (1) numaralı eşitlikteki gibi gösterilmektedir:

$$Y = A[\alpha L^{-p} + \beta K^{-p}]^{-k/p} \quad (1)$$

Sırasıyla Y üretim miktarını, A teknolojik ilerlemeyi, L işgücü miktarını ve K sermaye miktarını ifade ederken, p ikame parametresini, α ve β parametreleri de işgücü ve sermayenin teknolojik şoklara karşı etkisini göstermektedir. k ise sermayenin işgücüne oranını göstermektedir ve fonksiyon (k)’inci dereceden türdeştir. Buna göre (1) numaralı eşitlik işgücü talep fonksiyonuna dönüştürülecek olursa, (2) numaralı eşitlik şeklinde olacaktır:

$$\ln(L) = \ln(Y) - \sigma \ln\left(\frac{W}{P}\right) + (\sigma - 1) \ln(A) \quad (2)$$

(2) numaralı eşitlikte işgücü maliyetleri olan mal fiyatını temsilen P ve işgücü ücretini temsilen W kullanılmıştır. Piyasaların rekabetçi olduğu varsayılırsa, faktörlere marjinal ürünleri ödenmektedir. Bu nedenle ücret oranı, ilave bir çalışandan gelen marjinal katkıya eşit olacaktır ve sermayenin getirisi, sermayenin marjinal bir artışının sağladığı çıktıya katkıyla eşleşmektedir. O halde sabit getiri özelliğine sahip bir üretim fonksiyonunda (W/P) yerine (K/L) yazılabilir ve (3) numaralı eşitlik elde edilmiş olur:

$$\ln(L) = \ln(Y) - \sigma \ln\left(\frac{K}{L}\right) + (\sigma - 1) \ln(A) \quad (3)$$

(3) numaralı eşitlikte araştırma başlığına uygun olarak istihdam yerine işsizlik oranı kullanılmıştır. Bu nedenle katsayı işaretlerinin negatif olması beklenebilir. (K/L) işgücü başına sermaye miktarı yerine de işgücü başına yatırımı gösteren sabit sermaye oluşumu kullanılmıştır. Dolayısıyla, çalışmada tahmin edilmek istenen model (4) numaralı eşitlikteki gibi oluşturulmuştur:

$$UN_{i,t} = \alpha_0 + \alpha_1 PGDP_{i,t} + \alpha_2 GFCF_{i,t} + \alpha_3 KİE_{i,t} + u_{i,t} \quad (4)$$

Çalışmanın devam eden bölümlerinde (4) numaralı eşitlikte yer alan UN bağımlı değişkeni, $PGDP$ ve $GFCF$ kontrol değişkenleri ve $KİE$ bağımsız değişkeni kullanılarak, küresel inovasyon endeksinin çalışma kapsamında yer alan ülkelerin işsizliği üzerinde etkili olup olmadığı ampirik olarak sınanacaktır.

4. Ampirik bulgular

Çalışmada her bir örneklem birimine ilişkin çoklu gözlemlerden oluşan veri setlerinin istatistiksel analizini ifade eden panel veri analizi seçilmiş ve uygulamada İki Aşamalı Genelleştirilmiş Momentler (GMM) Tahmincisi kullanılmıştır. Ancak öncesinde Pesaran ve diğerleri (2008) tarafından önerilen yatay kesit bağımlılığı testi yapılmış ve sonrasında serilerin durağanlıklarının uzun dönem katsayılarında şokların kalıcı olup olmamasını belirlemek amacıyla LLC (Levin ve diğerleri, 2002), IPS (Im ve diğerleri, 2003) ve ADF-Fisher (Maddala ve Wu, 1999) birim kök testlerine tabi tutulmuştur. Son olarak Granger Panel nedensellik analizi ile değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi araştırılmıştır.

Söz konusu analize geçilmeden önce, çalışmada kullanılan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 3'te verilmiştir:

Tablo 3. Değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler

Değişken	Gözlem		Std.		Min.	Max.	Swekness	Kurtosis
	Say.	Ortalama	Sapma					
UN	325	7.250222	3.787232	2.010000	26.09000	2.010851	8.3739	
PGDP	325	0.738743	3.535962	-14.46433	23.20087	-0.00105	9.4789	
KİE	325	54.54572	7.904107	18.10000	75.42000	-0.89613	5.5279	
GFCF	325	1.845559	11.29153	-47.45739	102.3886	2.18294	24.621	

Çalışmada 25 ülkenin 2009-2021 dönemi arası 13 yılı kapsayan toplam işsizlik oranı alınmış ve işsizlik oranını etkileyen her bir bağımsız değişken için 325 gözlem değeri elde edilmiştir. Buna göre 25 ülkenin toplam işsizlik oranı ortalama olarak 7,25 iken, kişi başına düşen Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'nın (GSYİH) yüzde büyüme oranı çalışma kapsamındaki 13 yıllık dönemde ortalama olarak 0,73 değerindedir. Diğer bir kontrol değişken olan brüt sermaye oluşumunun yüzde büyüme oranının ortalama değeri 1,84 iken, bağımsız değişken olan KİE'nin bu yıllar arasındaki ortalama değeri ise 54,54 olarak bulunmuştur.

Panel özellik taşıyan veri setlerinde, parametre tahmini yapılmadan önce, durağanlık tespitinde birim kök testinin birinci nesil mi yoksa ikinci nesil mi seçilmesi gerektiği yapılan yatay kesit bağımlılığı testine bağlıdır. Bu nedenle öncelikle Pesaran, Ullah ve Yamagata (2008) yatay kesit bağımlılığı testi yapılmış ve elde edilen sonuçlar Tablo 4'de sunulmuştur.

Tablo 4. Yatay kesit bağımlılığı testi sonuçları

Değişken	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
UN	-1,555	0,940
KİE	0,161	0,434
GFCF	-0,691	0,755
PGDP	-1,505	0,934

Tablo 4'te verilen yatay kesit bağımlılığı sonuçlarında görüldüğü üzere tüm değişkenler için yatay kesit bağımlılığının olmadığı ifade edilen boş hipotez reddedilememektedir. Bu durum, yatay kesit bağımlılığının olmadığına işaret etmektedir. Bu nedenle, çalışmanın devamında yapılan durağanlık analizlerinde birinci nesil birim kök testlerinin uygulanmasına karar verilmiştir.

Çalışmada kullanılan değişkenlere ait serilerin durağan olup olmadıkları ve durağan iseler hangi seviyede durağan olduklarına birim kök testleriyle karar verilmesi gerekmektedir. Bu amaçla LLC, IPS ve ADF-Fisher birinci nesil panel birim kök testleri yapılmış ve sonuçlar Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. Değişkenlere ait birim kök testi sonuçları

Değişken	LLC		IPS		ADF-Fisher	
	İstatistik	Olasılık Değeri	İstatistik	Olasılık Değeri	İstatistik	Olasılık Değeri
UN	-7,167	0,000	-2,921	0,001	80,595	0,003
KİE	-17,906	0,000	-11,336	0,000	193,908	0,000
GFCF	-11,910	0,000	-11,620	0,000	212,550	0,000
PGDP	-17,416	0,000	-14,633	0,000	257,928	0,000

Değişkenlerin bütünleşme derecelerinin tespiti için uygulanan LLC, IPS ve ADF-Fisher panel birim kök testleri sonuçlarında değişkenlerin seviye değerleri dikkate alınacak olursa; değişkenlere ait seriler için “ H_0 : Birim kök yoktur” hipotezi kabul edilmekte ve %5 anlamlılık düzeyinde seviye değerlerinin durağan olduğu görülmektedir. O halde çalışmada kullanılan değişkenlere ait serilerin seviyede durağan, diğer bir ifadeyle $I(0)$ oldukları belirlenmiştir. Elde edilen birim kök testi sonuçları, tüm değişkenlerin aynı düzey değerlerinde durağan olduklarını ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada bağımlı değişkenin gecikmeli değerini modele dahil eden ve Arellano ve Bond (1991) tarafından geliştirilen bir dinamik panel veri analiz türü olan “İki Aşamalı Genelleştirilmiş Momentler (GMM) Tahmincisi” kullanılmıştır. Bu yöntem panel verilerde; T 'nin N 'den küçük olması ($T < N$) ve doğrusal bir fonksiyonel ilişki ve yine önceki değerleriyle etkileşim içerisinde olan içsel değişkenin bulunması durumlarında kullanılmaktadır. Ayrıca kesin olarak dışsal olmayan bağımsız değişkenlerin bulunması ve kesitler arasında bulunmamakla birlikte kesite bağlı olarak otokorelasyon ve heteroskedasite varlığında da geçerliliğini korumaktadır (Roodman, 2009, s.86). GMM tahmin sonuçları Tablo 6'da sunulmuştur:

Tablo 6: GMM tahmin sonuçları

Bağımlı Değişken: UN				
Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	Olasılık Değeri
UN (-1)	0,944	0,003	271,843	0,000
KİE	0,020	0,002	8,920	0,000
GFCF	-0,029	0,003	-8,876	0,000
PGDP	-0,145	0,004	-32,677	0,000
Tanısal Testler				
Wald Chi2 (Olasılık Değeri)			20391 (0,000)	
Sargan J-istatistiği (Olasılık Değeri)			23,279 (0,329)	
AR(1) Arellano-Bond Testi m-istatistiği (Olasılık Değeri)			-2,857 (0,004)	
AR(2) Arellano-Bond Testi m-istatistiği (Olasılık Değeri)			-0,586 (0,557)	

Tablo 6'da yer alan GMM tahmin sonuçları incelendiğinde, *KİE* ile *UN* değişkeni arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Buna göre *KİE* bağımsız değişkeninde meydana gelebilecek bir birimlik artış, *UN* bağımlı değişkenini 0,020 birim artırmaktadır. Ayrıca *GFCF* ve *PGDP* kontrol değişkenleri ile *UN* bağımlı değişkeni arasında negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Buna göre *GFCF* ve *PGDP* değişkenlerinde meydana gelebilecek bir birimlik artış, *UN* değişkenini sırasıyla 0,029 ve 0,145 birim azaltmaktadır. Wald testine ait olasılık değerlerine bakıldığında %1 anlamlılık seviyesinde istatistiksel olarak anlamlı olması

nedeniyle kurulan modelde yer alan değişkenlerin bir bütün olarak anlamlı olduğu söylenebilir. Modelde araç değişkenlerin geçerli olup olmadığını yani aşırı tanımlama kısıtlamalarının geçerliliğini test etmek için Sargan testi kullanılmıştır. Sargan testi sonucuna göre “Aşırı tanımlama kısıtlamaları geçerlidir” şeklinde kurulan temel hipotez reddedilememekte ve araç değişkenlerin geçerli olduğuna karar verilmektedir. Değişkenler arasındaki otokorelasyonun araştırılmasında GMM tahmincisinin hata teriminin ikinci dereceden otokorelasyon problemi olmaması koşulunu sağlaması gereklidir. Bunun için AR (1)’de boş hipotez “birinci dereceden otokorelasyon yoktur” şeklindedir ve boş hipotez kabul ya da reddedilebilmektedir. Ancak AR (2)’deki “ikinci dereceden otokorelasyon yoktur” boş hipotezinin mutlaka kabul edilmesi koşulu sağlanmalıdır (Roodman, 2006, s.33-42; Atilla ve Kök, 2020, s. 308). Bu nedenle ele alınan modelde otokorelasyonun varlığını araştırmak için sadece AR (2) modelinin olasılık değerine bakılması yeterlidir. Elde edilen olasılık değerine göre modelde otokorelasyon sorunu olmadığı görülmektedir.

Çalışmanın son analizi olan Granger panel nedensellik testi ise değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin tespiti için yapılmış olup, sonuçlarına Tablo 7’de yer verilmiştir.

Tablo 7. Granger panel nedensellik testi

←	UN	KİE	GFCF	PGDP
UN	-	4,047** (0,018)	2,987*** (0,052)	1,945 (0,145)
KİE	3,375** (0,035)	-	2,076 (0,127)	3,804** (0,023)
GFCF	9,115* (0,000)	3,027** (0,050)	-	13,972* (0,000)
PGDP	3,863** (0,022)	8,037* (0,000)	16,201* (0,000)	-

¹ ***, ** ve * sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlılığı göstermektedir. p-değerleri parantez içinde gösterilmiştir.

Tablo 7’de yer alan Granger panel nedensellik testi sonuçlarına göre, KİE ve GFCF değişkenlerinin UN değişkeninin Granger nedenseli olmadığı boş hipotezi % 5 anlamlılık düzeyinde reddedilmiştir. Yine UN değişkeninin KİE ve GFCF değişkenlerinin Granger nedenseli olmadığı boş hipotezi de % 5 anlamlılık düzeyinde reddedilmiştir. O halde toplam işsizlik ile küresel inovasyon endeksi ve brüt sermaye yatırımları arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinden bahsetmek mümkündür. Ancak PGDP değişkeninin UN değişkeninin Granger nedenseli olmadığı boş hipotezi kabul edilmiştir. Ancak UN değişkeninin PGDP değişkeninin Granger nedenseli olmadığı boş hipotezi %5 anlamlılık düzeyinde reddedilmiştir. Buna göre toplam işsizlikten kişi başına GSYİH oranına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinden söz edilebilmektedir.

5. Sonuç ve öneriler

Bu çalışma, küresel inovasyonun en yüksek olduğu 30 ülkeden verilerine ulaşılabilen 25 ülkenin 2009-2021 yılları arasında küresel inovasyon endeksinin toplam işsizlik üzerindeki etkisini incelemek üzere hazırlanmıştır. Çalışmada öncelikle yapılan LLC, IPS ve ADF-Fisher panel birim kök test sonuçlarında aynı düzeylerde durağan olduğu görülen serilere GMM tahmincisi ve sonrasında Granger panel nedensellik testi uygulanmış ve böylece sonuçlar çalışmaya ampirik bir dayanak oluşturmuştur. Çalışmanın sonucuna göre küresel inovasyon endeksi ile toplam işsizlik oranı arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Buna göre çalışma kapsamında ele alınan ülke grubunda yaşanan inovasyon süreçlerinin işsizliği arttıracığı söylenebilir. Brüt sermaye yatırımları ve kişi başına GSYİH oranı ile işsizlik arasında ise negatif ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Buna göre çalışma kapsamında ele alınan ülke grubunda yaşanan brüt

sermaye yatırımlarının ve kişi başına GSYİH oranının artması işsizliği azaltmaktadır. Yapılan Granger panel nedensellik test sonuçlarına göre ise küresel inovasyon endeksi ve brüt sermaye yatırımları ile toplam işsizlik arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bu sonuçlar Brouwer ve diğerleri (1993), Feldman (2013), Krousie (2018), Yıldırım ve diğerleri (2020), Koçdemir ve Özyıldız (2022) ve Avcı (2023)'nin çalışmalarındaki bulgularla örtüşmektedir.

Çalışmanın bulgularına göre yaşanan inovasyon süreçlerinin toplam işsizlik üzerinde doğrudan etkili olduğu, ancak inovasyonun istihdam üzerinde yaratacağı fırsatları yanı sıra tehditleri de beraberinde getirdiği söylenebilir. Buna göre teknolojik ilerlemenin süreç ve ürün inovasyonuna yol açarak yarattığı istihdam veya inovasyon sonrası oluşan telafi mekanizmaları yetersiz kalmakta ve yaratıcı yıkım nedeniyle istihdamı olumsuz etkilemektedir.

Bu durumda inovasyonun yapıcı gücünün yanı sıra yıkıcı gücünün de dikkate alınması, yeni istihdam alanları yaratma hakkında politika yapımcıların istihdamı destekleyici politikaları belirlemesi önemlidir. Öncelikle inovasyonun yıkıcı gücünün hissedilme ihtimalinin daha yüksek olduğu sektörler belirlenmeli ve çalışanların meslek kategorilerini değiştirme riskine karşı daha fazla eğitim almaları gerekmektedir. Sonuç olarak teknolojik gelişme, kimsenin önceden öngöremeyeceği biçimde yaratıcı ve yıkıcı olabilmektedir (Cahuc ve Zylberberg, 2004, s.565). Mevcut işlerin inovasyon nedeniyle kaybedilmesi ve şirketlerin işgücü yerine otomasyonu tercih etmesi olasılığına karşı girişimci, yönetici ve işçilerin daha fazla yaratıcılık sergilemesi gerekmektedir. Nitekim giderek yaygınlaşan bir durumun tamamlayıcısı olmak, sistemin dışında kalmamanın tek yoludur. Ayrıca otomasyon sisteminin avantajları her ne kadar korkutucu olursa olsun zaafı da mevcuttur ve işgücünün bu zaafı olduğu alanlarda kendini yetiştirmesi akılcı bir çözüm olabilir.

Kaynakça

- Acar, M. & Sever, E. (2022). İnovasyonun istihdam üzerindeki etkisi: Türkiye için bir ARDL sınır testi yaklaşımı. *Sosyoekonomi*, 30(51), 33-52.
- Acemoğlu, D. & Autor, D. (2011). Skills, tasks and technologies: Implications for employment and earnings Handbook of Labor Economics içinde, Vol 4; Elsevier, ss.1043-71.
- Alonso- Borgero, C. & Collado, D. (2002). Innovation and job creation and destruction. *Recherhes Economiques de Louvain*, 68(1), 149-168.
- Arı, E. & Yıldız, A. (2017). Eşbütünleşme analizi ile genç işsizliği etkileyen değişkenlerin araştırılması. *The Journal of Operations Research, Statistics, Econometrics and Management Information Systems*, 309-316.
- Atilla, Y. & Kök, R. (2020). Askeri harcamaların iktisadi büyümeye etkisi: Sistem GMM yaklaşımı. *İzmir İktisat Dergisi*, 35(2), 299-316.
- Avcı, B. S. (2023). İnovasyonların İşsizlik Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği. *Düzce İktisat Dergisi*, 4(1), 15-28.
- Ay-Türkmen, M. & Aynaoğlu, Y. (2017). Küresel rekabet endeksi göstergelerinin küresel inovasyon endeksi üzerindeki etkisi. *Business & Management Studies: An International Journal*, 5(4), 257-282.
- Berman, E., Bound, J. & Griliches, Z. (1994). Changes in the demand for skilled labor within U.S. manufacturing: Evidence from the annual survey of manufactures. *The Quarterly Journal of Economics*, 109, 367-97.
- Blechinger, D., Kleinknecht, A., Licht, G. & Pfeiffer, F. (1998). The impact of innovation on employment in European analysis using CIS data. *ZEW-Dokumentation*, 98 (02), 1-112.
- Bogliacino, F., Piva, M. & Vivarelli, M. (2012). R&D and employment: An application of the LSDVC estimator Using European micodata. *Economic Letters*, 56-59.
- Bogliacino, F. & Vivarelli, M. (2012). The job creation effect of R&D expenditures. *Australian Economic Papers*, 51(2), 96-113.
- Brouwer, E., Kleinknecht, A. & Reijnen, J.O.N. (1993). Employment growth and innovation at the firm level. *Journal of Evolutionary Economics*, 3: 153-159.
- Cahuc, P. & Zylberberg, A. (2004). *Labor Economics*, MA, MIT Press: Cambridge.

- Caselli, F. & Coleman, W. J. (2006). The world technology frontier. *American Economic Review*, 96(3), 499-522.
- Coccia, M. (2013). Employment, innovation and public debt across economies. *African Journal of Business Management*, 7(5), 318-330.
- Dereli, T. (2001). Teknolojik değişmeler-çalışma ilişkileri ve yeni istihdam türleri. *İş Güç Dergisi*, 3(2).
- Eke, Z. (1999). 21. yüzyılda istihdam ve işsizlik. *İş Güç Dergisi*, 1(1).
- Elçi, Ş. (2007). *İnovasyon kalkınmanın ve rekabetin anahtarı*, 2. Baskı; Technopolis group: Ankara.
- Evangelista, R., Guerrieri, P. & Meliciani, V. (2014). The economic impact of digital technologies in Europe. *Economics of Innovation and New Technology*, 23(8), 802-824.
- Feldmann, H. (2013). Technological unemployment in industrial countries. *Journal of Evolutionary Economics*, 23, 1099-1126.
- Freeman, C. & Soete, L. (1997). *The economics of industrial innovation*, Pinter: London.
- Gerçekler, M., Özmen, İ. & Mucuk, M. (2019). AR-GE harcamaları ve işsizlik arasındaki nedenselliğin ampirik analizi: G7 ülkeleri örneği. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 41(2), 413-431.
- Im, K.S., Pesaran, M.H. & Shin, Y. (2003). Testing for Unit Roots in Heterogeneous Panels. *Journal of Econometrics*, 115(1), 53-74.
- INSEAD (2012). Global Innovation Index.
- İğdeli, A. & Sever, E. (2020). İnovasyonun genç işsizlik üzerindeki etkisi: Türkiye’de düzey II bölgeleri örneği. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(3), 771-779.
- İzgi, B. B. & Arslan, İ., (2008). Türkiye’de genç işsizliği, eğitim ve büyüme İlişkisi. 2.Ulusal İktisat Kongresi, İzmir, 20-22.
- Kancs, D. & Siliverstovs, B. (2017). Employment effect of innovation. KOF Working Papers, 2, No. 428.
- Karabulut, K. & Shahinpour, A. (2017). Bilişim ve iletişim teknolojilerinin (Bit’in) işsizlik üzerindeki etkisi: İran ekonomisi üzerine bir uygulama. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(16), 243-257.
- Krousie, C. (2018). Technological unemployment in the United States: A state-level analysis. *Major Themes in Economics*, 20(1), 87-101.
- Koçdemir, S.U. & Özyıldız, T. (2022). İnovasyon ve İstihdam İlişkisi: NIC Ülkeleri Örneği. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(2), 1057-1068.
- Lachenmaier, S. & Rottman, H. (2011). Effects of innovation on employment. *International Journal of Industrial Organization*, 29, 210-220.
- Leonhard, G. (2018). *Teknolojiye karşı insanlık*, Siyah Kitap: İstanbul.
- Levin, A., Lin, C.F. & Chu, C.S.J. (2002). Unit Roots Tests in Panel Data: Asymptotic and Finite-Sample Properties. *Journal of Econometrics*, 108(1), 1-24.
- Liso, N. & Leoncini, R. (2011). *Internalization, technological change and the theory of the firm*, Routledge: New York.
- Maddala, G.S. & Wu, S. (1999). A Comparative Study of Unit Root Tests with Panel Data and a New Simple Test. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61(1), 631-652.
- Malthus, T. R. (2008). *Principles of Political Economy*. Edited by J. Pullen, Cambridge University Press: Cambridge.
- Marcolin, L., Miroudot, S. & Squicciarini, M. (2016). Routine jobs, employment and technological innovation in global value chains. *OECD Science, Technology and Industry Working Papers* No. 01.
- Matteucci, N. & Sterlachini, A. (2003). *ICT and employment growth in Italian industries*.
- Matuzeviciute, K., Butkus, M. & Karaliute, A. (2017). Do technological innovations affect unemployment? Some empirical evidence from European Countries. *Economics*, 5(48)
- Meschi, E., Taymaz, E. & Vivarelli, M. (2016). Globalization, technological change and labor demand: A Firm. *Level Analysis for Turkey. Review of World Economics*, 152, 655-80.
- Özcan, S. E. & Özer, P. (2018). Araştırma geliştirme harcamalarının patent başvuru sayıları üzerindeki etkisi: Seçili OECD ülkeleri üzerine bir uygulama. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 58,197-213.
- Pesaran, M. H., Ullah, A. & Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted LM test of error cross-section independence. *The econometrics journal*, 11(1), 105-127.
- Peters, B. (2004). Employment Effects of Different Innovation Activities: Microeconomic Evidence. ZEW—Centre for European Economic Research Discussion Paper 04-073.

- Pianta, M. (2004). The impact of innovation on jobs, skills and wages. *Economia e Lavoro*, 1, 7–26.
- Pini, P. (1995). Economic growth, technological change and employment: Empirical evidence for cumulative growth model with external causation for nine OECD countries: 1960-1990. *Structural Change and Economic Dynamics*, 6, 185-213.
- Piva, M., Santarelli, E. & Vivarelli, M. (2006). Technological and organizational changes as determinants of the skill bias: Evidence from the Italian machinery industry. *Managerial and Decision Economics*, 27, 63-73.
- Rasoolinejad, E. & Noori, M. (2009). Effects of ICT on employment in Iran. *Journal of Economic Research*, 89.
- Ricardo, D. (2007). *Ekonomi politiğin ve vergilendirmenin ilkeleri*, Belge Uluslararası Yayıncılık.
- Romer, P. M. (1990). Endogenous technological change. *The Journal of Political Economy*, 98(5), 71–102.
- Roodman, D. (2006). How to Do xtabond2: North American Stata Users Group Meetings , 1-30. Center for Global Development.
- Roodman, D. (2009). How to do Xtabond2: An introduction to difference and system GMM in stata. *The Stata Journal*, 9(1), 86-136.
- Saatçioğlu, C. & Gövdere, B. (2001). Küreselleşme, teknoloji ve ticaret ile işsizlik arasındaki ilişkiye eleştirel bir yaklaşım. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mezunlar Cemiyeti Yayını İktisat Dergisi*, 416, 40-44.
- Sayın, F. (2012). Türkiye'de 1988-2010 döneminde eğitim ve büyümenin genç işsizliğe etkisinin analizi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(4), 33-53.
- Schumpeter, J. (1911). *The Theory of Economic Development*, MA: Harvard University Press: Cambridge.
- Schumpeter, J. A. (2014). *Kapitalizm sosyalizm ve demokrasi*, Hasan İlhan (çev.), Alter Yayıncılık: Ankara.
- Sepehrdust, H. & Khodai H. (2010). Seçilmiş islam iş birliği teşkilatı üye ülkelerinde bilişim ve iletişim teknolojilerinin işsizlik üzerindeki etkisi. *İktisat ve Güncel Ticaret Dergisi*, 20, 17-35.
- Sertkaya, Y. & Okur, A. (2016). Türkiye'de genç işsizliğinin belirleyicilerine yönelik ekonometrik bir analiz. *Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3, 155-168.
- Stiglitz, J. E. (2014). Unemployment and innovation (No. w20670). *National Bureau Of Economic Research*.
- Tamayo, M. P. & Huergo, E. (2016). The effect of R&D services offshoring on skilled employment: firm evidence. *The World Economy*, 39(9), 1414-1433.
- Tancioni, M.; Simonetti, R. (2002). A macroeconomic model for the analysis of the impact of technological change and trade on employment. *Journal of Interdisciplinary Economics*, 13(1-3), 185-221.
- Van Reenen, J. (1997). Employment and technological innovation: evidence from UK manufacturing firms. *Journal of labor economics*, 15(2), 255-284.
- Wood, J. C. (2004). *Karl Marx's economics: Critical assessments*, Routledge: London.
- Yıldırım, D.Ç., Yıldırım, S., Erdogan, S. & Kantarcı, T. (2020). Innovation—Unemployment Nexus: The case of EU countries. *International Journal of Finance & Economics*, 27(1), 1208-1219.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Gürçem ÖZAYTÜRK (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Gürçem ÖZAYTÜRK (100%)

The Effect of Inflation on Currency Substitution (Dollarization): An Analysis on Türkiye NUTS-2 Regions

Fatih DEMİR¹, Aykut SEZGİN²

¹ Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, fatihdemir@sdu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6787-3960

² Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, aykutsezgin@sdu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7039-8032

Abstract: Dollarization is one of the phenomena that money markets of developing economies frequently experience in the twentieth century. Many studies associate dollarization with inflation through the depreciation of the national currency and compare the results by country and/or region. The aim of this study is to determine the long-run and short-run effects of the inflation rate on dollarization in Türkiye within the scope of regions. In addition to the use of heterogeneous panel data methods in the process of analyzing the subject, obtaining inferences from a regional perspective can be noted as the most important difference from other studies. In the study, quarterly data belonging to 26 statistical regions were used for the period 2007:4-2021:4. According to the DCCE results, the inflation rate in the long run positively affects dollarization in three regions (TRC2, TR42 and TR81). In addition, according to the MG forecast results covering the entire panel, a 10%-point increase in the inflation rate increases dollarization by 2% points in the long run. To determine the short run relationship, Emirmahmutoğlu and Köse (2011) panel causality test was applied. According to the results of the causality test, when the entire panel is considered, the inflation rate is not the reason for dollarization. However, heterogeneous results show that the inflation rate is the reason for dollarization in 13 of the 26 regions.

Keywords: Inflation, Dollarization, Panel Data, Türkiye, NUTS2

Jel Codes: C33, E59, R12

Enflasyonun Para İkamesi (Dolarizasyon) Üzerindeki Etkisi: Türkiye İBBS2 Bölgeleri Üzerine Bir Analiz

Öz: Gelişmekte olan ekonomilerin para piyasalarının yirminci yüzyılda sıklıkla yaşadığı olgulardan bir tanesi dolarizasyondur. Dolarizasyonu ulusal paranın değer kaybı üzerinden enflasyon ile ilişkilendiren ve sonuçları ülke ve/veya bölgeler itibarıyla karşılaştıran çok sayıda çalışma mevcuttur. Bu çalışmanın amacı Türkiye’de bölgeler kapsamında enflasyon oranının dolarizasyon üzerindeki uzun ve kısa dönemli etkisini belirlemektir. Konunun analizi sürecinde heterojen panel veri yöntemlerinin kullanılmasının yanı sıra bölgesel perspektif yönüyle çıkarımların elde edilmesi diğer çalışmalardan en önemli farklılık olarak belirtilebilir. Çalışmada 2007:4-2021:4 dönemi için 26 istatistikî bölgeye ait çeyrek yıllık veriler kullanılmıştır. DCCE sonuçlarına göre uzun dönemde enflasyon oranı üç bölgede (TRC2, TR42 ve TR81) dolarizasyonu pozitif etkilemektedir. Ayrıca tüm paneli kapsayan MG tahmin sonuçlarına göre enflasyon oranında %10 puanlık artış, uzun dönemde dolarizasyonu %2 puan arttırmaktadır. Kısa dönemli ilişkiyi belirlemek için Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) panel nedensellik testi uygulanmıştır. Nedensellik testi sonuçlarına göre tüm panel dikkate alındığında enflasyon oranı dolarizasyonun nedeni değildir. Ancak heterojen sonuçlarda 26 bölgenin 13’ünde enflasyon oranının dolarizasyonun nedeni olduğu görülmektedir.

Atf: Demir, F., Sezgin A. (2023). The Effect of Inflation on Currency Substitution (Dollarization): An Analysis on Türkiye NUTS-2 Regions, Politik Ekonomik Kuram, Özel Sayı, 121-137. <https://doi.org/10.30586/1341058>

Geliş Tarihi: 10.08.2023
Kabul Tarihi: 08.09.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Anahtar Kelimeler: Enflasyon, Dolarizasyon, Panel Veri, Türkiye, İBBS2

Jel Kodları: C33, E59, R12

1. Introduction

Dollarization, in other words, currency substitution, is described as preference of foreign currencies with resilient value over local currency by the savers and executors because of the erosion in a local currency's value due to inflationist atmosphere in a local economy (Seyidoğlu, 2001). There could be numbers of factors behind the erosion in the value of a local currency. Decreasing confidence in local currency because of the economic crises, stabilized reserve currency quality of a foreign currency with strong global recognition and increasing advantageous position of keeping such foreign currency on hand are considered among these factors.

Description of dollarization may differ and accordingly may be measured with respect to the relative approach and considered deposit types. One of these descriptions is given as dollarization of asset/ liability. Asset dollarization refers that a foreign currency to replace partial functions of domestic currency while liability dollarization refers foreign currency liabilities of locals to locals or locals to foreigners. These two concepts are investigated over asset or liability statements whereas the financial dollarization concept includes both (Akıncı et al., 2005).

Currency substitution is classified in two different groups called symmetric and non-symmetric. Symmetric currency substitution occurs when locals and foreigners of a country demand for both domestic and foreign currency at the same time. On the other hand, asymmetric currency substitution occurs when foreigners demand no domestic currency in a country (Ramirez-Rojas, 1985).

Researchers usually regard dollarization as a negative concept because of its devaluing impact on domestic currency. However, there are some studies found in the relevant literature reporting and emphasizing positive impacts of dollarization as well. Even though dollarization is viewed because of devaluation in domestic currency, there are studies suggesting that usage of a prevalent currency has a positive effect on foreign trade of a country (Rose, 2000). Again, it is sometimes seen with countries experiencing a persistent and sticky inflation that a robust foreign currency is utilized as an anchor in a country's money policy (Barro and Gordon, 1983).

In this regard, dollarization turns to an alternative money policy tool for a country to sustain price stability (Alesina and Barro, 2001). Accordingly, dollarization is found in two different ways called official (de jure) and non-official (de facto). Utility of a foreign currency in official means (e.g., government contracts) through a legal status represents its official existence. On the other hand, if foreign currency is utilized because of devaluation in domestic currency, dollarization occurs in non-official way (Alvarez-Plata and Garcia-Herrero, 2008).

Commonly, dollarization is measured as a ratio of bank accounts in a foreign currency to overall bank accounts in a country; or their percentage in extensive-defined money supply. The studies measuring dollarization over liabilities reported in the statements utilize from the variables such as bank loans in foreign currencies, internal debt denominated in foreign currency, and rate of outstanding external debt to gross sales (Akıncı et al., 2005). Besides, in connection with being domestic or not, rate of assets in foreign currency to total assets and the rate of cash foreign currency in circulation to cash in domestic currency are employed as measurement of dollarization (Sarı, 2007).

In the study, the following steps are sequentially followed: after the introduction section, the position and significance of the concept of dollarization in the literature are examined, and Türkiye's experience with dollarization is presented. Subsequently, information is provided about the data used, and the analysis is conducted in the model and method section. In the last part, the analysis findings of the study are given. Summary statistics and study results are also supported by maps.

2. Literature

Dollarization may occur subject to unique dynamics of each country or region and yields different consequences respectively. There are numbers of studies comparing dollarization experiences of individual territories in connection with their inflation levels.

Edwards and Magendzo, in their study published in 2006, compare growth and volatilities of the dollarized (with high dollarization rate) and non-dollarized countries. Researchers utilized regression analysis to discover the effect of dollarization process on geographical, political, and structural variables in the relevant territory. According to their findings, there is no statistically significant difference per capita income between dollarized and non-dollarized countries. However, volatility and growth rates are reported higher with the dollarized countries. Another notable finding with their study is that inflation rates of dollarized economies are found to be significantly low in comparison with the ones administering independent monetary policy.

The study of Larrain and Tavares (2003) investigates the effect of regional monetary unions on dollarization process over the economies of Europe, Far East, South America, and Central America. Each territory is examined in terms of currency usage tendency in three different perspectives of individual, inter-regional and against the US. Researchers explored how these tendencies affect individual domestic foreign exchange volatilities. It is reported that high integration level among the Eastern Europe and low integration level in the America are effective on volatilities of their foreign exchange rates.

Honohan and Shi (2002) have a regression analysis on 58 developing countries including Türkiye over data covering the period of 1990-2000. Researchers report that dollarization has increasing effect on interest rates, increasing nominal risk for the economies and affect consumer prices through foreign exchange rate. Additionally, they concern the difference between currency substitution and operational dollarization concepts; and emphasize how the difference between using domestic banknote and coin substitution and using foreign currency through foreign currency markets could effect on the markets.

De Nicolo et al. (2003) utilizes from 100 developing countries to explain how dollarization would not yield financial development. In their study, dollarization rate is estimated through domestic financial dollarization by classification under onshore and offshore banking operations. The rate of onshore current foreign currency deposit accounts to total deposit accounts in the banking industry is given as domestic financial dollarization rate. The cross-sectional analysis using independent variables e.g., inflation, political and institutional development and legal protection is conducted. The researchers report that reliability of macroeconomic policies and institutional quality are significant estimators of the dollarization differences of countries; that dollarization cause financial depth only in hyper inflationist economies; and that financial instabilities are found common among the countries with high dollarization levels.

Neanidis (2010) studies the effect the EU membership processes of Central and Eastern European countries on their asset and liability dollarization. The findings suggest that decreasing asset dollarization rate of these countries accompanied with increasing liability dollarization rate. In another study of Neanidis and Savva (2013), the FAVAR model is employed to evidence the decrease in dollarization among the Central and Eastern European countries through indirect channels in the post-EU membership period. Again, Neanidis and Savva (2018) investigate the regional spillover effect on financial dollarization for the 23 transitional economies of the Central and Eastern Europe over 20-year period by spatial and econometric analysis. Their results suggest that regional spillovers occur through trade and banking channels; and individual interferences of countries against dollarization affect others.

Türkiye is currently following a path to the EU membership. In this context, Fischer (2006) investigates the dollarization process experienced by Türkiye and the effects of potential EU-membership. Fischer questions why Türkiye is striving for the EU monetary membership whereas it is trying to avoid dollarization process; and emphasizes that EU

membership would indeed introduce some limitations to the certain policies eliminating high dollarization.

Galinda and Liederman (2005) investigate the Latin American economies over the importance of financial tools designed to be protected from currency risk and cautious / regulative measures against experienced dollarization process.

Yeyati (2021) studies the fight of Latin American countries against dollarization since 2000, factors effective on their foreign currency preference, market conditions and regulations detaining investors from dollarization. This study includes determining the microeconomic precautions such as reserve currency diversification, limiting borrowing in US dollar, developing domestic currency tools, and the macroeconomic initiatives such as inflation-targeting in connection with fight-against dollarization of 7 Latin American countries as well as respective policy suggestions.

In a thesis study, Mansoor (2018) runs the Granger causality test on the data from Afghanistan for the period between 2007 and 2016; and concludes that dollarization is directly effective on currency rate, inflation rates and money supply. Mansoor also suggests that this relationship is stronger on the short run even though dollarization-inflation relationship lost the significance on the long run.

Whereas Rennhack and Nozaki (2006) report for the Latin American countries that dollarization tends to increase among the countries experiencing high-inflation, Yinusa (2008) suggests significant causality between dollarization and currency rate for Nigeria. Vieira et al. (2012) emphasize for the countries with different development levels that dollarization process is result of the risk caused by inflation, and that its effects persists even if their inflation level tend to decrease.

Corrales and Imam (2019) approach dollarization issue for the countries with both high- and low-income levels at the scales of business and household; and determine that inflation is one of the essential determinants for the countries with low-income level.

Özdemir and Yavuz (2021) mention developments reversing dollarization process across the world recently. The researchers imply that the Bretton Woods system has got harmed due to decreasing superiority of the US in the global trade; alternative payment means such as digital currency have accelerated the pace of the non-dollarization.

There are various other studies exploring the relationship between dollarization and inflation over the case of Türkiye. For example, Saraç (2010) for the period 1994 - 2009, Yılmaz and Uysal (2019) for the period 2012 - 2018 concluded that inflation is the cause of dollarization.

On the other hand, Zeybek (2018) uses the minimum variance portfolio as the determinant of dollarization in the study covering the data from 2000 – 2015. The researcher finds that minimum variance portfolio is the cause of liability dollarization because of the granger causality test. Again, Zeybek (2014) studies the correlation and regression between dollarization, inflation, required reserve ratio, real sector confidence index and cost of finance variables for Türkiye for the period between 1990 and 2013. The author reveals significant and positive relationship between dollarization and cost of finance, and inflation for Türkiye.

Yalçın and Mutlu (2018) investigate dollarization processes of 18 developed and developing countries in their study for the post-global financial crisis. To estimate the survey of dollarization, the researchers construct a combined dollarization index on the basis of three different indexes of the rate of net foreign assets to monetary supply (asset dollarization), the rate of outstanding external debt to GDP (liability dollarization), and the rate of the outstanding government debt to GDP. The authors conclude that dollarization stress is higher for developing countries; and Türkiye is the country experiencing the highest liability dollarization stress.

Karakaya and Karoğlu (2020) investigate dollarization process in Türkiye for the post-global financial crisis. The authors emphasize that confidence in Turkish Lira and inflation are the fundamental determinants of dollarization.

Özkul (2021) investigated the relationship between financial dollarization and inflation, employment in Türkiye by employing Toda-Yamamoto causality analysis for the period of 2005 – 2020. The researcher reports that deposit account dollarization is cause of inflation employment; employment is cause of loan dollarization; and loan dollarization is cause of inflation.

Sever (2012) utilizes from Granger causality analysis to explore the causality relationship between dollarization and currency rate instability in Türkiye for the periods of 1989-2010 and 2001-2010. For the first broader period, two-way relationship from dollarization to currency rate instability is determined whereas one-way relationship is found for the second period. The author emphasizes that decrease in dollarization would reduce the instability in currency rate.

Kaya and Açıdoğuran (2017), as result of the VAR and Granger causality analyses on the data from the period of 2000 – 2017, suggest for Türkiye that return on stocks is cause of dollarization in loan and deposit accounts. Similarly, Saraç (2010) employs the VAR and Granger causality test model to report inflation as a cause of dollarization in Türkiye for the period of 1994-2019.

Terzi and Kurt (2007), as result of the VAR and Granger causality test conducted for Türkiye for the period of 1995-2006, suggest existence of causality from foreign currency rate to inflation. It is also reported that this causality is stronger for the period when the dollarization rate is higher.

Serel and Darıcı (2006), to determine effect of currency substitution in Türkiye on foreign currency rate, inflation, and real interest variables, employed the least squares method. The researchers suggest for the period of 1990-2002 that foreign currency rate increases, and high inflation are essential determinants.

3. Dollarization Process in Türkiye

Currency substitution has long been issued in Türkiye especially after the change in foreign exchange regime and financial liberalization declared in 1980 (Balaylar and Duygulu, 2004). Afterwards of the financial liberalization process commenced with the Economic Stability package in January 24th, 1980, another substantial phase was the decree with 32nd serial number issued in 1989. This decree was authorizing Turkish banks to execute foreign exchange operations for locals up to the limits of 3,000 USD for a period from 15 days to 6 months whereas foreign currency operation limits were decreased in other areas and operations were simplified (Keyder, 2002).

After the 2001 economic crisis, with the substantial success in fight against the inflation, dollarization process was managed to be reversed (de-dollarization) (Ağaslan and Gayaker, 2019). Hyperinflation stress has been mentioned in the policy documents as an essential reason behind dollarization process experienced in Türkiye. In a public statement of Mr. Serdengeçti, former president of the Central Bank of the Republic of Türkiye (CBRT), in 2005, emphasized that transition to the floating currency rate and inflation rate-targeting policy were fundamental factors in success in reversing the dollarization in Türkiye along the post-2001 crisis period.

Similar to other examples around the world, high budget deficit and inflationist deficit were reasons of the dollarization experienced in Türkiye along the aforesaid period. Decreasing credibility of Turkish Lira urged economic actors to hold bank deposits in foreign currency or to demand higher interest rates for their savings in domestic currency (Civcir, 2005).

In Table 1, the most common indicator of dollarization was exhibited as the rate of bank deposits of domestic residents in foreign currency to the overall bank deposit amount for Türkiye. In comparison of the data from 2003 and 2022, as reported from the BRSA (Banking Regulation and Supervision Agency), deposit accounts in foreign currency and participation funds were employed instead of foreign currency. Total bank deposit amount is the totals of deposits in Turkish Lira and foreign currencies. In the respective period, deposit accounts of domestic residents in foreign currency and total

bank deposits increased continuously. The rate of the deposit in foreign currency to total bank deposits decreased from 2003 until 2013. On the other hand, it increased from 28.82% to 51.90% along the period between 2013 and 2021 again.

Table 1. Foreign and Total Deposits of Domestic Residents

Years	(FEDA+PF) - (million TL)	(TD) - (million TL)	FEDA+PF/TD (%)
2003	74,841.61	133,333.64	56.131
2004	65,760.97	149,439.89	44.005
2005	75,609.51	184,020.40	41.088
2006	82,779.47	239,406.54	34.577
2007	110,538.81	303,595.23	36.410
2008	111,506.13	349,402.67	31.913
2009	143,354.34	440,444.66	32.548
2010	149,498.27	496,298.22	30.123
2011	168,174.91	597,375.60	28.152
2012	195,205.51	654,610.41	29.820
2013	212,941.08	738,832.87	28.821
2014	315,782.47	908,675.92	34.752
2015	336,434.01	997,332.89	33.733
2016	446,001.57	1,164,176.72	38.311
2017	550,629.50	1,381,250.82	39.865
2018	630,620.84	1,577,970.24	39.964
2019	846,871.35	1,898,572.15	44.606
2020	1,080,985.98	2,410,643.95	44.842
2021	1,438,604.67	3,213,899.12	44.762

Source: BRSA (2022); Eğilmez (2020)

FEDA: Foreign Exchange Deposit Accounts, PF: Participation Funds, TD: Total Deposits

4. The Data

Dollarization is described by different variables and estimations in the literature. One of these estimations is the percentage of the bank deposits in foreign currency among overall bank deposit amount. In the present study, this description of dollarization was preferred because bank deposits in foreign currency and overall bank deposit amounts could be retracted at regional scale across Türkiye. To that end, bank deposits in foreign currency were gathered from the BRSA with respect to cities as the total of bank deposit amounts and the amounts in the forms of other bank accounts. Then, collected data was agglomerated at regional levels. Additionally, overall bank deposit amounts collected from the same agency summarized at regional level as well besides the overall bank deposit amounts to estimate the percentage of the bank deposits in foreign currency among the overall bank deposits. These obtained ultimate data was to indicate dollarization in bank deposits. For the further sections of this study, bank deposit dollarization rate was taken as dollarization indicator; and it was studied at regional level.

Again, for the objectives of our study, inflation rate was estimated based on annual percentage changes in consumer prices at regional level. Regional consumer price index data is compiled by the Turkish Statistic Agency (TURKSTAT). Study data was obtained from the CBRT Electronic Data Delivery System (EVDS).

Dollarization (DL) and inflation rate (ENF) variables were comprised quarterly based on 26 statistical districts for the period covering 2007:4-2021:4. The reason for the data to start from the 4th quarter of 2007 is that the amount of foreign currency deposits based on provinces required for the calculation of dollarization can be obtained as of this date. And the reason why the data period is until the end of 2021 is the implementation of the currency protected deposit product announced by the government at the end of December 2021 by banks to reduce dollarization. After this new deposit product, a period has entered in which the dollarization rate cannot be determined exactly. The data are in percentage (%) scale and level values are used. Table 2 summarizes variables included in our study. In consideration of our time, the lowest average dollarization rate was 18.61% with TRB2 (Van, Mus, Bitlis and Hakkari), whereas the highest rate was 45.64% with TR10

region (İstanbul). In terms of average inflation rates at regional scale, the variations among regions were found to be lower. The lowest average inflation rate was 10.1% with TR51 (Ankara), whereas the highest was 11.25% with TRC2 (Sanliurfa and Diyarbakir). In terms of overall data, average dollarization rate was found to be 33.14% whereas average inflation rate was 10.72%. Among all panel data, the highest dollarization rate was measured with TRC1 (Gaziantep, Adiyaman and Kilis). The highest inflation rate was measured with TRA2 (Agri, Kars, Igdirdir and Ardahan).

Table 2. Summary Statistics

Panel Code	Region Code	Mean		Std. Deviation		Minimum		Maximum	
		DL	ENF	DL	ENF	DL	ENF	DL	ENF
1	TRA1	29.302	10.805	8.210	4.849	19.064	3.460	52.863	27.383
2	TRA2	24.192	10.941	7.852	5.116	15.632	4.784	49.126	30.824
3	TRB1	34.768	10.975	9.052	5.076	23.625	5.556	59.933	30.571
4	TRB2	18.607	10.902	8.313	4.774	10.277	5.795	43.021	25.835
5	TRC1	42.608	11.222	11.511	4.698	27.210	5.148	70.140	27.421
6	TRC2	22.675	11.249	8.777	4.923	13.200	5.280	45.752	27.225
7	TRC3	27.272	10.624	8.435	4.862	16.085	4.257	48.334	26.727
8	TR10	45.643	10.238	8.501	4.137	33.609	3.564	67.809	23.604
9	TR21	26.416	10.343	8.433	4.476	17.134	4.136	53.441	26.612
10	TR22	27.429	10.814	8.375	4.328	17.973	4.425	54.639	26.769
11	TR31	31.927	10.595	10.394	4.340	19.623	5.033	60.485	24.374
12	TR32	32.112	10.799	8.610	5.116	21.508	4.329	58.702	28.904
13	TR33	33.643	10.718	7.960	4.800	24.616	5.333	59.756	28.980
14	TR41	34.303	10.312	10.582	4.508	21.568	4.266	64.499	25.819
15	TR42	37.230	10.470	8.499	4.723	25.443	2.945	62.701	27.375
16	TR51	32.738	10.102	7.225	3.761	22.843	4.735	54.796	24.719
17	TR52	38.957	10.584	8.111	4.757	29.428	4.566	63.131	27.957
18	TR61	37.642	10.491	8.648	5.035	27.382	4.676	64.617	28.695
19	TR62	27.490	10.862	8.952	4.542	17.189	4.827	56.169	25.724
20	TR63	38.661	10.733	8.193	4.875	27.038	5.206	61.185	26.714
21	TR71	45.461	10.948	5.999	4.818	37.160	4.724	65.998	29.677
22	TR72	44.821	10.890	7.222	4.660	35.021	4.123	66.620	28.095
23	TR81	32.429	10.677	8.482	5.093	19.957	2.004	62.022	29.218
24	TR82	31.409	10.582	11.967	4.981	17.984	3.857	64.246	29.681
25	TR83	31.718	10.834	7.9846	5.139	22.012	4.336	57.326	29.599
26	TR90	32.132	10.925	7.608	5.173	23.872	5.063	55.972	29.945
Overall Panel		33.138	10.717	10.999	4.732	10.277	2.004	70.14	30.824

Mapping method would provide better understanding of average dollarization and inflation rates at regional scale. According to Figure 1, high dollarization levels of highly industrialized territories could be explained by their foreign currency need to maintain their businesses. However, high dollarization levels of under-industrialized central Anatolian territories could not be explained with any motive but protection of values of savings or investment preference.

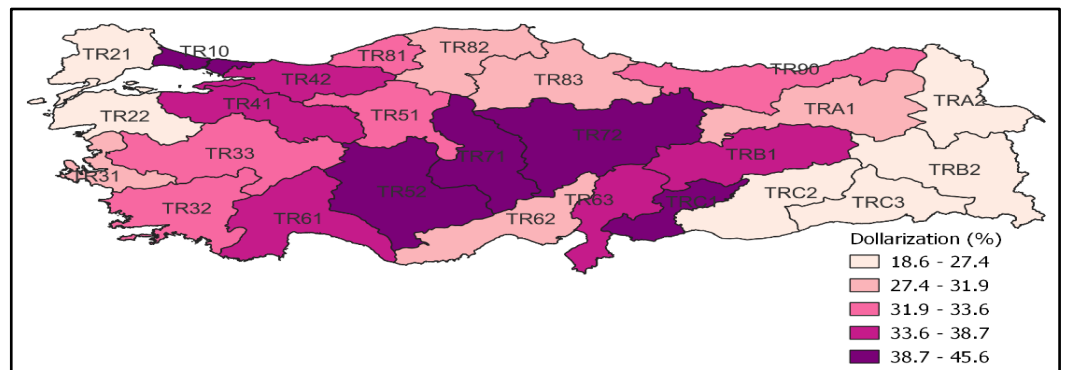

Figure 1. Regional Dollarization Rate (Average Values)

Figure 2 illustrates the mapping on the basis average regional inflation rates. It was notably seen that Marmara region and surrounding territories experienced relatively lower average inflation rate with respect to others. However, as illustrated by Figure 1, higher dollarization rate of aforesaid territory could be clearly explained by higher industrial concentration. Moreover, high dollarization rates seen with the central regions could be explained with a motive to preserve the value of investments from the effect of the inflation.

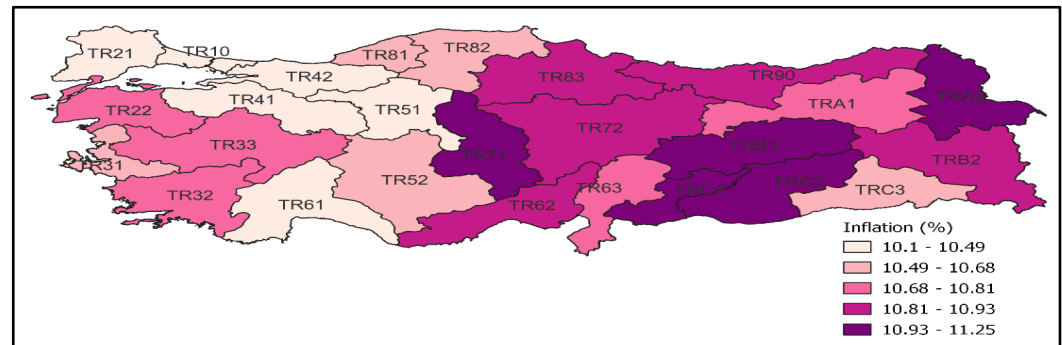

Figure 2. Regional Inflation Rate (Average Values)

5. Model and Methods

An increase in domestic inflation will direct individuals to foreign currency (Dollar, Euro, etc.) with the motive of protecting the value, but this process will reverse when there is a decrease in inflation (Guidotti and Rodriguez, 1992, 519). The aim of this study is to investigate the effect of inflation on dollarization in Türkiye at the regional level. For this purpose, the econometric model used in the study was created like Saraç (2010) and Yılmaz and Uysal (2019) and defined as follows:

$$DL_{it} = \alpha_i + \theta_i DL_{it-1} + \beta_i ENF_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Where, α is fixed coefficient; θ is the coefficient of lagged dependent variable; and β is the coefficient of inflation rate. All coefficients included in our model were estimated with respect to relevant units under the assumption of individual effect. The dynamic structure of the model was because of high stability of variables in time in economic studies and they react slowly to the variations. Therefore, dynamic models are utilized commonly in economic studies. A way of inclusion of dynamic process into model is to contain lagged dependent variable into model (Vos and Everaert, 2019).

Prior to utility of the study model, there are some necessary statistical tests e.g. cross-sectional dependency, unit-root, slope homogeneity, and co-integration tests. The appropriate estimation method is determined according to preliminary test results. The next chapter displayed the results of the aforesaid preliminary tests. As a result of the preliminary tests, Dynamic Common Correlation Effects (DCCE) estimator and bootstrap panel causality test developed by Emirmahmutoglu and Kose (2011) (hereafter E-K) for examining short-run relationship were preferred to estimate the model given in Equation (1). Thus, DCCE and E-K approaches were briefly introduced in the further sections of this chapter.

In the dynamic panel data models, an endogeneity issue may arise due to dynamic factors. As a solution to this addressed issue, GMM method based on instrumental variable is commonly used in dynamic panel data analyses. However, this and similar methods are founded on the homogeneity assumption. Heterogeneity is rather common characteristic in practice. At this point, MG and PMG estimators taking heterogeneity into

consideration could be preferred. But these estimators are not consistent because they ignore cross-sectional dependency (Turkay, 2017).

At this point, another crucial point in the analysis of panel data is to test whether there is cross-sectional dependency. Whereas the conventional methods ignore cross-sectional dependency, recent panel data analysis methods take this characteristic into consideration. One of these novel methods is the DCCE, the one preferred in this study. Having cross-sectional dependency into consideration, the DCCE estimates dynamic and heterogenic panel data model; and developed by Chudik and Pesaran (2015). This method relies on the MG developed by Pesaran and Smith (1995), PMG developed by Pesaran et al. (1999), and the CCE methods developed by Pesaran (2006) (Arain et al., 2019). The CCE estimator is resilient against non-stationarity, co-integration, structural-breaks, and serial correlations. Nevertheless, it is not suitable for a dynamic model structure (Chaudhry et al., 2022) because the CCE estimator is not consistent with dynamic panel data models since lagged dependent variable is not exogen in a dynamic model (Liddle; Huntington, 2020). Chudik and Pesaran (2015) expanded the CCE and adapted its dynamic model structure (Turkay, 2017). The DCCE can yield consistent estimations by adding cross-sectional averages. In this regard, the DCCE could be given as below:

$$DL_{it} = \theta_i DL_{it-1} + \beta_i ENF_{it} + \sum_{p=0}^{p_T} \delta_{pi} \overline{ENF}_{t-p} + \sum_{p=0}^{p_T} \gamma_{pi} \overline{DL}_{t-p} + u_{it} \quad (2)$$

here, cross-sectional averages are given as \overline{ENF} and \overline{DL} . Moreover, p_T is the lag-length of cross-sectional average. In the light of all these, the DCCE was found appropriate for the estimation of the structured model in our study. Thus, heterogenic estimations were conducted on regional basis. Results given by the DCCE yielded long-run relationships. In order to examine short-run effect of inflation rate on dollarization, E-K panel causality test was conducted.

E-K panel causality test was developed by Emirmahmutoglu and Kose (2011). E-K panel causality test is one of the new generation tests taking heterogeneity into consideration. This test is the version, developed on panel data analysis, of the approach depended on VAR model with higher lag-length introduced by Toda and Yamamoto (1995). Accordingly, E-K panel causality test does not require stationarity of series; and allows using stationary series from the same or different levels (I(0) and/or I(1)) together. Another advantage of the E-K panel causality test is that it does not require testing existence of co-integration relationship. In a basic way, VAR model with larger lag used in the E-K panel causality test could be described as below:

$$DL_{it} = \alpha_i^{DL} + \sum_{j=1}^{k_i+dmax_i} A_{11,ij} DL_{it-j} + \sum_{j=1}^{k_i+dmax_i} A_{12,ij} ENF_{it-j} + u_{it}^{DL} \quad (3)$$

$$ENF_{it} = \alpha_i^{ENF} + \sum_{j=1}^{k_i+dmax_i} A_{21,ij} DL_{it-j} + \sum_{j=1}^{k_i+dmax_i} A_{22,ij} ENF_{it-j} + u_{it}^{ENF} \quad (4)$$

where, k_i is unit-specific lag value; $dmax_i$ is unit-specific maximum degree of integration. In the present study, within the scope of E-K panel causality test, only Equation (4) was taken into consideration because of our objective to determine the effect of inflation rate on dollarization. In this regard, basic hypothesis of the E-K panel causality test was the equality of each A_{12} and it was structured as "inflation rate is not reason of dollarization".

For the panel analysis, probability value of unit-specific causality results rely on their agglomeration as it is suggested by Fisher (1932). Fisher test statistic is described as follows:

$$\lambda = -2 \sum_{i=1}^N \ln(p_i) \quad , \quad i = 1, 2, \dots, N$$

Where, p_i is the probability value based on Wald statistic of the ith unit. In addition, E-K panel causality test reaches resistant critical value over bootstrap by considering cross-sectional dependency.

6. Results

During the analysis phase, it is first required to evaluate cross-sectional dependency of variables. Cross-sectional dependency is used to prefer type of panel unit root test. Table 3 exhibits results of the Breusch-Pagan LM and Pesaran CD tests on variables. According to the test results, our basic hypothesis of “there is no cross-sectional dependency” was rejected for both variables.

Table 3. Cross Section Dependency Tests

Variables	Test	Statistics	Probability
DL	Breusch-Pagan LM	16019.41	0.000
	Pesaran CD	126.356	0.000
ENF	Breusch-Pagan LM	17389.41	0.000
	Pesaran CD	131.856	0.000

Because of cross-sectional dependency among variables, it was necessary to use second generation panel unit root tests. To that end, Im-Pesaran-Shin (CIPS) test expanded by considering cross-sectional dependency was utilized. According to the results of the CIPS test developed by Pesaran (2007), variables were found to be stationary at level as seen in Table 4.

Table 4. Pesaran (2007) CIPS Panel Unit Root Test

Variables	Lag	No Trend		Trend		Result
		Statistics	Probability	Statistics	Probability	
DL	0	-5.168	0.000	-7.266	0.000	I(0)
	1	-1.878	0.000	-2.864	0.002	
ENF	0	-6.273	0.000	-5.443	0.000	I(0)
	1	-7.393	0.000	-6.787	0.000	

Before the model estimation phase, heterogeneity of slope coefficients is required to be tested. To this purpose, S test introduced by Swamy (1970), $\tilde{\Delta}$ and adjusted $\tilde{\Delta}_{adj}$ tests developed by Pesaran and Yamagaya (2008) through modifications on the S test were employed. According to the results exhibited on Table 5, the basic hypothesis of “slope coefficients are homogenous” was rejected. Hence, approaches considering heterogeneous coefficients are required to be preferred for model estimation.

Table 5. Slope Homogeneity Test

Test	Statistics	Probability
S	2410.28	0.000
$\tilde{\Delta}$	4.264	0.000
$\tilde{\Delta}_{adj}$	4.381	0.000

Up to this point, important conditions were taken into consideration about selection of the method that would be employed for estimation of panel data model. In sum, stationary variables display cross-sectional dependency, and their slope coefficients were found to be heterogeneous. Thus, estimation methods taking these characteristics were

required to be preferred. Accordingly, the DCCE estimator introduced by Chudik and Pesaran (2015) was utilized to estimate long-run coefficients. Table 6 summarizes MG estimation results for all regions and panel data.

Table 6. Dynamic Common Correlation Effects Estimation Results

Region Code	DL_{t-1}	ENF_t	C
TRA1	0.565***	0.012	-0.678
TRA2	0.675***	0.472	-2.678**
TRB1	0.753***	0.123	0.528
TRB2	0.805***	0.330	-3.727**
TRC1	0.894***	-0.315	1.096
TRC2	0.717***	0.494**	-2.756
TRC3	0.388**	-0.248	-1.481
TR10	0.919***	0.008	0.980
TR21	0.580***	0.232	-3.367***
TR22	0.639***	0.059	-2.633***
TR31	0.871***	0.304	-1.886*
TR32	0.594**	0.213	-1.078**
TR33	0.917***	0.259	-0.195
TR41	0.858***	0.285	-1.147
TR42	0.475***	1.890**	8.166***
TR51	0.487***	-0.238	5.274**
TR52	0.854***	0.038	0.598
TR61	0.258*	0.460	3.978***
TR62	0.707***	0.045	-3.443***
TR63	0.662***	-0.344	3.408**
TR71	0.935***	0.146	1.163
TR72	0.794***	0.083	3.053**
TR81	0.367***	1.238***	3.699*
TR82	0.794***	0.018	-2.801
TR83	0.690***	0.460	0.682
TR90	0.795***	-0.095	-0.228
Overall Panel (MG) Estimation	0.692***	0.228**	0.174

Note: (*), (**) and (***) show the significance level at 10%, 5% and 1% respectively.

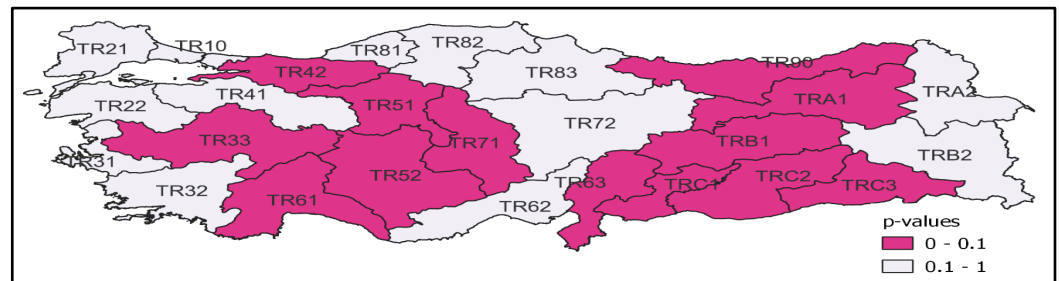
According to regional DCCE estimation results, significant and positive effect was determined with inflation rate on dollarization for the regions of TRC2 (Sanliurfa and Diyarbakır), TR42 (Kocaeli, Sakarya, Duzce, Bolu and Yalova) and TR81 (Zonguldak, Karabuk and Bartın). In this long run effect, 1% increase with inflation rate resulted in 0.5%, 1.9% and 1.2% increase in dollarization, respectively. Moreover, it was seen that inflation rate did not have significant effect; and that dollarization was persisted from the previous periods for some regions. Especially, TR10 (Istanbul), TR33 (Manisa, Afyonkarahisar, Kutahya and Usak) and TR71 (Kirikkale, Aksaray, Nigde, Nevsehir and Kirsehir) regions were found to have highly dynamic dollarization process. According to overall panel data analysis results, inflation rate was found to have significant positive effect on dollarization. Our findings suggested that 1% increase in inflation rate caused 0.2% increase in dollarization.

Table 7. Emirmahmutoglu and Kose (2011) Panel Causality Test Results

Region Code	Wald Statistics	Probability
TRA1	4.981**	0.026
TRA2	1.823	0.177
TRB1	3.620*	0.057
TRB2	2.062	0.151
TRC1	3.195*	0.074
TRC2	3.465*	0.063
TRC3	8.976***	0.003
TR10	2.571	0.109
TR21	2.094	0.148
TR22	1.794	0.180
TR31	1.791	0.181
TR32	1.169	0.280
TR33	3.732**	0.053
TR41	2.450	0.118
TR42	4.237**	0.040
TR51	5.138**	0.023
TR52	2.973*	0.085
TR61	3.268*	0.071
TR62	1.752	0.186
TR63	2.954*	0.086
TR71	6.514**	0.011
TR72	1.944	0.163
TR81	0.824	0.364
TR82	0.807	0.369
TR83	2.427	0.119
TR90	2.884*	0.089
Overall Panel	128.93	0.999

Note: (*), (**) and (***) show the significance level at 10%, 5% and 1% respectively.

Causality test was applied to examine the short-run relationship among the variables. The causality test needs to be an approach taking cross-sectional dependency and slope heterogeneity into consideration. Therefore, panel causality test developed by Emirmahmutoglu and Kose (2011) was preferred. Table 7 exhibits the results of the causality test. According to the test results, for all panel data, inflation rate was not found as cause of dollarization. This finding was obtained through bootstrap critical value. In consideration of region-specific findings, inflation rate was found as the cause of dollarization for half of the 26 regions. Figure 3 exhibits the respective mapping for these findings. White-colored regions display no causality from inflation rate to dollarization. Within the regions with other colors, this causality relationship was determined up to 10% level.

Figure 3. Regional Causality Test Results

7. Conclusions

In the relevant literature, dollarization has been shown to be correlated with numbers of different macroeconomic indicators and degree of these relationships has been studied at regional scope. In the present study, it was investigated that whether ‘currency substitution’ (dollarization) is being affected by inflation rate, general price levels by

which affected most according to common belief, on either the long and short run or both. Again, existence of such correlations has been investigated through comparison of countries in the respective literature. There are studies conducted at macro-regional levels covering European Union, Central and Eastern Europe, Latin America, Far East and South America. However, there was no study concentrated on sub-country regions in investigation of the correlation between dollarization and inflation rate.

In our study, a data set covering Türkiye in 26 regions was analyzed to investigate the effect of inflation rate on dollarization. As a dollarization indicator, rate of bank deposits in foreign currencies to overall bank deposits was used. Since these data is reported by BRSA based on individual cities, they were agglomerated in 26 regions. Inflation rate data was captured from the EVDS of the CBRT. Our study data was from a period covering 2007:4-2021:4.

Long and short run conclusions were planned to be obtained at the end of the analysis. In this regard, various pre-tests were conducted to determine the analysis methods that need to be applied. The first one of these was cross-sectional dependency test; and cross-sectional dependency was determined for both variables. This was followed by the CIPS panel unit root test considering cross-sectional dependency, which indicated that both variables were stationary at level. Preliminary to the analysis, pre-test and post-test was conducted to homogeneity of slope coefficients. Our test results indicated that slope coefficients were not homogenous. Thus, a panel data analysis taking cross-sectional dependency and heterogeneous slope coefficients into consideration were preferred to determine long and short run relationships.

Based on the DCCE analysis results, lagged variable of dollarization was found significant and positively effective on the long run for all regions. This result suggested that dollarization was affected by its previous periods significantly and contained expectations. Inflation rate was found to be positively effective on dollarization in only three regions. No significant effect was determined with other regions. This finding was not conforming to long-run expectation about inflation-dollarization. However, according to the MG estimation result from the analysis of all panel data, 10% increase in inflation rate resulted in 2% increase in dollarization. Even though it was determined that inflation rate increased dollarization on the long run across the whole panel set, this was not supported for all regions with satisfactory evidence. To determine short run effect of inflation rate on dollarization, panel causality test developed by Emirmahmutoglu and Kose (2011) was employed. According to the obtained results, inflation rate was found as cause of dollarization across half of the 26 regions. There was no causality from inflation to dollarization for all panel set. According to causality test results, there was no strong evidence that inflation rate caused dollarization on the short run.

This study was conducted to investigate dollarization-inflation relationship for short and long run horizons in Türkiye on regional basis. Our findings above were to investigate whether inflation rate caused dollarization in Türkiye at regional scale. Whether obtained results were related with proximity of regions to each other could be examined in the future spatial econometric analysis. Our study is expected to shed light for the potential future studies investigating relationship between dollarization levels with proximity by adding other economic, social, or demographical indicators as well.

References

- Ağaslan, E., & Gayaker, S. (2019). Türkiye’de Para İkamesinin Belirleyicileri Doğrusal Olmayan Bir Yaklaşım. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(2), 362-387.
- Akıncı, O., Özer, Y. B., & Usta, B. (2005). Dolarizasyon Endeksleri: Türkiyedeki Dolarizasyon Sürecine İlişkin Göstergeler. *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Çalışma Tebliği*, 05/17.
- Alesina, A., & Barro, R. J. (2001). Dollarization. *American Economic Review*, 91(2), 381-385.

- Alvarez-Plata, P., & García-Herrero, A. (2008). To dollarize or de-dollarize: Consequences for Monetary Policy. *BVA Working Paper*, 0921.
- Arain, H., Han, L., & Meo, M. S. (2019). Nexus of FDI, population, energy production, and water resources in South Asia: a fresh insight from dynamic common correlated effects (DCCE). *Environmental Science and Pollution Research*, 26, 27128–27137. <https://doi.org/10.1007/s11356-019-05903-7>
- Balaylar, N. A., & Duygulu, A. A. (2004). Türkiye’de Para İkamesi Olgusu ve Para Talebinin İstikrarı. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(2), 33-55.
- Barro, R. J., & Gordon, D. B. (1983). Rules, Discretion, and Reputation in a Model of Monetary Policy. *Journal of Monetary Economics*, 12(1), 101-21. [https://doi.org/10.1016/0304-3932\(83\)90051-X](https://doi.org/10.1016/0304-3932(83)90051-X)
- BRSA. (2022). Banking Sector Data, Deposits of Domestic Residents According to Types, <https://www.bddk.org.tr/bultenaylik> (Date of access: 09.11.2022)
- Chaudhry, I. S., Nazar, R., Ali, S., Meo, M. S., & Faheem, M. (2022). Impact of environmental quality, real exchange rate and institutional performance on tourism receipts in East-Asia and Pacific region. *Current Issues in Tourism*, 25 (4), 611-631. <https://doi.org/10.1080/13683500.2021.1894101>
- Chudik, A., & Pesaran, M. H. (2015). Common correlated effects estimation of heterogeneous dynamic panel data models with weakly exogenous regressors, *Journal of econometrics*. 188(2), 393-420. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2015.03.007>
- Civcir, I. (2005). *Dollarization and its Long-run Determinants in Türkiye*. Neaime, S. and Colton, N.A. (Ed.) Money and Finance in the Middle East: Missed Opportunities or Future Prospects? (Research in Middle East Economics, Vol. 6), Emerald Group Publishing Limited, Bingley, 201-232. [https://doi.org/10.1016/S1094-5334\(05\)06010-3](https://doi.org/10.1016/S1094-5334(05)06010-3)
- Corrales, M. J. S., & Imam, P. A. (2019). Financial Dollarization of Households and Firms: Does It Differ? *IMF Working Papers*, No. 2019/019.
- De Nicolo, M. G., Ize, M. A., & Honohan, M. P. (2003). Dollarization of The Banking System: Good or Bad? *IMF Working Papers*, No. 2003/146.
- Edwards, S., & Magendzo, I. I. (2006). Strict Dollarization and Economic Performance: An Empirical Investigation. *Journal of Money, Credit and Banking*, 38(1), 269–282.
- Emirmahmutoglu, F., & Kose, N. (2011). Testing for Granger causality in heterogeneous mixed panels. *Economic Modelling* 28 (3), 870–876. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2010.10.018>
- Fischer, S. (2006). *Dollarization*. Keynote address at the 75th Anniversary Conference of the Central Bank of the Republic of Türkiye, Istanbul, December 13–15 2006, on Dollarization: Consequences and Policy Options.
- Fisher, R.A. (1932). *Statistical Methods for Research Workers*. 4th edition, Oliver and Boyd, Edinburgh.
- Galinda, A. J., & Leiderman, L. (2005). Living with Dollarization and the Route to Dedollarization. *Inter-American Development Bank Working Paper*, 526.
- Guidotti, P. E., & Rodriguez, C. A. (1992). Dollarization in Latin America: Gresham’s Law in Reverse? *IMF Staff Papers*, 39(3), 518–544. <https://doi.org/10.2307/3867472>
- Honohan, P., & Shi, A. (2002). Deposit Dollarization and The Financial Sector in Emerging Economies. *SSRN* 634461. <https://doi.org/10.1596/1813-9450-2748>
- Eğilmez, M. (2020). <https://www.mahfiegilmez.com/2020/12/dolarizasyonda-son-durum.html> (Date of access: 03.12.2022)
- Karakaya, G., & Karoğlu, Y. (2020). Dolarizasyon Olgusu: 2008 Finansal Krizinden Sonra Türkiye’de Dolarizasyon İncelemesi. *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(2), 353-364. <https://doi.org/10.30692/sisad.701696>.
- Kaya, E., & Açıdoğuran, B. (2017). Finansal Dolarizasyon Unsurları Olarak Kredi Dolarizasyonu ve Mevduat Dolarizasyonu ile Hisse Senedi Getirileri Arasındaki İlişki. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(14), 325-344.
- Keyder, N. (2002). *Para Teorisi-Politika-Uygulama*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 594.
- Larrain B, F., & Tavares, J. (2003). Regional Currencies Versus Dollarization: Options for Asia and The Americas. *The Journal of Policy Reform*, 6(1), 35-49. <https://doi.org/10.1080/13841280309602>
- Liddle, B., & Huntington, H. (2020). ‘On the Road Again’: A 118 country panel analysis of gasoline and diesel demand. *Transportation Research Part A*, 142, 151-167. <https://doi.org/10.1016/j.tra.2020.10.015>
- Mansoor, A. T. (2018). Afganistan’da Dolarizasyon Sürecinde Döviz Kuru ve Enflasyon İlişkisi. Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı.

- Neanidis, K. C. (2010). Financial Dollarization and European Union Membership. *International Finance*, 13(2), 257-282. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2362.2010.01266.x>
- Neanidis, K. C., & Savva, C. S. (2013). Institutions and Financial Dollarization: Indirect Effects Based on A Policy Experiment. *Economics Letters*, 121(3), 405-410. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2013.09.027>
- Neanidis, K. C., & Savva, C. S. (2018). Regional Spillovers in Financial Dollarization. *Centre for Growth and Business Cycle Research Discussion Paper Series*, University of Manchester, (238).
- Özdemir, V., & Yavuz, H. (2021). Yeni Uluslararası İktisadi Düzende Dolarsızlaşma Eğilimleri. *Başkent Üniversitesi Ticari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(1), 64-76.
- Özkul, G. (2021). Türkiye'de Finansal Dolarizasyonun Enflasyon Ve İstihdam İle Olan Etkileşimi. *İşletme Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 59-79. <https://doi.org/10.33416/baybem.843339>.
- Pesaran, M. H. (2006). Estimation and Inference in Large Heterogeneous Panels with Multifactor Error Structure. *Econometrica*, 74 (4), 967-1012. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0262.2006.00692.x>
- Pesaran, M. H., & Smith, R. (1995). Estimating long-run relationships from dynamic heterogeneous panels. *Journal of Econometrics*, 68 (1), 79-113. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(94\)01644-F](https://doi.org/10.1016/0304-4076(94)01644-F)
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. P. (1999). Pooled Mean Group Estimation of Dynamic Heterogeneous Panels. *Journal of the American Statistical Association*, 94(446), 621-634. <https://doi.org/10.2307/2670182>
- Peseran, M. H. (2007). A Simple Panel Unit Root Test in The Presence of Cross- Section Dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), 265-312. <https://doi.org/10.1002/jae.951>
- Peseran, M. H., & Yamagata, T. (2008). Testing Slope Homogeneity in Large Panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50-93. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2007.05.010>
- Ramirez-Rojas, C. L. (1985). Currency Substitution in Argentina, Mexico, and Uruguay. *Staff Papers*, 32(4), 629-667.
- Rennhack, R., & Nozaki, M. (2006). *Financial Dollarization in Latin America*. Palgrave Macmillan, London. https://doi.org/10.1057/9780230380257_4
- Rose, A. K. (2000). One Money, One Market: Estimating the Effect of Common Currency on Trade. *Economic Policy: A European Forum*, 30, 7-33.
- Saraç, T. B. (2010). Enflasyon ve Para İkamesi İlişkisi: Türkiye Ekonomisi için Ekonometrik Bir Analiz (1994:01-2009:12). *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 2(1), 147-152.
- Sarı, İ. (2007). Makroekonomik Değişkenlerin Dolarizasyon Sürecine Etkisi: Ampirik Bir Yaklaşım. Uzman Yeterlilik Tezi, TCMB Piyasalar Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Serdengeçti, S. (2005). Dolarizasyon/Ters Dolarizasyon. Eskişehir.
- Serel, A., & Darıcı, B. (2006). Para İkamesini Etkileyen Faktörler: Türkiye Uygulaması. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (11), 150-167.
- Sever, E. (2012). Türkiye'de Dolarizasyon Süreci ve Döviz Kuru Belirsizliği İlişkisi. *Sosyoekonomi*, 17(17), 203-222.
- Seyidoğlu, H. (2001). *Ekonomi ve işletmecilik terimleri*. Güzem Can Yayınları
- Smawy, P. A. V. B. (1970). Efficient inference in a random coefficient regression model. *Econometrica*, 38(2), 311-323. <https://doi.org/10.2307/1913012>
- Terzi, H., & Kurt, S. (2007). Türkiye'de Dolarizasyon Sürecinde Döviz Kuru ve Enflasyon İlişkisi. *Ekonomik Yaklaşım*, 18(64), 1-22. <http://dx.doi.org/10.5455/ey.10635>
- Toda, H. Y., & Yamamoto, T. (1995). Statistical Inference in Vector Autoregressions with Possibly Integrated Processes. *Journal of Econometrics*, 66 (1-2), 225-250. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(94\)01616-8](https://doi.org/10.1016/0304-4076(94)01616-8)
- Turkay, M. (2017). Heterogeneity across emerging market central bank reaction functions. *Central Bank Review*, 17(3), 111-116. <https://doi.org/10.1016/j.cbrev.2017.06.002>
- Vieira, F. A., Holland, M., & Resende, M. F. (2012). Financial Dollarization and Systemic Risks: New Empirical Evidence. *Journal of International Money and Finance*, 31(6), 1695-1714. <https://doi.org/10.1016/j.jimonfin.2012.03.007>
- Vos, I. D., & Everaert, G. (2019). Bias-Corrected Common Correlated Effects Pooled Estimation in Dynamic Panels. *Journal of Business; Economic Statistics*, 39(1), 294-306. <https://doi.org/10.1080/07350015.2019.1654879>

-
- Yalçın, K., & Mutlu, A. A. (2018). Küresel Kriz Sonrası Gelişmekte Olan Ülkelerde Dolarizasyon Süreci. *Third Sector Social Economic Review*, 53(2), 450-462. <https://doi.org/10.15659/3.sektor-sosyal-ekonomi.18.06.949>.
- Yeyati, E. L. (2021). Financial Dollarization and De-Dollarization in The New Millennium. *Documento De Trabajo*, 2021/02.
- Yılmaz, M., & Uysal, D. (2019). Türkiye’de Dolarizasyon Ve Enflasyon İlişkisi. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 4(10), 286-306. <https://doi.org/10.25204/iktisad.543482>.
- Yinusa, D. O. (2008). Between Dollarization and Exchange Rate Volatility: Nigeria's Portfolio Diversification Option. *Journal of Policy Modeling*, 30(5), 811-826. <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2007.09.007>
- Zeybek, H. (2014). Dolarizasyon ve Finansman Maliyeti. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 2(2), 44-61.
- Zeybek, H. (2018). Effects of Dollarization on The Cost of Financing: A Comparative Analysis on The Turkish Economy. International Congress on Business and Marketing, İstanbul, (29.11.2018-01.12.2018).

Çıkar Çatışması: Yoktur

Finansal Destek: Yoktur

Etik Onay: Yoktur

Yazar Katkısı: Fatih DEMİR (%60), Aykut SEZGİN (%40)

Conflict of Interest: None

Funding: None

Ethical Approval: None

Author Contributions: Fatih DEMİR (%60), Aykut SEZGİN (%40)

Appendices

Panel Code	Region Code	Region	Panel Code	Region Code	Region
1	TRA1	Erzurum, Erzincan, Bayburt	14	TR41	Bursa, Eskişehir, Bilecik
2	TRA2	Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	15	TR42	Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova
3	TRB1	Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli	16	TR51	Ankara
4	TRB2	Van, Muş, Bitlis, Hakkari	17	TR52	Konya, Karaman
5	TRC1	Gaziantep, Adıyaman, Kilis	18	TR61	Antalya, Isparta, Burdur
6	TRC2	Şanlıurfa, Diyarbakır	19	TR62	Adana, Mersin
7	TRC3	Mardin, Batman, Şırnak, Siirt	20	TR63	Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye
8	TR10	İstanbul	21	TR71	Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir
9	TR21	Tekirdağ, Edirne, Kırklareli	22	TR72	Kayseri, Sivas, Yozgat
10	TR22	Balıkesir, Çanakkale	23	TR81	Zonguldak, Karabük, Bartın
11	TR31	İzmir	24	TR82	Kastamonu, Çankırı, Sinop
12	TR32	Aydın, Denizli, Muğla	25	TR83	Samsun, Tokat, Çorum, Amasya
13	TR33	Manisa, Afyonkarahisar, Kütahya, Uşak	26	TR90	Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane

Covid 19 Salgınının Kentsel Gıda Sistemleri ve Tarımsal İşgücü Bağlamında Sosyal, Mekânsal, Yönetimsel Etkileri*

Uygur D. YILDIRIM¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, İslahiye İİBF; uygarr@yahoo.com, ORCID: 0000-0001-5669-5049

Öz: Son yıllarda salgın, iklim değişikliği, deprem, ekoloji ve gıda alanında yaşanan kriz ve şoklar her geçen gün kır ve kent mekanları üzerindeki etkisini artırmaktadır. Özellikle doğal, ekolojik felaketler ve salgın hastalıkların kentsel gıda sistemlerini ve tarımdaki aile üreticilerini ve mevsimlik/göçmen işçiler gibi farklı grupları nasıl etkileyeceği sorusu kamuoyunun ve akademik araştırmaların önde gelen başlıklarından biri haline gelmektedir. Bu çalışmada 2020 Mart ayından itibaren Türkiye’de etkili olmaya başlayan Covid 19 Salgınının gıda sistemleri içinde yer alan küçük üreticiler ve mevsimlik işçiler üzerindeki etkilerine odaklanılmıştır. Çalışmada salgının etkilerinin yoğunlaştığı ve fındık hasadının başladığı 2020 Eylül ayında Sakarya’nın Karasu ve Kocaali İlçelerinde nitel yöntemle yapılan saha araştırmasından elde edilen veriler kullanılmıştır. Araştırmada salgın yönetimi esnasında başvurulan sosyal izolasyon ve diğer kısıtlama tedbirlerinin tarımda işgücü hareketliliği ve ürün piyasaları üzerinde çeşitli kırılmalara yarattığı saptanmıştır. Tarımdaki üretim ve emek süreçlerinin farklı kır ve kent mekânları arasındaki iş bölümüne bağımlı hale gelmesi bu tip kırılmalıkların ortaya çıkmasında etkili olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kentsel Gıda Sistemleri, Covid 19 Salgını, Tarımsal İşgücü

Jel Kodları: Q18, J43, H83

The Social, Spatial and Administrative Effects of The Covid 19 Pandemic On Urban Food Systems and Agricultural Labor Force

Abstract: In recent years, pandemics, climate change, earthquakes, ecological crises, and food-related emergencies have been progressively intensifying their influence on both rural and urban environments. Especially the question of how natural, ecological disasters and pandemic diseases will affect urban food systems, family producers and different groups such as seasonal/migrant workers have become one of the prominent topics in public discourse and academic research. In this study, the focus is on the effects of the COVID-19 pandemic that began to impact Turkey from March 2020 on small producers and seasonal workers within the food systems. The data obtained from field research conducted in the Karasu and Kocaali Districts of Sakarya in September 2020, where the effects of the pandemic intensified and hazelnut harvesting began is used. The research reveals that the social isolation and other restrictive measures adopted during the pandemic management have created various vulnerabilities in terms of labor mobility in agriculture and product markets. The interdependence of production and labor processes in agriculture on the division of labor between different rural and urban spaces contributes to the emergence of such vulnerabilities.

Keywords: Urban Food Systems, Covid 19 Pandemic, Agricultural Labor

Jel Codes: Q18, J43, H83

Atf: Yıldırım, U. D. (2023). Covid 19 Salgınının Kentsel Gıda Sistemleri ve Tarımsal İşgücü Bağlamında Sosyal, Mekânsal, Yönetimsel Etkileri, *Politik Ekonomik Kuram, Özel Sayı*, 138-158. <https://doi.org/10.30586/1342324>

Geliş Tarihi: 13.08.2023

Kabul Tarihi: 30.09.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

* Bu çalışma, Gaziantep Üniversitesi Etik Kurulunun 09.09.2020 Tarih 87841438/050.06 sayılı kararıyla bilimsel araştırma ve yayın etiğine uygun bulunmuştur.

1. Giriş

Son günlerde çok sayıda araştırmacı Covid 19 virüsünün ortaya çıkış ve pandemiye dönüşmesi sürecini kapitalist sistemin doğa üzerinde hakimiyet ve tahribatına bağlı olarak artan insan-doğa etkileşimleriyle ilişkili ele almaktadır. Bu süreçte ormanların yok edilmesi, kentleşmenin çevre üzerinde yarattığı baskı ve bunun beraberinde dünyanın çeşitli bölgelerinde artan insan-hayvan etkileşimlerine bağlı riskler gündeme gelmektedir.¹ Sürecin ilginç tarafı belki tarihin önceki dönemlerinde hiç olmadığı kadar toplumlar iletişim, üretim ve tüketim alanında geliştirdiği büyük teknolojik birikimle kendisini doğadan ayırıştırıp, doğa üzerinde daha gelişkin bir hakimiyet kurarken Covid 19 virüsü küresel ölçekte kamu hizmetlerini, ekonomik sistemleri felce uğratarak binlerce insanın ölümüne yol açan beklenmedik bir etki yarattı. Geçtiğimiz Mayıs ayında Dünya Sağlık Örgütü, resmi olarak 7 Milyon, gayri resmi rakamlara göre 20 Milyon insanın öldüğü Covid 19'un artık küresel bir acil durum teşkil etmediğini ilan etmiştir. Ancak açıklamanın devamında virüsün yayılmaya devam ettiği, her salgının ancak yeni bir başka salgınla sona erdiği uyarısı da yapılmıştır (BBC, 2023).

İçinden geçtiğimiz günlerde Covid 19'un yeni varyasyonları dünya genelinde etkili olmaya başlarken bu salgınının kent ekonomileri, kamu hizmetleri, gıda tedarik zincirleri, istihdam üzerinde yarattığı etkiler tartışılmaya devam edilmektedir. Salgınlar, iklim değişikliği, deprem, ekoloji ve gıda alanında yaşanan krizlerin beraberinde getirdiği şoklar üzerine yeni bir literatür gelişmeye başlamış nüfusun geniş kesimlerinin yaşadığı kentlerin şoklara karşı direncini, dayanıklılığını artırmak gündemin önemli maddelerinden biri haline gelmiştir (OECD, 2016). Bu süreçte dünya genelinde kentsel nüfus oranları hızla yükselirken salgın ve diğer doğal, ekolojik şokların kentsel gıda sistemleri üzerindeki olumsuz etkileri üzerinde sıklıkla durulan önde gelen başlıklardan biridir. Covid 19 salgını ve gıda sistemleri arasındaki ilişkiyi çift yönlü bir ilişki olarak ele almak mümkündür. Gıda üretiminde yaygın olarak kullanılan endüstriyel yöntemler, monokültür üretim, yoğun karbon yakıt ve kimyasal kullanımı, uzun mesafeli tedarik zincirleri salgının ortaya çıkmasında etkili faktörlerden bazıları olarak değerlendirilmektedir (Büke, 2020). Aynı zamanda salgın ve salgın yönetimine yönelik olarak alınan kimi tedbirler; gıdanın üretimden tedarik ve tüketim süreçlerine, tarladan sofraya ve kırdan kente olan yolculuğunu etkilemiştir. Bilindiği gibi iklim değişikliğinin etkileri, biyoçeşitlilik kaybı, üretimde yoğun kimyasal kullanımı, arz dalgalanmaları ve fiyat artışları üreticiler ve tüketiciler üzerinde çeşitli kırılmalıklar yaratmaktadır. 2020 Mart ayından itibaren etkili olmaya başlayan salgın da gıda krizinin derinleştirdiği sorunlara yenilerini eklemiştir.

2020'de etkili olmaya başlayan salgında olduğu gibi yangın, deprem, iklim değişikliği gibi çeşitli ekolojik, doğal afetlerin gıda sistemleri üzerindeki etkileri çoğu zaman meselenin kentsel gıdanın tedarik süreçleri, beslenme ve tüketim boyutlarıyla ele alınmaktadır (Correa-Cano ve diğerleri, 2022). Aynı şekilde uluslararası kurumlar ve devletlerin politikaları da çoğu zaman kentsel tüketim süreçlerini düzenlemeye odaklanmaktadır. Pandemi döneminde gıda arzında ve fiyatlarda dalgalanmalar yaşanmış, salgının ilk günlerinde halkın geniş kesimleri temel gıda ihtiyaçlarına ulaşmak için marketlere akın etmiştir.² Bu süreçte dikkatler salgının kentlerin yaşesi, gıda fiyatları ve arzı üzerindeki etkileri üzerinde yoğunlaşırken gıda sistemlerinin işleyişinde kritik rolleri olan tarımsal işgücünün süreçten nasıl etkilendiği üzerinde yeterince durulmamıştır.

¹ 1300'lü yılların ortasında yaşanan veba salgınının Avrupa'daki sosyal, politik, ekonomik sonuçlarını ele alan başka bir çalışmada aynı şekilde salgının ortaya çıkışı artan insan-doğa etkileşimleriyle bağlantılı olarak ele alınmaktadır; "Devasa boyutlarda salgın hastalıkların ortaya çıkışı ve çok hızlı bir biçimde yayılmasında insan unsuru birincil etkidir. İnsanların üst üste yığıldığı yerleşim yerleri, mikropların gelişmesi için son derece uygun ortamlardır...Toprağın sürekli sürülmesi, yeni tarım alanlarının açılması ve ormanların yok edilmesi fareleri, sıçanları, keneleri ve pireleri insan topluluklarına daha yakın yaşamaya zorladı. Bu hayvanlar, yanlarında salgın hastalıklarla geldiler. Yüz binlerce insanın yaşadığı kentler ortaya çıktıkça, toplu ölümler de yaygın hâle geldi (Özden ve Özmat, 2014, s.61)."

² Alt sınıfların temel beslenme ihtiyacında önemli yeri olan soğan, patates, süt gibi ürünlerin fiyatlarında 2010'lu yıllardan itibaren başlayan artışlar salgın sürecinde hızlanmıştır (Soğancılar ve diğerleri, 2022).

Bu çalışmada Covid 19 salgını ve salgın yönetim sürecinde yapılan düzenleme ve uygulamaların kentsel gıda sistemleri içinde önemli roller üstlenen tarımsal emeğin farklı formları üzerindeki etkilerine odaklanılacaktır. Gıda sistemleri perspektifinden hareketle Covid 19 salgınında açığa çıkan yönetim pratiklerinin tarımdaki emek biçimleri üzerinde yarattığı sosyal, mekânsal etkiler çalışmanın odak noktasıdır. Salgının etkili olduğu dönemde özellikle mevsimlik işçilerin gıda zincirleri içinde ne kadar önemli rol oynadığı görülmüş oldu (Gürel ve Pelek, 2023, s.58). 2000'li yıllarda Türkiye tarımında sonuçları belirginleşen neoliberal yönetim pratiklerinin en önemli sonuçlarından biri aile çiftçiliğinin giderek çözülmesi ve yerine mevsimlik işçi çalıştırma pratiklerinin yaygınlaşmasıdır. Türkiye'de 1960'lı ve 1970'li yıllardan farklı olarak temel gıdanın üretim, hasat ve işlenmesi süreçlerinde geniş bir mevsimlik işçi istihdam edilmektedir. Dolayısıyla çalışmada salgının gıda sistemleri içinde yer alan aile üreticileri ve mevsimlik işçiler üzerindeki etkilerine odaklanılacaktır. Öncelikle gıda sistemleri ve tarımsal işgücündeki dönüşüm etrafında uluslararası literatürde yapılan kuramsal çalışmalara kısaca yer verilecektir. Daha sonra salgının tarımsal işgücü ve mevsimlik işçiler üzerindeki etkilerini ele almak için Türkiye'deki literatürden ve Sakarya'nın kırsal alanlarında yapılan bir saha araştırmasında elde edilen verilerden yararlanılacaktır.

Bilindiği gibi Türkiye, besleyici özelliği olan, çeşitli gıdaların imalatında özellikle çikolata üretiminde temel hammadde olan fındık üretiminde ve ihracatında dünyada önde gelen ülkeler arasında yer almaktadır. Türkiye'de fındık üretiminin yapıldığı 33 kent arasında Sakarya üretim ve ihracat büyüklüğü sıralaması bakımından ilk üç kent arasında yer almaktadır (TEPGE, 2022a, s.7; KGM, 2017; Çabaş, 2017). Sakarya'da fındık üretimi özellikle Kocaali, Karasu, Akyazı, Hendek, Ferizli, Karapürçek, Kaynarca Adapazarı, Arifiye, Erenler, Geyve, Pamukova, Sapanca, Serdivan, Söğütlü ve Taraklı gibi ilçelerdeki tarımsal alanlarda yoğunlaşmaktadır. 2000'li yılların başından itibaren özellikle Ağustos ve Eylül aylarında Sakarya'nın fındık üretimi yapılan kırsal alanlarına doğru özellikle Diyarbakır, Şanlıurfa, Mardin gibi önde gelen Güneydoğu kentlerinden yoğun bir mevsimlik işgücü akını yaşanmaktadır. Dolayısıyla Sakarya'nın kırsal/tarımsal alanları küresel ölçekte gıda sistemlerine konu olan fındığın üretimi, ihracatı bakımından hem de hasat dönemlerinde uğradığı yoğun işgücü akını bakımından kilit noktada duran kentler arasında yer almaktadır. Covid 19 salgınının tarımsal işgücü üzerindeki dönüşüm süreçlerini konu alan çalışmaların oldukça sınırlı olması nedeniyle Sakarya'nın Kocaali ve Karasu İlçeleri saha kapsamına alınmıştır. Bu kapsamda Sakarya'nın fındık yanında çeşitli meyve ve sebzelerin üretiminin yapıldığı Karasu ve Kocaali İlçelerindeki yetkililer, farklı köylerde küçük ve orta ölçekli üretim yapan çiftçiler ve düzenli olarak her yıl çalışmaya gelen mevsimlik işçi aileleriyle 2020 yılının Eylül ayında 10'a yakın görüşme yapılmıştır. Kocaali'nin fındık üretimi yapılan köylerine doktora tezi araştırması kapsamında 2012, 2013 yıllarında da çeşitli ziyaretler yapılmıştır (Yıldırım, 2014). 2020 yılında Covid 19 salgını koşullarında Karasu ve Kocaali'de yapılan en son ziyaretlerde hedeflenen bazı görüşmeler gerçekleştirilememiş, salgına bağlı riskler nedeniyle saha araştırması beklenenden daha kısa sürmüştür. Yarı yapılandırılmış soru kağıtları eşliğinde yapılan görüşmelerde salgın ve salgın yönetiminin üretim, işletmeler ve mevsimlik işçiler üzerinde ne tip sonuçlar ve kırılganlıklar ürettiği sorusuna cevaplar aranmaya çalışılmıştır. Sosyal mesafenin sınırlandırılmasına, kısıtlamalar ve izolasyon kuralları gibi halk sağlığına yönelik olarak alınan tedbirlerle gıda sistemlerinin işleyişinde oldukça kritik rolü olan tarımsal emeğin nasıl düzenlendiği, aile üreticileri ve mevsimlik işçilerin bu düzenlemelerden nasıl etkilendiği görüşmelerde üzerinde durulan başlıklar olarak belirlenmiştir.

2. Gıda Sistemleri ve Tarımsal İşgücü Üzerine Kısa Bir Literatür Taraması

İklim değişikliği, biyoçeşitlilik kaybı, salgın ve savaşların yarattığı şoklar son yıllarda tarım, gıda alanında yaşanan sorunları daha da derinleştirmektedir. Gıda kriziyle bağlantılı olarak derinleşen sorunlar; uluslararası kuruluşların, devletlerin ve toplumsal hareketlerin gündemine girerken ilgili literatürde gıda sistemleri, gıda

rejimleri gibi kavramlar etrafındaki ele alışlar da yaygınlaşmaktadır. Gıda sistemleri yaklaşımı gıdanın üretim, hasat, işleme, paketlenme, dağıtım, pazarlama, tüketimiyle ilgili tüm gıda sistemi faaliyetlerini kapsamakla kalmamakta, aynı zamanda bu faaliyetlerin etkilerini, sonuçlarını da içermektedir (Kuran, 2019, s.23; BM FAO, 2018). Çeşitli mekânsal ölçekler içinde tarladan sofraya, kırsal alanlardaki üretimden gıdanın işlendiği imalathanelere ve kentteki tüketime uzanan zincirler içinde yer alan çok sayıda aktör gıda sistemlerinin inşasında ve işleyişinde temel roller üstlenmektedirler. Özellikle 21. Yüzyılın gıda sistemleri tarımsal girdi, ürünler ve işgücü hareketliliği bakımından yerel, bölgesel, ulusal, küresel ölçekler ve çeşitli kırsal ve kentsel mekanlar arasındaki ilişki ve bağımlılıkları güçlendirmiştir (Wang, 2017, s.6). Mevsimlik tarım işçileri, çiftçiler, aracı ve komisyoncular, tüccarlar, banka ve perakende satış yerleri, marketler, şirketler ve kooperatifler sistemin temel aktörleridir. Bütün bir sistem bu aktörler arasında karşılıklı bağımlılık ve hiyerarşiyle kendisini gösteren zincirler, bağlantılar aracılığıyla kurulmaktadır (Gerbeau ve Avallone, 2016, s.133). Uluslararası kurumlar ve merkezi devletin tarım, gıda politikaları yanında yerel yönetimlerin kentlerin yaşasına yönelik politika ve uygulamaları gıda sistemlerinin işleyişi ve gelişmesinde etkili olan çeşitli faktörlerdir.

21. yüzyılın hâkim gıda sistemleri kentleşme, endüstriyelleşme ve neoliberal küreselleşmeye bağlı dinamikler tarafından şekillendirilmektedir. McMichael'a göre 1970'lerden bu yana gıda sistemleri üzerindeki sermaye egemenliğinin güçlenmesiyle birlikte dünyada üçüncü gıda rejimine geçilmiştir. Buna göre ulus ötesi para ve meta hareketliliklerinin güvence altına alınması, küçük toprak sahiplerinin geçici, güvencesiz çalışan emek gücüne dönüşümü üçüncü gıda rejiminin temel özellikleri arasındadır (McMichael, 2022, s.17; McMichael, 1991). Kolonyal dönem ve sonrasında sosyal refah devleti ve fordist kapitalizmin hakim olduğu 1930'lar aynı zamanda bu dönemlerin kendisine özgü gıda rejimlerini de gündeme getirmiştir. Ucuz gıdaya erişimle ucuz işgücü arasındaki bağlantılar, kolonyal dönemde İngiliz sanayi işçisinin doyurulmasıyla yeni sömürgelerde gelişen buğday üretimi arasındaki ilişkilerde kendini gösterdi. 20. Yüzyılda fordist kapitalizmin gelişiminde olduğu gibi Üçüncü dünya ülkelerinin sanayileşmesinde de ucuz gıdaya erişim kritik rol oynuyordu. Kısacası kapitalizmin tarihi boyunca ucuz gıdayla düşük ücretler arasındaki yapısal bağlantılar kendisini sürekli yeniden üretti (Gerbeau ve Avallone, 2016, s.128). Ucuz gıda kır ve kentsel sektörlerde üretim ve işgücü maliyetlerini düşürürken tarımda ücret düzeylerinin düşüklüğü de ucuz gıdanın üretim ve tüketim olanaklarını kolaylaştırdı.

Şirketleşmiş gıda rejimi olarak da bilinen üçüncü gıda rejiminin temel dayanağı neoliberal piyasa ilkeleri, zorunlu yapısal uyum programları ve özelleştirmelerden oluşmaktadır. DB (Dünya Bankası), IMF (Uluslararası Para Fonu) ve DTÖ'nün (Dünya Ticaret Örgütü) düzenleyiciliğinde hayata geçirilen neoliberal programla birlikte devletin küçük köylü işletmeleri üzerindeki desteklemelerini aşamalı olarak tasfiye etmesi, aile çiftçiliğinde yaşanan çözümler ve sezonluk çalışan tarım işçiliğinin yaygınlaşması 1970'ler sonrası gündeme gelen üçüncü gıda rejiminin belirleyici özellikleri haline geldi. Aynı süreçte şirketlerin yoğun kimyasal ve biyoteknoloji kullanımına eşlik eden üretim yoğunlaşması, kentleşmeye bağlı olarak tüketici kitlesinin genişlemesiyle gündeme gelen ucuz gıda ihtiyacının çözümünde önemli roller oynadı. Kentsel nüfusun artışı sürecinde gündeme gelen "süpermarket devrimi" ucuz gıda üretimiyle tarımdaki işlerin düşük ücretli hale getirilmesi arasındaki bağlantıları sıkılaştırdı (Medland, 2017, s.159). Diğer bir değişle kentleşme ve "marketleşme" süreciyle gündeme gelen kitlesel tüketim ihtiyacı, doğa ve canlılar üzerinde yıkım yaratan düşük maliyetli üretim yöntemlerini ve düşük ücretli, güvencesiz çalışma biçimlerine dayanan bir sistemi yerleşik hale getirdi.

Başka bir yaklaşıma göre neoliberal dönemde tarımda ucuz işgücünün önemindeki artış 1950'lerden bu yana yaygınlaşan yeşil devrim ve biyoteknoloji uygulamalarının gıda fiyatlarını ve maliyetlerini düşürmekte yetersiz kalmasıyla ilgiliydi (Gerbeau ve Avallone, 2016, s.135; Moore, 2010). Buna göre 21. Yüzyılda gıda fiyatlarında yaşanan

düzenli artış neoliberalizmin ürettiği krizin en belirgin özelliklerinden biriydi. Üretimde yeşil devrim yöntemleri, tarımda mekanizasyon ve biyoteknolojinin gıda fiyatlarını ve üretim maliyetlerini düşüreceğine duyulan büyük inanç çökerken, tedarik ve dağıtım süreçleri üzerinde zincir marketlerin kontrolü fiyat artışlarını engellemeyi imkansız kılıyordu. Dolayısıyla dünya genelinde gıda fiyatlarındaki artışı durdurmak için kırdaki kitlesel, ucuz işgücüne başvurmak tek seçenek haline gelmiştir. Bu süreç Avrupa'da (özellikle İtalya ve İspanya gibi ülkelerde) tarımdaki ulusal işgücünün etnik bakımdan öteki olarak görülen göçmen işgücüyle yer değiştirmesi olarak kendisini gösterdi. Benzer süreçler Kaliforniya tarımını Meksika'dan gelen göçmen işçilere bağımlı hale getirirken İspanya'nın Andalusya bölgesinde çilek üretimi ve İtalya'nın Salerno kentinde roka üretimi Morokko ve Romanya'dan gelen işçilerle sürdürülmektedir.

Gıda sistemleri yaklaşımlarında gıdanın üretimden tüketime, kırdan kente yolculuğu ağırlıklı olarak ekolojik tahribat, iklim değişikliği etkileri, biyoçeşitlilik kaybı, beslenme sorunları, aile çiftçiliğinin çözülmesi gibi sorunlar etrafında ele alınmaktadır (Adaman ve Akkoç, 2023). Tarımsal işgücü çoğunlukla ücretsiz aile üreticiliğine dayanan çiftçiler, köylüler, küçük işletmeler bakımından ele alınmaktayken göçmen, mülteci hareketliliğine bağlı olarak yaygınlaşan mevsimlik tarım işçiliğinin gıda sistemi içindeki rollerini ele alan çalışma sayısı daha kısıtlıdır (Jakobsen, 2021, s.5). Özellikle şirketleşmiş gıda rejimleri içinde küçük köylülüğün dönüşümüne ilişkin ele alışlar ve alternatif olarak küçük ölçekli üreticilerin agroekolojik tarıma geçiş önerileri son yıllarda sıklıkla üzerinde durulan konulardan biri haline gelmektedir. Oysa gıda rejimlerinde yaşanan kapsamlı dönüşümün temel boyutlarından biri de kırsal mekânda yaşanan hızlı işçileşme ve küçük/orta ölçekli çiftçilerin ücretli emeğe bağımlılığında yaşanan artışlarla kendisini göstermektedir. Özellikle tarımda neoliberal pratiklerin etkisini güçlü bir şekilde gösterdiği 1980 Sonrası dönemde ABD, Batı Avrupa Ülkeleri, Hindistan ve Türkiye'nin gıda sistemlerinde küresel ölçekte hareket eden mülteci/göçmen emeğinin rolü artmıştır. İtalya ve İspanya gibi tarımsal üretim potansiyelleriyle öne çıkan AB (Avrupa Birliği) ülkelerinde tarımda üretim ve hasat işlerinde Afrika ve Doğu Avrupa'dan gelen mevsimlik işçilere yoğun olarak ihtiyaç duyulmaktadır.

Genel olarak AB ülkeleri ve İtalya, İspanya'da tarım gıda sistemlerinde 20. yüzyılda yerel pazarlara yönelik üretim yapan küçük aile üreticiliği oldukça güçlüydü. Serbest ticaret anlaşmaları, yeni teknik ve teknolojilerin gelişimi, AB sürecinde bölgesel birliğin gelişimi gibi çeşitli faktörler Avrupa'nın tarımsal yapılarını dönüştürdü. Bu süreçte yoğun sermaye yatırımlarıyla kendisini gösteren küçük üreticilikten kapitalist üretime geçiş beraberinde yoğun bir ücretli emek ihtiyacını da gündeme getirdi. Gıda sistemlerinde yaşanan endüstriyellemenin aile üreticiliği üzerindeki çözücü etkileri yanında kentsel sektörlerde görece yüksek ücretli işlerin göçü tetiklemesi, üretim yapan çiftçilerde yaşlanma gibi çeşitli nedenlerle Avrupa genelinde yoğun bir işgücü ihtiyacı ortaya çıktı (Molinero-Gerbeau, 2021, s.70). Bu ihtiyacın karşılanmasında en önemli kaynak göçmenler oldu. Bununla birlikte 1990'lardan itibaren Meksika'da uygulanan neoliberal politikalar nedeniyle tarımda çalışan nüfus 7,5 milyondan 5,7 milyona düşmüş, sayısı 2 milyona ulaşan küçük köylü topraktan koparak ABD'nin güney bölgelerinde çalışmaya giden tarım işçilerine dönüşmüştür (Pechlaner ve Otero, 2010, s.201). Benzer şekilde neoliberalizmin tarımda yarattığı tahribatla birlikte Hindistan'da toprak sahibi çiftçilerin çalışan nüfus içindeki oranı 2001'de yüzde 31,6'dan 2011'de yüzde 24,6'ya düşerken aynı dönemde topraksız tarım işçilerinin toplam çalışan nüfustaki oranı yüzde 26,5'ten yüzde 29,6'ya yükselmiştir (Gürel ve Pelek, 2023, s.56). Bu süreçte kentsel gıda sistemleri göçmen işgücüne bağımlı hale gelen devletler, uluslararası işgücü akışını çeşitli protokoller ve tedbirlerle düzenlemeye çalıştılar.

20. ve 21. Yüzyıl dünya genelinde küçük köylülükte yaşanan çözülme süreçleri ve mevsimlik, sezonluk ucuz emek biçimlerinin yaygınlaşması bakımından önemli gelişmelere sahne olmaktadır. Hobsbawm, 20. Yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen en dramatik ve en uzun erimli, bizi geçmişin dünyasından koparan toplumsal değişimi "köylülüğün ölümü" olarak görmektedir (1996, s.336). Bir sonraki başlıkta üzerinde

durulacağı gibi yerel ölçekte örgütlenen küçük köylülüğün yerini bölgesel, küresel ölçekte hareketli olan ucuz işgücüne bırakmaya başlaması salgın sürecinin etkileri bakımından çeşitli riskler doğurmaktadır. Bu süreç gıda sistemlerinde güçlü bir eğilim olarak ortaya çıkarken kırdaki emek biçimlerinde yaşanan dönüşümün hızı, yönü ve boyutlarının ülkeler ve bölgeler arasında çeşitli farklılıklarla ortaya çıktığını da eklemek gerekmektedir. Literatürde çeşitli çalışmalarda, kapitalizmin çözücü etkilerine rağmen küçük köylülüğün gücünü korumaya devam ettiği, salgın ve diğer şoklarda gıda güvencesi bakımından bu kesimin büyük avantajlar sağladığı üzerinde durulmaktadır (Van der Ploeg, 2020; Van der Ploeg ve diğerleri, 2023).³ Bu yaklaşıma göre salgın koşullarında uluslararası gıda zincirleri içinde yer alan marketlerde gıda güvencesi bakımından çeşitli kırılmalıklar yaşanırken üretim ve tüketim süreçlerinin yerel karakterinin güçlü olduğu küçük köylü pazarları daha fazla direnç gösterebilmektedir. Küçük köylü üretiminin ücretsiz aile emeğine dayanan ücretli emeğe bağımlı olmayan yapısı da yine Covid 19 koşullarında direnç yaratan diğer bir önemli noktadır. Van der Ploeg bu tip küçük köylü üretiminin hâkim olduğu pazarların; Brezilya'nın Porto Alegre kenti, İspanya'nın Bask Bölgesi, İtalya'nın Bolonya kenti ve Çin'in belirli bölgelerinde yeniden canlanmakta olduğundan söz etmektedir (2020, ss.964-965). Kısacası şirketlerin hâkim olduğu endüstriyel gıda sistemi içinde farklı dönüşüm yolları ortaya çıkarken kimi ülkelerde küçük köylülük güçlü bir direnç noktası oluşturabilmektedir. Nitekim yukarıda üzerinde durulan, ilk basımının 1996'da yapıldığı çalışmada Hobsbawm; Avrupa ve Ortadoğu yöresinde 1980'lerin ortasında kalan tek köylü kalesinin Türkiye olduğunu ifade etmiştir (1996, s.338). Sonraki başlıklarda üzerinde duracağımız gibi 2000'li yıllarda bu yapıda büyük dönüşümler yaşanmıştır.

3. Farklı Ülke Örneklerinde Covid 19 Salgınında Gıda Sistemleri ve Tarımsal İşgücü

2000'li yıllarda endüstriyel gıda sistemi ve gıda krizine bağlı sorunlar üzerine tartışmalar ve alternatif arayışları devam ederken 2020'den itibaren etkili olmaya başlayan Covid 19 salgını mevcut sorunları daha da derinleştiren etkiler bıraktı. Salgın döneminde kesin tıbbi tedavinin mümkün olmadığı koşullarda virüsün yayılması ve bulaşmasını mümkün olduğunca engellemek ve hastalığa maruz kalma olasılıklarını en aza indirmek için sosyal izolasyonu yaygınlaştırma, insanlar arası etkileşimleri en aza indirmek en temel çözüm olarak değerlendirilmişti (TTB, 2020, s.549). Mekânsal hareketliliklerin kısıtlanması, sosyal izolasyon ve karantina uygulamaları salgının yayılmasının ve yeni kayıpların önlenmesi kadar sağlık sisteminin işleyebilmesi için de hayati önem taşıyordu. Dünya genelinde hastalığın yayıldığı alanlar, insanlarla yayılım göstermeyen alanlar arasındaki ilişki ve geçişlerin sıkıca kontrol edilebildiği, sosyal izolasyon tedbirlerinin sıkıca uygulandığı ülke örnekleri başarılı örnekler olarak kabul edildi.

Salgınla mücadelede uygulanan sosyal, mekânsal izolasyon, karantina gibi uygulamalar gıda üretim koşulları, ürün fiyatları ve işgücü temin süreçlerinde büyük sorunlara yol açmıştır. Kentlerde gıda ürünlerine yönelik talepte patlama yaşanırken işgücü hareketliliğinde yaşanan sorunlar gıda üretimini durma noktasına getirmiştir. Diğer taraftan aynı dönemde Rusya ve Kazakistan'ın tahıl ihracatına kısıtlar koyması nedeniyle 2020 mayıs ayından itibaren Avrupa genelinde gıda fiyatlarında artışlar yaşanmıştır (Bochtis ve diğerleri, 2020). BM FAO'nun raporlarına göre Covid 19 salgını, dünyadaki açlık sorununu derinleştirdiği gibi gıda güvencesi sorunu üzerinde de kalıcı etkiler yaratmıştı. Rapora göre pandemide ürün arzında yaşanan sorunlar nedeniyle 2020 yılında gıdaya erişim sorunları yaşayan kişilerin sayısında yüzde 10'luk bir artış yaşanmış, açlık sorunları yaşayanların sayısı 800 Milyona yaklaşmıştır (BM FAO, 2021). Sosyal izolasyon ve mesafe uygulamaları tarımsal gıda üretim ve tedarik süreçlerini

³ Gıda güvencesi kavramı; İnsanların sağlıklı bir yaşam sürdürebilmeleri için gerekli olan besin ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacıyla yeterli, sağlıklı, güvenilir ve besleyici gıdaya fiziksel ve ekonomik bakımdan sürekli erişebilmeleri durumuyla tanımlanmaktadır (Şık, 2018).

etkilediği gibi gelirler ve iş bulma fırsatları üzerinde de olumsuz etkileri beraberinde getirmektedir. Özellikle Hindistan, Kolombiya, Güney Afrika gibi ülkelerde gıda güvencesi sorunları hat safhaya ulaşırken açlığa bağlı isyanlar ve protestolar yaygınlaşmaktadır.

Covid 19 salgın sürecinde uygulanan tedbirler tarım gıda sistemleri üzerinde arz ve talep yanlı şok ve dalgalanmalara neden olmuştur. Bu etkilerden biri de ülkelerin aldığı sosyal, mekânsal izolasyon tedbirlerinin ülkeler arasındaki işgücü hareketlilikleri üzerindeki etkisidir. Bir önceki başlıkta üzerinde durulduğu gibi gıda üretim ve hasat işlerinin ülkeler arası işgücü hareketliliğine olan bağımlı karakteri izolasyon tedbirlerinin gıda sistemleri üzerinde kapsamlı etkiler yaratmasına neden olmuştur. Özellikle emek yoğun üretime bağlı gıda sistemlerinde uygulanan izolasyon tedbirleri, karantina kısıtlamaları üretim ve hasat süreçleri üzerindeki belirsizlikleri artırmakta dolayısıyla gıda güvencesi sorunu daha da belirgin hale gelmektedir. Brezilya, Meksika, Türkiye gibi ülkelerde temel tarımsal gıda ürünlerinde ve Batı Avrupa ve ABD’de yüksek katma değerli çeşitli meyve ve sebzelerin üretim, hasat işlerinde yoğun ücretli emek girişine ihtiyaç duyulmaktadır (Schmidhuber ve diğerleri, 2020, s.14-15). Dolayısıyla mekânsal, sosyal kısıtlamalar bu ülkelerin gıda üretim ve tedarik süreçlerini doğrudan etkilemiş, salgın çok sayıda çiftçinin ürünün tarlada kalmasına neden olmuştur. Çin’de emek yoğun üretim yapan hayvancılık ve et kesim sektöründe karantina uygulamaları sürecinde yaşanan işçi kıtlığı nedeniyle üretim durma noktasına gelmiş, bu da beraberinde et kıtlıklarına ve fiyatlarda anormal artışlara neden olmuştur. Benzer bir durum salgının etkili olduğu yıllarda Brezilya’da tahıl üretiminde yaşandı. 2020 yılında Almanya ve Fransa’da sınırların kapatılmasıyla birlikte bu ülkelerde tarımsal işgücü açığı ciddi boyutlara ulaştı.

Ancak gıda üretiminde yaşanan sorunlar nedeniyle kısa zamanda tedbirler esnetildi ve Polonya, Romanya, Moldova, Bosna, Bulgaristan gibi ülkelere gelen 80 bine yakın tarım işçisinin uçaklarla gelmeleri ve sadece çiftliklerde karantina altında çalışmalarını koşuluyla Almanya’ya girişlerine izin verildi (Taz, 2020). Özellikle Covid 19 döneminde göçmen işçilerin Alman endüstriyel tarımı için taşıdığı temel önem daha iyi fark edildi. Doğu Avrupa ülkelerinden uçakla getirilen mevsimlik işçilerin çiftliklere yönlendirilmesi sürecinde barınma ve ulaşımında toplu olarak bir arada tutulması ve bekletilmesinin beraberinde getirdiği riskler genel olarak sıkı izolasyon kuralları uygulayan Alman devletiyle ilgili etik tartışmaları da gündeme getirdi. Salgın döneminde göçmen tarım işçilerinin çalışma koşullarını konu alan bir saha araştırmasında; zorunlu karantina durumlarında ücretlerin ödenmemesi, işçi sağlığını tehdit edecek şekilde izolasyon kurallarının uygulanmaması, işgücü kıtlığı nedeniyle çalışma saatlerinin uzatılması, hastalığa yakalanma durumlarında ücretlerin ödenmemesi, salgın tedbirlerine uygun olmayan taşınma ve barınma koşulları gibi sorunlar saptandı (Bogoeski, 2022 , s.695). İşgücü temini ve üretimde yaşanan sorunlar kentlerin gıda tedarik süreçlerini, Avrupalı çiftçilerin rekabet gücünü sektöre uğrattıkları boyutlara ulaştığında birçok ülke katı izolasyon politikalarından vazgeçmek zorunda kaldı. Salgın süreci büyük bir kesimi kayıtsız, güvencesiz ve düşük ücretli çalışan göçmen tarım işçilerinin koşullarını ağırlaştırdı. Ayrıca çok sayıda işçi tedbirsiz taşınma, ulaşım ve çalışma koşulları nedeniyle Covid 19 virüsüne yakalandı.

4. Türkiye’de Neoliberal Dönemde Tarımsal İşgücünde Dönüşüm ve Salgın

Türkiye’de 1980’lerde uygulanmaya başlanan 2000’li yıllarda sonuçları belirginleşen neoliberal politikalar tarım, gıda sisteminin şekillenmesinde önemli roller oynamıştır. Devletin tarımdaki desteklemeleri yürüten kamu yönetimi sistemini tasfiye etmesi, özelleştirmeler ve piyasa aktörlerinin üretim ve tedarik süreçlerinde artan etkisi gıda sisteminde büyük bir yapısal dönüşümü beraberinde getirmiştir. Bu dönüşüm çerçevesinde 1990’lı ve 2000’li yıllarda yapılan yasal, kurumsal düzenlemelerin süt, şeker, tahıl, tütün gibi ürün gruplarında faaliyet yürüten küçük üreticiler üzerindeki etkileri çeşitli çalışmalara konu olmuştur (Ayдын, 2018; Aysu ve Kayaoğlu, 2014). Bu

süreç küçük üreticiliğin tasfiyesi, aile üreticiliğinin çözülmesi, sözleşmeli tarım boyutlarıyla tartışılırken tarımda işçileşme süreçlerine bağlı olarak yaygınlaşan mevsimlik işçilerle ilgili de çok sayıda araştırma yayımlanmaktadır (Çınar, 2014; Yıldırım, 2015; Gürel ve Pelek, 2023). Neoliberal yeniden yapılanma süreci merkezi devletin teşvik ve desteklemeleriyle düzenlenen gıda sistemlerinden piyasanın düzenleyici olduğu, çok sayıda yerli ve küresel şirketin sistemin baş aktörleri durumuna geldiği bir geçiş sürecini ifade etmektedir. Bu sürecin en temel boyutlarından biri bankalar, marketler ve tarım şirketlerinin hakimiyet kurduğu gıda sistemlerinde aile emeğiyle üretim yapan küçük üreticiliğin ayakta kalma koşullarının giderek ortadan kalkmaya başlamasıdır.

Türkiye’de bölgesel farklılıklara rağmen küçük aile üreticiliği tarımda hakim ve yaygın işletme tipidir (Boratav, 2004). Nüfus ve istihdam bakımından geniş bir kesimi köylerde tutan küçük aile üreticiliğinin özellikle işgücü özellikleri bakımından 2000’li yıllarda çözülme sürecine girmesi emek kullanım biçimlerini büyük ölçüde farklılaştırmıştır. Bu çözülmenin ortaya çıkmasındaki en temel gelişmelerden biri gıda sistemlerinde küçük üreticilerin önceki devlet koruma ve güvencelerini yitirmesi ve eşitsiz piyasa koşulları altında üretimi sürdürmeye çalışmalarıdır. Marketler, bankalar ve çok sayıda şirketin tarımda kredi arzı, girdi ve ürün fiyatları üzerinde artan hakimiyetiyle birlikte tarımsal gelirlerde düşüşler yaşanmış, üretimde kalan çiftçilerin büyük bir kesimi borçlanarak üretimi sürdürmeye çalışmışlardır. Bu süreçte Sabancı, Koç, Yaşar, Tekfen gibi büyük sermaye gruplarının et, süt, gıda, sebze, meyve, hazır gıdada payları giderek artarken hızlı bir marketleşme süreci de yaşanmıştır. 2014-2017 yılları arasında Migros, Carrefour, Real, Tesco, Adese, Makro, Uyum, Onur, Beğendik, Özdilek ve Happy gibi zincir marketlerin sayılarında yüzde 29, lokal zincirlerde yüzde 13 büyüme olurken; BİM, A101 Şok gibi ulusal indirim marketlerindeki büyüme yüzde 72’yi bulmuştur (Dünya Gazetesi, 2017). Hızla yayılarak pazar payını artıran zincir marketler ve gıda imalatçısı firmalar girdi maliyeti, fiyat koşullarını kendilerinin belirlediği sözleşmeli tarım uygulamalarıyla üreticiler üzerindeki hakimiyetini artmıştır. Dünya Bankası’yla iş birliği halinde yapılan reformlar kapsamında tütün üretiminin sınırlandırılması da tütün çiftçisi geniş bir kesimin üretimden çekilmesine neden olmuştur. 1968-1978 arası dönemde kapsamı ve boyutları giderek genişleyen devlet desteklemeleri ortamında tarımdaki fiyat artışları yüzde 31’i bulurken, 1998-2007 arasında IMF (Uluslararası Para Fonu) ve DB (Dünya Bankası) reformlarına eşlik eden yoğun serbestleşme sürecinde tarımda fiyatlar genel düzeyinde yüzde 35’e varan gerilemeler yaşanmıştır (Boratav, 2013, s.56-57). Özellikle 2001 krizinden sonra tarımdaki fiyatlardaki gerileme kalıcı hale gelmiştir. Aynı dönemde yoğun piyasa baskısına maruz kalan, girdi maliyetlerindeki artışlar ve ürün fiyatlarındaki düşüşlere bağlı olarak kayıplara uğrayan çiftçiler bankalar, tüccarlar, yerel esnaf ve tefeciler gibi geniş bir kesimden borçlanarak üretimde kalmaya çalışmışlardır (Aydın, 2018, s.213). 2005-2023 yılları arasında tarımda özel bankalardan kredi kullanımı da oldukça yaygınlaşmış, bu dönemde takibe düşen kredilerin miktarının yaklaşık olarak 194 Milyon TL’den 3,5 Milyar TL’ye çıkması da çiftçilerin borçlarını ödemekte oldukça zorlandıkları bir dönemden geçtiklerini göstermektedir (BDDK, 2023). Ayrıca akaryakıt, kimyasal gübre ve ilaç gibi temel tarımsal girdi fiyatlarındaki hızlı artışlar da yine son yıllarda tarımsal gelirleri olumsuz etkileyen gelişmelerden bazılarıdır.

Tarımdaki düşen gelirler ve artan borçluluk düzeyine rağmen kırsal kesimde belirli bir çiftçi kesimi üretimi sürdürmeye devam ederken sermaye ve toprak donanımı bakımından dezavantajlı olan kesimler yaşadıkları kayıplara üretimden çekilerek tepki vermişlerdir. Bu durum 2000’li yıllardan itibaren kırsal, tarımsal alanlarda nüfus, istihdam ve üretim özellikleri açısından büyük kayıplar yaşanmasına neden olmuştur. 2000’li yılların başından itibaren köyler hızla boşalmaya başlarken 7,2 Milyon olan tarımsal istihdam 2021 yılında 4,9 Milyona düşmüştür (TUİK, 2021). Bu gerilemeyi üretimi sürdüren çiftçi sayıları bakımından da takip etmek mümkündür. ÇKS’ye (Çiftçi Kayıt Sistemi) bağlı çiftçi sayısı 2008 yılında 1,1 milyonken bu sayı 2021’de 510 bine

düşmüştür (Euronews, 2020). İstihdamda yaşanan gerilemeler üretim üzerinde de sonuçlar yaratmıştır. Örneğin 2004-2022 yılları arasında Türkiye’de tahıl üretim alanları 179 Milyon dekardan 165 Milyon dekara düşmüş, ekim alanlarında daralma en yoğun şekilde Güneydoğu, Akdeniz ve Karadeniz bölgelerinde görülmüştür (TUİK, 2023a). Kısacası 2000’li yıllar kırsal yapıda yerleşik taşların yerinden oynadığı, olumsuz koşullara rağmen üretime devam eden küçük köylülüğün özellikle işgücü özellikleri bakımından büyük değişime uğradığı yıllardır. Bu döneme ilişkin çeşitli saha araştırmalarında; çok sayıda çiftçi ailesinin tarımsal faaliyetler yanında diğer ücretli işlerle geçimlerini destekledikleri, kentsel sektörlerde yoğun göç verdikleri, üretime devam edenlerin orta yaş ve üstü kuşaklardan oluşmaya başladığı saptanmıştır (Yılmaz ve diğerleri, 2020; İslamoğlu ve diğerleri, 2008). Ayrıca miras yoluyla toprak parçalanması sonucu ekim yapılan tarlaların küçülmesi de yine çiftçi ailelerinin tarımsal üretimden elde edilen gelirlerle geçimini zorlaştıran faktörlerden bir diğeri haline gelmektedir.

Devlet ve sermayenin gıda sistemindeki değişen rollerine bağlı olarak; toprak, sermaye, işgücü kaynakları ve bölgesel özellikleri bakımından kendi içinde farklılaşan kırsal kesimde çeşitli dönüşüm yolları ortaya çıkmaktadır. Bu dönüşüm yolları içinde çalışmamız açısından özellikle önem taşıyan nokta tarımda yaşanan yeni katmanlaşmalardır. Verdikleri göçlerle ücretsiz aile emeği kaynaklarını yitirmeye başlayan, yoğun piyasa baskısına rağmen toprakla bağlarını sürdüren küçük ve orta ölçekli üreticiler gıda sisteminde üreticilik rollerini sürdürmeye devam etmektedirler. Bununla birlikte ulaşabildikleri toprak ve sermaye kaynakları bakımından dezavantajlı kesimler, topraktan geri dönüşsüz bir şekilde koparak tarımda ve tarım dışı sektörlerde yeni güvencesiz çalışan kesimler haline gelmişlerdir. Topraksız ve az topraklı köylülüğün kırsal kesim içinde yüksek olduğu özellikle Mardin, Diyarbakır ve Şanlıurfa gibi kentlerde kırdan kopuş süreçleri daha hızlı yaşanırken bu kesimler Türkiye’nin farklı kırsal ve kentsel alanlarında tarım, turizm, hizmet ve inşaat sektörlerinde düşük ücretli, güvencesiz işlerde çalışmaya başlamıştır. Tarımsal gelirlerde yaşanan düşüşler yanında toprak dağılımındaki eşitsizlikler ve 1990’larda Güneydoğu’nun kırsal alanlarında yaşanan çatışmalar ve güvenlik sorunu gibi çeşitli faktörler topraktan kopuş sürecini hızlandırmış geniş kesimler kısa sürelerde kentlerin yeni işsizleri haline gelmiştir (Oral, 2013, s.442). TUİK verilerine göre istihdam olanaklarının oldukça yetersiz olduğu Güneydoğu’nun önde gelen kentlerinde işsizlik oranları diğer kentlerin ortalamasının üzerindedir (TUİK, 2023b). 2000’li yıllarda büyükşehirlerin ve kentsel sektörlerin iş ve konut sağlama olanakları bakımından yeni gelen kitlesel göçler karşısında yetersiz kalması toprakla bağı kopan geniş kitlelerin diğer tarım alanlarındaki sezonluk, mevsimlik işlere yönelmesine neden olmuştur. Sonuç olarak tarımda yaşanan dönüşümler yanında bölgenin kendine özgü koşullarına bağlı olarak 2000’li yılların başından bugüne Mardin, Diyarbakır, Batman, Şanlıurfa’nın kırsal ve kentsel alanları diğer bölgelerdeki tarımsal alanlara düzenli işgücü temin eden bölgeler haline gelmiştir.

Fındık, çay, yaş meyve sebze, şekerpancarı gibi ürünlerde pazara yönelik üretim yapan, uğradıkları kayıplara rağmen toprak sahipliği niteliğini koruyan, orta yaş üstü kuşaklar içinde yer alan geniş bir çiftçi kesimin özellikle hasatta mevsimlik işçi emeğine bağımlılığı artmıştır. Bu süreçte tarımdaki ücretsiz aile emeğinin yerini yevmiyeli, mevsimlik, sezonluk ücretli çalışan kesimler doldurmaya başlamış, tarımsal emek kullanım biçimleri yerel özelliklerini yitirmeye başlamıştır (Yıldırım, 2015, s.278). Genellikle Çukurova’nın pamuk tarlalarından bilinen tarımda işçi çalıştırma pratikleri Türkiye geneline yayılan bir karakter kazanmıştır. Bu süreçte Güneydoğu’nun Şanlıurfa, Diyarbakır ve Mardin gibi kentlerinin kenar mahallelerinden, köylerinden doğu ve batı Karadeniz’in fındık üretimi yapılan tarımsal alanlarına yönelen mevsimlik işgücü göçü tarımdaki en yaygın göç yollarından biridir. Ancak son yıllarda yerel, bölgesel niteliğiyle işgücü akışı çok daha karmaşık ve kapsamlı hale gelmektedir (Öztürk ve diğerleri, 2017, s.16). Sözü edilen dönüşüm ve farklılaşma dünyanın farklı ülkelerinde olduğu gibi Türkiye’de de tarımda emek kullanım biçimlerinde ülke dışından gelen mevsimlik,

göçmen işgücünün önemini arttırmıştır. Dolayısıyla tarımda ücretli emek kategorisi kendi içinde oldukça çeşitlenmekle birlikte doğu illerinden gelen mevsimlik işçiler sadece bunlardan biridir. Buna ek olarak ücretli çalışan kadın ve çocuk emeği yanında Suriyeli, Afgan ve Özbeklerden oluşan göçmen emeğinin farklı formları tarımsal işgücünün diğer bileşenleri haline gelmiştir.

Buraya kadar anlatılanlar yukarıda dünyadaki farklı ülke örneklerinde görüldüğü gibi Türkiye’de de gıda sistemleri içinde farklı bölgeler ve ülkelerden gelen mevsimlik işgücünün önemini arttırdığını göstermektedir. Özellikle bu durum salgın sürecinde daha belirgin olarak gündeme gelmiştir. Türkiye’de salgın yönetimi sürecinde gündeme getirilen sosyal, mekânsal izolasyon tedbirlerinin ilk etkisi, üreticilerin üretim alanları ve piyasayla ilişkilenmelerinde ve mevsimlik işgücüne erişimlerinde kendisini göstermektedir. Aile emeğiyle üretimi sürdürmeye çalışan özellikle 65 yaş üstü küçük üreticiler salgının ilk aylarında çevredeki tarlalarına gidememiş bu da tarımdaki üretim ve geçim koşulları üzerinde risk yaratan noktalardan biri haline gelmiştir (Ziraat Odası Gazetesi, 2020). Batı Avrupa ve ABD’de olduğu gibi Türkiye’de de gıda üretiminin farklı mekanlar arasındaki insan ve işgücü hareketliliğine bağımlı hale gelmesi Covid 19 salgınında kamu sağlığına yönelik etkili tedbir ve düzenlemelerin uygulanmasını oldukça zorlaştırmıştır. Tarım Bakanlığı tarafından 29 Mart 2020’de 81 ilin valisine gönderilen tedbirler kapsamında; tarımsal üretimin aksatılmadan yürütülmesi ve gıda arz güvenliğinin sağlanmasında önemli bir görev üstlenen mevsimlik tarım işçilerinin, koronavirüs nedeniyle hijyen ve koruyucu malzemelere erişimi ile nakil ve barınma koşullarının iyileştirilmesinden söz edilmektedir.

Pandemi sürecinde tarım işçilerinin yaşadıkları kentlerden çalışmaya gittikleri kentlere gidiş süreçleri de sağlık kontrollerine ve valiliklerce verilecek seyahat izinlerine bağlı hale getirilmiştir. Türkiye’de mevsimlik tarım işçiliğinin en fazla olduğu illerin başında gelen Şanlıurfa’da bir haftada 18 bin kişi seyahat izni talebinde bulunmuş, izin almak için ilçe tarım müdürlükleri önünde oluşturulan kuyruklar tarım işçileri için hastalık kapma riski doğurmuştur (Benek ve diğerleri, 2020, s.83). Ancak bu tedbirlerle birlikte izolasyon, araç kısıtlamaları, karantina uygulamalarının katı bir şekilde uygulanmasının üretim ve hasat işlerinde aksaklıklara neden olduğu fark edilmiş, alınan tedbirler uygulamada esnetilmiştir. Çay hasadında sınırların kapatılmasıyla yaşanan işgücü kıtlığı dışında Güneydoğu illerinden gelen ve Suriyeli mülteciler oluşan geniş bir tarım işçisi grubunun varlığı sayesinde üretim ve hasatta Avrupa ülkelerindekine benzer boyutlarda sorunlar yaşanmamıştır (Keyder ve diğerleri, 2020). Ancak tedbirlerin yumuşatılması farklı kırsal/kentsel mekanlar arasında dolaşarak kuralsız ve güvencesiz çalışan mevsimlik işçilerin sağlığı bakımından yeni riskler üretmiştir.

Salgın ve salgın tedbirlerinin etkilerinin farklı kırsal ve kentsel mekanlarda belirli açılardan benzer sonuçlar yarattığını söylemek mümkündür. Salgının yayılmasının kentlerde açığa çıkan mekânsal ve sınıfsal ayrışmalara göre farklılaştığı evde kalabilenlerle, kalamayanlar ayrımı yanında yüksek güvenli sitelerde oturan orta ve üst sınıflarla kent çeperlerinde, gecekonduarda yaşayanların salgından eşit ölçüde etkilenmediği çeşitli çalışmalarda ele alınmıştır (Karadaş ve Ekinci, 2021, s.1602). Benzer bir farklılaşma gıda sistemleri içinde yer alan aktörler arasında yaşanmaktadır. “evde kalanlar ve kalamayanlar” farklılaşması kırsal/tarımsal alanlarda karşımıza küçük/orta ölçekli aile işletmeleri ve mevsimlik işçi aileleri arasında yaşanan farklılaşmada ortaya çıkmaktadır. Burada ilk etapta göze çarpan noktalardan bir tanesi Türkiye’de güvencesizlik ve işsizlik girdabı içinde yaşayan mevsimlik, göçmen işçilerin yaşamlarını sürdürmek ve geçinmek için evden çıkmak ve olabildiğince farklı kırsal alanlarla temas etmek zorunda kalmasıdır. Bu durum başta salgına yakalanma riskleri yarattığı gibi alınan yeni tedbirlerin yarattığı ekonomik yükler tarım işçilerine devredilmiştir. Eskişehir’e çalışmaya giden tarım işçileriyle ilgili yapısal bir saha araştırmasında yolcu seyretme uygulaması nedeniyle tarım işçilerinin ulaşım masraflarının ikiye katlandığı, çadırlarda kalan kişi sayısının azaltılmasından dolayı alınması gereken çadır sayısının arttırıldığını, çalışmaya gelen işçilere sağlıklı ateş ölçümünün yapılmadığı saptanmıştır

(Benek ve diğerleri, 2020, s.92). Bu durum tarımsal gıdaların üretim ve hasat süreçlerinde mevsimlik tarım işçilerine olan bağımlılığın artmasına karşın kuralsız, güvencesiz çalışma ve salgın risklerinin büyük ölçüde bu kesime devredildiğini göstermektedir.

4.1 Fındıkta “Eski Normalden Yeni Normallere” Salgın Yönetimi, Küçük Üreticiler ve Mevsimlik İşçiler

Saha araştırması kapsamında görüşülen küçük üreticiler ve mevsimlik işçiler fındık üretimi ve hasadında çalışmaktadırlar. Fındığın yolculuğu Karadeniz sahil şeridinde yer alan tarımsal alanlardan başlayıp Avrupa kentlerinin ve Türkiye'nin önde gelen süpermarketlerinden tüketicilere ulaşmaktadır (Kalkınma Atölyesi, 2020). Mevsimlik işgücü hareketliliği de bu sürece dahil edildiğinde fındığın üretim ve tedarik süreci; Şanlıurfa, Mardin, Diyarbakır'ın kentlerinin kenar mahallelerden Karadeniz'in tarımsal alanlarına, Avrupa Fındık Borsaları'ndan çikolata fabrikaları ve Avrupa'nın önde gelen süpermarketlerine kadar geniş bir coğrafyaya kadar uzanan sosyal, mekânsal işbölümü anlamına gelmektedir (Erköse ve diğerleri, 2020).⁴ Sakarya, Düzce, Ordu ve Giresun'da üretilen fındığın uluslararası piyasalarda önde gelen alıcıları Almanya, Fransa, İtalya, İsviçre, Belçika gibi çikolata üretiminde ön sıralarda yer alan ülkelerdir. Salgının etkili olduğu yıllarda yaşanan düşüşlere rağmen 2000'li yıllardan itibaren Türkiye'nin fındık üretim ve ihracat potansiyelleri hızlı bir gelişme göstermektedir. BM FAO verilerine göre 2020 Yılı dünya fındık üretiminde 660 bin tonla Türkiye ilk sırada yer almakta olup bu üretimin ortalama yüzde 70-80'ini Avrupa pazarlarına satan Türkiye aynı zamanda önde gelen ihracatçı ülke konumundadır (TEPGE, 2022b). Yerelden küresele uzanan bu iş bölümü içinde küçük ve orta ölçekli çok sayıda üretici, mevsimlik çalışan gündelik/yevmiyeli işçiler, aracı ve komisyoncular, tüccarlar ve Ferrero gibi çok uluslu şirketlerden oluşan geniş bir aktör grubu yer almaktadır. Diğer bir değişle yerel, bölgesel ve küresel ölçekte etkili çok sayıda aktör fındığın üretim ve tedarik süreçleri içinde yer almaktadır.

Sakarya'nın tarımsal alanlarında ağırlıklı olarak meyve, sebze, süs bitkileri, mısır, ayva, fındık gibi ürünlerin ekimi yapılmaktadır. Özellikle ayva, süs bitkileri ve fındık, mısır üretiminde Sakarya, Türkiye üretimi içindeki payı bakımından ilk 10 kent arasında yer almaktadır (Sakarya Valiliği, 2021). Fındık üretimi ağırlıklı olarak kentin kuzey bölgesinde yer alan Karasu ve Kocaali ilçelerinin tarımsal alanlarında yapılmaktadır. Sakarya'da toplam istihdamın yüzde 17'si tarım sektöründe gerçekleşmektedir. Sakarya'nın ilçeleri Kocaali ve Karasu'nun köylerinin 2000'li yıllardan itibaren dışarıya verdiği yoğun göç nedeniyle çiftçilerin ücretsiz aile emeği kaynaklarında büyük kayıplar yaşanmıştır (Yıldırım, 2015, s.278). Göçe bağlı olarak Karadeniz'in fındık ve çay üretimi yapılan diğer kentlerinde olduğu gibi Sakarya'nın tarımsal alanlarında özellikle fındık üretimi ve hasat dönemlerinde kent dışından gelen mevsimlik işçi emeğine ihtiyaç duyulmaktadır. Her yıl fındık hasadının yoğunlaştığı Ağustos ve Eylül aylarında bu ilçelere Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa gibi kentlerden gelen yoğun bir mevsimlik işgücü akını yaşanmaktadır. Dolayısıyla dünya piyasalarında fındık ihracatında önde gelen ülke konumunda olan Türkiye'nin fındık üretim ve hasat işlerinde mevsimlik tarım işçilerinin oldukça kritik bir rolü bulunmaktadır. Ayrıca Suriyeli mevsimlik işçiler de son yıllarda bölgeye çalışmaya gelen ücretli işgücünün diğer bir kesimini oluşturmaktadır. Mevsimlik çalışmaya gelen aileler yanında fındıkta ve diğer ürünlerin üretiminde ücretsiz aile emeği ve gündelikçi, yevmiyeli çalışanlar olmak üzere çeşitli emek biçimlerine başvurulmaktadır.⁵

Salgının yoğun etkilerini gösterdiği 2020 Mart, Nisan ve Mayıs aylarında uygulanan izolasyon ve kısıtlama uygulamaları tarımda farklı bölgeler/mekanlar arasındaki işgücü

4 Covid 19 salgın sürecinde tarımdaki tedarik zincirlerindeki dönüşümü genel olarak inceleyen başka bir çalışma için bkz. (Soğancılar ve diğerleri, 2022).

5 Tarımda mevsimlik, sezonluk çalışma pratikleri büyük ölçüde enformel ilişkiler çerçevesinde gelişmektedir. Dolayısıyla Sakarya'da fındık ve diğer meyve, sebze üretim ve hasat işlerinde çalışan yerli, mevsimlik, Suriyeli tarım işçilerinin sayılarına ilişkin elimizde net veriler bulunmamaktadır.

hareketliliğini kesintiye uğrattığı gibi gıda üretimini de krizin eşliğine getiren sonuçlar yaratmıştır. Kentte fındık üretimine bağlı olarak gelişen imalat sektörü salgına bağlı hastalığın işçiler arasında yayılmasıyla etkilenmiş, kimi fabrikalar üretimi durdurmuştur (Haber24, 2020). Aynı zamanda pandemi sürecinde fındıkta lojistik, taşıma işlerinde de aksamalar olduğu gibi ihracatta da kayıplar yaşandığı saptanmıştır (TEPGE, 2021). Karadeniz Fındık İhracatçıları Birliği'nin verilerine göre 2019'da yıllık 340 Bin ton olan ihracat 2020 Yılı sonunda 292 Bine düşmüştür (KİB, 2023). Salgın sürecinde ihracatta olduğu gibi ulusal ve küresel pazarlarda fındık fiyatlarında da düşüşler yaşanmıştır. Fındık üretiminin büyük bir kesiminin ihracata yönelik olarak yapıldığı Sakarya'da bu gelişmeler üreticiler üzerinde çeşitli olumsuzluklara neden olmuştur.

Fındıkta imalat, ihracat ve lojistik gibi sistemin çeşitli aşamalarında yaşanan aksamalar en belirgin şekilde kendisini üretim ve hasatta göstermiştir. Fındık hasadının kent dışından gelen mevsimlik emeğe olan bağımlı yapısı nedeniyle izolasyon ve araç kısıtlama, yolcu seyreltme tedbirleri beraberinde yeni sorunları getirmiştir. 2020 yılı mart ayından itibaren etkili olmaya başlayan salgının ilk evresinde kente gelen araçların sınırlandırılması, çiftçilerin tarlalara gitmesinin sokağa çıkma yasakları çerçevesinde değerlendirilerek engellenmesi gibi sert önlemler alınmıştır. Özellikle 65 Yaş üstü yurttaşların sokağa çıkmasının yasaklanması zaten büyük bir kesimi 60 yaş üstü olan fındık üreticilerini doğrudan etkilemektedir. Ancak 2020 Nisan ayından itibaren ÇKS'de kayıtlı olan çiftçilerin tarlalarına gitmesi serbest bırakılmasıyla sorun çözülmüştür. Ancak ÇKS sistemine kayıtlı olmayan çiftçiler için sorun devam etmiştir.

Bölgede salgın yönetimi sürecinde yaşanan bir diğer sorun da araç seyreltme, sınırlandırma uygulamaları sonrasında yaşanmıştır. Güneydoğu'nun kentlerinden işçi getiren dayıbaşlarının araçlarına kente girişlerde sınırlamalar getirilmesi ulaşım maliyetlerini yükseltmiştir. Ayrıca sokağa çıkma yasakları, saat sınırlamaları, araç seyreltme uygulamaları nedeniyle 2020'nin Ağustos, Eylül aylarına denk gelen hasat sezonunda bölgeye mevsimlik işçi gelmeyeceği söylentileri yayılmıştır. Bu süreçte salgın tedbirlerine bağlı işçi bulma zorlukları birçok çiftçiyi kentte yaşayan ailenin diğer üyeleri veya yakın akrabalarıyla fındık toplamaya zorlamıştır. Diğer bir değişle mevsimlik işçi temininde yaşanan sorunlar kimi üreticileri eski bir kaynağa; ücretsiz aile emeği kaynaklarına başvurmaya yöneltmiştir. Okulların kapanmış olması da köylerdeki nüfusta ve ücretsiz aile emeği istihdamında artışa neden olmuştur. Ancak kısa süre içinde tarımsal gıda üretiminin sürekliliği ve tarımsal işgücü arzı arasındaki sıkı bağlar nedeniyle alınan kimi tedbirler ve kısıtlamalar esnekleştirilmiş veya yumuşatılmıştır. Üretimde ve hasatta yaşanan sorunlar nedeniyle alınan tedbirlerin yumuşatılmasıyla bölgeye işçi gelmeye başlamıştır. Bu süreçte yol maliyetinin kimin tarafından üstlenileceği işçiler ve çiftçiler arasındaki çatışmalı konulardan biri haline gelirken tarım işçisi taşıyan araçlar için araç ve yolcu seyreltme uygulamasına son verilerek sorun çözülmüştür.

Yetkililerin verdiği bilgiye göre 2020 Hasat döneminde (Ağustos, Eylül) Kocaali ve Karasu ilçelerinin tarımsal alanlarına Diyarbakır, Şırnak, Cizre, Urfa, Batman gibi kentlerden yaklaşık 10 bin mevsimlik işçinin geldiği tahmin ediliyor. İl genelinde alınan Hıfzısıhha kararları gereği tarım işçilerinin giriş çıkış yaptığı yerlerde sağlık kontrolleri yapılması şartıyla işçilerin girişine izin veriliyor. İlçe Toplum Sağlığı Merkezinde yapılan birinci kontrolde işçi minibüsleri ilçeye gelir gelmez ateşleri ölçülüyor, kimlik bilgileri ve çalışmaya gidecekleri bahçeyle ilgili çeşitli bilgiler toplanıyor. Ayrıca 04.06.2020 tarihinde İlçe Hıfzısıhha Meclisinin aldığı salgınla mücadeleye yönelik alınması gereken tedbirler ve kararlar işçilere sözlü olarak tebliğ ediliyor. Bu tebligatın yapıldığına dair işçilerden imzalar alınıyor. Daha sonra sağlık personeli kimlik bilgileri ve çalışmaya gidecekleri tarlanın bilgisini alarak işçileri Tarım İlçe Müdürlüğü'ne gönderiyorlar. Burada işçilerin kaydı ikinci kez tutuluyor. İşçiler bu iki işlemden sonra doğrudan çalışacakları bahçeye gönderiliyorlar. Yetkililer ve dayıbaşları tarafından işçilerin merkeze gitmeleri, çarşıya veya merkezdeki gündelik hayatla temasları mümkün olduğunca denetleniyor. İşçi aileleri çalışacakları bahçe etrafındaki tek gözlü barınak veya çadıra yerleştikten 14 gün

sonra ikinci bir kontrol yapılıyor. Bu kontrol çalışma esnasında veya barınakta yapılıyor. Jandarma ve sağlık personelinin birlikte yaptığı bu kontrolde işçilerin ateşleri ölçülüyor, eğer gerekirse işçilere ilaç götürülüyor. Şüpheli bir durum görülürse kontroller tekrarlanıyor. Görüşme yaptığımız Karasu'nun Paralı Köyü Muhtarı ellerinde üç-dört bin kadar maske ve yeterince dezenfektan bulunduğunu, bunları çalışmaya gelen işçilere dağıttıklarını söylemiştir.

4.1.1. Kırın Evde Kalanları Küçük Çiftçiler

Kocaali, Karasu sahil şeridinde yer alan kırsal alanlarda yapılan fındık üretimi ağırlıklı olarak küçük ve orta ölçekli üreticiler tarafından sürdürülmektedir. Devletin 1960'lı yıllarda başlayan fındık üretimine yönelik desteklemeleriyle birlikte çok sayıda köylü çevredeki ormanları keserek fındık bahçelerine dönüştürmüştür. Üreticiler o günleri "biz fındığı sarı altın gibi görürdük, ormanları kırdık fındığa çevirdik" cümleleriyle hatırlamaktadır.⁶ Kocaali'de 181 bin dekar tarım arazisininin 172 binlik bölümünde fındık üretimi yapılmaktadır (Yıldırım, 2015, s. 267). Fındık üretimine bağlı sosyal, ekonomik süreçler Kocaali'de olduğu gibi Karasu'da da oldukça belirleyicidir. 2000'li yıllarda Fiskobirlik'in alımları durdurmasıyla birlikte fındık fiyatlarında düşüşler yaşanmış, bu ilçelerdeki fındık piyasasında tüccarlar belirleyici olmaya başlamıştır. Türkiye genelindeki eğilimlere paralel olarak fındık üretimiyle uğraşan çiftçiler genellikle orta yaş ve üstü kuşaklardan oluşmaktadır. Son yıllarda akaryakıt, gübre, ilaç fiyatlarında yaşanan hızlı artışlara rağmen üretimi sürdüren çiftçiler piyasada oluşan fındık fiyatlarından memnun değildirler. 2016 kayıtlarına göre 7747 adet fındık üreticisinin bulunduğu Kocaali'de yapılan bir saha araştırmasında üreticilerin yüzde 73'ünün fındık fiyatlarından kesinlikle memnun olmadıkları saptanmıştır (Cansev ve diğerleri, 2018, s.25). Çiftçilerin büyük bir kısmı fındıktan gelir elde ettikleri gibi geçimlerini emeklilik gelirleriyle desteklemiştir. Ayrıca üretici aileler fındıkta bir gelecek göremedikleri gibi tarım dışı sektörlerle yoğun göçler vermiştir.⁷ Göçler, aile işgücü kaynaklarında yaşanan kayıplar ve köydeki dayanışmacı ilişkilerin zayıflaması gibi çeşitli etkenler üreticileri ücretli emeğin çeşitli formlarına bağımlı hale getirmiştir.

Fındığın toplama işinde, ağırlıklı olarak Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa ve Adana gibi illerden gelen mevsimlik işçilik yapan aileler çalıştırılmaktadır. 2017 yapılan bir anket çalışmasında üreticilerin yüzde 75'inin üretimde yevmiyeli ve mevsimlik işçi çalıştırdığı tespit edilmiştir (Cansev ve diğerleri, 2018, s.30). Birçok çiftçi geçmişte fındık toplama işinde mevsimlik işçilere bu kadar bağımlı olmadıklarını dile getirmektedirler. Fındığın filizinin alınması, bahçeye ot ilacı ve gübre atılması, budama ve dal çekme ve fındığın toplanması gibi işler ücretli emeğin çeşitli biçimleriyle yürütülmektedir. Fındık tarımında üreticiler aynı ilçede yaşayan, yevmiyeli çalışan bir veya iki işçi tutarak filiz alma, ilaç, gübre, budama, odun çekme işlerini yaptırırlar. Bazen bu tip işler için kasaba merkezinde yaşayan Suriyeli işçilerin de çağrıldığı görülmüştür. 2020 Ağustos ayında yapılan hasattan eline 4 ton fındık geçen bir üretici "bizim buralarda ortak iş yapma kültürü yitirilmiş." demektedir. Önceli yıllarda ortaklaşa emekle fındığın toplatıldığını bir çok çiftçi dile getirmektedir. Hala aile emeğiyle fındık tarlası ve hasat işlerini sürdüren çiftçiler vardır. Ancak 5-10 dönümün üstünde büyüklükteki bahçelerde üretimin ve hasadın çeşitli aşamalarında büyük ölçüde yakın kasaba merkezinde yaşayan erkek yerli işçiler ve dışarıdan gelen mevsimlik işçilik yapan aileler çalışmaktadır.

Kentsel sektörlerde yer alan işletmelerden farklı olarak üretim yapılan bahçelerin farklı tarımsal alanlara yayılmış olması nüfus yoğunlaşmasını dolayısıyla temas ve hastalığın bulaşmasını da önlemiştir. Özellikle Sakarya'nın kuzey bölgesinde evlerin ve bahçelerin dağınık olmasının beraberinde getirdiği doğal izolasyon etkisi nedeniyle

⁶ Bu paragrafta fındık üreticilerinin açıklamalarıyla ilgili bilgiler 2014'te doktora tezi kapsamında Kocaali'de yapılan bir saha araştırmasından alınmıştır. (Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Yıldırım, 2014)

⁷ Kocaali, Sakarya, Düzce, Bolu ve Yalova kentlerinde 2014-2022 yılları arasında tarımdaki istihdam 238 Binden 195 Bine düşerken, tarım dışı sektörlerde istihdam 1 Milyondan 1,4 Milyona doğru artış göstermiştir (TUİK, 2023b).

yakın temasa bağlı yayılma oldukça sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla salgının ilk aylarında çiftçiler daha çok bahçeyi üretime ve hasada hazırlamak için yapılan işlerde sorun yaşamışlardır. Bahçesine ilaç, gübre atmak isteyen bahçe sahibi gerekli tarımsal girdilerin tedarikinde ve kasaba merkezine ulaşımında sorunlar yaşayabilmektedir. Aynı dönemde dolar kurunda ve fındık fiyatlarında yaşanan dalgalanmalar da üreticiler üzerinde olumsuz etkiler yaratan bir diğer gelişmedir. Görüşme yaptığımız fındık üreticilerinden biri salgın sürecinde yaşadıklarını şöyle anlattı;

“Mart, Nisan aylarında depomuzda fındığımız vardı. Bir anda piyasa durunca ürünü elimizde kalacak sandık, panikledik. Tüccar bile 50 ton ürünü elinden çıkardı. O zaman fındık fabrikaları da faaliyetlerini yavaşlattılar. Fındıkta fiyatlar düştü.” (Fındık Üreticisi, 11 Eylül 2020, Karasu)

Çiftçilerin anlatımlarına göre salgının etkisini artırdığı aylarda talepte yaşanan daralmalar yanında fındık fabrikalarının üretime ara vermeleri, tüccarların alım yapmamaları gibi çeşitli nedenlerle fiyatlarda düşüşler yaşanmıştır. Fındık piyasasında yaşanan dalgalanmalar ve fiyatlardaki düşüş yanında 2020 hasat sezonunda kente işçi gelip gelmeyeceği bir diğer belirsizlik konusu haline gelmiştir. Aynı dönemde doların da yükselişe geçmesi üreticilerin üretimde kullandıkları ilaç, gübre ve diğer ekipmanların fiyatlarında da ciddi artışlar yaratmıştır. Fındık fiyatlarında yaşanan düşüş, maliyet artışları yanında mevsimlik işçi teminiyle ilgili belirsizlikler salgın yönetiminin üretim ve çiftçiler üzerinde ciddi riskler yarattığını göstermektedir. Salgın yönetiminin üretim üzerinde yarattığı risk ve belirsizliklere karşı özellikle 10 dönümün altında fındık bahçesi olan küçük çiftçilerde aile ve akrabalarından oluşan geleneksel emek havuzuna başvurma eğilimi güçlenmiştir. Buna ek olarak işçi temin etmekte zorlanan aile ve akrabalar dönüşümlü olarak birbirlerinin fındığını toplayarak köydeki “imece” adı verilen dayanışmacı kültürünü yeniden canlandırmaya çalışmışlardır.

“Salgında köyün nüfusu arttı. Herkes çocuğunu köye getirdi. Köyün internet santral kapasitesi yetmedi ama hallettik. Bu hastalığın iyi tarafı herkes tarlasına iyi baktı. Burada en önemli işçi ihtiyacı, hasat dönemidir. Diğerleri iç dayanışmayla halledilir. Bir hafta toplamasak yağmur yağar, hasat çürür. Nasıl yaparız işçi gelmeden diye düşündük. İşin içinden çıkamadık.” (Fındık Üreticisi, 15 Eylül 2020, Kocaali)

“Salgın başladığında herkes eve kapanınca ben bizim çocuklara, akrabalara haber verdim. Dedim ki bakın bu sene işçi gelmezse fındığı biz toplayabiliriz. Yeniden eski usule, imeceye dönebiliriz. Bizim çocukları, akrabaları hazırlamaya çalıştım.” (Fındık Üreticisi, 14 Eylül 2020, Karasu)

Görüşmelerden görülebileceği gibi salgının yoğunlaştığı, Türkiye genelinde pandemiye bağlı ölümlerin hızlı artışlar gösterdiği aylarda salgın yönetimi konusunda alınan tedbirler özellikle çiftçiler ve üretim üzerinde ciddi sorunlar yaratmaktadır. Üretimde maliyet artışları, fındık fiyatlarında düşüşler ve işgücü temininde yaşanan sıkıntılar çiftçilerin herhangi bir salgın sürecinde ne kadar kırılgan olduklarını açık bir şekilde göstermektedir. Salgının beraberinde getirdiği belirsizlikler piyasa dalgalanmalarıyla birleştiğinde çiftçilerde geleneksel emek kaynaklarına, aile emeğine dönüş eğilimi güçlenmeye başlamaktadır. Salgın döneminde kentsel yaşamın ürettiği riskler, okulların online eğitime geçmesi gibi çeşitli nedenlerde köylerin nüfusunda geçici bir artışa yol açmıştır. Küçük ölçekli üretim yapan çiftçilerin ağırlıkta olduğu bölgenin sosyal, ekonomik yapısında salgının dolaylı ve doğrudan etkileri giderek belirginleşirken aile emeği kaynaklarının yetersizliği yetkilileri izolasyon, araç kısıtlama tedbirlerinde belirli esneklikler yapmaya zorlamıştır. Fındık üretim ve hasat işlerinde yıllardır devam eden mevsimlik işçilere olan bağımlılığı kısa sürelerde aşmak küçük ölçekli üreticiler için mümkün olsa bile 50 dönümden 1000 dönüme kadar büyüklükte bahçelerde fındık üreticiliği yapan çiftçiler için işçiye olan bağımlılık oldukça yüksektir.

4.1.2. Açlıkla Salgın Arasında Kırın Evde Kalamayanları: Mevsimlik İşçiler

Mevsimlik tarım işçileri kırsal, tarımsal yapılarda yaşanan dönüşüm kadar kentsel dönüşüm süreçlerinden de etkilenen bir işgücü profilidir. Daha önce üzerinde

durulduğu gibi tarımda gelirlerin düşmesi, toprakların eşitsiz dağılımı, toprak parçalanması gibi süreçlerden etkilenen bu kesimler kırsal ve kentlerin güvencesiz, kuralsız çalışan kesimleri haline gelmiştir. Topraktan kopuş süreçleri bakımından kırsal alanlar kendi içinde farklılık gösterebilmektedir. Örneğin Adıyaman'da tütün ekilen alanların sınırlandırılması işçileşme süreçlerinde etkili olabilirken, Şanlıurfa'da eşitsiz toprak dağılımına bağlı olarak tarımda işçileşme daha güçlü bir dinamik olabilmektedir (Yıldırım, 2015, ss. 291-294). Özellikle Şanlıurfa, Osmanlı'dan bu yana Çukurova'ya pamuk hasadına tarım işçisi gönderen kentlerden biridir. 2012'de aynı bölgeye yaptığımız saha ziyaretlerinde görüşme yaptığımız işçiler mevsimlik işlerde neden çalışmak zorunda kaldıklarını şöyle ifade etmişlerdir;

"fındıktan başka inşaat işinde de çalıştım. Hiç hayvancılık işi yapmadım, toprak işi de yoktu. Hep işçiydik. Anamız babamız da işçiliğe giderdi. Biz anamızdan babamızdan mevsimlik işçiliği miras aldık." (Tarım İşçisi, 10 Ağustos, 2012, Kocaali).

Bir başka tarım işçisi yaşadığı süreci şöyle ifade etmektedir;

"...artık baktık hayvancılık ve tarım bize gelir getirmiyor, babamgiller dediler ki bu toprağın bize vereceği bir verim yok. Kuraklık, bir de miras nedeniyle toprak bölündü. çoluk çocuk şehre indik, daha sonra akrabayla, eşle, dostla buraya fındık toplamaya gelmeye başladık." (Tarım İşçisi, 18 Ağustos 2012, Kocaali).

"20 dönüm sulu tarlamız vardı. Sürekli masraflar arttığı için toprak ve hayvancılık işlerinden geçim sağlayamaz olduk. Mecburen başka yerlere çalışmaya gittik." (Tarım İşçisi, 13 Eylül, 2012, Kocaali).

Topraktan kopuş dinamikleri yanında kentsel sektörlerin kırdan kopan kitleler için istihdam olanakları sağlamakta yetersiz kalması tarımda mevsimlik çalışma dinamiklerini güçlendiren bir diğer faktördür. Dolayısıyla tarımda işçileşme dinamikleri kırsal/tarımsal yapıdaki dönüşüm süreçleri kadar kentsel işgücü piyasasındaki dönüşümlerle de ilişkilidir. 2020'de yaptığımız görüşmelerde topladığımız verilere göre mevsimlik işçilerin büyük bir kısmı Güneydoğu'nun il ve ilçe merkezlerinde yaşamaktadırlar. Aile ve akrabalık grupları halinde çalışmaya gidilen tarımdaki mevsimlik işler yanında ailelerin erkek üyeleri, yılın diğer aylarında inşaat, hizmet sektörlerindeki sezonluk, geçici işlere de yönelmektedirler. Farklı bölgeler, kentler arasındaki hareketlilikleri zorunlu kılan bu işlerin ortak özelliği sigortasız, geçici ve düşük ücretli olmasıdır.

Tarımda işçileşmenin farklı kentler, kırsal alanlar arasındaki işgücü hareketliliğiyle gündeme gelmesi salgın koşullarında işçiler, çiftçiler ve gıda sistemleri açısından çeşitli kırılmalıklara neden olmuştur. Salgının ilk aylarında alınan katı önlemler tarımda üretim ve işgücü hareketliliğinde sorunlar yaratırken yaz aylarından itibaren tedbirlerin yumuşatılmasıyla birlikte Sakarya'ya gelen mevsimlik işçi sayısında artışlar yaşanmıştır. Salgın yönetimi sürecinde 65 yaş üstü çiftçiler evden çıkmak, uzak tarlalarında çalışmakla ilgili kimi zorluklar yaşarken mevsimlik tarım işçileri için fındık, pamuk, narenciye ve diğer meyvelerin hasat işlerinde çalışmak üzere uzun bir yolculuk başlamaktadır.

"Mayıs ayı pamukta çapaya gidiyoruz. 1 Ağustos 15 Eylül arası fındıktayız. 15 Eylül'den sonrada Diyarbakır'da pamuk işinde oluyoruz." (Tarım İşçisi, 14 Eylül 2020, Karasu).

"Fındık işi dışında kaynak ve inşaat işlerine gideriz. Salgında bütün işler durdu. İnşaat işleri de bitti. Salgının ilk aylarını evde geçirdik. Çevremizde hastalık duymadık. 1000 TL devlet ödeme yaptı. Bunun dışında bir gelirimiz olmadı. 13 gündür buradayız, 15-20 gün daha çalışıp döneceğiz." (Tarım İşçisi, 15 Eylül 2020, Karasu).

Son yıllarda tarımda gelirlerin düşmesi çiftçileri olduğu kadar mevsimlik işçileri de etkilemiştir. Tarım işçisi aileler gelirlerini artırmak amacıyla çocukları da kapsayacak şekilde ailenin neredeyse bütün üyeleriyle, olabildiğince farklı bölgelerdeki ücretli işlerde çalışarak geçimlerini desteklerler. Özellikle dayıbaşları Güneydoğu'nun il ve ilçelerinde yaşayan işçilerle fındık çiftçileri arasındaki bağlantıları kurmakta önemli

roller üstlenmektedir. Ancak salgın sürecinde başvuru alan tedbirler işçilerin geçim stratejisinde önem taşıyan mekânsal hareketliliği kesintiye uğratan etkiler yaratmıştır.

“Mart-Nisan-Mayıs ayları biz de eve kapandık zaten bu aylar genelde boş geçerdi. Yasaklar olunca iş bulamamaktan korktuk. Mesela bu fındık işi elimizden gitse kışın aç kalacağız. Gelmeye mecburuz. Salgın nedeniyle işe çıkmayan bizim oralarda çok azdır. Her sene bizim köyden 400-500 yüz kişi Sakarya, Ordu taraflarına çalışmaya geliyor. Bizde yasak kalkınca aileyle arabaya bindik buraya geldik. Şimdi kendimizi muhafaza ediyoruz. Pazara, çarşıya çıkmamaya çalışıyoruz.” (Tarım İşçisi, 16 Eylül 2020, Karasu).

“Mart Nisan Mayıs ayında bir yere çıkamadık. O aylarda Antalya’ya sera işine, inşaat işine çalışmaya giderdik. Gidemeyince tefeciden borç aldık, faizli borcumuz birikti. Burada çalışıp döndüğümüzde ödeyeceğiz. Buradan da Adana’ya döneceğiz narenciye işi başlayacak.” (Tarım İşçisi, 17 Eylül 2020, Karasu).

Özellikle inşaat, turizm ve hizmet sektöründeki geçici, güvencesiz işler işçilerin tarımda boş geçen aylarda yöneldikleri diğer alanlardır. Bilindiği gibi “evde kal” çağrıları bir çok sektörde üretim faaliyetlerini durma noktasına getirmişti. Dolayısıyla mevsimlik işçiler için farklı kentlerin kırsal/tarımsal bölgeleriyle temas ederek, dolaşarak çalışmak az sayıdaki seçenekten biri haline gelmişti. Görüşme yaptığımız aileler çalışmaya gittikleri kentlerin aile sağlığı merkezleri, çarşısı, işverenleriyle sürekli ve düzenli temas halindeydi. Tarım işçileri fındık hasadı dışında Bursa’da meyve, sebze hasadı, Adana’da narenciye hasadı gibi işlerde de çalışmaya gideceklerini söylemişlerdi. Dolayısıyla tarımda çalışma ve geçim pratikleri işçilerin mekânsal hareketliliğini artırırken bu durum salgının işçilerin sağlığı üzerinde yarattığı riskleri de artırmıştır.

Yolculuklar ağırlıklı olarak 15-20 kişilik işçi gruplarının olduğu, yolculuk maliyetini düşürmek için normal kapasitesinin üzerinde yolcu alan minibüslerle yapılmaktadır. Kalabalık aileler halinde yapılan taşıma işleri yanında barınma ve tarlada çalışma faaliyeti de birlikte yapılmaktadır. 15-20 kişilik yakın aile ve akrabalarla birlikte ulaşım, barınma ve çalışma pratiklerinin düzenlenmesi işçilerin güvencesiz çalışmanın beraberinde getirdiği risk ve belirsizliklere karşı buldukları çözümlerden biridir. Dolayısıyla mevsimlik işçilerin maliyetleri düşürmek için yakın akrabalar olarak gruplaşmaları, diğer bir deyişle kalabalıklaşmaları salgın döneminde riskleri artıran bir faktör haline gelmektedir. Yolculuk maliyetini düşürmek için kapasitenin üzerinde doldurulan minibüslerin salgın döneminde yarattığı yüksek riskler buna örnek olarak verilebilir. Yaptığımız görüşmelerde mevsimlik çalışmaya gelen bir işçinin kendi ailesinden iki kişinin yolculuk esnasında Covid 19 virüsü kapıldığını ve toplum sağlığı merkezine götürüldüğünü öğrendik. Hastalanan işçiler tarlada ayrı bir çadıra alınarak karantinaya alınmışlar ve yevmiyeleri çalışmadıkları gerekçesiyle ödenmemişti. Geri kalan işçiler toplu olarak barınakta kalmaya ve çalışmaya devam ettiler. Aynı şekilde yaklaşık 2 ay süren hasat döneminde işçilerin tek gözlü bir barınakta birlikte kalmaları da risk yaratan bir diğer faktördü. Risk ve belirsizlikler üreten, düşük gelirli, güvencesiz çalışma pratikleri işçiler için toplu yaşam pratiklerini zorunlu bir çözüm haline getirmiştir. Diğer taraftan maliyetler ve gelirler açısından avantaj yaratan, kalabalık aileler, akrabalık grupları halinde çalışma ve yaşam pratikleri işçileri salgına karşı korumasız bırakmıştır.

“...aynı tarlada çalışıyoruz aynı sofradan yemek yiyoruz, aynı yerde kalıyoruz, aynı bardaktan su içiyoruz. Burada 4 aile, 19 kişiyiz bizim dışarıdan bir şey kapsa hepimize bulaşır.” (Tarım İşçisi, 15 Eylül 2020, Karasu).

“...Yasaklar azalınca haziran ayında karpuzda çalışmaya gittik. Sonra buraya geldik. O kadar yol geldik durduran olmadı. Aynı aracın içine 20 kişi sokuyorlar, bu salgını nasıl önleyeceksin. Yoksulluk işte ne diyelim.” (Tarım İşçisi, 15 Eylül 2020, Kocaali).

Çoğu zaman aileden veya birbirleriyle akrabalık ilişkileri bulunan mevsimlik işçiler yolculuk yanında aynı çadır veya barınakta, çalıştıkları bahçede 15-20 kişilik gruplar halinde sürekli birlikte hareket etmektedirler. Aynı aile ve akrabalarından oluşan kalabalık gruplarla ulaşım, yaşam ve çalışma ortamında bulunulması virüsün bulaşmasını kolaylaştıran bir faktör haline gelmektedir. İşçiler arasında maske kullanımını da pek

dikkat edilmemektedir. Kalabalıktan uzak bahçelerde çalışıldığı için virüs bulaşma riski düşük görülmektedir. Buna rağmen gelen gruplarda sıklıkla virüs bulaşan işçiler olduğunu öğreniyoruz. Bu tip durumlarda işçiler hastaneye götürülmekte veya İlçe Toplum Sağlığı Merkezi'nden bahçeye ilaç getirilmektedir.

"19 kişi tek araçla geldik. Araç küçüktü. Bütün eşyaları doldurduk. Sıkışık geldik. Jandarma bizi gördü, bir kontrol yapmadan 'geç' dedi."(Tarım İşçisi, 20 Eylül 2020, Karasu).

Salgının ilk aşamalarında tamamen işçi doldurulan araçların kente girişleri kısıtlanmış çeşitli para cezaları kesilmiştir. Ayrıca salgın tedbirleri kapsamında yetkililer araçlarda yolcu seyreltme kararı alarak mevsimlik işçilerin kalabalık gruplar halinde ulaşım ve taşınma işlerini düzenlemeye çalışmışlardır. Ancak bu uygulamanın beraberinde getirdiği ek maliyet artışlarının kimin üstleneceği sorunu işçiler ve çiftçiler arasında gerginliğe neden olmuştur. Daha sonra yetkililer çalışmaya gelen işçilerde olduğu kadar bahçe sahibi çiftçilerde de tepkiye neden olan bu tip uygulamalarda esneklik yapmak zorunda kalmıştır. Aynı şekilde çalışmaya gelen işçilere ateş ölçümü yapılması tedbirini de binlerce işçinin kısa sürelerde çalışmaya geldiği koşullarda uygulamak mümkün olmamıştır. Buraya kadar anlatılanlardan hareketle; işçi ve çiftçi işverenler arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkilerinin Covid 19 salgını sürecinde gündeme getirilen kimi izolasyon, kısıtlama tedbirlerinin uygulanması önünde çeşitli yapısal engeller yarattığını söyleyebiliriz. Alınan her tedbir yeni maliyetlere neden olmakta bu da büyük ölçüde kayıtsız çalışma rejiminin ve düşük gelirlerin olduğu işçi işveren ilişkilerinde yeni sorunlara neden olmaktadır.

5. Sonuç

Son yıllarda gıda sistemleri üzerinde deprem, iklim değişikliği, orman yangınları, salgın gibi çeşitli şoklar giderek sıklaşmaktadır. Çalışmada bu şoklardan biri olan Covid 19 salgını ve salgın sürecinde yürütülen izolasyon politikalarının, gıda sistemleri içinde kritik roller üstlenen küçük üreticiler ve mevsimlik işçiler üzerindeki etkilerine odaklanılmıştır. ABD ve AB Ülkeleri'nde olduğu gibi Türkiye'de de tarımsal gıda üretim ve hasat işlerinde farklı ülkeler, bölgeler arasında cereyan eden ucuz işgücü hareketliliğinin önemi artmaktadır. Gıda sistemlerinin neoliberal politikalar çerçevesinde yeniden yapılanmasıyla birlikte AB Ülkeleri, ABD, Kanada, Hindistan gibi dünyanın farklı ülkelerinde kentsel nüfusun ucuz gıdaya erişiminde göçmen, mevsimlik işçiliğin üstlendiği rollerde büyük bir artış yaşanmıştır. Aynı şekilde Türkiye'de de özellikle küçük üreticilerin ücretsiz aile emeği kaynaklarında göçler nedeniyle yaşanan kayıplar, tarımsal gıdanın üretiminde geniş bir mevsimlik/göçmen işçi kesimine olan bağımlılığı artırmıştır. Özellikle salgın döneminde gıda güvencesi bakımından mevsimlik işçilerin üstlendiği roller devlet yetkilileri tarafından daha iyi anlaşılmalı, salgının yarattığı risklere rağmen izolasyon ve kısıtlama uygulamalarında esnekliklere gidilmiştir.

Salgının doğrudan etkileri ve salgın yönetim sürecinde başvurulan tedbirler fındık arzı, fiyatlar, küçük üreticiler ve mevsimlik işçiler üzerinde çeşitli etkiler yaratmıştır. Salgın sürecinin tarımsal işgücü üzerindeki etkilerine baktığımızda açığa çıkan risklerin çeşitli kesimler açısından farklılaştığı, kırılmalıklar ve dezavantajların özellikle mevsimlik işçiler üzerinde yoğunlaştığı saptanmıştır. Türkiye genelinde bütün sektörler durma noktasına gelirken, ilgili makamlarca "evde kal" çağrıları yapılmasına rağmen geniş bir mevsimlik işçi ailesi grup yaşamını sürdürmek için evden çıkmak, kırsal alanlarda iş aramaya devam etmek zorunda kalmıştır. Böylece düşük ücretli, güvencesiz, kuralsız çalışma rejimine salgının beraberinde getirdiği sağlık riskleri de eklenmiş, bir çok tarım işçisi yolculuk esnasında, çalışmaya gittikleri kırsal alanlarda enfekte olmuştur. Hastalık sürecinde çalışmadıkları günlerin yarattığı kayıplar da yine işçilere yüklenmiştir. Dolayısıyla salgın sürecinde, aileler ve geniş akraba gruplarından oluşan tarım işçisi bir kesim geçimini sürdürememekle virüs kapmak arasında bir çelişki yaşamıştır. Geniş aileler ve akrabalık grupları halinde sürdürülen çalışma pratiği özellikle kadınlar ve çocuklar bakımından riskleri artırmıştır. Diğer taraftan işçilerin

güvencesiz, düşük ücretli çalışma koşullarına karşı geliştirdikleri kalabalık gruplar halinde ulaşım, barınma ve çalışma stratejisi de yine işçileri salgının beraberinde getirdiği risklere daha açık hale getirmiştir. Kısacası tarım işçilerinin tarımsal gıdanın üretim ve hasattaki önemi artarken salgının beraberinde getirdiği risk ve belirsizlikleri ağırlıklı olarak yine bu kesimin üstlendiği görülmektedir.

Aynı zamanda Türkiye’de geleneksel olarak ücretsiz aile emeğiyle üretim yapan çiftçiler de son yıllarda verdikleri göçler nedeniyle işgücü kayıplarına uğradıkları için üretim ve hasat dönemlerinde ücretli emeğin çeşitli biçimlerine bağımlı hale gelmişlerdir. Özellikle salgının yoğunlaştığı, tedbirlerin sıkılaştırıldığı aylarda mevsimlik işçi hareketliliğinde yaşanan sıkıntılar yanında girdi maliyetlerinde artışlar ve fındık fiyatlarındaki düşüşler üreticilerin ayakta kalma koşullarını oldukça zorlaştırmıştır. Zorlu piyasa koşullarında ayakta kalmaya çalışan, büyük bir kesimi borçlu olan üreticilerin salgın döneminde girdi maliyetlerinde artışlar ve ürün fiyatlarında düşüşlere bağlı nedenlerle çeşitli kayıplara uğramışlardır. Yaşanan sorunlara karşı özellikle küçük ölçekli üretim yapan çiftçiler salgın dönemi üretim ve hasat işlerinde ücretsiz aile emeği kaynaklarına dönüş yaparak tepki vermişlerdir. Salgın koşullarında kentlerde sosyal, ekonomik hayatın durmasıyla köye dönenlerin sayısı artmış, birçok çiftçi tarlasındaki ürünü akrabalar arası yardımlaşmayla kaldırmıştır. Bu durum ekonomik kriz dönemlerinde olduğu gibi salgın gibi sosyal, ekonomik şokların etkili olduğu süreçlerde köye ve tarımsal üretime dönüş eğilimlerinin güçlenebildiğini göstermektedir.

Salgın sürecinde gıda güvencesi sorununu gündeme getirmiş bu da aynı süreçte fındıkta olduğu gibi diğer diğer meyve ve sebzelerin üretim ve hasat işlerinin binlerce işçinin oldukça geniş bir mekânsal ölçekte hareketliliğine bağlı olduğu anlaşılmıştır. Dolayısıyla kentlerin iâşesindeki süreklilikler ve mevsimlik işçi arzındaki süreklilikler birbiriyle doğrudan bağlantılıdır. Kentsel gıda tedarik sürecinin ve emek kullanım biçimlerinin çok sayıda kır ve kent mekânı arasındaki hareketliliklere, akışlara bağımlı yapısı bu süreci deprem, salgın ve doğal afetler karşısında oldukça kırılgan hale getirmektedir. Bu koşullarda merkezi devletin çeşitli tedbirler uygulaması önünde ciddi yapısal engeller çıkmakla birlikte küçük üreticiler ve mevsimlik işçiler üzerindeki riskler de ağırlaşmaktadır. Tarımsal girdi, ürün ve işgücü hareketliliği birbirine bağımlı mekanlar üretmekte bu da salgın sürecinde gündeme getirilen izolasyon politikalarının uygulanmasını imkânsız hale getirmektedir. Önümüzdeki aylarda yeni salgın ihtimalinin beklendiği bir dönemde, kentlerin gıda güvencesinin sürekliliğini sağlamak ve tarımda çalışan geniş kesimlerin üzerindeki riskleri azaltmak için tarımdaki çalışma rejiminin yeniden tartışmaya açılması gerekli hale gelmiştir.

Kaynakça

- Adaman, F.; Akkoç, S. (2023). *Gıdanın Politik Ekolojisi*, (der.), 1. Basım.; Metis Yayınları: İstanbul.
- Aysu, A.; Kayaoğlu, S.M. (2014) *Köylülükten Sonra Tarım: Osmanlıdan Günümüze Çiftçinin İlgası ve Şirketleşme*, (der.) Ankara: Epos Yayınları.
- Aydın, Z. (2018) *Çağdaş Tarım Sorunu*, Ankara: İmge Yayınları.
- Büke, A. (2020). COVID-19 ve Küresel Tarım-Gıda Sistemi: Eğilimler, Sorunlar, Olanaklar, Yerkürenin Sesi Web Sitesi, <https://yerkure.org/yerkurenin-sesi/>(Erişim Tarihi:25 Ağustos 2023).
- BBC (2023). Dünya Sağlık Örgütü: Covid 19 Küresel Acil Durum Sona Erdi.” <https://www.bbc.com/turkce/articles/cv2k804x19ro> (Erişim Tarihi: 11.07.2023).
- BDDK, (2023). Aylık Bankacılık Sektörü Verileri, <https://www.bddk.org.tr/BultenAylık>(Erişim: 23.09.23).
- Benek, S., Baydemir, R.,; Bozdoğan, S. (2020). COVID-19 Pandemi sürecinde mevsimlik gezici tarım işçiliği ve çalışma koşulları üzerine bir inceleme: Beylikova (Eskişehir) örneği. *Türk Coğrafya Dergisi*, 76, 75-94.DOI: 10.17211/tcd.815947.
- BM FAO (2018). Sustainable Food Systems Report. <https://www.fao.org/3/ca2079en/CA2079EN.pdf>(Erişim Tarihi: 25 Ağustos 2023).

- BM FAO (2021). The State Of Food Security and Nutrition In The World 2021. <https://www.fao.org/state-of-food-security-nutrition/2021/en/>(Erişim Tarihi: 25 Ağustos 2023).
- Bochtis, D.; Lefteris, B.; Lampridi, M.; Marinoudi, V.; Pearson, S.; Sørensen, C. G. (2020). Agricultural workforce crisis in light of the COVID-19 pandemic. *Sustainability* 12 (19): 8212. <https://doi.org/10.3390/su12198212>
- Bogoeski, V. (2022). Continuities of exploitation: seasonal migrant workers in German agriculture during the COVID-19 pandemic. *Journal of Law and Society*, 49(4), 681-702. <https://doi.org/10.1111/jols.12389>
- Boratav, K. (2004). *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Ankara: İmge Yayınları.
- Boratav, K. (2013). Tarımsal Fiyatlar, İstihdam ve Köylülüğün Kaderi, *Türkiye’de tarımın ekonomi-politiği (1923-2013)* içinde, 2. Basım.; N.O., Notabene Yayınları: İstanbul.
- Cansev, A., Tüccar, M., & Turhan, Ş. (2018). Sakarya ili Kocaeli ilçesinde faaliyette bulunan fındık işletmelerinin mevcut yapısı ve sorunları. *Bahçe*, 47(2), 23-31.
- Correa-Cano, M. E.; Salmoral, G.; Rey, D.; Knox, J. W.; Graves, A.; Melo, O. (2022). A novel modelling toolkit for unpacking the water-energy-food-environment (WEFE) nexus of agricultural development. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 159, 112182. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2022.112182>.
- Çınar, S. (2014). *Öteki "proletarya": De-proletarizasyon ve Mevsimlik Tarım İşçileri*, 1. Basım., NotaBene Yayınları: İstanbul.
- Çabaş, M. (2017). 1990 sonrası fındık ihracatının Türkiye'nin dış ticareti üzerine etkileri: Sakarya örneği, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dünya Gazetesi (2017). İndirim Marketleri Son 3 Yılda Yüzde 72 Büyüdü., <https://www.dunya.com/ekonomi/indirim-marketleri-son-3-yilda-yuzde-72-buyudu-haberi-390090>(Erişim Tarihi: 20.09.2023).
- Euronews (2020). Türkiye’de son 12 yılda çiftçi sayısı yüzde 48 düştü, tarım alanları da azalıyor, <https://tr.euronews.com/2020/05/14/turkiye-de-ciftci-sayisi-yuzde-38-dustu-tarim-alani-yuzde-12-azaldi>(Erişim Tarihi, 23.09.2023).
- Gerbeau, Y. M. ; Avallone, G. (2016). Producing cheap food and labour: migrations and agriculture in the capitalistic world-ecology. *Social Change Review*, 14(2). 122-148. <https://doi.org/10.1515/scr-2016-0025>
- Gürel, B.; Pelek, D. (2023) Gıda Sisteminin Kilit Özneleri: Çiftçiler, Yarı Zamanlı Çiftçiler, Mevsimlik İşçiler ve Diğerleri *Gıdanın politik ekolojisi* içinde, 1. Basım.; A.F.;A.S., Metis Yayınları: İstanbul, ss. 52-68.
- Hobsbawm, E. (1996). *Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırıliklar Çağı*, 1. Basım., Çev.: Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi: İstanbul.
- İslamoğlu, H., Güloksüz, E., Kaya, A. Y., Çavdar, A., Karakoç, U., Nizam, D. ve Yazıcı, G. (2008). Türkiye’de Tarımsal Dönüşüm ve Küresel Piyasalarla Bütünleşme Süreci, TÜBİTAK Proje Raporu (Proje No.106K137).
- Jakobsen, J. (2021). New food regime geographies: scale, state, labor. *World Development*, 145, 105523. <https://doi.org/10.1016>.
- Erköse, H. Y., Şahin, O., Yüksekler, D., & Sert, D. H. O. (2020). Devlet ve Küresel Piyasa Arasında: Karadeniz Bölgesi’nde Küçük Ölçekli Fındık Üretimi. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 40, 55–77. Doi: 10.26650/SJ.2020.40.1.0047
- Haber24 (2020). Sakarya’da Fındık Fabrikası Korona Nedeni ile Üretimi Durdurdu. <https://www.haber54.com.tr/ekonomi/sakarya-da-findik-fabrikasi-korona-nedeni-ile-uretimi-durdurdu-h4466.html>, (Erişim Tarihi: 23.05.2023).
- Kalkınma Atölyesi (2020). Virüs Mü, Yoksulluk Mu: Korona Virüs Salgınının Mevsimlik Gezici Tarım İşçileri ve Onların Çocukları İle Bitkisel Üretime Olası Etkisi Hızlı Bir Değerlendirme. <https://www.ka.org.tr/publications>, (Erişim Tarihi: 15.07.2023).
- Karadaş, E., & Ekinci, İ. (2021). Covid-19 Pandemisi Gölgesinde Sosyo-Mekânsal Eşitsizlikler ve Kent Planlama: Diyarbakır Örneği. *İdealkent*, 12(34), 1582-1613. <https://doi.org/10.31198/idealkent.880705>
- Keyder, Ç.; Yenal, Z.; Nizam, D. (2020). COVID-19, Tarım ve Gıda: Dünyada ve Türkiye’de neler yaşandı, neler yaşanacak? <https://sarkac.org/2020/07/covid-19-tarim-ve-gida-dunyada-ve-turkiyede-neler-yasandi-neler-yasanacak>,(Erişim Tarihi: 18 Ağustos 2023).
- KİB (2023). Karadeniz İhracatçılar Birliği Fındık İhracatı İstatistikleri, <https://kib.org.tr/files/Sezon0808.pdf>(Erişim Tarihi: 18 Ağustos 2023).
- Kuran S. (2019). Türkiye’de gıda sistemleri ve ekolojik etkileri, Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Medland, L. (2017). Misconceiving ‘seasons’ in global food systems: The case of the EU seasonal workers directive. *European Law Journal*, 23(3-4), 157-171.
- McMichael, P. (1991). “A food regime genealogy”, *The Journal of Peasant Studies*, 36(1), 139-169.

- McMichael, P. (2022). *Gıda Rejimleri ve Tarım Sorunları*, 1. Basım., Çev.: Duygu Avcı, Notabene Yayınları: İstanbul.
- Molinero-Gerbeau, Y. (2021). The problem is not Covid-19, it's the model! industrial agriculture and migrant farm labour in the EU. *Eurochoices*, 20(3), 69-74, <https://doi.org/10.1111/1746-692X.12308>.
- Moore, Jason W. 2010. "The end of the road? agricultural revolutions in the capitalist world-ecology, 1450-2010." *Journal of Agrarian Change*, 10 (3): 389-413. <https://doi.org/10.1111/j.1471-0366.2010.00276>.
- OECD (2016). OECD Resilient Cities Report. <https://bebka.org.tr/>, (Erişim Tarihi: 15.05.2023).
- Oral, N. (2013). Bitmeyen Masal: Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), *Türkiye'de Tarımın Ekonomi-Politiği (1923-2013)* içinde, 2. Basım.; Ed., N.,O., Notabene Yayınları: İstanbul, ss.429-445.
- Özden, K., & Özmat, M. (2014). Salgın ve kent: 1347 Veba salgınının Avrupa'da sosyal, politik ve ekonomik sonuçları. *İdealkent*, 5(12), 60-87.: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/461752> (Erişim Tarihi : 22.06.2023).
- Öztürk, M., Topaloğlu, B., Hilton, A., & Jongerden, J. (2017). Rural-Urban Mobilities in Turkey: Socio-spatial Perspectives on Migration and Return Movements, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 20(5), 1-18. <https://doi.org/10.1080/19448953.2018.1406696>.
- Pechlaner, G.; Otero, G. (2010). The neoliberal food regime: Neoregulation and the new division of labor in North America. *Rural sociology*, 75(2), 179-208. <https://doi.org/10.1111/j.1549-0831.2009.00006.x>
- Sakarya Valiliği (2021). İl Brifing Raporu. http://sakarya.gov.tr/kurumlar/sakarya.gov.tr/y_site/sakarya/brifing/brifing_2021_2.pdf, (Erişim Tarihi: 10.07.2023).
- Schmidhuber, J.; J. Pound; B. Qiao. (2020). COVID-19: Channels of transmission to food and agriculture. Rome, UN FAO. <https://doi.org/10.4060/ca8430en>.
- Soğancılar, N., Dereli, Z., & Sağlam Arı, G. (2022). Covid 19 salgınında gıda güvencesi: gıda tedarik zincirlerine bağlı etkiler. *Alanya Akademik Bakış*, 6(2), 2333-2349. Doi: 10.29023/alanyaakademik.1055879.
- Şık, B. (2018) Gıda Güvenliği Gıda Güvencesi Gıda Egemenliği Kavramları Üzerine, <https://m.bianet.org/bianet/siyaset/197364-gida-guvenligi-gida-guvencesi-ve-gida-egemenligi-kavramlari-uzerine>, (Erişim Tarihi: 15.08.2023).
- Taz. (2020). Kutsal Kuşkonmazı Kurtarmak, <https://taz.de/Almanyadaki-mevsimlik-tarm-icileri/!5679631/>(Erişim Tarihi:10.08.2023).
- TTB (2020). Covid 19 Pandemisi Altıncı Ay Değerlendirme Raporu. Türk Tabipler Birliği, www.ttb.org.tr, (Erişim Tarihi: 05.08.2023).
- TEPGE (2021). Ürün Raporu: Fındık 2021. Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü, <https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF>, (Erişim Tarihi: 05.07.2023).
- TEPGE, (2022a), Ürün Fındık Raporu 2022. Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü, <https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20%C3%9Cr%C3%BCn%20Raporlar%C4%B1/2022%20%C3%9Cr%C3%BCn%20Raporlar%C4%B1/F%C4%B1nd%C4%B1k%20%C3%9Cr%C3%BCn%20Raporu%2022-365%20TEPGE.pdf>, (Erişim Tarihi 19 Eylül 2023).
- TEPGE, (2022b). Tarım Ürünleri Piyasa Raporu (Ocak-2022). Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü, <https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/>,(Erişim Tarihi: 05.08.2023).
- TUİK (2021). İstihdamın Sektörel Dağılımı, <https://biruni.tuik.gov.tr/isgucuapp/isgucu.zul>,(Erişim: 23.09.2023).
- TUİK (2023a). Bitkisel Üretim İstatistikleri, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=92&locale=tr>, (Erişim: 23.09.2023).
- TUİK (2023b). İşgücü İstatistikleri Bölgesel Sonuçları, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=102&locale=tr>, (Erişim: 24.09.2023)
- KGM, (2017). 2016 YILI FINDIK RAPORU, Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü Raporu, <https://ticaret.gov.tr/data/5d41e59913b87639ac9e02e8/afb70617107b5d49cd4e70a477744be68.pdf>,(Erişim Tarihi: 19 Eylül 2023).
- Yıldırım, U. D. (2015). *Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Mevsimlik Tarım İşçileri: Sakarya Örneği*, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.
- Yıldırım, U.D. (2014). 1980 Sonrası Türkiye tarımında yapısal dönüşüm ve mevsimlik tarım işçileri: Sakarya örneği, Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmaz, E., Turgut, U., Tosun, D., ve Gümüş, S. (2020). İzmir İlindeki çiftçilerin kırsal nüfusun yaşlanma eğilimi ve tarımsal faaliyetlerin devamlılığına ilişkin görüşleri. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 26(2), 109-119.
- Ziraat Odası Aylık Gazetesi (2020). Taleplerimizden Bir Kısmı Karşılanmaya Başlandı. www.tzob.gov.tr, (Erişim Tarihi: 23.05.2023).

Van der Ploeg, J.D. (2020). From biomedical to politico-economic crisis: the food system in times of Covid-19, *The Journal of Peasant Studies*, 47(5), 944-972, DOI: 10.1080/03066150.2020.1794843.

Van der Ploeg, J. D., Ye, J., & Schneider, S. (2023). Reading markets politically: On the transformativity and relevance of peasant markets. *The Journal of Peasant Studies*, 50(5), 1852-1877. <https://doi.org/10.1080/03066150.2021.2020258>.

Wang, K. C. (2017). East Asian food regimes: agrarian warriors, edamame beans and spatial topologies of food regimes in East Asia. *The Journal of Peasant Studies*, 45(4), 739-756. <https://doi.org/10.1080/03066150.2017.1324427>.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur

Etik Onay: Bu çalışma için etik onay, Gaziantep Üniversitesi Etik Kurulu'ndan 09.09.2020 Tarih 87841438/050.06 sayılı olarak alınmıştır.

Yazar Katkısı: Uygur D. YILDIRIM (%100)

Conflict of Interest: None

Funding: None

Ethical Approval: The approval of the Gaziantep University Ethical Committee no 87841438/050.06 dated 09.09.2020 was obtained for this study.

Author Contributions: Uygur D. YILDIRIM (100%)

Parlamententerler Bürokratları Nasıl Anıyor? TBMM'nin 27. Yasama Dönemi Üzerine Bir İçerik Analizi

Recep AYDIN¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, recepaydin@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7700-2501

Öz: Bürokrasi ve bürokrat kavramları Türk kamu yönetimi ve siyasal hayatında önemli kavramlar olagelmıştır. Osmanlı idari modernleşmesinden Türkiye iktisadi kalkınma ve merkezî planlama tartışmalarına kadar pek çok alanda kullanılan kavram, gündelik siyasal ve yönetsel tartışmalarda da karşımıza çıkmaktadır; yeni hükümet sisteminde seçilmiş ve atanmışlar arasındaki ilişkiler açısından da ilginç konuların başında gelmektedir. Araştırma, tam da bu iki kesim arasındaki ilişkiyi, seçilmişler gözüyle ele almak üzere tasarlanmıştır. Çalışmanın konusu 27. yasama dönemi parlamento tartışmalarında, parlamententerlerin bürokratları niteleme şekilleridir. Parlamententerler bürokrat kavramına nasıl bir anlam yüklemektedir sorusundan hareketle, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) çatısı altında 27. yasama dönemi içerisinde, bürokrat kavramının kullanılış biçim ve içeriğine odaklanan çalışma nitel içerik çözümlemesi yaparak TBMM'de bürokrat kavramının nasıl bir içerikle kullanıldığını ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu yapılırken araştırma, yeni hükümet sistemine de denk düşen 27. dönemle sınırlandırılmış, ilgili dönemde, bürokrat kavramının ilk kullanıldığı gün olan 17.07.2018'den 17.01.2023'e kadarki dönem incelenerek bir veri seti oluşturulmuştur. Böylelikle yeni hükümet sisteminde TBMM'nin bürokrat kavramını hangi bağlam ve içerikle tartıştığı, değerlendirici kategoriler tespit edilerek incelenmiştir. Kavramın, birincil anlamıyla kullanılış yaygın olmakla beraber konjonktüre bağlı olarak olumsuz içerikle kullanılışının daha sık olduğu görülmektedir. Bürokrat kavramının geçtiği oturumlarda kavram 315 kez kullanılırken bunların 156'sı olumsuzdur. Özellikle muhalefet partilerinin, bürokrat kavramını ağırlıkla partizanlık, kayırmacılık ve yolsuzluk ile ilişkilendirerek ve olumsuz manada kullandığı anlaşılmıştır. İktidar ortakları ise kavramı en çok sözlük anlamıyla, nötr bir içerikle kullanmıştır. Yeni hükümet sistemiyle birlikte, TBMM tartışmalarında bürokrat kavramının, siyaseten merkeze daha bağlı bürokratları karşılamak üzere kullanıldığı ve genellikle de pejoratif bir içerikle geçtiği ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: bürokrat, atanmış-seçilmiş ilişkisi, Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi
Jel Kodları: D73, H83, H10

How Parliamentarians Refer to Bureaucrats? A Content Analysis on the 27th Legislative Session of the Turkish Parliament

Abstract: The concepts of bureaucracy and bureaucrats have been essential for the field of Turkish public administration and Turkish political history. The concept of bureaucrat has been used from the Ottoman administrative modernization to the development discussions, besides the daily political and administrative narratives. It is also one of the most interesting issues in terms of the relations between elected and appointed officials, especially in the new system of government. The research is designed to analyze the relationship between these two groups from the perspective of the elected. The subject of the study is how parliamentarians refer to bureaucrats in the parliamentary debates during the 27th legislative session. This study, which focuses on the use and content of the concept of bureaucrat within the 27th legislative session in the Grand National Assembly of Turkey (TGNA), aims to reveal how the concept is used by the members of the Turkish Parliament by conducting qualitative content analysis. In doing so, the study was limited to covering the 27th session, that is, the session from the 2018 elections, which coincides with the new government system, to the session in which the data of the study ended. We created a data set by analyzing the period from 17.07.2018, the first day the

Atf: Aydın, R. (2023).
Parlamententer Bürokratları
Nasıl Anıyor? TBMM'nin 27.
Yasama Dönemi Üzerine Bir
İçerik Analizi, *Politik Ekonomik
Kuram, Özel Sayı*, 159-180.
<https://doi.org/10.30586/1341442>

Geliş Tarihi: 11.08.2023
Kabul Tarihi: 31.08.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

concept of bureaucrat was used in the relevant period, to 17.01.2023. Thus, the context and content in which the TGNA discussed the concept in the new government system were analyzed by identifying evaluative categories. Although the use of the concept in its primary meaning is common, it is seen that it is used more frequently with negative content depending on the conjuncture. In the sessions where the concept of bureaucrat was mentioned, the concept was used 315 times, 156 of which were negative. It is understood that especially the opposition parties used the concept in a negative way by associating it with partisanship, nepotism, and corruption. The political parties in power, on the other hand, mostly used the concept in its dictionary meaning, with neutral content. It has been revealed that the concept of bureaucrat has been used in the debates of the Grand National Assembly of Turkey to refer to bureaucrats who are more politically connected to the center with the new system of government and with a pejorative content.

Keywords: bureaucrat, elected-appointed relation, presidential system of Turkey

Jel Codes: D73, H83, H10

1. Giriş

Bürokrasi, modern döneme ait, büyük ölçekli örgütleri niteleyen bir kavramdır. Kamu bürokrasisi de yine modern devletin örgütlenişiyle ilgilidir. Bürokrasi, kimi zaman antik dönemin merkeziyetçi devletlerindeki idari kadroları, patrimonyalizm tartışmalarını da içerecek şekilde ve sistemi tanımlamak için kullanılmakta olsa da modern dönemi kapsayacak şekilde, maaş ve kimi ayrıcalıklar, iş güvencesi, liyakate dayalılık, emeklilik, gayrişahsılık, hiyerarşik örgütlenme ve kurallara bağlılık, arşivleme ve gelişmiş kayıt ilkeleri gibi kimi unsurları barındıran bir sistemi işaret etmektedir ve daha çok Weber'in çizdiği çerçevede kullanılmaktadır (bkz. Weber, 1990; Weber, 2017, Doğan, 2020). Kavramın, büroların yönetimi anlamıyla, modern idari örgütlenmeleri karşılamak üzere ortaya çıkışı 1745'e tarihlenmektedir (Fişek, 1970, s. 59). Bürokrat kavramı da çoğunlukla modern örgütlerle ilişkilidir ve bahsedilen sistemdeki kamu görevlileri toplamını ifade etmektedir.

Bürokrasinin ve bürokratların siyasetle ilişkilerine dair pozisyonları ele alan, aşağıda değinilecek, bir literatür söz konusudur. Bu çalışma da bürokratlarla siyasetlerin ilişkilerine odaklanmaktadır. Bunu yaparken, TBMM'de bürokratların nasıl anıldığını, hangi özelliklerinin hangi bağlamla gündeme geldiğini sorun edinmektedir. Bilindiği gibi 27. yasama dönemi, Türkiye'nin yeni bir hükümet sistemini deneyimlediği bir döneme denk düşmektedir. Bu yeni sistemin temel özelliklerinden biri yasama ile yürütme arasındaki katı ayrılıktır. Ayrıca yeni sistemde Cumhurbaşkanı, yürütmenin merkezinde yer almaktadır. Bu durum, TBMM üyelerinin bürokrasiye bakışını etkileyebilecek nitelikte görünmektedir. Öyleyse, seçilmişler, atanmışları hangi bağlamda anmakta, bürokrat kavramını hangi anlamda kullanmaktadırlar? Çalışma temel olarak bu soruya yanıt aramaktadır.

Çalışma 27. dönemin başı olan 7 Temmuz 2018'den 17 Ocak 2023 tarihine kadarki süreci, diğer deyişle 27. dönemin, neredeyse tamamını, ele almaktadır. İlgili tarih aralığında, TBMM'deki tartışmalarda bürokrat kavramının hangi anlam içeriğiyle kullanıldığına odaklanılmış, ilgili yasama dönemine ait tutanaklar TBMM internet sayfasından taranarak bir veri seti oluşturulmuştur. İlgili veri setinde, bürokrat kavramının geçtiği oturumlar ele alınmış, bu oturumlarda bürokrat kavramının nasıl kullanıldığını tespit etmek amacıyla nitel içerik analizi yapılmıştır.

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kavramın çalışmadaki bağlamı tartışılmıştır. İkinci bölüm, araştırmanın yöntemini, içerik analizi yapılırken, kategori ve kodların nasıl oluşturulduğunu açıklamaktadır. Üçüncü bölüm bürokrat kavramının TBMM'deki kullanımına dair içeriği tarif etmekte, dördüncü bölüm siyasal partilerin bürokrat kavramını kullanışlarındaki içerik farklılıklarına odaklanmaktadır.

Son bölüm ise TBMM’de bürokrat kavramının ağırlıklı olarak kullanıldığı olumsuz anlamları örneklerle incelemektedir.

2. Tarafsız mı, Hükümetin Parçası mı?: Bürokrat Kavramı ve Çalışmadaki Bağlamı

Bürokrasi, sosyoloji ve siyaset biliminin yanı sıra, kamu yönetiminin de önemli başlıkları arasındadır. Bürokrasinin insan unsuru olarak tanımlayabileceğimiz bürokrat da bu tartışmalar içinde önemli bir yere sahiptir. Akademik çalışmalardan başka Türk siyasal hayatına dair gündelik tartışmalarda bürokrasiye ve bürokratlara sıklıkla vurgu yapılır. Bürokratik vesayet, bürokrasi-demokrasi çelişkisi, bürokrasi ile siyasetçiler arasındaki gerilimler, Osmanlı modernleşmesinden günümüze kadar, siyasal hayatın önemli tartışmalarından, siyasi gazetelerin de önemli manşetlerinden olagelmıştır. Bu alanda Türkçe yazında yer edinmiş ve kamu yönetimi alanını da etkilemiş pek çok kaynaktan söz edilebilir. Merkez-çevre yaklaşımıyla konuyu ele alan Şerif Mardin (2008), yine önemli ölçüde Mardin’in yaklaşımına yakın ve ondan yararlanan Metin Heper (1974, 2012), kamu yönetimi alanına benzer tartışmaları taşıyan Bilal Eryılmaz (2013), konuya dair eleştirel bir perspektiften yararlanan Kurthan Fişek (1970, 2016), Gencay Şaylan (1974), Birgül Ayman Güler (2005), Ahmet Alpay Dikmen (2013), tarih boyutuyla konuyu ele alan Carter Findley (1996) gibi pek çok yazar bürokrasi ve bürokrat tartışmalarına dair önemli katkıları olan isimler olmuşlardır. Benzer biçimde Türk bürokrasisine dair hem bürokratları hem de bürokrasinin toplumsal ve siyasal konumunu ele alan pek çok çalışma bulunmaktadır¹ ve pek çok isim konuyu çalışmaya devam etmektedir.

Bürokrasi kavramının farklı anlamlara gelecek tanımları söz konusudur (Bozkurt vd., 1998). Bürokrasi en başta, modern döneme ait büyük ölçekli örgütleri ve onların kendine has işleyişini tarif etmekte kullanılan bir kavramdır. Yasal-ussal otorite tipiyle de ilişkilendirilen kavramın bu anlamı, sistematik ve kapsamlı olarak Weber tarafından çalışılmıştır. Yasalarla düzenlenmiş, yetki hiyerarşisi barındıran, yazılı belgelere ve uzmanlaşmaya dayalı, gayrişahsi, kariyer sistemine dayanan bir mesleki gelişme içeren, kişilere değil makamlara bağlı olan vb. özellikler barındıran Weberyen ideal tip bürokrasi, kavramın bu anlamını tarif etmektedir (Gülmez, 1975; Eryılmaz, 2013, s. 60-64, Weber, 2017). Bu anlamdan başka, özellikle bu usule göre örgütlenmiş birimleri ifade ederken de bürokrasi kavramından yararlanılmaktadır. Örneğin “Maliye Bakanlığı bürokrasisi” veya “ekonomi bürokrasisi” gibi kullanımlar belli bir örgütü veya örgütler bütünü işaret etmektedir. Bir diğer anlamı ise, olumsuz anlamı olarak da anabileceğimiz kullanımıdır; hantal veya verimli çalışmayan, kırtasiyecilik özellikler barındıran örgütleri nitelemek üzere kullanılmaktadır. Son olarak bürokrat anlamına gelecek biçimde, başka deyişle, bürokrasi olarak tanımlanan, belli ilkelere göre işleyen örgütlerde çalışan insanları anlatmak üzere kullanılmaktadır.

Bürokrat, kimi zaman bürokrasi kavramıyla iç içe kullanılabilir ancak bu çalışmada özellikle bürokrat ifadesine odaklanılmaya çalışılmıştır. Bazen tüm memurları içerecek şekilde kullanılan kavram kimi durumlarda ise sadece hiyerarşinin üst kademelerinde çalışan atanmışları kapsar. Kavram üzerine net bir tanım yapılmadan çalışılması, bazen kavramın içeriğini bulanıklaştırmaktadır. Üstelik politik veya ideolojik kimi hususlar da kavramın kullanımında etkilidir. Tam da bu noktadan hareketle, bürokrat kavramının gündelik siyasette nasıl kullanıldığı önem kazanmaktadır. Akademik çalışmalarda net veya değil ama belli bir içerikle kullanılsa da gündelik tartışmalarda ve basında kavram farklı anlamlara gelebilmektedir. Bu anlamlar da değer yüklüdür. Kimi zaman sözlük anlamıyla kullanılan kavram bazen hantallık, yolsuzluk gibi olumsuz anlamlarla, bazense devlet geleneği, kurallara uyma gibi olumlu taraflarıyla kullanılmaktadır.

1 Birgül Ayman Güler, “Kamu Personeli: Sistem ve Yönetimi” kitabında (2005) konuya dair literatürü etraflıca ele almaktadır. Çalışma kapsamında bu konuyu ayrıntılı olarak işlemek mümkün görünmemektedir. Gerek bürokrat ve elitlere dair alan araştırmalarını gerekse personel sistemine dönük araştırmaları ve raporları içeren literatür özeti için bkz. Güler, 2005, s. 57-61.

Bürokratlarla siyasetçiler arasındaki gerilim farklı dönemlerde farklı adlandırmalara tabi tutulmakta, konu bazen demokrasi-bürokrasi ikiliği bağlamıyla bazense atanmış-seçilmiş gerilimi olarak gündeme taşınabilmektedir. Kimi pozisyonlar bürokrasinin tarafsızlığı savunmakta, kimi halkın iradesinin yansıdığı siyasetin etkisi altında ama aktif olarak tüm toplumsal ve normatif değerlerle ilgilenmesi gerektiğini ileri sürebilmektedir (Demir, 2011, s. 65). Bürokrasinin siyasallaşması (*politicization*), “asil-vekil” tartışması, temsili bürokrasi gibi farklı tartışmalar da ilave edildiğinde, kökeni siyaset-yönetim ayırımına kadar götürülebilecek bir alana adım atılmış olmaktadır.²

Bürokrasinin farklı boyutlarına odaklanan bu yaklaşımlara ilaveten bürokrasi konusu, yeni hükümet sistemi tartışmalarıyla birlikte tekrar gündeme gelmiştir. Bilindiği gibi yeni hükümet sistemi Türk idari yapısı içinde önemli bir kırılmadır. Bu kırılma yürütmenin yasamadan ayrıştırılması, Cumhurbaşkanının sistemdeki yerinin merkezileşmesi ve katı güçler ayrılığının tesisi biçiminde gerçekleşmiştir. Bu dönüşüm esnasında özellikle bakanlıkların örgütlenişi ve sistemdeki yeri, yeni kurulan idari birimler, mülki idarenin konumu ve TBMM’nin yürütme ile olan ilişkisi değişmiştir. (Akman, 2021; Turan, 2018; Çakır Kantarcıoğlu, 2018; Zengin, 2019). Personel yönetiminde de “üst düzey bürokrat” tanımlamasına gidilmiş ve önemli bir kopuş gerçekleşmiştir (Acar, 2019; Albayrak, 2020; Sayan ve Urhan, 2020). Yasamayla yürütme arasındaki organik ilişkinin kopuşu, milletvekilleri ve yürütme arasındaki münasebeti değiştirmiş, bürokratların konumlarını yürütmenin başı sıfatıyla Cumhurbaşkanına yakınlaştırmış, bu anlamda da hem yönetsel hem de siyasal olarak yeni tür bir merkezileşme gündeme gelmiştir. Üst düzey bürokratların atanma usulleri de bize göstermektedir ki bürokratlar, Cumhurbaşkanıyla yakın bir ilişki içindedir. Başka bir açıdan söylenirse bürokrasi ve bürokratlar, yeni hükümet sisteminde yürütmenin, Cumhurbaşkanının kontrolü altında ve ona sıkı sıkıya bağlı unsurlar haline gelmiştir. Hem atama usullerine hem de (örneğin İl İdaresi Kanunu’nda olduğu gibi)³ yapının işleyişine dair mevzuata da yansıyan bu durumun TBMM’de gündeme taşınacağı tahmin edilebilir.

Bu dönüşüm, TBMM’de, bürokratların siyasallaşması iddialarını ve bürokratların yasama temsilcilerini dikkate almamaları gibi hususları gündeme getirmiştir.⁴ Başka pek çok gerilimin de olduğu Meclis tartışmaları düzenli olarak yayımlandığından, araştırmacılar için, analiz yapılacak birer nesne olarak görülebilir. Çalışmanın aslı amacı, bu metinlere, diğer deyişle oturum tutanaklarına dayanarak, yasama faaliyetleri kapsamındaki tartışmalarda bürokrat ifadesinin hangi içerikle kullanıldığının ortaya çıkarılmasıdır. Bu kapsamda aşağıda ayrıntısı verildiği üzere içerik analizi yapılmış, böylelikle milletvekillerinin bürokrat kavramını nasıl kullandıkları araştırılmıştır.

Bürokrat kavramının farklı anlam içeriklerine sahip olduğu bilinmektedir. Bazen olumlu bazense olumsuz olabilen bu içeriklere ilaveten, kavramın kullanıldığı bağlam, içeriğini de belirlemektedir. Konumuz kapsamında, içeriği belirleyen temel unsur parti aidiyetidir. Çalışmanın ilk hipotezi budur, (H. 1) *Bürokrat kavramı TBMM’de, milletvekillerinin üyesi bulunduğu partiye göre değişik anlam içerikleriyle kullanılacaktır.* İkinci hipotez muhalefet partilerinin, kavramı ağırlıklı olarak olumsuz içerikle kullanacağına dairdir. Yeni hükümet sisteminin sayılan özellikleriyle ilişkili olarak, (H. 2) *muhalefet partilerinin üyeleri bürokrat kavramını daha çok eleştirel/olumsuz bir içerikle kullanacaktır.* Son olarak yeni hükümet sisteminde iktidar partisi lideri, yürütmenin başı olduğundan ve

2 Bahsedilen başlık ve tartışmalara dair genişçe bir literatür söz konusudur. Çalışma kapsamında ayrıntısına girilmeyecek bu başlıklar için şu kaynaklardan yararlanılabilir: (Aberbach vd., 1981; Cooper, 2020; Demir, 2011; Demirelli, 2021; Peters, 2001)

3 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu (RG: 18.6.1949/7236) valinin sıfatını “İlde Devletin ve Hükümetin temsilcisi ve ayrı ayrı her Bakanın mümessili ve bunların idari ve siyasi yürütme vasıtasıdır” biçiminde düzenlenmişti. Yasanın yeni halinde vali ilde yalnızca “Cumhurbaşkanının temsilcisi ve idari yürütme vasıtasıdır.”.

4 06.12.2022 tarihli oturumda bürokratlarla milletvekilleri arasında ortaya çıkan gerilim örnek olarak verilebilir: “Bugün geldiğimiz noktada Meclis, bırakın bakanları, yasal olarak kendisine hesap vermeleri gereken bürokratlar tarafından bile kale alınmaz duruma gelmiştir.” TBMM TD, D: 27, Y: 6, B: 30,

atamaların büyük kısmı onun tarafından yapıldığından, (H. 3) *iktidar partileri/ortakları bürokrat kavramını olumlu bir içerikle kullanacaktır.*

3. Araştırma Yöntemi ve Süreci

Araştırmada nitel analiz yapılmış, TBMM tutanaklarında, bürokrat kavramının nasıl bir bağlamda geçtiği, hangi anlamlarda kullanıldığı nitel içerik analizi ile incelenmiştir. “İçerik analizi, araştırmacının bir iletişim kaynağındaki (bir kitap, makale, film, vb.) içeriği (mesajları, anlamları, vb.) açığa çıkarmasına olanak sağlar” (Neumann, 2006, s. 466). Bu analiz genel olarak nicel ve nitel olmak üzere ikiye ayrılmaktadır ve kimi durumlarda hem nicel hem nitel boyutlar incelemelerde kullanılarak karma bir yöntem seçilebilmektedir. Nicel içerik analizi, eldeki verileri sayısal olarak ortaya koyar. Diğer deyişle bulguları sonuçlar, sayılar ve istatistiki bilgiler olarak betimlemekle yetinir. Nitel içerik analizi ise metinleri incelerken sosyal etkileşimi ve iletişimin yönünü hesaba katar, arka planda yer alan farklı dinamikleri de analizin bir parçası olarak kavrar ve kullanır. Nitel içerik analizi bir metindeki açık veya gizli olabilecek temaları takip ederek ve sözcükleri saymanın ötesine geçerek, eldeki materyali araştırmacı açısından öznel ama bilimsel temellere dayanacak şekilde değerlendirir. (Sallan Gül ve Kahya Nizam, 2021, ss. Ö182-Ö185). Derlenen veriler dört aşamada analizi edilir: verilerin kodlanması, kod ve kategorilerin tespiti, bunların düzenlenmesi ve son olarak bulguların tanımlanması ve tespiti (Baltacı, 2019, s. 378).

Çalışmanın temel materyalini 27. yasama döneminin TBMM tutanakları oluşturmaktadır; bu materyale odaklanarak, TBMM çatısı altında yürütülen tartışmalarda bürokrat kavramının hangi içerikle kullanıldığı araştırılmıştır. Çalışma milletvekillerinin bürokrat kavramını nasıl bir içerikle kullandığına yoğunlaşmıştır, buna koşut olarak araştırma üç asli kategori üzerine inşa edilmiştir: bürokratin “olumlu, olumsuz ve nötr” içerikleri. Veri seti oluştururken TBMM internet sayfasından yararlanılmıştır. Sayfa, “Tutanak Sorgu” sekmesinden, anahtar kelime tabanlı tarama yapmaya izin vermektedir (<https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu>). İlgili arama sayfasından ‘bürokrat’ anahtar kelimesi kullanılarak, içinde bürokrat ifadesi yer alan tüm oturumlar tespit edilmiştir. Veriler, yukarıda da değinildiği gibi, 27. yasama döneminin başı olan 7 Temmuz 2018’den 17 Ocak 2023 tarihine kadarki tüm oturumları kapsamaktadır. İlgili tarama sonucunda toplam 213 sayfa bulunmuştur ki bu sayfalar 204 yasama birleşimini kapsamaktadır. Kavram, mükerrer kullanımlarla birlikte toplam 315 kez geçmektedir. İlgili oturumlar *QDA Miner Lite* (v.2.0.9) isimli programın ücretsiz versiyonuna işlenmiştir.

Önce, her oturumda bürokrat ifadesinin geçtiği ilgili kısım, kavramın nasıl kullanıldığını içerecek biçimde programa kaydedilmiş, ilgili paragrafın esas alındığı, kimi durumlarda içeriğin daha iyi kavranmasını sağlayacak biçimde birkaç paragrafın kaydedildiği bir veri seti oluşturulmuştur. Yanı sıra, oturumun tarihi, yasama yılı ve ilgili ifadeyi kullanan milletvekilinin partisi de kaydedilmiştir. Kayıt işlemi esnasında oturumlardaki bürokrat ifadesinin nasıl kullanıldığı incelenmiş, bu kapsamda ilgili cümleyi esas alan taslak bir kod (*code*) listesi oluşturulmuştur. Kod ile kastedilen bürokrat ifadesinin geçtiği kısımdaki anlam içeriğini karşılayacak bir ifade, tanım, sıfat, kısaca etikettir. İçerik analizi tekniğinde güvenilirliği sağlamanın en önemli kısmı kodlama işlemidir, kodların ve kategorilerin net olması gerekmektedir ve mümkün mertebe nesnel olmalıdır (Bilgin, 2006, s. 16). Bu nedenle kodların inşası ve kod atama sürecine özellikle dikkat edilmiştir. Kod isimleri ilgili oturumlarda kullanılan kelimelerden hareketle oluşturulmaya çalışılmış, bağlamı daha net ifade edebilecek kodlar tespit edilmiştir.

Toplam olayın dörtte birine yakını (50 olay) incelendikten sonra veri girişine ara verilmiştir. Veri giren tek araştırmacı olması nedeniyle kodlama sürecindeki uzlaşma (*intra coder agreement*) ölçütü, araştırmacının istikrarlı bir biçimde kodlama yapabilmesi (*stability*) ve güvenilirliği (*reliability*) için aradan zaman geçmesi sağlanmış, ilgili 50 olayın incelenmesiyle yapılan bu deneme bir kenara bırakılarak aynı kod listesiyle tekrar veri girişi yapılmıştır. Böylelikle çalışmanın içsel tutarlığı ve aynı kodların yakın içeriklerde

istikrarlı olarak kullanılması mümkün mertebe sağlanmaya çalışılmıştır. Zira nitel içerik analizinde güvenilirliğin kıstaslarından biri standart veri girişidir. Yine de nitel içerik analizinin mutlak anlamıyla nesnellik ve isabetlilik barındırma kapasitesinin sınırlılığı göz önünde bulundurulmalıdır. Veri girişi ve değerlendirme süreci nihayetinde araştırmacıların öznel yargılarına dayanmak durumundadır. Nicel içerik analizlerinde yer alan kimi hesaplama yöntemlerini nitel analizde aramak işlevsiz olacaktır çünkü nitel araştırmalarda, analiz yapanlar arasında bir uzlaşmaya ulaşmak pek mümkün değildir. Zira yorumlayıcı unsurlar her zaman öznellik taşıyacaktır, bu nedenle Mayring'e göre bu konuda biraz daha mütevazı (*modest*) olmak ama yine de mutlak anlamda bir öznelliğe de izin vermemek gerekir. (2014, ss. 111-115). Bu amaçla, veri girişleri tamamlandıktan sonra iki akademisyenin rastsal olarak belirlenen 45'er veriyi mevcut kod listesi ile girmesi talep edilmiştir. Böylelikle başka bir gözün değerlendirmesiyle mevcut kodların isabetliliği (*accuracy*) ve yeniden uygulanabilirliği (*reproducibility*) sınanmıştır. Bu şekilde çalışmanın yazarı ile yardım alınan araştırmacıların denemesi arasındaki örtüşme oranı tespit edilmiştir. Bürokrasi konusunda çalışmaları da olan ilk araştırmacıyla, ilgili 45 olayın yalnızca 10 tanesinde uyumlu veri girilmediği tespit edilmiştir. Diğer deyişle yüzde 77'lik bir uyum söz konusudur; oran, nesnellik ve açıklık açısından değerlendirildiğinde tatmin edici düzeydedir. Diğer araştırmacıda ise bu oran yüzde 60'tır, 45 verinin 27 tanesi uyumludur. Ortalamaya bakıldığında yüzde 68'lik bir örtüşme tespit edilmiştir. Bu durum kodların nesnellik ve açıklık kriterlerini bir ölçüde karşıladığını işaret etmektedir. Bu aşamadan sonra ise tüm kodlar ve ifadeler incelenerek bazılarının tek kod olarak birleştirilmesi uygun bulunmuştur ve Tablo 1'de gösterilen kodlardan oluşan bir liste ortaya çıkmıştır (Kodlara dair örnek ifadeler için bkz. EK-2).

İlgili kategorilerden de görülebileceği gibi kodların bazıları olumlu bazıları ise olumsuz içeriğe sahiptir. Bu durum bürokrat kavramının değer yüklü olduğunu ve farklı içeriklerle kullanıldığını göstermektedir. Bundan başka kelimenin sözlük manasıyla kullanıldığı olaylar nötr bir içeriğe sahiptir ve 'kamu görevlisi' koduyla etiketlenmiştir. Böylelikle aşağıdaki etiketler/kodlar bu üç temel kategori altında toplanmıştır:

Tablo 1. Kategori ve Kodlar (codes) listesi

Kategori	Kod	Tanım ⁵
Olumlu	Mesleki Tecrübe	Bürokrat kavramı, uzun süre görev yapma ve deneyimle ilişkili olarak kullanılmıştır.
	Yetkinlik	Bürokrat kavramı, bürokratin görevindeki mesleki yeterliliğine atıf yapmaktadır.
	Devlet Geleneği	Bürokrat kavramı, kamu görevliliği bilinci ve devlet adabıyla ilişkilendirilmiştir.
	Hizmet Etme	Bürokrat kavramı, bürokratin görevini fedakârlıkla yerine getirmesine atıfla kullanılmaktadır.
	Seçkinlik	Bürokrat, toplumun önde gelen bireylerinden biri olarak anılmaktadır.
	Hesap Verebilirlik	Bürokrat, faaliyetlerinin sorumluluğunu üstlenmekte ve hesap verebilmektedir.
Olumsuz	Partizanlık-Siyasallaşma	Bürokrat siyasal saiklerle ve siyasal partilere göre faaliyette bulunmaktadır.
	Nepotizm-Kayırmacılık	Bürokrat kayırmacılık, göreve gelirken veya çalışırken kişisel bağlantıları kullanma gibi konularla anılmaktadır.
	Rüşvet-Yolsuzluk	Bürokrat rüşvet veya yolsuzlukla ilgili bir süreçle birlikte anılmaktadır.
	Liyakatsizlik	Bürokratin mesleki yeterliliğinin sınırlı olduğu belirtilmektedir.
	FETÖ	Bürokrat, Fethullahçı Terör Örgütü (FETÖ) veya onun bir faaliyeti kapsamında anılmaktadır.
	İşini Yapmama	Bürokrat görevini kasten yerine getirmemekte veya ihmal etmektedir.
	Hukuksuzluk	Bürokrat hukukun çiğnendiği durumlarla ilişkili olarak gündeme gelmektedir.
	Bürokrat Sıfatıyla Uyumsuz	Bürokrat kamu personeli olma bilinci ve adabına aykırılık içerecek bir eylemde bulunmaktadır.
Ayrımcılık	Bürokrat, hizmet verirken kişilerin farklı kimliklerine göre ayrımcılık yapmaktadır.	

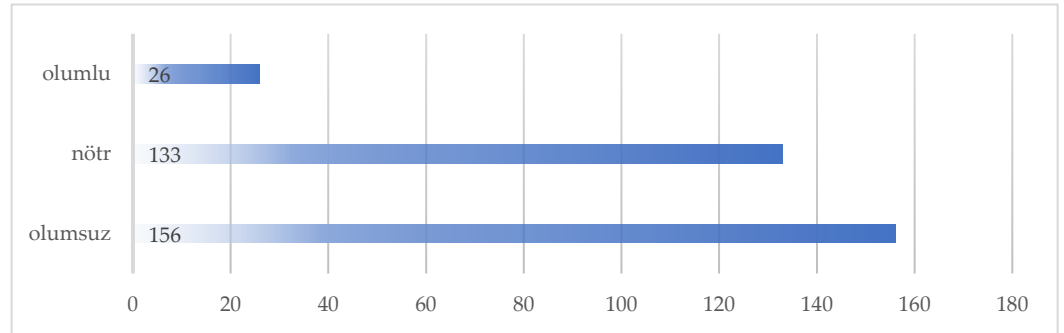
5 Buradaki tanımlar metin içindeki anlamı karşılamak üzere kullanılmaktadır. Metinde, doğal olarak, bire bir biçimde bu ifadeler kullanılmayabilir. Kodlar, bürokrat kavramının kullanıldığı bağlama göre tanımlanmıştır.

Nötr	Kamu Görevlisi	Bürokrat kavramı kelimenin gerçek anlamında, kamu görevlisi manasıyla veya herhangi bir değer yüklemekten kullanılmaktadır.
------	----------------	---

Elde edilen veri setini kullanarak temel iki alanda çıkarım yapmak mümkün olmuştur. Aşağıda kavramın nasıl bir içerikle kullanıldığı ve siyasal parti aidiyetinin bu içerikleri nasıl etkilediği, partiler arasındaki farklılaşmalar, iktidar ve muhalefet partilerinin farklı tavırları gibi öne çıkan boyutlar ele alınacaktır.

4. “Bürokrat” Kavramı Nasıl Kullanılmış? Kavramın İçeriği, Temel Kategori ve Kodlar

Kategorilere göre bakıldığında, kavramın en sık olumsuz içerikle kullanıldığı görülmektedir; onu nötr ve olumlu içerikte kullanımlar takip etmiştir. Bürokrat kavramı, yasama faaliyetlerine katkı sunan bürokratlara teşekkür etmek, konuyla ilgili bir rapordan söz ederken bürokratları anmak gibi durumlarda nötr bir içerikle kullanılmıştır. Konuyla ilgili pek çok örnekten söz edilebilir. Mesela “... sektörün tüm paydaşlarını birkaç kez bir araya getirdik, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğünden bürokratları da o toplantıya dâhil ettik ve soruna çözüm aramaya çalıştık” ifadesi veya “Siz değerli milletvekillerini ve bugün ilgili kurumları temsilen burada bulunan bürokratları saygıyla selamlıyorum.” ifadeleri nötr içerikle kullanıldığından böyle kodlanmıştır. Sözlük anlamıyla kullanımı, değer yüklü görünmemekte olduğundan nötr kategorisi altında tek bir kod olarak toplulaştırılmıştır. Olumlu ve olumsuz kategorileri altında ise pek çok farklı kullanım ve kod söz konusudur (bkz. Tablo 1).

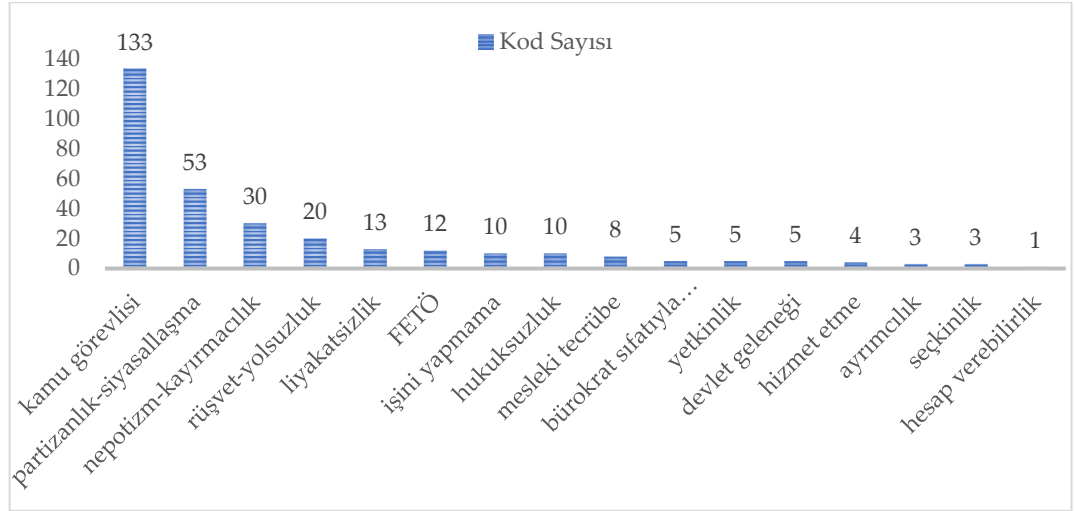

Şekil 1. Kategorilerin dağılımı

Kodlar açısından bakıldığında olumsuz kategorisi altındaki kodların fazla oluşu dikkat çekmektedir. Ancak nötr kategorisi altında yalnızca tek kod (kamu görevlisi) atanmış olduğundan en sık kullanılan kod “kamu görevlisi” olmuştur. Kamu görevlisi kodu, toplam kod sayısının yüzde 42,2’sini oluşturmaktadır. Yani bürokrat kavramı bu oranda, kelimenin birincil anlam içeriğiyle kullanılmıştır. Ondan sonra ise “olumsuz kategorisi”ndeki kodlar gelmektedir.

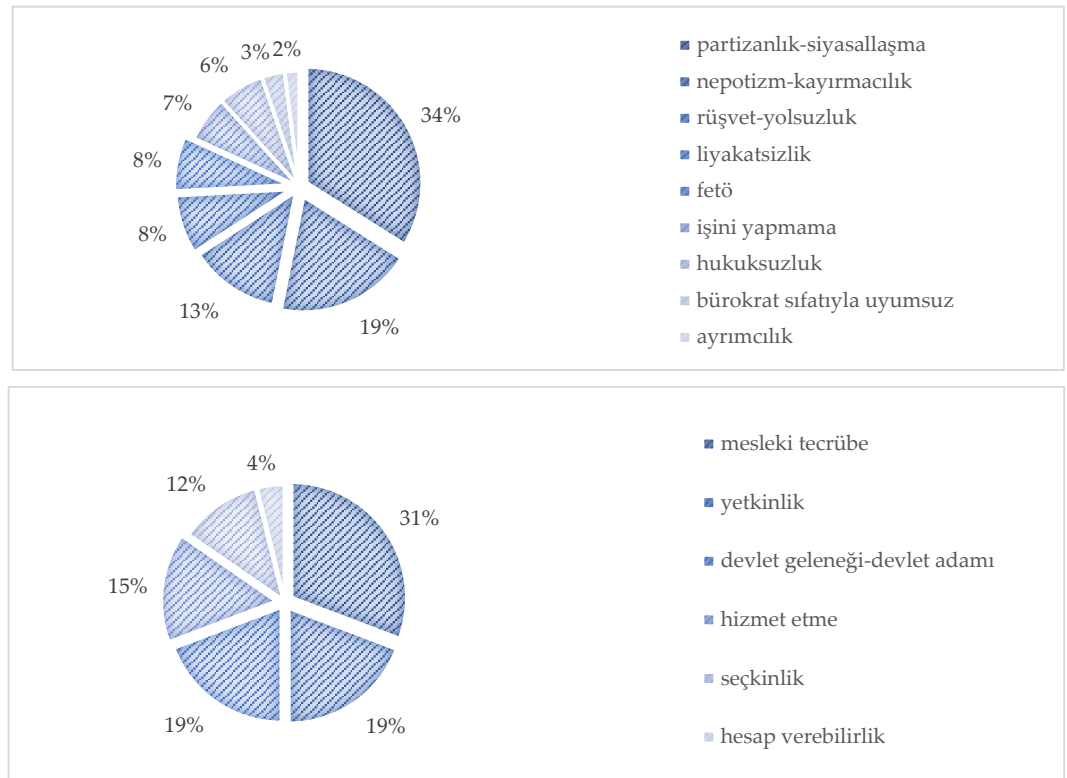
Olumsuz kategorisindeki kodlar, veri seti içinde oldukça çeşitli örneğe sahiptir. Kimi durumlarda milletvekilleri, bürokratlar hakkında partizanlık yaptıklarına dair iddialarda bulunabilmekte, bazense bürokrat kavramını kayırmacılıkla, yolsuzlukla birlikte anabilmektedir. Olumsuz kategorisi altında, partizanlık-siyasallaşma kodu yüzde 16,8, nepotizm-kayırmacılık yüzde 9,5, rüşvet-yolsuzluk kodu ise yüzde 6,3 olarak dağılmaktadır.

Olumsuz kategorisi içinde en çok karşılaşılan kod “partizanlık- siyasallaşma” kodu olmuştur. Diğer deyişle bürokrat kavramı TBMM’deki tartışmalarda olumsuz içerikle kullanıldığında yüzde 34 oranla, en çok siyasallaşmayla/partizanlaşmayla birlikte anılmıştır. Bürokrat kavramının olumsuz manada kullanıldığı her üç durumdan birinde partizanlık tartışması söz konusudur.

Şekil 2. Kodların Sayısal Dağılımı

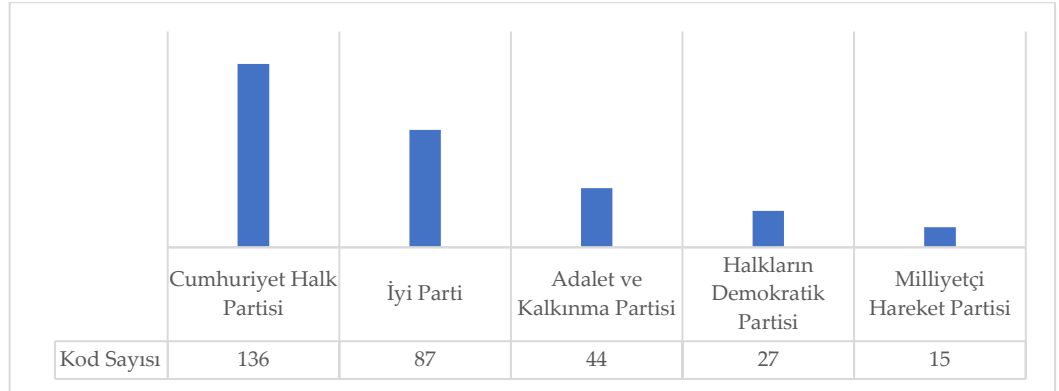
Olumlu kodlara bakıldığında ise en sık “mesleki tecrübe” kodu kullanılmıştır. Bürokrat hakkında olumlu görüşlerin belirtildiği durumların yaklaşık üçte birinde, bürokrat, mesleki tecrübesiyle anılmış, diğer deyişle bürokrat kavramı mesleki deneyime atıf yapacak bir içerikle kullanılmıştır. Onu sırasıyla yetkinlik ve devlet geleneğine atıflar izlemiştir.

Şekil 3. Olumlu ve Olumsuz Kodların Dağılımı

5. Siyasal Partilerin Bürokrat Kavramını Kullanma Biçimi

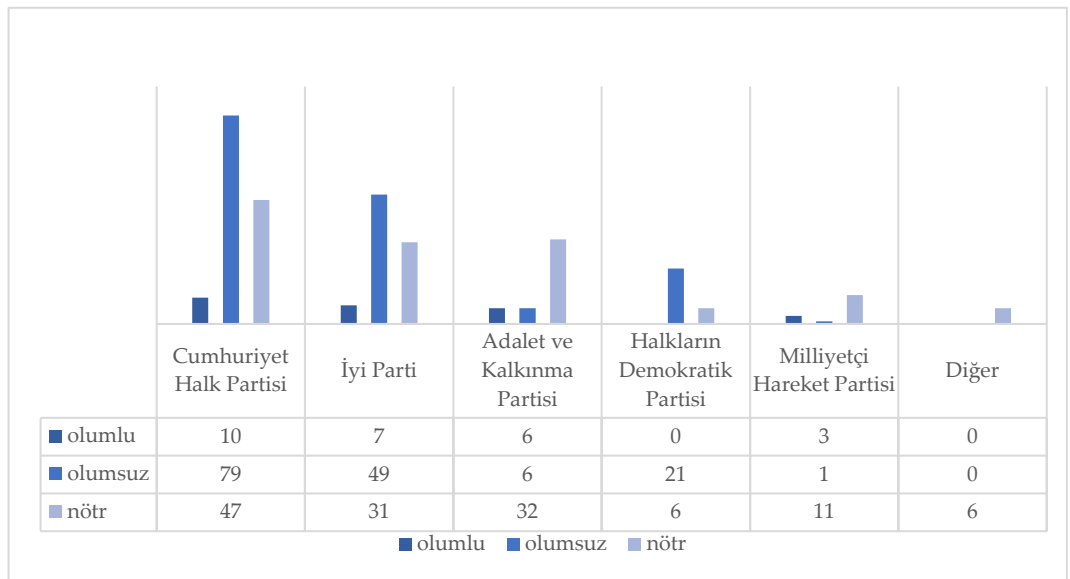
Siyasal partilerin TBMM’de bürokrat kavramını kullanma sıklıkları ve içerikleri farklılaşmaktadır. Aşağıdaki tablo, bürokrat kavramını en sık kullanan partilerin muhalefet partileri olduğunu göstermektedir.

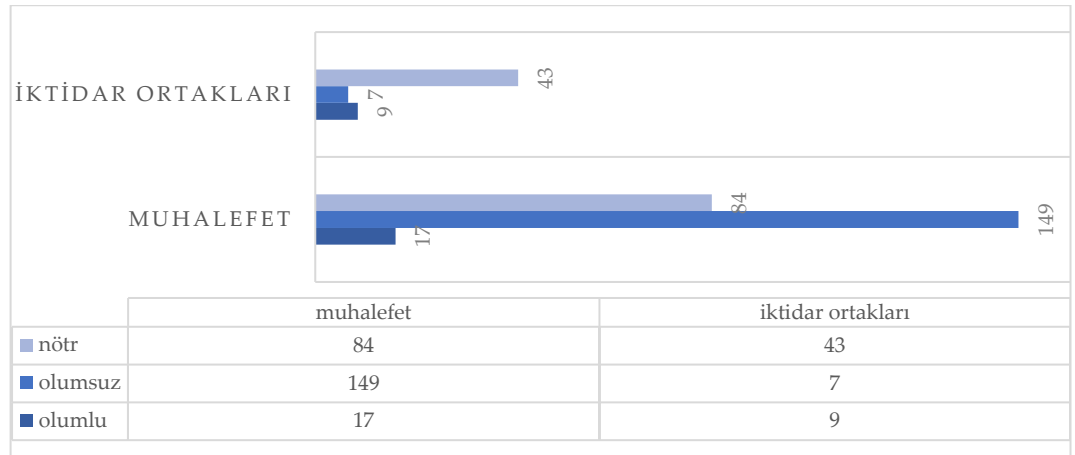
Şekil 4. Kod Sayılarının Siyasal Partilere Göre Dağılımı

Dağılıma bakıldığında, Cumhuriyet Halk Partisi bürokrat kavramını en çok kullanan partidir (315 kullanımın 136'sı, %43). Onu takip eden parti ise yine muhalefette yer alan İyi Parti'dir, İyi Partili milletvekilleri 87 kez bürokratlardan söz etmiştir (%28). Bu iki partiyi sırasıyla Adalet ve Kalkınma Partisi, Halkların Demokratik Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisi takip etmektedir.

Yeni hükümet sistemiyle birlikte bürokratların siyasal iktidarlarla daha yakından çalıştığı, bu manada siyasallaşma ve merkezileşmenin eş zamanlı olarak yaygınlaştığı ileri sürülebilir. Cumhurbaşkanı'nın yürütmenin başı sıfatına ilaveten bir siyasal parti lideri olması, yaptığı atamalar ve bürokrasiyle ilişkisinin içeriğini de değiştirmiştir. Özellikle üst düzey bürokrat atamalarında durum böyledir. Bu hususun TBMM'de yansımaları olacağı, bu minvalde de özellikle muhalefet partilerinin, iktidar ortaklarına nazaran bürokratları hem daha çok hem de olumsuz içerikle anacakları iddia edilebilir. Milletvekilinin üye olduğu siyasal partiye göre bürokrat kavramını kullandığı içerik değişebilmektedir. Eldeki veriler ileri sürülen bu hipotezi doğrulamaktadır. Muhalefet partileri bürokratlara dönük eleştirel bir tutum takınmış görünmekte, TBMM'deki tartışmaların içeriği de bu nedenle olumsuz kategorisinde yoğunlaşmaktadır. Muhalefet partilerinin tamamı bürokrat kavramını en çok olumsuz içerikle kullanmıştır. İktidar ortakları ise, bürokratları genellikle nötr içerikle yani sözlük manasıyla kullanmış görünmektedir.

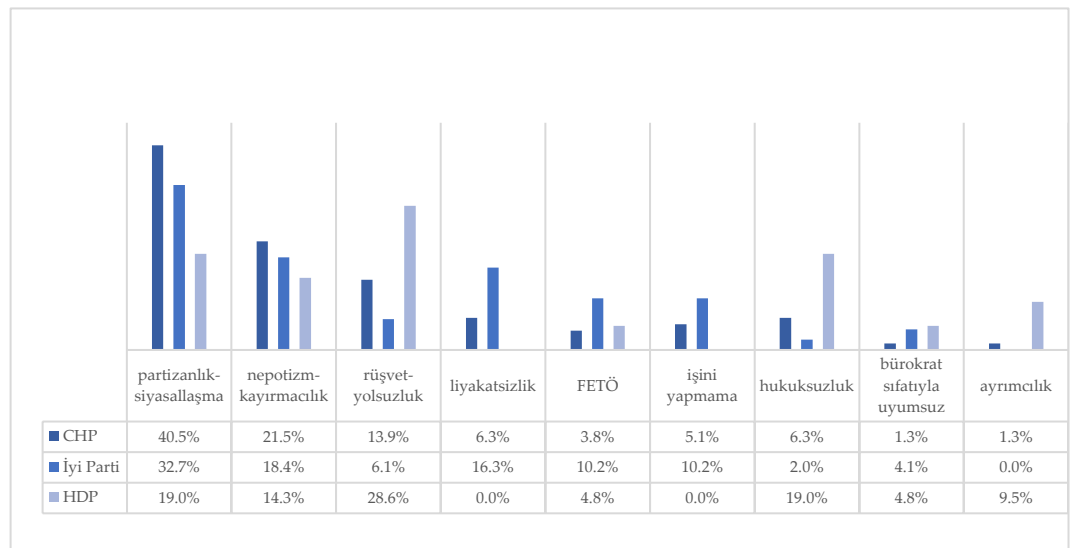
Şekil 5. Kategorilerin Siyasal Partilere Göre Sayısal Dağılımı

Şekil 6. Kategorilerin muhalefet ve iktidar gruplarına göre sayısal dağılımı

Muhalefet partileri kendi politik çizgileri kapsamında farklı hususlarda tepkiler veriyor olabilir. Bu durum, gündemden de bağımsız şekilde TBMM tartışmalarına yansımaktadır. Aşağıdaki grafik, muhalefet partilerinin eleştirilerinin yoğunlaştığı kodları oransal olarak göstermektedir. Diğer deyişle, her partinin, kendi gündeme getirdiği olumsuz içerik içindeki kategorileri oransal olarak göstermektedir. Buna göre CHP de İyi Parti de olumsuz kodlar içinde en çok partizanlık-siyasallaşma hususunu gündeme getirmişlerdir. CHP'nin tüm olumsuz kodlar içinde en çok tartıştığı bu husustur (yüzde 40,5). Keza İyi Parti için de benzer durum geçerlidir (yüzde 32,7). HDP ise bürokrat sözcüğünü olumsuz içerikle kullanırken en çok rüşvet ve yolsuzluk hususunu dile getirmiştir.

CHP'nin en çok kullandığı içerik partizanlık-siyasallaşma, nepotizm-kayırmacılık ve rüşvet-yolsuzluk olmuştur ki oransal olarak dörtte üçünden fazlasına denk gelmektedir. İyi Parti'ye bakıldığında rüşvet-yolsuzluk etiketi, yerini liyakatsizlik meselesine bırakmaktadır. HDP'de ise en çok vurgu sırasıyla rüşvet-yolsuzluk, partizanlık-siyasallaşma ve hukuksuzluk içeriklerindedir. Bu anlamda, partilerin vurgu yaptıkları hususlar kısmen farklılaşmaktadır. Ayrımcılık başlığı ise en çok HDP tarafından dile getirilmiştir.

Şekil 7. Muhalefet partilerinin "görece" en çok vurgu yaptıkları olumsuz kodlar

Yukarıda aktarılan veriler bürokrat kavramının, özellikle muhalefet tarafından gündeme getirildiğini ve bilhassa olumsuz anlamda kullanıldığını açıkça göstermektedir.

Başka bir dönemde “bürokrat” kavramının bu kadar olumsuzlanıp olumsuzlanmadığı ölçme imkânı bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Buraya kadarki verilerde açık ara ön planda olan olumsuz kategorilerden öne çıkan kimi gündemler aşağıda ele alınacaktır.

6. Muhalefetin Bürokrat Eleştirisi: TBMM’de “Bürokrat” a Dönük Eleştirilerden Öne Çıkanlar

Bürokrat kavramı yukarıda da açıklandığı üzere TBMM’de çoğunlukla “pejoratif” manada kullanılmıştır. Gerçekten de muhalefet, bürokrat kavramını ağırlıklı olarak olumsuz anlamda kullanmakta ve pek çok açıdan eleştirmektedir. Bunlar arasında en çok dillendirilen tartışmalar partizanlaşma ve nepotizmdir. Bürokrat kavramının olumlu içerikle kullanıldığı da vakidir, ancak sayıca çok düşük olan bu örnekler analizin bu kısmına dâhil edilmemiştir.

Farklı olaylarla TBMM gündemine taşınan siyasallaşma/partizanlaşma olgusunu kavramak için, bürokratlarla parlamenterler, diğer deyişle bürokrasi – yasama, arasındaki ilişkiler üzerinde bilhassa durulabilir. Milletvekilleri ile bürokratlar arasındaki gerilim, bürokratların TBMM’ye gelerek yaptıkları açıklamalarda ve milletvekilleriyle olan münasebetlerinde gündeme gelmektedir. Meclisteki eleştirilerden anlaşılan, bürokratların milletvekillerine karşı bilgi vermeme veya yapılan toplantılara katılmama gibi kimi tavırlar sergiledikleridir ki vekiller bu hususu yasama ve yürütme arasındaki gerilim olarak kavramaktadırlar. 26.11.2019 tarihli oturumda gündeme gelen tartışma buna örnektir. Milletvekili Yaşar Tüzün (CHP), yasa metninin parlamenterler tarafından değil yürütme tarafından hazırlandığını, TBMM’den önce bakan veya bürokratların içerikle ilgili açıklamalar yaptığını belirtmektedir. Vekile göre iktidar ortağı milletvekilleri, bürokratların onaylamadığı metinleri kabul etmemektedirler:⁶

Yasa tekliflerinde milletvekillerinin imzasının bulunması, tekliflerin yasama organı üyeleri tarafından hazırlandığı anlamına gelmemektedir. Türkiye Büyük Millet Meclisine gelmeden önce, içerikle ilgili, bakan ya da bürokratlar tarafından kamuoyuna maalesef açıklama yapılmaktadır. Komisyon çoğunluğu bulunan partilere mensup üyeler bürokratların onaylamadığı hiçbir önergeyi maalesef kabul etmiyorlar.

Bu örnek yeni hükümet sisteminde yasama ile yürütme arasındaki katı ayrışmanın sonucu doğan bir çelişkinin yansıması olarak değerlendirilebilir ki vekil tam da yasama-yürütme ilişkisine odaklanmıştır. Buna paralel olarak üst düzey bürokratların önemli konularda TBMM’ye katılmadıklarını da eleştirmektedir:

Şunu da belirtmek isterim ki, Komisyon görüşmelerine Bakanlıklardan gelenler, genel müdür düzeyinde hiçbir bürokrat katılmayıp, ilgili birimlerin dairesi başkanı, hukuk müşaviri yani -buraya katılanları tenzih ediyorum ama- 3’üncü derecede, 4’üncü derecede, 5’inci derecede bürokratlardan oluşuyor.

Bugün burada konuşacağız. Neyi konuşacağız? Örnek veriyorum, Emniyet Teşkilatı Kanunu’nu konuşacağız. Emniyet Genel Müdürü burada mı arkadaşlar?

MAHMUT TANAL (İstanbul) - Yok.

YAŞAR TÜZÜN (Devamla) - Neyi konuşacağız? Türk Silahlı Kuvvetleri Personel Kanunu’nu konuşacağız. En yetkilisi burada mı arkadaşlar? Neyi konuşacağız? Türk Ceza Kanunu’nu konuşacağız, Dernekler Kanunu’nu konuşacağız, Ceza Muhakemesi Kanunu’nu konuşacağız, Nüfus Hizmetleri Kanunu’nu konuşacağız -maddeler var- Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu’nu konuşacağız, hatta Türk Vatandaşlığı Kanunu’nu konuşacağız, RTÜK’le ilgili kanunu konuşacağız ama maalesef bu birimlerin hiçbirinin genel müdürlük düzeyinde bir bürokratinin olmadığını, Komisyon da, Genel Kurulda da gözlemliyoruz.

Benzer bir olumsuz değerlendirme CHP milletvekili tarafından dile getirilmektedir.⁷ Vekil, bürokratların mevzuat hazırlığı yaparak TBMM'ye sevk ettikleri yönündeki açıklamayı eleştirmektedir. Özgür Özel'e göre bürokratin yasal düzenlemeyi yaptık, TBMM'ye sevk edeceğimiz şeklindeki ifadesi ve yasalasacak iddiası TBMM'nin önüne geçme, yürütmenin/bürokratin yasama yetkisine yaptığı bir müdahale olarak anlaşılmaktadır. Özel bu hususu yeni hükümet sistemiyle ilişkilendirerek açıklamaktadır:

RTÜK Başkanı... "Kanunu hazırladım, Meclise sevk edeceğim." diyor. "Yasalaştıktan sonra da yürürlüğe girecek." müjde veriyor... Görevlendirdiğimiz adam bize kanun teklifi yolluyor. Kanun teklifini hazırlamış, bitirmiş, sevk ediyormuş... Parlamentoya karşı bunu yapamazsınız."

Bürokratların siyasallaşmasına dair değerlendirmelerden bir diğeri de bürokratların parlamenterlerle olan ilişkisine atıf yapmaktadır. Özel başka bir tarihte, 04.01.2023'teki bir oturumda bu sefer başka bir boyuta dikkat çekmektedir.⁸ Plan ve Bütçe Komisyonu'nda bir bürokratin milletvekillerine bilgi vermek istemediğini belirtmektedir:

Merkez Bankası Kanunu'nda yılda 2 kez Plan ve Bütçe Komisyonunda sunum yapılması yazdığı, zorunlu olduğu hâlde hem de bir kanun için Plan ve Bütçe Komisyonundayken Merkez Bankasına kur korumalı mevduatla ilgili sorular için gelen görevli bürokrat "Size bilgi veremeyiz." demiştir. Oradaki 40 milletvekili milletin vekilleridir ve tüm siyasi partilere ait milletvekilleridir. Bir bürokratin "Ben Plan ve Bütçe Komisyonuna bilgi vermiyorum." demesi ve bu duruma "Biz bürokratik vesayetle mücadele edeceğiz." diye iktidara gelenlerin, Merkez Bankası Başkanının sessiz kalması, Plan ve Bütçe Komisyonu Başkanının buna müdahil olmaması ve en nihayetinde Meclis Başkanının suskunluğu kabul edilebilir değildir. Bu durumu baştan sona milletimize şikâyet ediyoruz.

Bir diğer örnekte, 26.04.2022 tarihli oturumda CHP milletvekili, Türk Hava Yolları yöneticisinin, milletvekillerinin telefonlarına yanıt vermemesinden şikâyet etmektedir.⁹ Bir başka oturumda ise İyi Parti milletvekili "Plan ve Bütçe Komisyonu görüşmelerinde şahit olduk arkadaşlar; sıradan bir bürokrat kendisinden istenen bilgileri Meclise veremeyeceğini açık bir şekilde ifade etmiştir" biçiminde bir serzenişte bulunmakta ve eklemektedir:¹⁰

Meclisi temsil eden Komisyon Başkanı ise maalesef ezilip büzülerek "Ne yapabilirim?" demiş ve durumu geçiştirmeye çalışmıştır. Evet, Komisyon Başkanı çaresizdir. Bu sekreter bakanlar ve bürokratlar bilmektedirler ki Meclisin bakanlık bütçesini veya o kurumun yıllık faaliyetlerini onaylayıp onaylamamasının hiçbir önemi yoktur. Çünkü bu sözde Türk tipi Başkanlık sisteminde Meclis onaylamasa bile partili Cumhurbaşkanı'nın bütçesi yürürlüğe girmeye devam edecektir.

02.12.2020 tarihli bir başka oturumda CHP'li vekil konuyu tam bu bağlamıyla ifade etmektedir, Murat Bakan "Bütçe Komisyonuna bir bürokrat arkadaşımız geldiğinde... "Ben nasıl hesap vereceğim." diye gelmesi lazım. Yasamanın güçlü olması demek, bu ülkede demokrasinin güçlü olması demek" biçiminde dile getirmiştir.¹¹

Görüldüğü üzere milletvekilleri farklı tarihlerde ve olaylarda, bürokratların TBMM ile olan ilişkisindeki tavırlarını yeni hükümet sistemiyle ilişkilendirmektedir. Bürokratların, yeni hükümet sistemiyle birlikte düşünüldüğünde parlamento "önemsemedikleri" ima edilmektedir. Bu da yeni hükümet sisteminde parlamento ile bürokrasi arasındaki iletişimsizliğin ve gerilimin yansımaları olarak görülebilir.

Dikkat çeken bir diğer kullanım da bakanların bürokrat olarak nitelenmesidir. Yeni hükümet sisteminde, parlamenter sistemin aksine, milletvekilleri bakan olamazlar, dolayısıyla bakanlar seçilmiş değildirler. Anayasaya göre bakanları Cumhurbaşkanı

7 TBMM TD, D: 27, Y: 4, B: 43, 28.01.2021.

8 TBMM TD, D: 27, Y: 6, B: 9, 19.10.2022.

9 TBMM TD, D: 27, Y: 5, B: 86, 26.04.2022.

10 TBMM TD, D: 27, T: 5, B: 30, 06.12.2022.

11 TBMM TD, D: 27, Y: 4, B: 22, 02.12.2020.

atayıp görevden alabilir, ayrıca bakanlar da Cumhurbaşkanı'na karşı sorumludurlar. Bu durum, bakanların TBMM ile olan ilişkisine de yansımış, milletvekilleri bakanların bu durumunu atanmış birer bürokrat olmakla tarif etmişlerdir. 27 Kasım 2019'da yapılan tartışmada vekiller, bakanları tam da bu manada kavramakta ve konuyu yeni hükümet sistemiyle ilişkilendirmektedir. CHP milletvekili Burhanettin Bulut, yeni rejiminin Cumhurbaşkanı'nın elinde merkezileştiğini eleştirirken yeni rejimi monokrasi olarak nitelenmenin mümkün olduğunu, bakanların da bürokrat gibi atandığını vurgulamakta; pek çok görevlinin de yine Cumhurbaşkanı tarafından atandığından dolayı bunun tek adam yönetimi olarak nitelenmesinin yanlış olmayacağını ifade etmektedir.¹² Benzer şekilde CHP milletvekili Engin Özkoç da başka bir bağlamda bakanların bürokrat gibi atanmasını doğru bulmadıklarını, bakanların milletvekilleri içinden seçilip parlamentoya hesap vermelerini savunduklarını ifade etmiştir.¹³

İktidar vekilleri ise bu ifadeyi reddetmektedir. MHP milletvekili Erkan Akçay başka bir oturumda, bakanların TBMM'de yemin ettiklerini, Yüce Divan'da yargılanabildiklerini ve bu nedenle TBMM'ye karşı sorumlu olduklarını belirterek bakanların bürokrat olmadığını, siyasi kişiliklerinin de olduğunu belirtmiştir.¹⁴ Daha eski bir oturumda benzer ifadelerle cevaben TBMM Başkanı Binali Yıldırım, Anayasal durumu da dikkate alarak bakanların bürokrat olarak anılmalarının haksız bir ifade olduğunu, yeni sistemde bakanların milletvekili olmayışının güçler ayrılığı ile ilgili bir tercih olduğunu söylemiştir. Yıldırım'a göre "anayasal bir durumun, Cumhurbaşkanı yardımcılarını ve bakanlar ile milletvekilleri arasında bir alt-üstlük durumu gibi yorumlanması" milletvekillerine ve bakanlara karşı bir haksızlık olacaktır.¹⁵

Birkaç kez gündeme gelen bu değerlendirmelerden de anlaşılacağı üzere bakanların atanmış olması ve eski sistemden farklılaşan pozisyonları milletvekilleri tarafından eleştirilmiş, bu durum farklı dönemlerde dile getirilen bir ifadeye dönüşmüştür. Bürokrat kavramı ise söyleneni doğrudan yapan, kariyeri amirinin iki dudağı arasında, atanmış ve atanmanın koşulsuz bir itaat gerektirdiği gibi bir ima ile kullanılmaktadır denebilir.

Kayırmacılık ve sistemde yozlaşma da önemli kodlardan biridir. Çalışmada nepotizm-kayırmacılık biçiminde etiketlenen bu anlam, özellikle, atamalar, birden çok maaş alan bürokratlar ve kayırmacılık bağlarıyla kullanılmış görünmektedir. Nepotizm veya kayırmacılık ifadesi atamalarda veya hizmet alımında nüfuz kullanma veya siyasal partilerin veya hükümete yakın sendikaların atama süreçlerine etki etmesi ile ilişkilendirilmiştir. Örneğin MHP milletvekili Hasan Kalyoncu'nun eğitimle ilgili sorunlara dair açıklamasında kayırmacılık iddiası açıktır. Vekilin gündeme getirdiği, BİLSEM'de eğitim alacak öğrencilerin belirlenme sürecine dair itiraz bu temayla ilgilidir. Kalyoncu'ya göre üstün zekalı öğrencilerin tespitinde işlemlerle ilgili yürütülmemektedir, seçilen öğrencilerin "öğrenci profillerine bakıldığında genellikle bürokrat ve iş insanlarının çocukları olduğu görülmektedir."¹⁶ Başka bir örnek olarak CHP milletvekili Gürsel Erol'un kültür varlıklarıyla ilgili açıklaması verilebilir. Kimi sorunları belirttikten sonra vekil bakanlığa yapılan bürokrat atamalarında sendikaların etkisinin kırılmasını talep etmektedir: "Bakanlık bürokrat atamalarınızda MEMURSEN'in etkisini kırarak liyakat esasına göre, teknik kadrodan yetişen ehil adamları görevlere getirmenizi talep ediyorum."¹⁷

8 Aralık 2022 günü CHP milletvekili Atila Sertel de konuya dair bir itiraz dile getirmiştir. Sertel'in iddiasına göre RTÜK içinde, 40'a yakın bürokrat, siyasilerin veya kimi üst düzey yöneticilerin yakınıdır:¹⁸

12 TBMM TD, D: 27, Y: 3, B: 23, 27.11.2019.

13 TBMM TD, D: 27, Y: 4, B: 32, 15.12.2020.

14 TBMM TD, D: 27, Y: 4, B: 32, 15.12.2020.

15 TBMM TD, D: 27, Y: 2, B: 39, 21.12.2018.

16 TBMM TD, D: 27, Y: 2, B: 94, 26.06.2019.

17 TBMM TD, D: 27, Y: 3, B: 29, 10.12.2019.

18 TBMM TD, D: 27, Y: 6, B: 32, 08.12.2022.

“Sayın Bakana buradan ihbar ediyorum: RTÜK’ün içinde 40’a yakın, bu Ebubekir Şahin döneminde göreve başlamış olan ve değişik makamlarda çalışan üst düzey bürokrat yakınları, bakan yakınları ve bakan yardımcısı yakınları var. Ya bunları açıklayın ya da ben bunları bulup teker teker açıklayacağım. 40’a yakın insanı aldılar; bakan yardımcılarının, bakanların, milletvekillerinin ve üst düzey bürokratların çocukları RTÜK’te çalışıyor...”

Başka örnekler de verilebilecek kayırmacılık kategorisi altında dikkat çeken ağırlığın gündeme de sıklıkla yansıyan “birden fazla maaş alan bürokratlar”la ilgili olduğu görülmektedir. Farklı görevlerden, birden çok maaş alma iddiaları 2020 yılının ortalarından 2022 sonuna kadar (kayırmacılık bağlamında) gündemden düşmemiştir. Bir alt kategori olarak “çifte maaş” olarak tartışılan içerik, bu etiketin neredeyse üçte ikisini (30’da 19) oluşturmaktadır. Konuya dair pek çok iddia ve ifade incelenebilir.

Konunun gündeme geldiği 18 Haziran 2020 tarihli oturumda 1750 bürokratin kamu iktisadi kuruluşlarında yönetim veya denetim kurulu üyesi olarak görev yaptığı ve birden çok maaş aldığı iddia edilmiştir. İyi Parti milletvekili Fahrettin Yokuş, cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile bahsedilen 1750 bürokratin ikinci maaşlarından vergi alınmamasına dair bir düzenleme yapıldığını iddia etmekte ve bunu haksız bulmaktadır. Benzer iddialar başka bir tarihte, 18 Mayıs 2021’de CHP milletvekili Deniz Yavuzylmaz tarafından dile getirilmiştir. Vekil, kimi üst düzey bürokratlardan örnekler vererek, aldıkları ikinci maaşı, bu maaşı hangi görevden aldıklarını saymakta ve bu kadar yoğun mesaieleri olmasına da şaşırıldığını belirtmektedir. Yavuzylmaz’a göre farklı yerlerden alınan, “maaş, ücret, prim, huzur hakkı, kâr payı ...” gibi ödentiler devasa büyüklüklere ulaşmaktadır.

Abdüllatif Şener meselenin başka bir bağlamını tartışmaya dahil etmektedir. Şener, bürokratların birden fazla maaş almalarına ilaveten kimi bürokratların özel şirketlerin yönetim kurullarında da yer alabildiğini iddia etmiş, bunun da yolsuzluğa neden olabileceğini belirtmiştir. CHP milletvekili Şener durumu şöyle açıklamaktadır:

Ben siyasi hayatım boyunca hiçbir dönemde bürokratların üç beş yerden maaş aldığını, kırk yerde yönetim kurulu üyesi olduğunu duymadım, işitmedim, görmedim; ilk defa bu iktidar döneminde ortaya çıkmış bir yapıdır ama görüyoruz ki iş sadece maaşlarla dönmeyecek, ufaktan piyasadan da para devşiren bürokrat tipi oluşturulmaya çalışılıyor. Nitekim bakıyoruz, üç beş yerden maaş derken bir bürokrat bakan yardımcısı olmuş, özel bir şirketin yönetim kurulu üyesi olarak da 50-60 bin lira maaş alıyor değerli arkadaşlar. Ya, bir bürokrat, kamu görevlisi, bir bakanlığın üst makamlarında çalışan biri piyasadaki özel bir şirketin yönetiminden bu şekilde para alabilir mi? O kadar maaş aldığı yerin işlemi önüne geldiği zaman tarafsız davranabilir mi veya tüm hükümette, diğer bakanlıklardaki işleri ortaya çıktığında bu şirketin, o ilgili bakan yardımcısı bürokrat işe müdahil olmadan kenarda durabilir mi?

Bürokratların konumlarını iltimas amaçlı kullanması veya birden fazla kurumdan maaşa bağlanmaları gibi hususlar şüphesiz bürokratlar hakkındaki olumsuz yargıyı işaret etmektedir. Bu tartışmada dikkat çeken hususlardan biri üst düzey bürokratlara atıfta bulunulmasıdır. Muhafif vekillerin yer yer devlet geleneği, kamu hizmeti gibi bağlamlarla olumlu içerikle andıkları (ideal) bürokratlarla buradaki pejoratif içerikle eleştirdikleri bürokrat arasındaki tezat açıktır. Durumu merkezileşme, yeni hükümet sistemi, “tek adam rejimi” gibi konularla gündeme getirmeleri de bu zıtlığın kaynağına işaret etmektedir. Kısaca, 27. dönemin parlamento tartışmalarında bürokratlar genellikle olumsuz, yeni hükümet sistemi bağlamında da partizanlaşma ile anılmıştır diyebiliriz. Gerek partizanlaşma gerekse diğer olumsuz içerikler bürokrat kavramının TBMM gündemine birtakım haberler ve olumsuz iddialarla geldiğini göstermektedir. Ayrıca, bürokrat-parlamentar veya daha genel ifadeyle atanmış-seçilmiş çelişkinin yeni bir tezahürü olarak ele alınabilecek bir çelişkinin de yeni hükümet sistemiyle yeniden biçimlendiği görülmektedir.

7. Sonuç

Bürokrat kavramı Türkiye siyasetindeki önemli başlıklardan biridir ve siyasilerin sıklıkla başvurdukları bir söylemin de unsurları arasındadır. 27. dönemde TBMM’deki tartışmalarda da kendine yer bulan bu kavramın ağırlıklı olarak olumsuz bir içerikle

kullanıldığı tespit edilmiştir. 27. dönem, Türkiye’de başkanlık sisteminin uygulandığı ilk dönemdir. Yeni hükümet sisteminin temel özelliklerinden biri Cumhurbaşkanının yürütmenin başı sıfatıyla idarenin tam merkezinde yer almasıdır. Cumhurbaşkanı, yeni sistemde üst düzey bürokratların atanmasından kadroların ihdasına kadar pek çok konuda tek yetkilidir. İlâveten, başkanlık sisteminin dayandığı katı güçler ayrılığı ilkesine paralel olarak bakanlar da Cumhurbaşkanı tarafından göreve getirilmektedir ve siyaseten ona karşı sorumludur. Bu durumda hem yürütmenin başı sıfatıyla hem de yürütmenin önemli bir parçasını oluşturan bakanlık teşkilatının başındaki kişilerin, yani bakanların, ona karşı sorumlu olmalarından dolayı Cumhurbaşkanlığı makamı ile bürokratlar arasında bir bütünleşme söz konusudur. Sistemin konumuz açısından bir diğer özelliği de Cumhurbaşkanının bir siyasal partinin lideri olmasıdır. Bu durum da yürütme, idare, bürokrat ve hükümet eden siyasal parti arasında bir bütünleşmeyi işaret etmektedir.

Cumhurbaşkanlığı-idare-bürokrat-siyasal parti birliğinin, yeni hükümet sisteminde TBMM tartışmalarına yansımaları beklenir. Nitekim ilgili hipotez sırandığında bu beklentinin karşılandığı görülmektedir. TBMM’de “bürokrat” kavramının geçtiği tartışmaların pek çoğunda bu birliktelik dile getirilmiştir. “Partizanlık-siyasallaşma” kodunun yoğunluğu, kavramın gündeme geliş biçimi ve bu birlikteliğe yapılan vurgu bu durumu doğrulamaktadır. Hatta, bakanların pozisyonu için dahi bürokrat nitelemesinin kullanıldığı görülmektedir.

Kavramın olumsuz içerikle kullanıldığı kadar, olumsuz içerik atfedenlerin daha çok muhalif partilerin vekilleri olacağı ileri sürülmüş ve bu hipotez de (2. Hipotez) doğrulanmıştır. Benzer biçimde, iktidara dâhil olan siyasal partilerin temsilcilerinin de kavramı genellikle olumlu bir içerikle kullanacakları ileri sürülmüştür (3. Hipotez). Muhalefetin bürokrat kavramını olumsuz içerikle kullandığı açıktır. Zira bu grup, kavramı neredeyse yüzde 60 oranında olumsuz içerikle kullanmıştır. Kavramın olumlu içerikle anılması ancak yüzde 6 oranında kalmıştır. Bunun yanında, 3. Hipotezin tam olarak doğrulanmadığını belirtmek gerekir. İktidar ortakları yaklaşık yüzde 12 oranla olumsuz, yüzde 15 oranla da olumlu kullanmıştır. Geri kalan kısmında ise kavramı sözlük manasıyla nötr bir değerle kullanmışlardır. Bu açıdan bakıldığında olumlu ve olumsuz kullanımlar başa baş ancak sınırlı sayıdadır diyebiliriz. Diğer deyişle iktidar ortakları kavramı ağırlıklı olarak sözlük manasıyla kullanmışlar, pek gündeme getirmemişler ve bürokratlara nadiren olumlu veya olumsuz yanlarıyla referanslarda bulunmuşlardır. İktidar ortaklarının kavramı ağırlıklı olarak FETÖ ile mücadele kapsamında olumsuz içerikle kullandıklarını belirtmek gerekir.

Bürokratların TBMM’deki kavranışına ve kavramın değer yüklü kullanımına bakıldığında dikkat çeken sonuç “bürokrat” sözcüğünün olumsuz bir içerikle kullanıldığıdır ve bu kullanımların yer yer hükümet sistemiyle ilişkilendirilmesidir. Bunun altında, bahsedilen yürütmede, partili Cumhurbaşkanı etrafında merkezileşmiş olan idari yapının yansımaları ve bürokratların bu merkezileşme sonucu siyasallaşmış bir kitle olarak kavranmasıdır. TBMM’de gündeme geldiği kadarıyla bürokratlar TBMM’ye dahi hesap vermeyen, mevzuata uymayan, doğrudan bir siyasi parti üyesi olarak hareket eden görevliler olarak tartışılmakta, bilhassa muhalefet tarafından bu boyutlarla gündeme getirilmektedir. Diğer deyişle TBMM gündeminde bürokrat kavramının büyük oranda partizanlaşmayla özdeşleştirilerek kullanıldığı söylenebilir. Yolsuzluk, nepotizm, kayırmacılık, liyakatsizlik gibi kodlar da hesaba katıldığında “bürokrat”lık statüsünün teknik manada işi bilen, hukuka önem veren, liyakatli, kamu çıkarlarını koruyan, halka hizmet eden, “devlet adamı” gibi olumlu anlamlar yerine olumsuz içerikle kullanıldığı görülmektedir. Parlamenterlerin bürokratları olumsuz anlam yükleriyle kavramalarının devlet idaresi açısından kimi sorunlar yaratacağının, yasamanın yürütme ile olan temasının zayıfladığının, bürokratların parlamentoya dair tavırlarının değiştiğinin ve katı güçler ayrılığının, elde edilen veriler ışığında, bürokratların yasama tarafından denetlenmelerinin önünde bir set oluşturabildiğinin işaretleri olarak okunması mümkündür. Bu çıkarımlar elbette eldeki veriyle sınırlıdır ve 27. dönem için geçerlidir. Parlamenter-bürokrat arasındaki ilişkinin parlamenterler açısından nasıl

anlamlandırıldığı için daha net tespiti için diğer yasama dönemleriyle bu dönemin kıyaslanması gerekir. Örneğin, 22. yasama dönemi, iktidarın el değiştirdiği önemli bir kırılma niteliğindedir ve yeni hükümetin bürokrasiyle ve bürokratlarla ilişkisi bu dönemde yeniden yapılanmıştır. Benzer kırılmaları ve koalisyon dönemlerini de aynı pencereden incelemek, elde ettiğimiz verilerle oradan çıkacak verileri kıyaslamayı mümkün kılabilir. Diğer dönemlerin incelenmesi başka bir çalışmanın konusu olabilir, bu alanda veriye dayalı ve nitel analizler konunun farklı boyutlarıyla, dönemlerin de kendi özgünlükleriyle birlikte ele alınmasını sağlayabilir.

Kaynakça

- Aberbach, J. D., Putnam, R. D.; Rockman, B. A. (1981). *Bureaucrats and Politicians in Western Democracies*. Harvard University Press.
- Acar, O. K. (2019). Personel Yönetiminden İnsan Kaynakları Yönetimine: Cumhuriyet Dönemi Kamu Personel Yönetim Tarihçesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi*, 24(1), 119-146.
- Akman, E. (Ed.). (2021). *Farklı Boyutlarıyla Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi*. Nobel: İstanbul.
- Albayrak, S. O. (2020). Türkiye’de Üst Kademe Kamu Yöneticiliğine Atanma. *Memleket Siyaset Yönetim*, 15(33), 101-140.
- Baltacı, A. (2019). Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır? *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 368-388.
- Bilgin, N. (2006). *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi: Teknikler ve Örnek Çalışmalar*. Siyasal: Ankara.
- Bozkurt, Ö., Ergun, T., Sezen, S. (1998). *Kamu Yönetimi Sözlüğü*. TODAİE: Ankara
- Cooper, C. A. (2020). Politicization of the Bureaucracy across and within Administrative Traditions. *International Journal of Public Administration*. 44(7), 564-577.
- Çakır Kantarcıoğlu, M. (2018). Son Kanun Hükmünde Kararnameden İlk Cumhurbaşkanlığı Kararnamesine: Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi içinde Ed. Yaylı H., *Türkiye’de Toplum, Yerleşim ve Yönetim: KAYSEM 2012 Bildiriler Kitabı* (ss. 422-433).
- Demir, F. (2011). Bürokrasi-Demokrasi İlişkisi ve Bürokratların Seçilmişlerce Kontrolü Sorunu. *Yönetim ve Ekonomi*, 18(2), 63-84.
- Demirelli, L. (2021). Bürokrasinin Siyasallaşması Kavramının Farklı Anlamları: Dilbilim Temelinde Bir Çözümleme Önerisi. *Amme İdaresi Dergisi*, 54(4).
- Dikmen, A. A. (2013). *Makine, İş, Kapitalizm ve İnsan*. Praktika: Ankara
- Doğan, K. C. (2020). Max Weber’de Patrimonyalizm ve Bürokrasi Kavramları: Antik ve Çin İmparatorluğu Üzerine Analizler. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 11(21), 410-433.
- Eryılmaz, B. (2013). *Bürokrasi ve Siyaset: Bürokratik Devletten Etkin Yönetime*. 5. Basım, Alfa.
- Findley, C. (1996). *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*. Çev. G. Ç. Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları: Ankara
- Fişek, K. (1970). On Bureaucracy. *SBF Dergisi*, 25(2), 57-100.
- Fişek, K. (2016). *Kurthan Fişek: Das Yönetim-Devlet, İktidar ve Bürokrasinin Marksist Analizi*. Ed. L. Demirelli, R. Aydın, NotaBene: Ankara.
- Güler, B. A. (2005). *Kamu Personeli: Sistem ve Yönetim*. İmge: Ankara.
- Gülmez, M. (1975). Weber ve İdeal Tip Bürokrasi Anlayışı. *Amme İdaresi Dergisi*, 8(1), 47-73.
- Heper, M. (1974). *Bürokratik Yönetim Geleneği: Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyetinde Gelişimi ve Niteliği*. ODTÜ İdari İlimler Fakültesi: Ankara.
- Heper, M. (2012). *Türkiye’de Devlet Geleneği*. Doğu Batı: İstanbul.
- Mardin, Ş. (2008). Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri içinde Ed., M. Türköne; T. Gören; Ö Şeniz, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset: Makaleler 1* (ss. 34-77). İletişim: İstanbul.
- Mayring, P. (2014). *Qualitative Content Analysis: Theoretical Foundation, Basic Procedures and Software Solution*. Social Science Open Access Repository (SSOAR). <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0168-ssoar-395173>
- Neumann, W. L. (2006). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri, Nitel ve Nicel Yaklaşımlar, (C. 2)*, Çev. S. Özge. Yayınodası.

Peters, G. B. (2001). *The Politics of Bureaucracy*, 5. Basım, Routledge.

Sallan Gül, S.; Kahya Nizam, Ö. (2021). Sosyal Bilimlerde İçerik ve Söylem Analizi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 42(Özel Sayı 1), Ö181-Ö198.

Sayan, İ. Ö.; Urhan, F. (2020). Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde Merkezi Personel Hizmetleri Örgütlenmesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13(70), 1007-1022.

Şaylan, G. (1974). Türkiye’de Kapitalizm Bürokrasi ve Siyasal İdeoloji. TODAİE: Ankara

Turan, M. (2018). Türkiye’nin Yeni Yönetim Düzeni: Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 7(3), 42-91.

Weber, M. (2017). *Bureaucracy içinde* Ed., J. M. Shafritz; C. Hyde Albert, *Classics of Public Administration*, 8. basım, CENGAGE ss. 63-68.

Weber, M. (1990). Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı, Çev. Ö. Ozankaya. İmge: Ankara.

Zengin, O. (2019). Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ve İdari Yapıya Etkisi. *Emek Araştırmaları Dergisi*, 10(15), 1-24.

www.tbmm.gov.tr

<https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu>

https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/milletvekillerimiz_sd.mv_liste_eskiler?p_donem_kodu=27

TBMM, Tutanak Dergisi, D: 27, Y: 1-6, B: 1 (5) – 6 (50), 13.07.2018-17.01.2023

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Recep AYDIN (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Recep AYDIN (100%)

EK - 1 Metinde Atıf Yapılan Oturumların Yeni Bağlantı Adresleri

İlgili tutanak (dönem, yasama yılı, birleşim, tarih)	Bağlantı adresi
TBMM TD, D: 27, Y: 6, B: 30, 06.12.2022	https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/Tutanak?Id=9b5878a0-5216-4c4c-af08-0185ceac5db2
TBMM TD, D: 27, Y: 3, B: 56, 13.02.2020	https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/Tutanak?Id=0d816beb-6a14-4c3d-9d8d-0185ceac6358
TBMM TD, D: 27, Y: 3, B: 85, 14.04.2020	https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/Tutanak?Id=03e6275c-deca-4599-90df-0185ceac62f4
TBMM TD, D: 27, Y: 3, B: 22, 26.11.2019	https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/Tutanak?Id=f9b64ccb-b7e3-4186-b751-0185ceac63be
TBMM TD, D: 27, Y: 4, B: 43, 28.01.2021	https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/Tutanak?Id=2eb9a320-7d93-4500-ba68-0185ceac61f3
TBMM TD, D: 27, Y: 6, B: 9, 19.10.2022	https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/Tutanak?Id=36adced9-6477-4564-a6ad-0185ceac5e2c
TBMM TD, D: 27, Y: 5, B: 86, 26.04.2022	https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/Tutanak?Id=764f1261-a076-41c7-ba57-0185ceac5f53
TBMM TD, D: 27, Y: 5, B: 30, 06.12.2022	https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/Tutanak?Id=97912392-c1ab-4f9f-8a62-0185ceac6049
TBMM TD, D: 27, Y: 4, B: 22, 02.12.2020	https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/Tutanak?Id=86df841a-c00d-451e-a2b8-0185ceac6252
TBMM TD, D: 27, Y: 3, B: 23, 27.11.2019	https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/Tutanak?Id=12b1657f-1c73-4b85-b2f0-0185ceac63ba
TBMM TD, D: 27, Y: 4, B: 32, 15.12.2020	https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/Tutanak?Id=5b7756d9-73cd-494b-982a-0185ceac6223
TBMM TD, D: 27, Y: 2, B: 39, 21.12.2018	https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/Tutanak?Id=8e7a2995-a0d1-4fa6-9432-0185ceac64c8
TBMM TD, D: 27, Y: 2, B: 94, 26.06.2019	https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/Tutanak?Id=e90b2703-8500-4d40-ba52-0185ceac6428
TBMM TD, D: 27, Y: 4, B: 32, 15.12.2020	https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/Tutanak?Id=5b7756d9-73cd-494b-982a-0185ceac6223
TBMM TD, D: 27, Y: 3, B: 29, 10.12.2019	https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/Tutanak?Id=8fbbc91e-b099-4ef8-809c-0185ceac63a6
TBMM TD, D: 27, Y: 6, B: 32, 08.12.2022	https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/Tutanak?Id=cdb29313-61d7-438f-84fe-0185ceac5da9
TBMM TD, D: 27, Y: 3, B: 102, 18.06.2020	https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/Tutanak?Id=297b1837-568d-4a8d-b2ea-0185ceac62c7
TBMM TD, D: 27, Y: 4, B: 81, 18.05.2021	https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/Tutanak?Id=519db4f1-23dd-4561-8bdf-0185ceac6142
TBMM TD, D: 27, Y: 6, B: 11, 25.10.2022	https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/Tutanak?Id=6b13a2f9-2d9a-4b1b-a704-0185ceac5e14

EK - 2 Tutanaklardan Kodlara Dair Örnekler

Kategori	Kod	Örnek ifade
Olumlu	Mesleki Tecrübe	<p>“Yıllardır Spor Bakanlığında üst düzey görevde, bürokrat olarak çalıştınız. Başarılı işler yaptığınızı da biliyoruz,...” (D: 27, Y: 2, B: 32, 14.12.2018).</p> <p>“Bakın, yıllardır bütçeyi takip eden bir eski bürokrat olarak söylüyorum; emin olun, 1990’lı yıllarda ödenek üstü bir kuruş para harcanamazdı, bir kuruş. Hatta, enflasyon vardı, hesaplar yanlış yapılırdı, enflasyon şaşardı.” (D: 27, Y: 5, B: 41, 22.12.2021)</p>
	Yetkinlik	<p>“Yıllarını bu işe veren eski bir bürokrat olarak ifade ediyorum bunu. Biz de her şeyi bilmeyiz, ben Ceza Kanunu’nu bilmem, Vergi Kanunu’nu bilirim ama Vergi Kanunu’nun vergi usulleriyle, Gelir Vergisi Kanunu’nun kurumlar vergisiyle bağlantısını bürokratlar bilir arkadaşlar. Bir düzenleme yaparsınız, o düzenlemenin başka yasalardaki yansımaları nedir, ilgili bürokrata sormak zorundasınız.” (D: 27, Y: 3, B: 27, 09.12.2019)</p> <p>“Rahmetli Özal 1973 yılında Demirel’e -bir bürokrat olarak- Türkiye’nin geleceğiyle ilgili, gördüğü, yaşadığı sorunları tek tek tespit etmiş ve çözüm önerilerini bir mektupla yazmış. Her ikisini de rahmetle anıyorum. Özal tespitlerinde Türkiye’nin sanayi ve tarım politikasını, enerjiyle ilgili tespitlerini, yerel yönetimlerin güçlendirilmesi gerektiğini, eğitim ve dış politikayla ilgili önemli hususları, turizmle ilgili bugünkü yaşadığımız tabloyu o gün öngörmüş ve önerilerde bulunmuş,...” (D: 27, Y: 3, B: 28, 09.12.2019).</p>
	Devlet Geleneği	<p>“Bütçe Komisyonuna bir bürokrat arkadaşımız geldiğinde “Ben milletvekiline hesap veriyorum.” diye düşünmesi lazım. Yani o hissiyatla gelmesi lazım “Ben nasıl hesap vereceğim.” diye gelmesi lazım” (D: 27, Y: 4, B: 22, 02.12.2020).</p> <p>“Yani Sayın konuşmacı eski bir bürokrat. Bu konuda gerçekten vicdanına havale ediyorum sözlerini. Bir kendi elini şöyle başına koysun düşünsün sözlerini, yanlış söylediğini mutlaka kararlaştıracaktır... Koskoca Türkiye Cumhuriyeti devletini tehditle iş yapar noktada göstermek eski bir devlet adamına, devlet bürokrasisinde yer almış bir kişiye yakışmadığı için “Zırva tevîl götürmez.” demiştim. Başka manada kullanmadım.” (D: 27, Y: 4, B: 22, 02.12.2020)</p>
	Hizmet Etme	<p>“Sayın Valimiz Nevşehir’e gelmiş, şu an hizmet aşkıyla görevini en iyi şekilde ifa etmek isteyen ve kesinlikle AK PARTİ’nin bir vekili olarak değil, bir bürokrat olarak her kesime sahip çıkan, garip gurebaya sahip çıkan, hizmetlere sahip çıkma anlayışı içerisinde olan bir insandır.” (D: 27, Y: 3, B: 2, 02.10.2019).</p> <p>“Şimdi, şahsıma ve benim 2 bürokrat arkadaşıma sadece şahsıma değil, 2 bürokrat arkadaşıma -bir müsteşar muavinime, bir dış ilişkiler başkanına- onlara da bu babda bir belge, bir nişan verildi. Bunun sebebi, Türkiye Cumhuriyeti Gıda, Tarım ve</p>

		<i>Hayvancılık Bakanlığının yani Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin küresel açlıkla mücadele konusundaki etkin faaliyeti sonucundadır” (D: 27, Y: 2, B: 31, 13.12.2018)</i>
	Seçkinlik	<p><i>“Bakınız, ben milletvekili olmadan önce, Allah nasip etti, ben de o yüksek bürokrat kadrolarında bulundum, 7200’dü ek göstergem. Aklımdan da fikrimden de ne benim ne arkadaşlarımın geçmedi bir ömür bunu taşıyayım, çakılıp kalayım diye.” (D: 27, Y: 3, B: 102, 18.06.2020).</i></p> <p><i>“Hakkı teslim etmek için Kuala Lumpur’a veya başka bir yere, Dışişlerinde o kadar seçkin bürokrat sıra beklerken gönderip de devleti temsil ettireceksin...” (D: 27, Y: 3, B: 62, 27.02.2020)</i></p>
	Hesap Verebilirlik	<i>“Bu, çadır devletlerinde olur değerli arkadaşlarım. Hukuk devletinde, bir bürokrat, siyasetçi, Cumhurbaşkanı bile olsa, kim olursa olsun herkes Anayasa ve yasalar çerçevesinde işlem yapar” (D: 27, Y: 4, B: 13, 05.11.2020)</i>
Olumsuz	Partizanlık-Siyasallaşma	<p><i>“...bu zamanda gerçekten bürokrat olmak çok zor bir şey, kolay değil, kimin ne yaptığı belli değil çünkü. Ha, bu arada kraldan çok kralcı valilere de rastlıyoruz. Devletin adamı olduklarını unutup adamın adamı olmayı tercih eden valilere sesleniyorum...” (D: 27, Y: 3, B: 38, 19.12.2019).</i></p> <p><i>“Şu anda AKP Genel Başkanı aynı zamanda Cumhurbaşkanı, ona bağlı bir bürokrat var ama bu bildiğimiz devletin bürokratlarından değil, AKP’nin ilçe başkanı gibi, il yöneticisi gibi, milletvekili gibi davranan bir bürokrati var. Şimdi, bu bürokrat Türkiye’de kimin gazeteci olup olmadığına karar verecek, veriyor da. Yani ilk önce “Sarı basın kartlarını değiştireceğim, turkuaz yapacağım.” diye topladı, onu geri verene kadar zaten artık o gazeteciler illallah etti, muhalif kimliği bilinen gazeteciler bunu bir türlü alamadılar, şikâyetlerde bulundular. Aynı bürokrat sabahtan akşama kadar, muhalif partilere partizanca yaklaşan birinden belki 10 kat daha fazla -eleştiri diyemeyeceğim-hakaretlerde bulunuyor.” (D: 27, Y: 6, B: 2, 04.10.2022).</i></p>
	Nepotizm-Kayırmacılık	<p><i>“Değerli arkadaşlarım, hâkim, savcının mesleğe alımında eğer mülakatı yürütmenin etkisindeki kişilere yaptırıyorsanız yargıyı asla tarafsız ve bağımsız yapamazsınız. Bunu değiştireceğiz, önergemiz bunun içindir. Yani orada, mülakatı yapacak heyette, biz öneriyoruz, akademisyenler olsun, Yargıtaydan olsun, Danıştaydan olsun, Anayasa Mahkemesinden olsun, Hâkimler ve Savcılar Kurulundan olsun ama sadece Bakanlıktan 5 kişi, bu yeni 2 eklemeler... Arkadaşlar, onlar da bürokrat ya, onların atamalarını kimlerin yaptığını biliyorsunuz. Yani onunla siz yargıyı asla bağımsız ve tarafsız yapamazsınız.” (D: 27, Y: 3, B: 5, 10.10.2019).</i></p> <p><i>“Yani sayın milletvekilleri, vatandaşımız yoksulluk sınırının altında ezilirken, gençlerimiz iş bulamazken, vatandaş “Ben açım, işsizim.” notu bırakarak intihar ederken AK PARTİ’li bürokratlar birden çok yerden devasa maaşlar almaya, lüks ve zenginlik içinde yaşamaya devam ediyor.” (D: 27, Y: 4, B: 81, 18.05.2021).</i></p>
	Rüşvet-Yolsuzluk	<i>“Nitekim bakıyoruz, üç beş yerden maaş derken bir bürokrat bakan yardımcısı olmuş, özel bir şirketin yönetim kurulu üyesi olarak da 50-60 bin lira maaş alıyor değerli</i>

	<p>arkadaşlar. Ya, bir bürokrat, kamu görevlisi, bir bakanlığın üst makamlarında çalışan biri piyasadaki özel bir şirketin yönetiminden bu şekilde para alabilir mi? O kadar maaş aldığı yerin işlemlerine önüne geldiği zaman tarafsız davranabilir mi veya tüm hükûmette, diğer bakanlıklardaki işleri ortaya çıktığında bu şirketin, o ilgili bakan yardımcısı bürokrat işe müdahil olmadan kenarda durabilir mi?" (D: 27, Y: 6, B: 11, 25.10.2022).</p> <p>"Borsa spekülasyonlarıyla yüz milyonlarca lira kazanç elde eden bürokrat için bir soruşturma dahi açılmamıştır" (D: 27, Y: 6, B: 7, 13.10.2022).</p>
Liyakatsizlik	<p>"Evet, son dönemde, pandemi döneminde, 2020 yılında şu ayrımı arkadaşların görmesi lazım -yani bunu görecektir ne kadar bürokrat kaldı, onu bilmiyorum ama- şu ayrımı görmeleri lazım:..." (D: 27, Y: 4, B: 82, 20.05.2020).</p> <p>"Oysa Öğretmenlik Meslek Kanunu'nun, saray duvarları arasında, konuya hâkim olmaktan çok açık uzak görünen, konunun içeriğine bakmadan, öğretmenlik mesleğini bilmek bir yana öğretmenleri dahi tanımayan birkaç bürokrat tarafından hazırlandığı görülmektedir." (D: 27, Y: 5, B: 51, 02.02.2022)</p>
FETÖ	<p>"... bakıyoruz, bu ihanet şebekesinin çaycısı, çorbacısı var, bürokrati var, bankacısı var, gazetecisi var, hatta bugün ceza alan generali var ama siyasetçisi yok. Siyasi ayağına dair hiçbir soruşturma veya ceza yok." (D: 27, Y: 2, 92, 20.06.2019).</p> <p>"Aynı zamanda, hiçbir FETÖ'cü bürokrat da biline biline görevinde asla bırakılmaz ve bırakılmaz." (D: 27, Y: 2, B: 17, 14.11.2018).</p>
İşini Yapmama	<p>"Değerli milletvekilleri ve kendi bütçelerini de doğrudan ilgilendirdiği için görüşmeleri ekran başında izleyen kıymetli vatandaşlarımız; bütçede kimi muhatap alacağımızı da şaşırдық. Hükûmet desek bakanın siyasi sorumluluğu yok, bakan desek eline verilen programı uygulamakla sorumlu, bürokrat zaten topu taca atmış. O zaman tek adamı muhatap alıp nükleer enerji inatından bahsetmek durumundayız." (D: 27, Y: 3, B: 31, 12.12.2019).</p> <p>"Eski yıllarda, bazı yerlerde bazı bürokratlarımızın, büyükelçilerimizin sadece törenlerde gözüktüğünü, STK'lere ve başka hiçbir Türk yapısına, ilişkilerine imkân vermediğini hepimiz üzümlere takip ediyoruz. Eleştirimiz, Türk olmaktan gurur duyduğunu söyleyemeyenlerdir; ...Türklerin derdini, sıkıntılarını masaya yatırmayı zül addedenlerdir. Dolayısıyla, muhatabımız, tüm Dışişleri falan değil, işini iyi yapmayan bürokratlar..." (D: 27, Y: 3, B: 62, 27.03.2020)</p>
Hukuksuzluk	<p>"Covid-19 sebebiyle işverenlerin yaptıkları zorlayıcı sebep gerekçeli kısa çalışma başvurularının alınması, değerlendirilmesi ve ödenmesine ilişkin işlemler hakkında Bakanlık ve Kurum personeline herhangi bir sorumluluk yüklenemez." Yani bu işlemleri yapan bürokratlar hiçbir şekilde sorumlu olmayacaklar değerli arkadaşlar. Aşağıya da işte "kanunlara aykırı olmamak şartıyla" falan, hiçbir şey getirilmiyor. Böyle bir şey olmaz arkadaşlar. Bu kafa -kimse kusura bakmasın, kızmayın- Kenan Evren kafası değerli arkadaşlarım. Hani çıkardı ya kendisi; bürokratları, katılmış olanlar</p>

		<p><i>filan, hiçbirisi 12 Eylül döneminde yapılan haksızlıklar, zulümler, işkenceler dolayısıyla sorumlu tutulamayacak; onun gibi bir şey.” (D: 27, Y: 4, B: 13, 05.11.2020).</i></p> <p><i>“Hâl böyleyken ”Mahkemenin kararlarına uymuyorum, saygı da duymuyorum.” diyebilen zihniyetin iktidarda olduğu bir ülkeyi tasavvur edebiliyor musunuz? Bir Cumhurbaşkanı bunu derse bakan, bürokrat ne yapar? Cumhurbaşkanı böyle deyince, bırakın bakanı, bürokrati, bu ülkede Anayasa Mahkemesi kararlarını İstanbul ağır ceza mahkemeleri dahi uygulamadı. Bu durumda ülkede hukuk mu kalır, hukuk devleti mi kalır, demokrasi mi kalır?” (D: 27, Y: 6, 30, 06.12.2022).</i></p>
	Bürokrat Sifatıyla Uyumsuz	<p><i>“Cevabı aynen okuyorum: ”Son üç yıl içerisinde toplam 93.123 Afgan’ı ülkesine geri gönderdik. Verdiğiniz bilginin hiçbir gerçekliği yok; biz yalanlamaktan bıktık, siz iftira atmaktan bıkmadınız.” Bürokrasi terbiyesinden yoksun, çirkin bir ifadeyle verilmiş bu cevabı şiddetle kınıyoruz. Ne zamandan beri bir bürokrat sosyal medya üzerinden bir milletvekiline cevap veriyor?” (D: 27, Y: 3, B: 13, 05.11.2019).</i></p> <p><i>“Konuyla ilgili açıklama yapan tüccar bürokrat zihniyeti bir yer için ”Birisi orayı buluyor, proje yapıyor ve oraya talip oluyor. Buraya ihale açmak onun emeğini çalmak olur.” diyor.” (D: 27, Y: 3, B: 12, 30.11.2019)</i></p>
	Ayrımcılık	<p><i>“Aleviler için bugüne kadar Alevilerden bir vali, emniyet müdürü, kaymakam veya bürokrat atadınız mı? Tek bir somut örnek verebilir misiniz? Aleviler için taş üstüne taş koymadınız.” (D: 27, Y: 5, B: 36, 14.12.2021).</i></p> <p><i>“Bakın, burada bürokratların içinde bir tane kadın arkadaşımız var, başka kadın yok. Varlık Fonu da Finans Merkezi de erkekler bürokrasisi arkadaşlar” (D: 27, Y: 5, B: 105, 21.06.2022).</i></p>
Nötr	Kamu Görevlisi	<p><i>“Benden önce bir arkadaşım ”Ülkemizde 18 yaş altı yaklaşık 16 bin Tip 1 diyabet hastası var.” dedi, dün Sağlık Bakanlığındaki bürokrat arkadaşım, bunun 35 bin olduğunu söyledi.” (D: 27, Y: 2, B: 18, 15.11.2018).</i></p> <p><i>“Bu, lisanslı harita bürolarıyla ilgili yaşanan adaletsizliği çözmek üzere tüm paydaşları, sektörün tüm paydaşlarını birkaç kez bir araya getirdik, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğünden bürokratları da o toplantıya dâhil ettik ve soruna çözüm aramaya çalıştık.” (D: 27, Y: 3, B: 56, 13.02.2020)</i></p>

Terörizmle Mücadele Eden Vijilanti Grupların Dönüşümü: Nijerya ve Güney Sudan Örnekleri¹

Candaş CAN¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi; ccan@sinop.edu.tr, ORCID:0000-0001-6391-3067

Öz: Devlet-dışı aktörler pek çok farklı amaçlarla siyasal şiddete başvurabilir, ancak bunlar arasındaki iki amaç diğerlerine nazaran daha yaygın görülür. Bu amaçlardan biri müesses nizamı muhafaza etmek, bir diğeri de müesses nizamda gedik açmak veya onu tamamen ortadan kaldırmaktır. Bunlardan ilki vijilantizm (*vigilantism*), ikincisiyse terörizme karşılık gelir. Birbirlerine zıt amaçlarla ortaya çıkan bu şiddet pratiklerinin buluştukları nokta, modern devletin temel karakteristiklerinden biri olan “şiddet tekeline” meydan okumasıdır. Terör örgütlerinin meydan okuması bariz bir biçimde görülse de vijilanti (*vigilante*) gruplarındaki çoğunlukla bulanık bir durum ihtiva eder. Zira bazı durumlarda vijilanti gruplar, bizzat devlet tarafından kurulur, teşvik edilir veya desteklenirler. Özellikle terörizmle mücadele eden devletlerin, güvenliği sağlayamadıkları bölgelerde, vijilanti grupların istihbarat bilgilerinden ve operasyonel kabiliyetlerinden faydalandıkları görülür. İlgili literatürdeki bazı çalışmalarda bu grupların müesses nizamı tehdit etmeleri, çoğunlukla görmezden gelinir veya en iyi ihtimalle ikinci plana atılır. Bu çalışmanın dayandığı temel varsayım şudur ki devletlerin terörizmle mücadele faaliyetleri içerisinde makbul gördüğü vijilantizm; bazen kısa süre içinde bazen de zamanla, fakat neredeyse istisnasız bir biçimde, devletin kontrol alanından çıkar. Nitekim vijilanti gruplar, vijilanti terörizmine başvurabilecekleri gibi devlete karşı hareket eden şiddet gruplarına da dönüşebilirler. Yani devletin güvenliği sağlamak üzere desteklediği vijilantizm; büyük çoğunlukla “şiddet şiddeti doğurur” aforizmasını doğrular şekilde, sivil toplumda şiddet kültürünün kurumsallaşmasına neden olur. Bu çalışmada öncelikle vijilantizm, terörizm ve vijilanti terörizmi kavramları üzerine bir sorgulama yürütülmekte ve nihayetinde çalışmanın varsayımını temellendirmek amacıyla bir laboratuvar niteliğinde olduğu düşünülen Afrika ülkelerinden Nijerya ve Güney Sudan’daki ilgili örnekler incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Vijilantizm, terörizm, vijilanti terörizmi, vijilanti gruplar, CJTF, Arrow Boys

Jel Kodları: H79, K10, K19.

The Transformation of Vigilante Groups Combating Terrorism: The Cases of Nigeria and South Sudan

Abstract: Non-state actors may resort to political violence for many different purposes, but two of these are more common than others. One of these purposes is to preserve the establishment (*vigilantism*), and the other is to create breaches in it or to destroy it (*terrorism*). The confluence of these violent practices, which emerge with opposite purposes, is that they challenge to the “state’s monopoly on violence”, one of the main characteristics of the modern state. While the challenge of terrorist organizations is obvious, that of vigilante groups is often blurred because, in some cases, vigilante groups are established, encouraged or supported by the state itself. The threatening of the establishment by these groups is often disregarded or, at best, relegated to a secondary consideration in some studies of the relevant literature. The basic assumption of this study is that state-sponsored vigilanism typically gets out of state’s control sooner or later. As a matter of fact, vigilante groups

Atf: Can, C. (2023). Terörizmle Mücadele Eden Vijilanti Grupların Dönüşümü: Nijerya ve Güney Sudan Örnekleri, *Politik Ekonomik Kuram, Özel Sayı*, 181-195.

<https://doi.org/10.30586/1341161>

Geliş Tarihi: 11.08.2023

Kabul Tarihi: 14.09.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

¹ Bu çalışma Siyasal İlimler Türk Derneği tarafından 25-26 Eylül 2022 tarihlerinde İstanbul’da gerçekleştirilen I. Ulusal Siyaset Bilimi Kongresi’nde özet bildiri olarak sunulmuş olan “Siyasal Şiddetin İki Biçimi: Vijilantizm ve Terörizm” başlıklı metne dayanmaktadır. Bu sözlü bildiriye zıt şiddet kutuplarına karşılık gelen vijilantizm ve terörizmin birbirlerini çektiklerine, yani birbirlerinin yeniden üretimlerine yol açtıklarına vurgu yapılmıştır. Bu çalışmada ise bu yeniden üretimin temel nedenlerinden biri olduğu düşünülen bir husus üzerine, yani vijilanti grupların devlet kontrolünden çıkma potansiyelleri çerçevesinde, bir sorgulama yürütülmektedir.

may resort to vigilante terrorism, or they may turn into violent groups acting against the state. In other words, the vigilantism supported by the state to ensure security mostly justifies the aphorism "violence begets violence" and leads to the institutionalization of the violence culture in civil society. Firstly, this study discusses the concepts of vigilantism, terrorism and vigilante terrorism and finally examine Nigeria and South Sudan cases from Africa, which is a laboratory, in order to base the assumption of the study.

Keywords: Vigilantism, terrorism, vigilante terrorism, vigilante groups, CJTF, Arrow Boys
Jel Codes: H79, K10, K19.

1. Giriş

Modern devlet, sivil aktörlerin şiddete başvurmalarını tamamen kısıtlayan veya kısıtlamayı amaçlayan bir organizasyona tekabül eder. Keza Max Weber (2004, s. 33)'in de işaret ettiği gibi; modern devlet meşru şiddet kullanma tekelidir. Dolayısıyla sivil toplumdaki hiçbir birey veya grubun bu tekele meydan okuması mümkün değildir. Tabi ki devlet de bu gücü keyfi olarak değil, bireylerin hak ve özgürlük alanını güvence altına almak maksadıyla kullanabilir; yani bu gücün kullanımı anayasalarla sınırlandırılır. Ne var ki modern devlete ilişkin teorik düzeydeki bu iddiaların, her zaman ve mekânda pratik düzeye yansımadağı görülür. Birçok örnekte görüldüğü üzere, devletler kendileri için çizilen meşru şiddet kullanma sınırını ihlâl edebilirler (örn. devlet terörizmi) veya devlet-dışı aktörler, aşağıda değinileceği gibi, birçok farklı gerekçeyle şiddete başvurarak devletin şiddet tekeline meydan okuyabilirler. Esasında siyasal şiddet, oldukça geniş bir inceleme alanını ihtiva eder. En başında bu şiddet, devlet veya devlet-dışı alanlarda ortaya çıkabilir ve bu alanlarda da gerekçelendirmeleri birbirinden farklı olan şiddet biçimleri görülebilir. Yine devlet-dışı alanda ortaya çıkan şiddet, bireysel veya kolektif olabilir. Nitekim konunun bu çeşitliliği üzerinden; siyasal şiddetin linç, terör, suikast, iç savaş, gerilla savaşı, soykırım, isyan vb. birçok biçimde kendisini gösterdiği görülür (Marsden & Schmid, 2011, s. 160; Ruggiero, 2018).

Oldukça genelleyici olacağını kabul etmekle birlikte; devlet-dışı aktörlerin temel olarak iki nedenle şiddete başvurdukları öne sürülebilir. Bunlardan ilki birey ya da toplulukların, müesses nizamı (düzeni) koruma gerekçesiyle şiddet veya şiddet kullanma tehdidine başvurmalarıdır ki (Rosenbaum & Sederberg, 1974) vijilantizm (*vigilantism*) olarak adlandırılan bu şiddet biçiminde, birey veya gruplar adaleti/düzeni sağlama görevini üzerlerine alırlar ve devlete başvurma gereği duymadan düşman ya da tehdit unsuru olarak gördüklerinin cezasını kendileri verirler (Abrahams, 1998, ss. 9-19).

Devlet-dışı aktörlerin şiddete başvurmalarının ikinci nedeniyse, müesses nizamda tafefisi güç bir hasar meydana getirmek veya onu tamamen ortadan kaldırmaktır ki sivil toplumda korku, endişe, belirsizlik ve kaos ortamı oluşturulması amacına dayanan bu şiddet biçimi de terörizmdir (Kışlalı, 2018, ss. 45-48; Keleş & Ünsal, 1982, ss. 1-4). Vijilantizm gibi terörizm de bir hukuk-dışı şiddet biçimidir, ancak ondan tamamen zıt bir meşrulaştırmaya sahiptir. Zira vijilantilerin aksine teröristler, çeşitli iddialarla müesses nizamı sorunsallaştırırlar. Aslında terörizm, bir yönüyle müesses nizamı veya rejimi gayrimeşru görenlerin vardığı son aşamadır (Sprinzak, 1995, ss. 18-20). Tabi ki burada kastedilen terörizmin daha çok isyancı veya rejim-karşıtı biçimleridir. Her ne kadar bu çalışmada büyük ölçüde vijilantizm çatısı altında değerlendirilse de ilgili literatürde "sağ kanat terörizm" çerçevesinde ele alınan grupların müesses nizamdan daha çok düşman olarak kodladıkları toplulukları gayrimeşru gördüklerini ifade etmek gerekir (Sprinzak, 1995, s. 17, 20).

Vijilantizm ve terörizme yönelik bu değerlendirmelerin fazlasıyla betimleyici olduğunu itiraf etmek gerekir. Keza her iki şiddet biçiminin de tanımlanması ve tipleştirilmesine yönelik bir mutabakatın varlığından bahsetmek oldukça güçtür. Çalışmada bu tartışmalara özet bir biçimde değinilecek olsa da hangi hususların bu analiz

dışında tutulacağını belirtmek, analizin sınırlarını çizmek açısından önemlidir. Bu amaçla çalışmanın inceleme evreni, aşağıdaki hususlar çerçevesinde sınırlandırılmıştır:

- Müesses nizamı koruma pratiği olarak ele alınan vijilantizm, birçok farklı biçimde tezahür edebilir. Örneğin vijilantizm, suç-kontrolü bağlamında sergilenebilmektedir. Nitekim hırsızlıkların engellenmesi amacıyla kurulan gözcü örgütlenmeler, vijilantizm kapsamında değerlendirilmektedir (Rosenbaum & Sederberg, 1974; Johnston, 1996; Haas, 2010). Ancak çalışmada sadece sosyo-politik bir bağlamı olan vijilantizm pratikleri ele alınmaktadır.
- Terörizm, farklı aktörler ve nedenlerle ortaya çıkabilecek bir şiddet biçimidir. Örneğin, devletin hukuk-dışı şiddet eylemlerine işaret eden ve terörizm tipolojilerinde de yer verilen “devlet terörü” veya “devlet terörizmi” (Marsden & Schmid, 2011) bu analizin dışında tutulmaktadır. Zira çalışma doğrudan devlet-dışı birey veya grupların şiddet pratiklerine odaklanmaktadır. Yine bazı çalışmalarda devlet-dışı aktörlerin müesses nizamı korumak amacıyla da terörizme başvurabildikleri ifade edilmektedir (Sprinzak, 1995; Mareš & Bjørge, 2019). Bu çalışmada ise müesses nizamı korumaya yönelik şiddet eylemlerinin vijilantizm çatısı altında ele alınmasının daha uygun olacağı düşünülmüştür.
- Vijilantizm ve terörizm, bir toplumsal ortamda bir diğeri olmadan da mevcut olabilir. Yani bu şiddet biçimleri, zorunlu olarak bir diğeri gerektirmez. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri’nde (ABD) 19. yüzyılda görülen vijilantizm pratikleri (Brown, 1975; Berg, 2017) herhangi bir terörist eylem olmaksızın ortaya çıkmıştır. Yine birçok ülkedeki terörizm faaliyetleri de doğrudan vijilanti (*vigilante*) birey ve grupları ortaya çıkarmamıştır. Nitekim Marie Robin (2020, s. 1030)’in işaret ettiği gibi, bazı insanlar terörizme intikam arzusuyla tepki vermekteyken, bazıları da barış ve birliği destekleme yolunu seçmektedirler. Bu çalışma, vijilantizm ve terörizmin bir arada görüldüğü, yani vijilanti grupların terörizme bir tepki olarak ortaya çıktığı durumları kapsamaktadır.

Ezcümle, terörizmle şiddet kullanarak mücadele etme yetkisi sadece devlete aittir; ancak belirtildiği üzere bazı durumlarda kendisini müesses nizamın koruyucusu olarak gören vijilanti birey ve gruplar da terörizm karşıtı bir mücadele başlatabilmektedir. Hatta bazen bu gruplar bizzat devlet desteğiyle kurulur veya devlet tarafından açık ya da örtük bir biçimde desteklenirler. Bu durumun en bariz örneklerini Afrika ülkelerinde gözlemlemek mümkündür. Nitekim Nijerya’da *Boko Haram* terörüne karşı kurulan Sivil Ortak Görev Gücü [*Civilian Joint Task Force (CJTF)*], önce Uganda daha sonra Güney Sudan’da Tanrı’nın Direniş Ordusu [*Lord’s Resistance Army (LRA)*] terörüne karşı örgütlenen *Arrow Boys* vijilanti grupları devlet tarafından desteklenmiş ve terörizmle mücadele faaliyetleri kapsamında bu grupların istihbarat ve operasyon hizmetlerinden yararlanmışlardır (International Crisis Group, 2017b, ss. 7-20). Bu bağlamda örneğin *CJTF*’ye yönelik bazı çalışmalarda; bu grubun terörizmle mücadele faaliyetlerindeki “rolleri” veya “katkılarından” söz edildiği görülmektedir (Agbibo, 2015; Eze & Agena, 2016; Ozden & Kwabe, 2019; Gana, 2020; Omitola vd., 2021). Hatta bu tür grupların etkinlik ve verimliliği; bazı yazarlar tarafından “hükümsüz yönetim” ve “hibrit yönetim” gibi kavramsallaştırmalar üzerinden ele alınarak alternatif bir devlet inşası modeli çerçevesinde okunmaktadır (Meagher, 2012). Ne var ki bir vijilanti grup zamanla meşru siyasal organizasyonlara entegre olabileceği gibi, bir terör örgütüne dönüşme potansiyeline de sahiptir (Agbibo vd., 2023, s. 8). Ayrıca vijilanti gruplar, doğrudan terör örgütüne dönüşmeseler bile, sivil toplumda güvenliği tehdit eden bir unsur (Rolandsen, 2009, s. 13) ve hatta doğrudan devletle çatışan bir güç hâlini alabilirler. Dolayısıyla bu çalışma, devletlerin terörizmle mücadele kapsamında desteklediği vijilanti grupların neredeyse istisnasız bir biçimde kontrolden çıktıkları varsayımına dayanmaktadır. Bu varsayımı temellendirmek amacıyla öncelikle vijilantizm, terörizm ve vijilanti terörizmi (*vigilante terrorism*) kavramları üzerine bir sorgulama yürütülmekte ve daha sonra

Nijerya'da *CJTF* ve Güney Sudan'da Zande etnik grubu tarafından kurulan *Arrow Boys* örnekleri analiz edilmektedir.

2. Kavramsal Sorgulamalar: Vijilantizm, Terörizm ve Vijilanti Terörizmi

2.1. Vijilantizm Kavramı²

Latince “uyanık”, “tetikte olma” gibi anlamlara gelen “vigil” kelimesinden türeyen vijilantizm (Abrahams, 1998, ss. 4-5; Johnston, 1996, s. 222), özellikle ABD tarihinin önemli olgularından biridir. Vijilantizm, birey veya grupların hukuki yetkileri olmaksızın gerçekleştirdikleri bir şiddet eylemidir. Tabi ki vijilantizm faaliyetleri devriye atma, gözetleme vb. şiddet-dışı pratikleri de içerebilir (Mareš & Bjørge, 2019, s. 306); ancak vijilantizm tarihini, özellikle ABD örneği üzerinden, linçlerin tarihi olarak ele almak mümkündür (Brown, 1975; Berg, 2017). Linç, suçlu olduğu varsayılan kişilerin bir “kalabalık” tarafından acımasızca cezalandırıldığı bir usuldür (Abbott, 2023).³ Müesses nizamı koruma adına cezalandırılan kurbanların, her zaman bir suç işlemesi de gerekmemiştir ki tehdit veya düşman olarak kodlanmış bir topluluğun sadece mensubu olmak bile şiddete uğramanın nedeni olabilmiştir. Keza Berg (2017, s. 128), ABD’de 20. yüzyılın ortalarına kadar süren linç eylemlerinin irksal karakterine dikkat çekmekte ve Güney’de siyahilere yönelik linç şiddetinin -suçla mücadele gerekçesiyle uygulanmış gibi görünse de- “beyazları üstün gören sistemin bir unsuru ve parçası” olduğunun altını çizmektedir.

Vijilantiler; uyguladıkları şiddeti gayet meşru görürler, çünkü mevcut durum onları görev almaya zorlamıştır. Ayrıca birçok vijilanti birey ve grup, çoğunlukla devlet tarafından kendilerine bir müsamaha gösterilmesini bekler; çünkü vijilantilerin amacı sadece müesses nizamı korumaktır. Keza H. Jon Rosenbaum ve Peter C. Sederberg (1974, s. 542), vijilantizmi “müesses nizam şiddeti” (*establishment violence*) olarak tanımlarlar. Bu yaklaşım, spontane olarak gerçekleşen eylemleri büyük ölçüde dışlasa da vijilantizmin ne olduğunu tespit etme noktasında oldukça işlevseldir. Bu yazarlar, vijilantizmin üç şekilde ortaya çıktığını ifade ederler. Bu tipolojide: suç kontrolü vijilantizmi (*crime control vigilantism*), sosyal grup kontrolü vijilantizmi (*social group control vigilantism*) ve rejim kontrolü vijilantizmi (*regime control vigilantism*) yer alır (Rosenbaum & Sederberg, 1974). Buna göre vijilantizm şiddeti, suçlu ya da suçlu olduğu varsayılan biri ya da birilerine (suç kontrolü), hak etmediği bir konuma yükseldiği düşünülen bir gruba (sosyal grup kontrolü) veya “yapı”yı daha etkin muhafaza edecek bir “üstyapı” inşa etmek için rejime (rejim kontrolü) yönelebilir (Rosenbaum & Sederberg, 1974, ss. 548-559).

Vijilantizmin teşekkül edilme biçimlerine göre de bir tipoloji ortaya konulabilir. Les Johnston (1996, ss. 224-226)’un belirttiği gibi, vijilantiler gönüllü sivil yurttaşlardır. Ancak bu yurttaşların bazı durumlarda devletten bağımsız bir biçimde, bazı durumlarda da doğrudan devlet desteğiyle hareket ettikleri görülmektedir. Bu yönüyle Regina Bateson (2021, s. 928)’un işaret ettiği gibi devlet ile vijilantiler arasında gri bir etkileşim alanı mevcuttur.⁴ Devlet ile vijilanti gruplar arasındaki mesafe bakımından; otonom vijilantizm, devlet tolereli vijilantizm ve devlet destekli vijilantizm olmak üzere üç tipten bahsedilebilir: Otonom vijilantizm, devletten bağımsız hatta bazı örneklerde devlete rağmen hareket eden; devlet-tolereli vijilantizm, devlet tarafından açıktan desteklemese de eylemlerine göz yumulan; devlet-destekli vijilantizm, bizzat devlet tarafından kurulan

² Bu başlık altında yer alan tespitlerin önemli bir kısmı, daha önce yayımlanmış olan makale çalışmama dayanmaktadır (bkz. Can, 2021)

³ Manfred Berg (2017, s. 118)’in aktardığına göre; “[ö]rneğin 1893’te, siyahî bir erkek olan Henry Smith, bir çocuğu öldürdüğü iddiasıyla, Paris Texas’ta devasa bir kalabalığın önünde yavaş yavaş yakılarak öldürülmüştür.” Berg’in aktardığı bu örnek, linç eyleminin içerdiği acımasızlığı net bir biçimde göstermektedir. Yine Berg (2017, s. 123)’in aktardığına göre; 19. yüzyıl Almanya’sında da “sokak adaleti” kapsamında; “[ö]rneğin Berlin’de, gruplar, sıkça tecavüz şüphelilerini veya diğer saldırganları dövmüş, hırpalamışlardır. Polis, genellikle mağdurları elinden kurtarmış, fakat tutuklama yapmaktan imtina etmiştir.”

⁴ Bateson (2021, s. 928), birçok yazarın da ifade ettiği gibi, bizzat devlet görevlilerinin de vijilantizm eyleminde bulunabileceğini belirtir. Ancak böyle bir durumda, bu devlet görevlisinin görevi kötüye kullanma suçu işleyen bir kamu görevlisi olmak yerine bir vijilanti olduğunu düşünmek; vijilantizmin anlamını bir hayli muğlaklaştırır gibidir. Dolayısıyla bir devlet görevlisi hukuk-dışı bir cezalandırma eylemine giriştiğinde; hâlâ devlet görevlisi mi yoksa sivil yurttaş mı sayılacağı hususunun fazlasıyla sorgulamaya açık olduğu düşünülmektedir. Bu çalışma devlet-dışı aktörlerin şiddet eylemlerine odaklanması nedeniyle, bu hususta bir sorgulamaya gidilmemiştir.

ya da daha sonra sahiplenilen vijilanti grupların eylemlerine karşılık gelir. Devlet-destekli vijilantizm; hırsızlık gibi suçların önlenmesi ve/veya cezalandırılması için devreye sokulduğu gibi (Rosenbaum & Sederberg, 1974), terörizmle mücadele stratejisi olarak da kendisini gösterir (Robin, 2020).

2.2. Terörizm Kavramı

Latince “birini büyük bir korkuyla ürpertmek” anlamına gelen “terrere” kelimesinden türeyen terör, ilk olarak Fransız Devrimi sürecinde devletin devrim adına gerçekleştirdiği cezalandırma eylemlerini tanımlamak için kullanılmıştır (Schmid, 2011a, s. 41). Yani kavram, bu süreçte pejoratif bir anlama sahip değildir. Ancak günümüzde kavramın olumlu bir kullanımına rastlamak imkânsızdır ki devletlerin hukuk-dışı şiddetini tarif etmek için de “devlet terörü” kavramına başvurulur (Keleş & Ünsal, 1982, ss. 4-5). Ayrıca terör; günümüzde daha çok amaçlarını gerçekleştirmek için sivil toplumda korku, panik ve dehşet ortamı oluşturmaya çalışan ve tabii ki müesses nizam karşıtı olan devlet-dışı örgütleri imgeler. Bu kavramdan türeyen terörizm ise planlı, düzenli ve sistematik terör eylemlerini içeren bir strateji olarak değerlendirilebilir (Demir, 2019, s. 1).

Aslında ilgili literatürde terörizmin ne olduğu ya da nasıl tanımlanabileceği hususu oldukça tartışmalıdır. Yüzlerce terörizm tanımı olduğundan bahseden ve çalışmasının ekinde bu tanımların 250’sine yer veren Alex P. Schmid (2011a), akademik konsensüse dayandırdığı bir terörizm tanımı sunar. Bu tanımda özetle terörizm, bir yandan korku yaratan şiddete başvurmayı etkili varsayan bir doktrin ve diğer yandan da sivilleri veya savaş-dışındakileri hedef alan bir komplocu şiddet pratiği olarak ele alınır. (Schmid, 2011a, s. 86). İlgili literatürde terörizmin genellikle “şiddet pratiği” olarak ele alındığı görülür ve terör eylemlerinin yaygın olarak savaş-dışı sivilleri hedef aldığına yönelik genel bir mutabakat söz konusudur. Bu minvalde güvenlik güçlerini hedef alan gerilla savaşının sivilleri veya savaşmayanları hedef alan terörizmden farklı olduğu da sıkça ifade edilir (Armborst, 2010, ss. 423-424). Ancak bazı durumlarda böyle bir ayırım yapmak çok da mümkün değildir. Nitekim Donald Black (2004, s. 17); birçok insan tarafından gerilla olarak bilinenlerin bazen sivillere saldırarak terörizme, terörist olarak bilinenlerin de bazen askeri tesisler ya da personele saldırarak gerilla savaşına yönelebileceğini ifade eder. Bu noktada, *PKK* örneğinde olduğu gibi, bazı terör örgütlerinin hem sivilleri hem de güvenlik güçlerini hedef alan eylemler gerçekleştirdiklerini de akılda tutmak gerekir (de la Calle & Sánchez-Cuenca, 2011, s. 462). Hatta bir terör eylemi, aynı anda sivilleri ve güvenlik güçlerini hedef alabilir. Yani çoğunlukla teröristler, kimi öldürdüklerinden ziyade eylemin amaçlarına ulaşma noktasındaki işlevselliğine odaklanırlar. Nitekim Usame Bin Ladin’in: “Biz asker ya da sivil arasında ayırım gözetmek zorunda değiliz. Bize göre onların [Amerikalılar] tamamı hedeftir.” (Schmid, 2011a, s. 23) şeklindeki ifadesi bu iddiayı destekler niteliktedir.

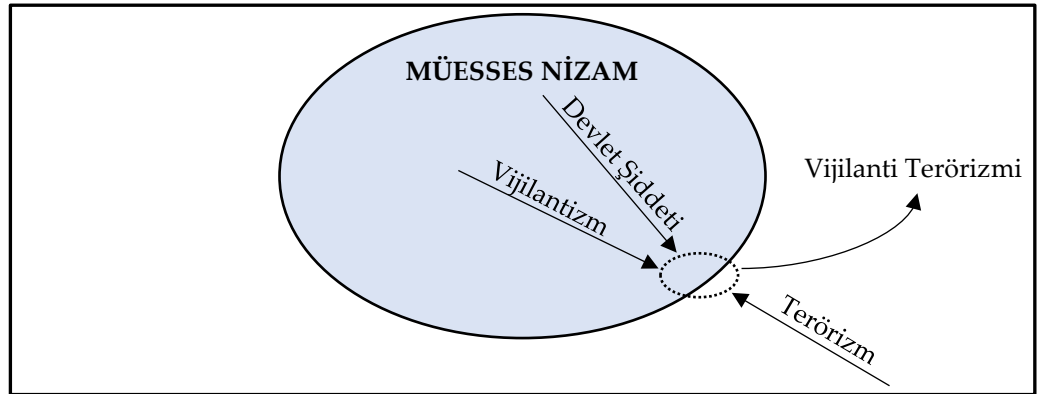
Terörizm, bazı durumlarda siyasal aktörler tarafından keyfi olarak kullanılan bir yakıştırma da olabilmektedir. Bu bağlamda Andreas Armborst (2010, s. 421)’un işaret ettiği gibi, terörizm bir siyasal şiddet hareket tarzına (*modus operandi*) karşılık gelmekle birlikte; aynı zamanda şiddet tekeline meydan okuyan her türlü devrimci ve yıkıcı eylemi lanetli göstermek ve bunlara karşı alınacak olağanüstü tedbirleri meşrulaştırmak için siyaset kurumu tarafından kullanılan bir etikettir. Bu durum, müesses nizamın korunması gayesi çerçevesinde kısmen anlaşılabilir olsa da burada asıl önemli olan nokta, hiçbir şekilde şiddet eyleminde bulunmayan birey ya da toplulukların siyasal iktidar tarafından “terörist” olarak etiketlenmesidir. Zira sıradan herkesin terörist olarak nitelendirilebileceği böyle bir siyasal ortam, terörün anlamsal içeriğinin boşalmasına ve gerçek terörizmin sıradanlaştırılması/olağanlaştırılmasına yol açabilir.

İleride daha ayrıntılı bir karşılaştırma yapılacak olmakla birlikte; vijilantizmin siyasal biçimleri genellikle aşırı-sağ ideolojilerden beslenirken, terörizmin ideolojik yelpazesi çok daha geniştir; yani milliyetçi, dinî, aşırı-sağ, aşırı-sol vb. birçok eğilim terörizmin ideolojik motivasyonuna kaynaklık edebilmektedir (Sprinzak, 1995). Ayrıca terörizm, vijilantizmin

çoğunlukla ulaşamayacağı ya da ulaşmayı zaten amaçlamayacağı boyutta bir uluslararası tehdide dönüşebilir.

2.3. Kavramsal Kesişim: Vijilanti Terörizmi?

Buraya kadar, kavramsal bir netlik sağlamak amacıyla, vijilantizm ve terörizm daha çok ilişkisiz kavramlar olarak ele alınmıştır. Ne var ki ilgili literatürde bazı vijilanti grupların eylemlerine işaret etmek için de terör ve terörizm kavramlarına başvurduğu görülmektedir. Hatta bu tür grupların eylemleri, terörizmin başına birtakım sıfatlar eklenerek tarif edilmektedir. Nitekim Ehud Sprinzak (1995, s. 22) ortaya koyduğu sağ kanat terörizm tipolojisinde yer alan “tepkisel terörizm” (*reactive terrorism*), “ırkçı terörizm” (*racist terrorism*) kapsamındaki birçok teröristin kendilerini vijilanti olarak gördüklerini ifade etmektedir. Bu kavramsal karmaşıklık ya da kesişimler, yazarların özensizliğinden ziyade her iki şiddet biçiminin de temelde devletin şiddet tekeline meydan okuma girişimi olmasından kaynaklanıyor gibidir. Zira son kertede her iki şiddet biçimi de Black (2004, s. 16)’in ifade ettiği gibi “kendi kendine iş görme” (*self-help*) eylemidir. Terörizm ve vijilantizmin kesiştikleri nokta herhâlde en iyi şekilde, birçok terörizm incelemesi ve tipolojisinde yer alan “vijilanti terörizmi” (Sprinzak, 1995, ss. 29-31; Marsden & Schmid, 2011, s. 171; Mareš & Bjørge, 2019, s. 10) kavramı üzerinden açıklanabilir. Aşağıdaki şekil yardımıyla, vijilantizm ve terörizmin bir arada görüldüğü herhangi bir sosyal gerçeklikte, vijilanti terörizmi alanının nasıl tahayyül edilebileceği sunulmaya çalışılmaktadır.

Şekil 1. Vijilanti Terörizmi Alanı⁵

Şekil 1’de devlet ve vijilanti şiddetinin müesses nizamı tehdit edenlere, terör şiddetinin de doğrudan müesses nizama yöneldiği görülmektedir. Daha önce ifade edildiği gibi terörizme karşı şiddet kullanma yetkisi sadece devlete aittir; ancak bazen sivil aktörler de terörizmle mücadele etmek amacıyla şiddete başvururlar (Robin, 2020). Şekil 1’de devlet ve vijilanti şiddetinin terörizmle karşılaştıkları alan ayrıca belirtilmiştir. Bu alan oldukça tehlikelidir, çünkü burada hem devlet hem de vijilanti şiddeti bir anda terörizmle benzeşebilir. Daha açık bir biçimde, bu alan müesses nizamın “sathu müdafaa” sıdır ve burada devletin hukuk-dışı şiddet eylemleri dahi bazen gerekli ve faydalı görülebilir.⁶ Buna ilaveten vijilantizmin en şiddetsiz biçimini gözetleme faaliyetleri oluşturuyorsa; en şiddetlisini, yani terörizmi andıran yüzünü, bu alanda gözlemlemek mümkündür. Bu noktada müesses nizama karşı yönelen şiddetin sadece terörizm olmadığını, vijilantilerin buna benzer diğer tehdit algılamalarında da rahatlıkla terörist metotlara başvurabileceğini ifade etmek gerekir (Sprinzak, 1995, s. 21). Örneğin suç kontrolü kapsamında devletler

⁵ Şekil 1’de müesses nizamı tehdit eden şiddet pratiklerinden sadece terörizme yer verilmiştir. Dolayısıyla müesses nizama karşı yönelen diğer şiddet pratiklerinin de bu çerçevede değerlendirilmesinin mümkün olduğu ifade edilmektedir.

⁶ Devlet terörü” olarak ifade edilen faaliyetleri bu çerçevede ele almak mümkündür, ancak çalışmanın inceleme evreninin devlet-dışı aktörler olması nedeniyle bu konu tartışılmayacaktır.

tarafından açık veya örtük bir biçimde desteklenen bu grupların da suç ya da terör örgütleriyle benzeşmeleri oldukça muhtemeldir. Nitekim hırsızlık ve uyuşturucu ticareti gibi suçların önlenmesi amacıyla desteklenen vijilanti grupların neredeyse tamamı, kısa sürede ya da zamanla güvenliği tehdit eder hâle gelmişlerdir. Tanzanya’da sığır hırsızlığını önlemek için örgütlenen *Sungusungu* (Fleisher, 2000) veya genellikle Latin Amerika’da görüldüğü üzere uyuşturucuyla mücadele gibi suçların önlenmesi amacıyla harekete geçen Ölüm Mangası (*Death Squad*) adı verilen gruplar (Huggins, 1991), bu duruma verilebilecek örneklerden sadece bir kaçıdır. Tabii ki bu benzeşme, terörizmle mücadele güçleri olarak devreye sokulan vijilanti grupların büyük çoğunluğunda da gözlemlenebilir.

Nihai olarak, müesses nizamı koruma gerekçesiyle şiddete başvuran bu birey veya grupların çoğu örneğini hem vijilanti hem de terörist olarak tanımlamak mümkündür. Ancak vijilantizm sadece bu faaliyetlerden müteşekkil bir pratik değildir. Türkiye ve Meksika sınırında kendisini sınır muhafızı ilân eden (Mareš & Bjørgo, 2019, s. 1) veya Norveç’te üniformalı olarak sokak ve caddelerde devriye atan (*The Soldiers of Odin*) gruplar da vijilantizm eylemi içerisindedir (Bjørgo & Gjelsvik, 2019). Dolayısıyla vijilanti terörizmini, vijilantizmin en aşırı-uç biçimi olarak ele almak daha doğru olur.

3. Bir Terörizmle Mücadele Pratiği Olarak Vijilantizm

Kavramsal düzeyde kesiştikleri bir alan olmakla birlikte, bu iki şiddet biçiminin zıt yönde hareket eden siyasal amaçların dışavurumu olduğunu gözden kaçırmamak gerekir. Her şeyden önce terörizm gibi vijilantizm de devletin şiddet tekeline meydan okumaya karşılık gelir. Ancak teröristlerin aksine, vijilantiler sadece tek bir hedefe (algıladıkları tehdit veya düşmana) kilitlenir ve çoğunlukla kendileriyle iş birliği yapılmadığı veya tavsiyelerine uyulmadığı durumlarda siyasî otoriteye tepki gösterirler (Sprinzak, 1995, s. 38). Bu konuda oldukça genelleyici olsa da Roberta Senechal de la Roche (1996, s. 103)’un ifade ettiği gibi; vijilantizm “bireysel sorumluluk”, terörizm ise “kolektif sorumluluk” mantığıyla hedef belirler. Bu noktada terörizmin çoğunlukla vijilantizme nazaran oldukça geniş bir kategoriye düşmanlaştırdığı söylenebilir (Armborst, 2010, s. 417). Buna ilaveten, Armborst (2010, s. 416)’un ifade ettiği gibi, vijilantizm genellikle hukuk-dışı bir eyleme karşı gösterilen hukuk-dışı bir tepkiyken; terörizm hukukiliği teröristlerce tartışmaya açık olan bir eylem ya da toplumsal duruma karşı gösterilen hukuk-dışı bir tepkidir. Ayrıca “sıradan” bir hayat süren vijilantilerin genellikle ayrı işleri vardır ve vijilantizm onlar için yarı zamanlı bir faaliyettir; ancak teröristler çoğunlukla yeraltı faaliyeti yürütürler ve terörizm onlar için tam zamanlı bir faaliyettir (Sprinzak, 1995, ss. 37-38).⁷ Son olarak neredeyse hiçbir terörist birey ve örgüt, kendisini “terörist” olarak adlandırmaz; zira teröristler, kendilerini davalarında gayet haklı görürler ve kendileri için devrimci, özgürlük savaşçısı, gerilla vb. tanımlamaları kullanmayı tercih ederler (Schmid, 2011a, s. 40). Ancak vijilanti ve vijilantizm kavramları bu denli pejoratif çağrışımlara sahip değildirler. Hatta popüler kültürdeki süper kahramanların neredeyse tamamı vijilantidir; zira onlar toplum düzenini tehdit eden kötülere ve tabii ki süper kötülere “hak ettikleri” cezayı verirler (Coogan, 2006).

Görüldüğü üzere vijilantizm/vijilanti ve terörizm/terörist eşitlemesi yapmak çoğu zaman mümkün değildir. İki şiddet biçimi arasındaki bu farklılıklar, bir toplumsal alanda eş-zamanlı olarak görüldüklerinde fazlasıyla netleşir. Birçok ülke örneğinde görüldüğü gibi, vijilantizm aynı zamanda terörizme sivil toplumdan yükselen bir tepki olarak da gözlemlenir (Robin, 2020). İleride inceleneceği gibi, devletin terörizmle mücadelede

⁷ Bu noktada Sprinzak (1995)’in ilgili çalışmasında, öncelikle tümelci (*universalistic*) terörizm ve tikelci (*particularistic*) terörizm arasında bir ayrımı işaret ettiğini ve vijilanti terörizmini tikelci terörizm, yani sağ kanat terörizm, çerçevesinde ele aldığını ifade etmek gerekir. Yani Sprinzak (1995, ss. 37-38), aslında bütün sağ kanat (veya tikelci) teröristlerin çoğunlukla ayrı işleri olduğunu ve terörizmin bunlar için yarı zamanlı bir faaliyete karşılık geldiğini; aşırı sol, milliyetçi, otorite karşıtı gibi biçimleri olan tümelci teröristlerin, çoğunlukla tam zamanlı ve yeraltı faaliyetler yürüttüklerini ifade etmektedir. Ancak daha önce ifade edildiği gibi; bu çalışmada vijilanti terörizmi vijilantizmin en şiddetli biçimi olarak, yani vijilantizm çatısı altında; terörizm ise müesses nizam karşıtı biçimleri, yani Sprinzak’ın büyük ölçüde tümelci olarak ele aldığı terörizm biçimleri, üzerinden ele alınmaktadır. Bu bağlamda Sprinzak’ın bu husustaki tespitleri, çalışmanın bu kavramlara temel yaklaşımı çerçevesinde yorumlanmıştır.

başarısız olduğu veya devlete bu konuda yardım edilmesi gerektiği düşüncesinden hareketle, bazı sivil yurttaşlar bireysel ya da örgütlü olarak üzerlerine vazife alabilmektedir.

Terörizme tepki olarak ortaya çıkan intikam ve vijilantizm eylemlerini ele alan Robin (2020, s. 1031)'e göre, vijilantiler hedef belirlemede şu üç aşamalı süreci takip ederler: Şöyle ki vijilantiler öncelikle hâlâ yaşıyorlarsa teröristleri, onlara ulaşamadıklarında terör örgütünün suç ortaklarını veya üyelerini, en sonunda da teröristlerle aynı milliyet, din veya topluluktan olduğu varsayılan kişileri hedef alırlar. Ayrıca Robin (2020, ss. 1033-1038), vijilanti eylem alanının şiddet ve kurumsallaşma eksenlerinin oluşturduğu dört farklı hukuk-dışı tepkiden meydana geldiğini ifade eder ki bu tepkiler; *şiddetsiz ve kurumsallaşmamış* (i), *şiddetsiz ve kurumsallaşmış* (ii), *şiddetli ve kurumsallaşmamış* (iii), *şiddetli ve kurumsallaşmış* (iv) vijilantizm biçimleridir. Robin'in sunduğu bu model vijilantizm ile terörizmin karşılaşma alanlarını analiz etme noktasında oldukça işlevseldir. Robin'in bu kuramsal katkısından yardım alınarak oluşturulan Tablo 1'de görüleceği üzere, terörizm karşıtı vijilantizm tepkilerinin özetle şu faaliyetleri içerdiği söylenebilir.

Tablo 1. Terörizm Karşıtı Vijilantizm Tepkileri

Tepkinin Niteliği	Şiddetsiz	Şiddetli
Kurumsallaşmamış	I Gündelik hayatta terörizm karşıtı protestolar, sosyal medyada terörizm karşıtı yazılı ve görsel reaksiyon ve paylaşımlar, terörizmle ilişkilendirilen sosyal medya hesaplarına yönelik hacker faaliyetleri vb.	III Terörizmle ilişkili olduğu düşünülen birey ve grupların kalabalık eliyle gerçekleştirilen linç eylemleri aracılığıyla darp edilmeleri veya öldürülmeleri, bireysel intikam eylemleri vb.
Kurumsallaşmış	II Vijilanti grupların terörizme karşı propaganda, gözetleme, devriye ve ihbar faaliyetleri vb.	IV Devletin açık veya örtük desteğiyle ya da devlete rağmen terörizm karşıtı faaliyetlerde bulunan vijilanti grupların misilleme eylemleri vb.

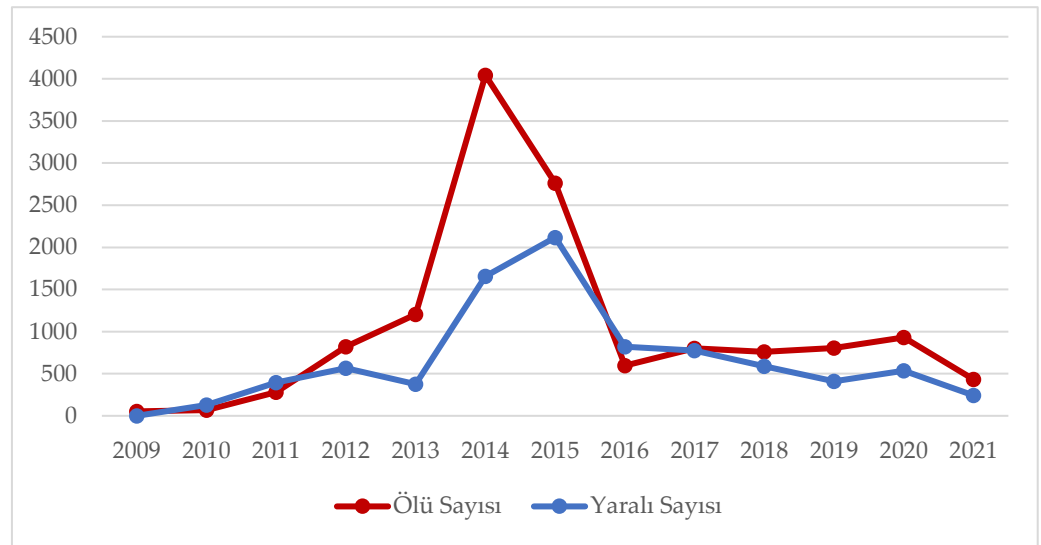
Tablo 1'de görüldüğü üzere, terörizmle mücadele pratiği olarak vijilantizm, her zaman şiddet eylemlerini içermemektedir ki iç savaşı andıran bir çatışma ortamı, bu durumun en uç örneği; bazı durumlarda vijilanti yurttaşlar silahsız faaliyetlerle de terörizme tepkiselliğini sergileyebilirler (Robin, 2020, ss. 1033-1038). Robin, bu dört tepki biçimine, spesifik örnekler de vermektedir. Robin (2020, s. 1033-1037)'e göre; *şiddetsiz ve kurumsallaşmamış* (i) tepkilere *Anonymous* hacker grubunun 2015 yılında *İŞİD* terörüne karşı yürüttüğü sosyal medya faaliyetleri, *şiddetsiz ve kurumsallaşmış* (ii) tepkilere *Generation Identitair* adlı aşırı sağ grubun mülteci girişini engellemek için Fransa-İtalya sınırında gerçekleştirdiği devriye faaliyetleri, *şiddetli ve kurumsallaşmamış* (iii) tepkilere 2019 yılında Yeni Zelanda'da 51 insanın ölümüne, 49 insanın yaralanmasına yol açan Brenton Tarrant'ın terör saldırısı, *şiddetli ve kurumsallaşmış* (iv) tepkilere Nijerya'da *Boko Haram* terörüne karşı örgütlenmiş olan Sivil Ortak Görev Gücü'nün (*CJTF*) faaliyetleri örnek teşkil eder. Görüldüğü üzere; terör saldırılarıyla yüzleşen ülkelerde açık ya da örtük, bireysel ya da kolektif, devlet destekli ya da devletten bağımsız, organize ya da spontane vijilanti eylemlerinin ortaya çıkma ihtimali bir hayli yüksektir. Bu bağlamda vijilantizme başvuran birey ya da grupların kendilerini terörizmle mücadelenin bir parçası olarak gördüklerini söylemek yanlış olmayacaktır.

Vijilanti grupların terörizm karşıtı faaliyetleri, çoğu zaman bir şiddet sarmalı oluşmasına yol açmaktadır (Robin, 2020, s. 1038). Zira vijilanti grupların her an terörizme kayma veya kontrolden çıkma potansiyelleri vardır. Daha açık bir biçimde vijilanti gruplar; zamanla seçimleri manipüle eden ve seçim güvenliğini tehdit eden siyasi

gangsterlere, haraç toplayan ve organize suçlara karışan mafya örgütlerine veya diğer kimlikleri baskılayan etnik ya da etnik-dinî milislere dönüşebilirler (International Crisis Group, 2017a, ss. 18-19). Yani Øystein Rolandsen (2009, s. 13)'in de ifade ettiği gibi, yakındaki muhtemel saldırganlar için caydırıcı olsalar da bu grupların kendi toplulukları için bir tehdit oluşturmamalarının garantisi çok azdır. Bu iddiaların temellendirilmesi için Afrika ülkeleri bir laboratuvar niteliğindedir (Agbibo vd., 2023, ss. 8-9). Nitekim vijilantizmden vijilanti terörizmine geçişin en tipik örneklerinden birini, Nijerya'da *Boko Haram* terörüne karşı kurulan *CJTF* oluşturur.

3.1. Vijilantizmden Vijilanti Terörizmine: Nijerya'da Sivil Ortak Görev Gücü (CJTF) Örneği

Boko Haram Nijerya merkezli ortaya çıkmakla birlikte; Kamerun, Çad ve Nijer'de de faaliyetler yürüten bir terör örgütüdür (Foyou vd., 2018, s. 67). Hausa dilinde "Batılı Eğitim Haramdır" anlamına gelen *Boko Haram*, kurucusu sayılan Muhammed Yusuf'un selefi-cihatçı fikirlerine dayanır (Kekilli vd., 2017, ss. 11-15). 2000'lerin başında ortaya çıkan örgüt, devletin sert müdahalelerinin de etkisiyle giderek şiddete yönelmiştir (Kekilli vd., 2017, s. 16). Özellikle 2009'da Muhammed Yusuf başta olmak üzere 700 *Boko Haram* mensubunun öldürülmesi, Nijerya'da şiddeti tırmandırmıştır (Eze & Akena, 2016, s. 476). *Boko Haram* günümüze değin okul, cami ve kiliselere saldırı, güvenlik güçleriyle çatışma, çocuk kaçırma, intihar saldırısı vb. eylemleriyle çok sayıda insanın yaralanmasına ve hayatını kaybetmesine neden olmuştur (Philips, 2018; Kekilli vd., 2017, ss. 16-18). 2021 yılına kadar *Boko Haram*'ın eylemleri nedeniyle ölen ve yaralanan kişi sayısı, *Küresel Terörizm Veri Tabanı*'ndan (GTD) edinilen bilgiler doğrultusunda oluşturulan aşağıdaki grafikte sunulmaktadır:

Şekil 2. Nijerya'da Boko Haram Terörü Kaynaklı Ölü ve Yaralı Sayısı (START, 2021)

Şekil 2'de görüldüğü üzere, Nijerya'da *Boko Haram* eylemleri nedeniyle ölen kişi sayısı 2010'dan 2014 yılına ortalarına değin sürekli olarak yükselmiştir. Bu yükseliş trendinin 2011'de Başkan seçilen Goodluck Jonathan döneminde görülmesinin tesadüfi olmadığı ifade edilebilir. Zira bu dönemde *Boko Haram* mensuplarına ya da mensubu olduğu düşünülen kişilere yönelik devletin hukuk-dışı uygulamaları dikkat çekmektedir (Segun, 2016, ss. 52-55). Ayrıca güvenlik güçlerinin neredeyse yerel halkın tamamına *Boko Haram* mensubu veya destekçisiymiş gibi yaklaşması; kendisini hem *Boko Haram* hem de devlet şiddetinden korumak isteyen yerel halkı vijilanti gruplar oluşturmaya yöneltmiştir ve büyük çoğunluğu gençlerden oluşan *Yan Gora* veya *CJTF* adlı vijilanti grup, 2013'te böyle bir ortamda kurulmuştur (Center for Civilians in Conflict, 2018, s. 7). *CJTF*'nin ortaya

çıkışının, yerel halk da dâhil olmak üzere, pek çok kesim tarafından bir zorunluluk olarak değerlendirildiği görülmektedir; zira Nijerya'da devlet bu süreçte özellikle kuzeydoğuda yer alan Borno Eyaleti'nde güvenliği sağlayamamış ve halkı *Boko Haram* saldırılarına karşı savunmasız bırakmıştır (Center for Civilians in Conflict, 2018, s. 7-11). *CJTF*, *Boko Haram* terörüyle mücadele kapsamında devlet tarafından desteklenmiş ve bu kapsamda başlangıçta sadece sopa ve pala gibi aletlerle faaliyetler yürüten *CJTF*'nin bazı mensupları eğitilmiş ve bu kişilere bazı operasyonlarda silah verilmiştir (International Crisis Group, 2017b, s. 16-17; Agbibo vd., 2023, ss. 21-22).⁸

CJTF'ye verilen yerel halk ve devlet desteği sonrasında, *Boko Haram*'ın sivilleri hedef alan saldırıları nedeniyle 2013-2014 yılları arasında terör kaynaklı ölüm ve yaralanma sayılarında ciddi bir artış görülmüştür (Omitola vd., 2021, s. 37). Nitekim bu artışın boyutunu, Şekil 2 üzerinde gözlemlemek de mümkündür. Ancak nihayetinde bu grubun istihbarat ve silahlı faaliyetleri aracılığıyla, *Boko Haram* kısa süre içerisinde önemli oranda güç kaybetmiştir. Bu nedenle de ilgili literatürde *CJTF*'nin *Boko Haram* terörüyle mücadele sürecindeki katkı ve rollerinden söz edildiği görülmektedir (Agbibo, 2015; Eze & Agena, 2016; Ozden & Kwabe, 2019; Gana, 2020; Omitola vd., 2021). Ne var ki bu çalışmaların önemli bir kısmında grubun güvenlik tehdidi oluşturan eylemlerine çok az vurgu yapıldığı söylenebilir. Nitekim *Boko Haram*'a karşı milis güç oluşturmayı reddedenlerin, *CJTF* tarafından terör destekçisi, yani meşru hedef olarak görüldüğü iddiası (Robin, 2020, s. 1037), bu grubun güvenlik tehdidi oluşturması açısından dikkate değerdir.

Nijerya'da söz konusu dönem, Şekil 1'de vijilanti terörizmine ilişkin sunulan kavramsal şemanın en belirgin örneklerinden birini oluşturur. Zira bu süreçte müesses nizamı tehdit eden *Boko Haram* terörü hem devlet şiddeti hem de vijilanti şiddeti aracılığıyla püskürtülmeye çalışılmıştır. Bu püskürtme faaliyetleri içerisinde hem devletin hem de *CJTF*'nin terörizme kaydı olduğu yönünde uluslararası raporlara da yansıyan ciddi iddialar dikkat çekmektedir.⁹ Nitekim, *CJTF* sivillerin yargısız infaz edilmesi, hırsızlık, cinsel şiddet, uyuşturucu ticareti vb. eylem ve faaliyetler gerçekleştirmekle suçlanmıştır (Ozden & Kwabe, 2019, ss. 24-25). Vijilanti grupların terörizme kayan bu tür eylem ve faaliyetlerde bulunması, esasında kaotik ve puslu bir toplumsal alanın meydana gelmesine yol açmaktadır. Bu puslu ortamın fırsatlarından da öncelikli olarak terör örgütlerinin yararlandığını ifade etmek mümkündür. Keza *Boko Haram*, bazen *CJTF* kılığında da eylemlerde de bulunmuştur. Örneğin *Boko Haram* tarafından kaçırıldıktan sonra firar etmeyi başaran bir kişi, öncelikle *CJTF* kılığına girmiş *Boko Haram* mensupları tarafından güvenlik birimlerine terörist olarak ihbar edildiğini ve bu nedenle göz altına alındığını; daha sonra suçsuzluğu anlaşıldıktan sonra salıverilmişse de bu kez *Boko Haram* tarafından ailesinin yaşadığı evin yakıldığını ve ailenin köyü terk etmek zorunda kaldığını ifade etmiştir (Segun, 2014, s. 82). Bu örnek, vijilanti grupların devlet tarafından desteklenmesinin, çoğu zaman teröristlerin istediği kaotik ve puslu ortama davetiye çıkardığı varsayımını doğrular niteliktedir. Ayrıca Nijerya örneğinde bu ortam, aynı zamanda devlet ve vijilanti grubun birbirlerine pamuk ipliğiyle bağlı olmaları sonucunu da doğurmuştur. Bu bağlamda Daniel E. Agbibo (2018, s. 11), *CJTF* ve Nijerya ordusunun birbirlerine tamamen güvenmediklerini; hatta birbirlerini farklı gerekçelerle suçlayan iki taraf arasında bazen silahlı çatışmalar yaşandığını aktarmaktadır. Nihai olarak, saha araştırmasına dayanan bilimsel çalışmalar ve uluslararası kuruluşlara ait raporların birçoğunda; *Boko Haram*'ın oldukça zayıfladığı bu dönemde, *CJTF*'nin gelecekte yeni bir güvenlik tehdidi oluşturacağı yönünde endişeler dile getirilmektedir (International Crisis Group, 2017b, s. 20; Agbibo, 2018, s. 12; Center for Civilians in Conflict, 2018; Agbibo vd., 2023, ss. 22-23).

⁸ Bölgeyi tehdit eden *Boko Haram* terörüyle mücadele kapsamında, vijilanti gruplar Kamerun ve bu konuda daha temkinli davranan Nijer ve Çad devletleri tarafından da desteklenmiştir (bkz. International Crisis Group, 2017a; Agbibo vd., 2023).

⁹ Örneğin Uluslararası Af Örgütü'nün 2015 yılında yayınladığı rapora, Nijerya ordusu ve *CJTF*'nin sivillere yönelik birçok hukuk-dışı eylem gerçekleştirdikleri belirtilmektedir (bkz. Amnesty International, 2015). Keza Uluslararası Kriz Grubu da Nijerya ordusu ve *CJTF*'nin ortak operasyonlarında birçok yargısız infaz gerçekleştirildiğini aktarmaktadır (International Crisis Group, 2017b, s. 19).

Afrika'daki birçok ülkede, Nijerya'da olduğu gibi, vijilanti grupların terörizmle mücadele faaliyetleri kapsamında desteklendiği görülmektedir. Bu durumun göze çarpan örneklerinden bazıları; *Boko Haram* terörüne karşı Kamerun, Nijer ve Çad'da (International Crisis Group, 2017a; Agbiboa vd., 2023), Tanrı'nın Direniş Ordusu (*LRA*) terörüne karşı önce Uganda daha sonra Güney Sudan'da ortaya çıkan (*Arrow Boys*) vijilanti gruplardır (International Crisis Group, 2017b, ss. 7-16). Bu grupların önemli bir kısmının, *CJTF* kadar belirgin olmasa bile, vijilanti terörizmine başvurdukları iddia edilebilir. Ancak özellikle Güney Sudan'da Zande etnik grubu tarafından kurulan *Arrow Boys*, aşağıda değinileceği üzere, terör tehdidi nispeten ortadan kaldıktan sonra giderek bir güvenlik tehdidine dönüşmesi ve 2013'te patlak veren iç savaşta devlet karşıtı bir pozisyon alması nedeniyle; vijilanti grupların muhtemel akıbetleri açısından incelemeye değerdir.

3.2. İsyana Evrilen Vijilantizm: Güney Sudan'da *Arrow Boys* Örneği

Vijilanti gruplar; müesses nizamı korumak adına vijilanti terörizmine başvurabilecekleri gibi, zamanla müesses nizamı tehdit eden organizasyonlar hâline gelebilirler. Daha açık bir ifadeyle vijilanti gruplar, terör tehlikesi ortadan kalktıktan sonra, birtakım gerekçelerle devletin güvenlik güçlerine şiddet uygulayabilmektedirler. Bu minvalde vijilanti grupların organize suç örgütlerine dönüştüğünü veya iç savaşta devlet yerine isyancıların yanında yer aldığını birçok örnek üzerinden tespit etmek mümkündür. Aslında böyle durumlarda devlet, düşmanını neredeyse kendi eliyle yaratmış olur. Zira terörizmle mücadele amacıyla devreye sokulan vijilanti grupların çoğu, silah bırakmak istemedikleri gibi; terörle mücadeledeki fedakârlıkları dolayısıyla ödüllendirilmek istemektedirler. Dolayısıyla şiddet kullanma yetkisini bir sivil aktörle paylaşan devletin, verdiği bu yetkiyi geri alması çoğu zaman kolay olmamaktadır. Keza 2003'te Uganda Teso'da devlet tarafından silahlandırılan ve kısa sürede *LRA*'yı ülke dışına püskürten *Arrow Boys*'un silahtan arındırılma süreci, grup mensuplarının önemli bir kısmının maddî ve manevî olarak hak ettikleri değeri görmediklerini düşünmesi nedeniyle sorunlu geçmiştir (International Crisis Group, 2017b, ss. 10-11). Burada devletin, Nijerya örneğinin aksine eski isyancıardan oluşan bu gruba en başından beri temkinli yaklaşmasına bağlı olarak, terör tehdidi nispeten ortadan kalktıktan sonra silahtan arındırma sürecini başlatmasının grubun hâlihazırda bir tehdit unsuruna dönüşmemesinde etkili olduğu söylenebilir (International Crisis Group, 2017b, ss. 7-11). Ne var ki Güney Sudan'da yine *LRA* terörüne karşı örgütlenen aynı adlı vijilanti grup için bu tespitte bulunmak mümkün değildir.

Joseph Kony liderliğindeki *LRA*, Hıristiyan fundamentalizmine dayanan ve Uganda'nın kuzeyinde bir büyük Nil Cumhuriyeti kurmayı amaçlayan bir terör örgütüdür (Schmid, 2011b, s. 658). Uganda başta olmak üzere, Güney Sudan, Orta Afrika Cumhuriyeti (OAC) ve Demokratik Kongo Cumhuriyeti (DKC) ülkelerinde faaliyet göstermiş olan *LRA* (Ahere & Maina, 2013, s. 1); etki gücü günümüzde sönümlenmiş görünse de bu zamana kadar sivillere yönelik kanlı saldırılar, çocuk kaçırmaya, çocukları zorla savaştırma, cinsel saldırı ve istismar vb. birçok insanlığa karşı suç eyleminde bulunmuştur (Dunn, 2004; Schmid, 2011b, s. 658). *LRA* örneği hem örgütün birden fazla ülkede faaliyet göstermesi hem de bu örgüte karşı farklı ülkelerde vijilanti grupların ortaya çıkması nedeniyle, *Boko Haram* örneğiyle benzerlik göstermektedir. Uganda'dan püskürtülen ve daha sonra büyük ölçüde Güney Sudan'da konuşlanmaya başlayan *LRA*, Batı Ekvator eyaletinde sivillerin mal ve can güvenliğini tehdit eden saldırılar düzenlemiştir ve bu saldırılarda güvenlik güçlerinin halkı yeterince koruyamaması, 2008'de *Arrow Boys* adı verilen toplulukların ortaya çıkmasına kaynaklık etmiştir (Koss, 2014, s. 1040).¹⁰ Bu dönemde yarı özerk olan Güney Sudan yönetimi, *Arrow Boys*'un genişleyen etkisinden endişe duysa da yerel halkın büyük bir çoğunluğu gibi bu

¹⁰ Güney Sudan'da *Arrow Boys*'un aslında 2005'te bir yerel güvenlik gücü olarak ortaya çıktığı ve 2008'den itibaren *LRA* terörüyle mücadele etmeye başladığı da ifade edilmektedir (bkz. International Crisis Group, 2017b, ss. 13).

topluluklara destek vermiştir (Koos, 2014, s. 1040,1048). Bu noktada Güney Sudan'da birçok farklı etnik grubun *Arrow Boys* adıyla anılan topluluklar oluşturduğunu, ancak bunlar arasında en kalabalık olan topluluğun Zande etnik grubu (*Azande*) tarafından kurulduğunu ifade etmek gerekir (International Crisis Group, 2017b, ss. 13). Bu çalışmada *Arrow Boys*'tan kastedilen de Zande etnik grubu tarafından kurulmuş olmandır.

Arrow Boys ve Sudan Halk Kurtuluş Ordusu (*Sudan People's Liberation Army*) arasında sürecin başından beri etnik kaynaklı bir gerilimin olduğu da ifade edilmektedir (International Crisis Group, 2017b, ss. 22). Nitekim Zande etnik kökenli *Arrow Boys* ve destekçileri, Dinka etnik kökenin hâkim olduğu Sudan Halk Kurtuluş Ordusu'nun Zande halkından geçmiş çatışmaların intikamını almak maksadıyla *LRA* saldırılarına karşı kayıtsız kaldığını ileri sürmüştür (Willems & Van Der Borgh, 2016, s. 355). 2012'de, OAC ve DKC'nin aksine, Güney Sudan'da *LRA* saldırısı kaydedilmemiş olması yerel halk, Batı Ekvator'daki hükümet yetkilileri ve tabii ki *Arrow Boys* tarafından grubun başarısı olarak görülmüştür (Koos, 2014, s. 1048). Ancak terör tehdidi nispeten azaldıktan sonra devletin *Arrow Boys*'u silahtan arındırma sürecinde zayıf kalması, bu grubun zamanla potansiyel bir düşman hâline gelmesine yol açmıştır ki grubun birçok mensubu bu süreçte normal hayatlarına geri dönmüşken, bir kısmı uzun bir süre devletin kontrolüne girmeyi reddetmiş ve hatta bölgede yaşanan küçük anlaşmazlıkların çözülmesi için devlete paralel bir adalet mekanizması kurmuştur (International Crisis Group, 2017b, ss. 14-15). Nihayetinde *Arrow Boys* Güney Sudan'da 2013'te patlak veren iç savaşın başlarında sessiz kalmış; ancak grubun hamilerinden biri olan Vali Joseph Bakosoro'nun 2015'te görevden alınmasından sonra grup mensuplarının bir kısmı bağımsız gruplar kurarak, bir kısmı da isyancı Muhalif Sudan Halk Kurtuluş Ordusu'na (*Sudan People's Liberation Army-in-Opposition*) katılarak hükümet güçleriyle çatışmaya girmiştir (International Crisis Group, 2017b, s. 15). İsyan sona ermiş görünse de *Arrow Boys* günümüze değin Güney Sudan'ın bir sorunu olarak varlığını devam ettirmektedir.

İlgili literatürde Güney Sudan'daki *Arrow Boys* örneğinin, devlet ve devlet-dışı aktörlerin kendi aralarında belirli konularda görev ve sorumluluk paylaşımı yaptıkları bir hibrit yönetim modeli sunduğuna ilişkin çalışmalar mevcuttur (Schomerus & Rigterink, 2016; Willems & Van Der Borgh, 2016). Avrupamerkezcilikten sıyrılarak Batı-dışı devlet oluşumlarını yorumlama çabasına dayanan bu çalışmalarda, bu ve benzeri grupların sivil güvenliğini ve meşru siyasal düzeni ne derecede tehdit ettiklerinin ve eninde sonunda şiddet kültürünün kurumsallaşmasına neden olduklarının göz ardı edildiği ifade edilebilir. Nitekim sadece *CJTF* ve *Arrow Boys* örneklerinde değil, Afrika'daki birçok örnekte bu grupların zamanla bir tehdit unsuru haline geldiği görülmektedir. Keza Sierra Leone'de devlet tarafından Devrimci Birleşik Cephe (*Revolutionary United Front*) terörizmine karşı desteklenen *Kamajors* adlı vijilanti grup, devlet-destekli vijilantizmin nasıl kontrolden çıkabileceğine ilişkin tipik örneklerden bir diğerini oluşturur (International Crisis Group, 2017b, ss. 2-7). Nihai olarak aslında tüm bu örnekler; terörizmle mücadelenin vijilanti gruplar aracılığıyla gerçekleştirilmesi yerine, hukuk sınırları içerisinde kalmak kaydıyla, sadece şiddet tekeline sahip olan devlet veya devletler aracılığıyla yürütülmesi gerektiğini de ortaya koymaktadır

4. Sonuç

Birey veya gruplar pek çok farklı siyasal gerekçelerle şiddete başvurabilirler. Ancak bu çalışmada müesses nizama zıt konumları itibariyle vijilantizm ve terörizm üzerine bir analiz yürütülmüştür. Bu çerçevede vijilantizm müesses nizam yanlısı, terörizm ise müesses nizam karşıtı şiddet türleri olarak ele alınmıştır. Ancak çalışmada konuyu daha öz bir biçimde ele almak maksadıyla, birtakım sınırlamalara gidilmiştir. Şöyle ki vijilantizm suçların önlenmesi veya suçluların cezalandırılması amacıyla da ortaya çıkabilen bir şiddet türüdür, ancak çalışmada vijilantizm sosyo-politik biçimleri çerçevesinde ele alınmıştır. Ayrıca burada da bir sınırlamaya gidilerek, sosyo-politik kapsamlı vijilantizm pratikleri içerisinde sadece bir terörizmle mücadele pratiği olarak devreye giren vijilanti grupların eylemleri incelenmiştir. Çalışmada, Robin'in kuramsal

katkısı üzerinden ifade edildiği gibi; devlet-dışı aktörler *şiddetsiz ve kurumsallaşmamış, şiddetsiz ve kurumsallaşmış, şiddetli ve kurumsallaşmamış, şiddetli ve kurumsallaşmış* biçimlerde terörizme tepki gösterebilmektedirler. Bu bağlamda kurumsal niteliğe sahip olan vijilanti gruplar ise terörizme yönelik tepkilerini şiddetli veya şiddetsiz biçimlerde ortaya koyabilirler. Ancak bu çalışmada terörizmle şiddet kullanarak mücadele eden devlet-destekli vijilanti gruplar üzerine bir sorgulama yürütülmüş ve bu grupların en başta ya da zaman içerisinde kontrolden çıkabilecekleri varsayımı temellendirilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda Nijerya'da *Boko Haram* ve Güney Sudan'da *LRA* terör örgütlerine karşı ortaya çıkan ve bu devletler tarafından desteklenen *CJTF* ve *Arrow Boys* örnekleri üzerinden hareket edilmiştir. Afrika'daki birçok örnek içerisinde bu grupların seçilme nedeni, ikisinin de vijilanti grupların kuvvetle muhtemel akıbetleri konusunda farklı hikâyeleri temsil ediyor olmalarıdır. Nitekim *CJTF* örneği, bir vijilanti grubun sivilleri tehdit ederek vijilanti terörizmine başvurabileceği ve *Arrow Boys* örneği ise bir vijilanti grubun devlet kontrolünden çıkarak şiddet oklarını doğrudan devlete yöneltebileceği bağlamında incelemeye değerdir. Bu doğrultuda her ne kadar *Boko Haram* terörüyle mücadelede bazı katkılarından söz edilse de *CJTF*, uluslararası kuruluşlara ait birçok raporda belirtildiği gibi, sivil güvenliğini tehdit eden ve gelecekte de tehdit etmesi muhtemel bir vijilanti grup görünümündedir. Güney Sudan'da *Arrow Boys* ise *LRA* terörü tehdidi nispeten azaldıktan sonra, tamamen pasifize edilememiş ve ülkede patlak veren iç savaşta isyancıların tarafında yer almıştır. Nihayetinde bu örnekler, farklı nedenlerle de olsa vijilanti grupların devletin şiddet tekeliyi yeniden tesis etmesini neredeyse imkânsız hâle getiren ve müesses nizamı korumaktan ziyade onu zedeleyen topluluklar olduğunu göstermektedir. Ancak Uganda'da devletin, vijilanti grubu bu durum yaşamadan pasifize ettiğini de burada ifade etmek gerekir. Çalışma kapsamında varılan en genel sonuç şudur ki terörizmle mücadele sadece hukuk sınırları içerisinde hareket eden devlet veya devletlerden oluşan organizasyonlar aracılığıyla yürütülmelidir ve terörizmle mücadele kapsamında devlet-dışı aktörlere şiddet kullanma yetkisinin verilmesi sivil toplumda şiddet kültürünü kurumsallaştırmaktan öteye gitmemektedir.

Kaynakça

- Abbott, G. (2023). lynching. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/topic/lynching>
- Abrahams, R. (1998). *Vigilant Citizens: Vigilantism and the State*. Polity Press.
- Agbiboa, D. (2015). Resistance to Boko Haram: Civilian Joint Task Forces in North-Eastern Nigeria. *Conflict Studies Quarterly, Special Issue*, 3-22.
- Agbiboa, D. E. (2018). Eyes on the street: Civilian Joint Task Force and the surveillance of Boko Haram in northeastern Nigeria. *Intelligence and National Security*, 33(7), 1022-1039. <https://doi.org/10.1080/02684527.2018.1475892>
- Agbiboa, D. E., Aniekwe, C. C., & Stewart, J. (2023). *Understanding and Managing Vigilante Groups in the Lake Chad Basin Region*. United Nations Development Programme. <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2023-03/Understanding%20Vigilante%20Groups.pdf>
- Ahere, J., & Maina, G. (2013). The never-ending pursuit of the Lord's Resistance Army: An analysis of the Regional Cooperative Initiative for the Elimination of the LRA. *ACCORD-Policy And Practice Briefs*, 24.
- Amnesty International. (2015). *Nigeria: Stars on their shoulders: Blood on their hands: War crimes committed by the Nigerian military* (AFR 44/1657/2015). Amnesty International, International Secretariat. <https://www.amnesty.org/en/documents/afr44/1657/2015/en/>
- Armborst, A. (2010). Modelling Terrorism and Political Violence. *International Relations*, 24(4), 414-432. <https://doi.org/10.1177/0047117810385779>
- Bateson, R. (2021). The Politics of Vigilantism. *Comparative Political Studies*, 54(6), 923-955. <https://doi.org/10.1177/0010414020957692>
- Berg, M. (2017). Linç: Küresel Bir Bakış Açısıyla, Amerika'nın "Ulusal Suçu". Z. Koçak (Ed.), *Kitleleri Yeniden Düşünmek: Hukuk Şiddet Demokrasi içinde* (ss. 117-130). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Black, D. (2004). The Geometry of Terrorism. *Sociological Theory*, 22(1), 14-25. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9558.2004.00201.x>
- Brown, R. M. (1975). *Strain of Violence: Historical Studies of American Violence and Vigilantism*. Oxford University Press.

- Can, C. (2021). Vijilantizm: Bir Baskı ve Şiddet Türünün Kavramsal Analizi. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26, 129-140.
- Center for Civilians in Conflict. (2018). *Civilian Perceptions of the Yan Gora (CJTF) in Borno State, Nigeria*. https://civiliansinconflict.org/wp-content/uploads/2018/06/2018.06.CJTF-Report.Africa-Program.Web_.pdf
- Coogan, P. (2006). *Superhero: The Secret Origin of a Genre*. Monkeybrain.
- Calle, L. D. L., & Sánchez-Cuenca, I. (2011). The quantity and quality of terrorism: The DTV dataset. *Journal of Peace Research*, 48(1), 49-58.
- Demir, C. K. (2019). Terörizm ve Terörizmle Mücadele. *Güvenlik Yazıları Serisi*, 26. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.18308.07045>
- Dunn, K. C. (2004). Killing For Christ? The Lord's Resistance Army of Uganda. *Current History*, 103(673), 206-210. <https://doi.org/10.1525/curh.2004.103.673.206>
- Eze, R. C., & Akena, J. E. (2016). Nigeria Security Challenges and the Role of Non-Conventional Security Outfit in the War against Terrorism: A Study of The Civilian Joint Task Force (JTF) on the war Against Boko Haram in North East of Nigeria. *Scholars Journal of Arts, Humanities and Social Sciences*, 4(5A), 473-481.
- Fleisher, M. L. (2000). Sungusungu: State-Sponsored Village Vigilante Groups Among the Kuria of Tanzania. *Africa*, 70(2), 209-228. <https://doi.org/10.3366/afr.2000.70.2.209>
- Foyou, V. E., Ngwafu, P., Santoyo, M., & Ortiz, A. (2018). The Boko Haram Insurgency and its Impact on Border Security, Trade and Economic Collaboration Between Nigeria and Cameroon: An Exploratory Study. *African Social Science Review*, 9(1), 66-77.
- Gana, M. L. (2020). Strategy of Civilian Joint Task Force Militia in Combating Boko Haram in Northern Nigeria. *International Journal of Legal Studies (IJOLS)*, 7(1), 345-360. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0014.3126>
- Haas, N. E. (2010). *Public support for Vigilantism* [Doctoral Thesis, Leiden University]. <https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/16171>
- Huggins, M. K. (Ed.). (1991). *Vigilantism and the State in Modern Latin America: Essays on Extralegal Violence*. Praeger Publishers.
- International Crisis Group. (2017a). *Watchmen of Lake Chad: Vigilante Groups Fighting Boko Haram* (Africa Report N°244). <https://www.crisisgroup.org/africa/west-africa/nigeria/244-watchmen-lake-chad-vigilante-groups-fighting-boko-haram>
- International Crisis Group. (2017b). *Double-edged Sword: Vigilantes in African Counter-insurgencies* (Africa Report N°251). <https://www.crisisgroup.org/africa/west-africa/sierra-leone/251-double-edged-sword-vigilantes-african-counter-insurgencies>
- Johnston, L. (1996). What is Vigilantism? *The British Journal of Criminology*, 36(2), 220-236. <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.bjc.a014083>
- Kekilli, E., Ömer, H., & Abdoulaye, İ. B. (2017). *Bir Örgütün Anatomisi* (214; Analiz). SETA.
- Kışlalı, A.T. (2018). *Siyasal Sistemler: Siyasal Çatışma ve Uzlaşma*. Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Koos, C. (2014). Why and How Civil Defense Militias Emerge: The Case of the Arrow Boys in South Sudan. *Studies in Conflict & Terrorism*, 37(12), 1039-1057. <https://doi.org/10.1080/1057610X.2014.962439>
- Marsden, S. V., & Schmid, A. P. (2011). Typologies of Terrorism and Political Violence. A. P. Schmid (Ed.), *The Routledge Handbook of Terrorism Research* içinde (ss. 158-200). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203828731.ch3>
- Meagher, K. (2012). The Strength of Weak States? Non-State Security Forces and Hybrid Governance in Africa. *Development and Change*, 43(5), 1073-1101. <https://doi.org/10.1111/j.1467-7660.2012.01794.x>
- Miroslav M. & Tore B. (2019). Vigilantism against Migrants and Minorities: Concepts and goals of current research. T. Bjørgo & M. Mareš (Ed.), *Vigilantism against Migrants and Minorities* içinde (ss. 1-30). Routledge.
- Omitola, B., Akinrinde, O. O., Fakoya, V., & Tar, U. (2021). Beyond conventional counterterrorism strategy: Prospects and challenges of community and vigilante groups' policing in Africa. *Acta Politica Polonica*, 52, 27-40. <https://doi.org/10.18276/ap.2021.52-03>
- Ozden, K., & Kwabe, M. (2019). Analyzing the Impacts of Non-State Actors in Providing Security in Borno State, Nigeria: A Case of the Civilian Joint Task Force. *Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(12), 17-28.
- Philips, J. E. (2018). Boko Haram: Context, Ideology and Actors. *Al Irfan*, 4, 15-40.
- Robin, M. (2020). Prevention of Revenge Acts and Vigilantism in Response to Acts and Campaigns of Terrorism. A. P. Schmid (Ed.), *Handbook of Terrorism Prevention and Preparedness* içinde (ss. 1027-1058). ICCT Press.
- Rolandsen, Ø. (2009). *Land, Security and Peace Building in the Southern Sudan* (PRIO Papers). International Peace Research Institute.

- Rosenbaum, H. J., & Sederberg, P. C. (1974). Vigilantism: An Analysis of Establishment Violence. *Comparative Politics*, 6(4), 541-570. <https://doi.org/10.2307/421337>
- Ruggiero, V. (2018). Political Violence: A Typology. *Kriminologijos Studijos*, 5, 43-63. <https://doi.org/10.15388/CrimLithuan.2017.5.11732>
- Keleş, R. & Ünsal, A. (1982). *Kent ve Siyasal Şiddet*. A.Ü. S.B.F. Basın ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi.
- Schmid, A. P. (2011a). The Definition of Terrorism. Alex P. Schmid (Ed.), *The Routledge Handbook of Terrorism Research* içinde (ss. 39-98). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203828731.ch2>
- Schmid, A. P. (2011b). Glossary and Abbreviations of Terms and Concepts Relating to Terrorism and Counter-Terrorism. Alex P. Schmid (Ed.), *The Routledge Handbook of Terrorism Research* içinde (ss. 598-706). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203828731.ch2>
- Schomerus, M., & Rigterink, A. S. (2016). *Non-State Security Providers and Political Formation in South Sudan: The Case of Western Equatoria's Arrows Boys* (4; CSG Papers). Centre for Security Governance.
- Segun, M. (2014). "Those Terrible Weeks in Their Camp": Boko Haram Violence against Women and Girls in Northeast Nigeria. Human Rights Watch. <https://www.hrw.org/report/2014/10/27/those-terrible-weeks-their-camp/boko-haram-violence-against-women-and-girls>
- Senechal de la Roche, R. (1996). Collective violence as social control. *Sociological Forum*, 11(1), 97-128. <https://doi.org/10.1007/BF02408303>
- Sprinzak, E. (1995). Right-wing terrorism in a comparative perspective: The case of split delegitimization. *Terrorism and Political Violence*, 7(1), 17-43. <https://doi.org/10.1080/09546559508427284>
- START (National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism). (2021). *Global Terrorism Database (GTD) [Data set]*. University of Maryland. <https://www.start.umd.edu/gtd>
- Tore B. & Gjelsvik I. M. (2019). Sheep in wolf's clothing? The taming of the Soldiers of Odin in Norway. T. Bjørgo & M. Mareš (Ed.), *Vigilantism against Migrants and Minorities* içinde (ss. 257-271). Routledge.
- Weber, M. (2004). Politics as a Vocation. D. S. Owen & T. B. Strong (Ed.), & R. Livingstone (Çev.), *The Vocation Lectures* içinde (ss. 32-94). Hackett Publishing Company.
- Willems, R., & Van Der Borgh, C. (2016). Negotiating security provisioning in a hybrid political order: The case of the Arrow Boys in Western Equatoria, South Sudan. *Conflict, Security & Development*, 16(4), 347-364. <https://doi.org/10.1080/14678802.2016.1200312>

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Candaş CAN (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Candaş CAN (100%)

Çin Emperyalizminin Denizaşırı Kapitalist Adaları: Özel Ekonomik Bölgeler

İnan AKDAĞ¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, Merzifon İİBF, inanakdag@yahoo.com, ORCID: 0000-0001-5531-403X

Öz: Çin emperyal gelenekten gelen bir ülke olarak küresel etki anlamında idareleri arasında süreklilik yaşayan bir ülkedir. Orta Çağ'dan itibaren Modern Çağ dahil benzer politikalar yürüten bir ülkedir. 1949 sonrası sosyalist devrimle birlikte bir dönem içeri kapansa da 1979 sonrası ekonomisini liberalleştirmiş ve serbest rekabetçi olmasa bile devlet kapitalizmi temelli bir ekonomiye sahip olmuştur. Bu bağlamda Çin, pazar ekonomisi temelli Özel Ekonomik Bölgeleri 1979 sonrası hızla kurmaya başlamıştır ve başlangıçta dört bölge olarak kurulan Özel Ekonomik Bölgelerin sayısı kısa sürede artmış ve deniz aşırı bir yapıya kavuşmuştur. Çin, bu Özel Ekonomik Bölgeleri bir ağ gibi tasarlamış ve tüm dünyaya özellikle çevre ülkelere yaymıştır. Bu durum Çin'in emperyalist vizyonu ile uyumludur. Çin, emperyal gelenekten gelip emperyalist bir yapıya dönüşmüştür. Çin emperyalizmini, modern emperyalist teorilerden ekonomi belirlenimli olarak, Michael Hardt ve Antonio Negri'nin İmparatorluk temelinde ve Manuel Castells'in ağ yaklaşımıyla açıklayabiliriz. Bu çalışmanın kapsamı, Özel Ekonomik Bölgeler bağlamında Çin emperyalizmidir. Çalışmanın önemi, Özel Ekonomik Bölgeleri Çin emperyalizmi çerçevesinde analiz etmektir. Çalışmanın kapsamı, 1980 sonrası ortaya çıkan Özel Ekonomik Bölgelerdir. Çalışmanın temel iddiası, Çin'in, Özel Ekonomik Bölgeler aracılığıyla çevre ülkeler üzerinde etki alanını arttırmak için emperyalist bir ağ kurmaya çalıştığı savunulabilir. Bu ağ aracılığıyla Çin hem küresel ekonomik yapıya eklenmektedir hem de siyasal anlamda hegemonya iddiası için gerekli gücü elinde toplamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çin, Özel Ekonomik Bölgeler, Çin Emperyalizmi, Küresel Ağ, Denizaşırı Teknokratik Ağ
Jel Kodları: A14, N95, P21, P31

The Oversea Capitalist Islands of Chinese Imperialism: Special Economic Zones

Atf: Akdağ, İ. (2023). Çin Emperyalizminin Denizaşırı Kapitalist Adaları: Özel Ekonomik Bölgeler, *Politik Ekonomik Kuram, Özel Sayı*, 196-208.
<https://doi.org/10.30586/1310159>

Geliş Tarihi: 05.06.2023
Kabul Tarihi: 06.09.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Abstract: As a country of imperial tradition, China is a country that experiences continuity between its administrations in terms of global influence. It is a country that has been carrying out similar policies since the Middle Ages, including the Modern Age. Although he was suffocating for a while with the post-1949 socialist revolution, he liberalized his economy after 1979 and had a state capitalism-based economy, although it was not free competitive. In this context, China started to establish market economy-based Special Economic Zones rapidly after 1979, and the number of Special Economic Zones initially established as four regions increased in a short time and gained an overseas structure. China has designed these Special Economic Zones as a network and spread them all over the world, especially to the surrounding countries. This is in line with China's imperialist vision. China came from the imperial tradition and turned into an imperialist structure. We can explain Chinese imperialism on the basis of economics from modern imperialist theories, on the basis of Empire by Michael Hardt and Antonio Negri, and with the network approach of Manuel Castells. The scope of this study is Chinese imperialism in the context of Special Economic Zones. The importance of the study is to analyze the Special Economic Zones within the framework of Chinese imperialism. The scope of the study is the Special Economic Zones that emerged after 1980. The main claim of the study is that it can be defended that China establishes an imperialist network to increase its sphere of influence on the surrounding countries through

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi Merzifon İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, inanakdag@yahoo.com, 0000-0001-5531-403X

Special Economic Zones. Through this network, China both joins the global economic structure and gathers the necessary power to claim hegemony in the political sense.

Keywords: China, Special Economic Zones, Chinese Imperialism, Global Network, Oversea Technocratic Network

Jel Codes: A14, N95, P21, P31

1. Giriş

Dünya üzerinde güçlü ülkeler tarih boyunca kendi etki alanlarını sürekli genişletmeye çalışmıştır. Modern dönemde bazı güçlü ülkelerin, ideolojik anlamda, kendi rejimlerini diğer ülkelere ihraç etmek için büyük çabalar harcadığı görülür. İdeolojik yayılmacılık aynı zamanda politik etki anlamına gelmektedir. Kapitalist üretim tarzına geçilmesiyle birlikte ekonominin parasallaşması, ticaretin yükselen etkisi ve üretiminin yavaş yavaş küreselleşmesiyle birlikte güçlü devletler, diğer devletleri kendi ekonomik hinterlandı haline getirme için uğraşmıştır. 20. yy. başında modern biçimine ulaşan emperyalizm olgusu da sermaye ihracı, hammadde ve pazar ihtiyaçlarıyla birlikte güçlü ülkeleri ve özellikle hegemon iddiası olan ülkeleri çevre ülkelere doğru genişlemeye itmiştir. Çevrimsel çevre ülkelerin paylaşılması mücadelesi dünya savaşlarına yol açmıştır. Bu savaşlar büyük çaplı ve yüksek maliyetli hegemonya savaşlarıdır.

Çin, tarih olarak milattan önce yıllara giden tarihiyle emperyal gelenekten gelen bir uygarlıktır. Topraklarının büyüklüğü, nüfusunun kalabalıklığı ve coğrafi stratejik konumuyla 20. yy.'ın önemli aktörlerinden birisidir. Mao Çe Tung liderliğinde 1949 yılında gerçekleştirdiği devrimle sosyalist bir yönetim biçimi benimsemiştir. Kapalı, merkezi, planlı ekonomisiyle 1970'lerin sonuna kadar klasik bir sosyalist yönetim sergilemiştir. Diğer yandan Çin, uyguladığı Kültür Devrimi politikasıyla ciddi bir nüfus kaybına uğramıştır. Kıtık dönemleri nüfusunun azalmasında önemli rol üstlenmiştir. 1979'da Mao'nun ölümünün ardından, Deng Şiaoping'in liderliği ele geçirmesiyle birlikte Çin, sosyalist yönetim ilkesinden tam olarak olmasa da geri çekilmeye başlamıştır. Devletçi bir pazar ekonomisiyle ekonomik anlamda karma bir yapıya dönüşmüştür. Devlet, temel ekonomik ajan olmakla birlikte, pazar mekanizması ekonomik yapıya eklenmiştir. Böylece ne tam sosyalist ne de tam kapitalist bir sosyo-ekonomik yapı ortaya çıkmıştır. 1990'lar ve 2000'lerle birlikte yakaladığı yüksek büyüme oranlarıyla bu model halen tartışılmaktadır.

Bu çalışmanın kapsamı, bu modelde önemli yeri olan Özel Ekonomik Bölgeler bağlamında Çin emperyalizmidir. Çalışmanın önemi, Özel Ekonomik Bölgeleri, Çin emperyalizmi çerçevesinde analiz etmektir. Çalışmanın kapsamı, 1980 sonrası ortaya çıkan Özel Ekonomik Bölgeleri ve Çin emperyalizmidir. Çalışmanın temel iddiası, Çin'in, Özel Ekonomik Bölgeler aracılığıyla çevre ülkeler üzerinde etki alanını arttırmak için emperyalist bir ağ kurmayı tercih etmiş olmasıdır. Bu ağ aracılığıyla Çin hem küresel ekonomik yapıya eklenmektedir hem de siyasal anlamda hegemonya iddiası için gerekli gücü elinde toplamaktadır. Çin'in, yakaladığı yüksek büyüme oranlarıyla, politik ve ekonomik anlamda çevre ülkeler tarafından bir model olarak taklit edilmeye başlanmıştır ve ABD merkezli ekonomik yapıya bu çevre ülkeler, Çin'in Özel Ekonomik Bölgeleri aracılığıyla eklenmeye başlamıştır. Bu durum imparatorluk tezinin merkezsiz güç odakları tezine uygun bir durumdur zira klasik emperyalizm tezinin göre tek bir emperyalist süper güç olsaydı çevre ülkeler doğrudan ona veya günümüzde ABD'nin ağına bağlanırdı. Bunun yerine çevre ülkeler Çin üzerinden ekonomik ağa bağlanmaktadır. Çin, Özel Ekonomik Bölgeleri bir teknokratik ağ olarak kullanmaktadır.

2. Kavramsal Çerçeve ve Literatür

Emperyalizm, modern temelleri bir yana bırakıldığında, insanlık tarihinin yazılı döneminin başlarından itibaren yaygın toplumsal bir olgu olmuştur. Atina kent devletinin diğer Yunan site devletleri üzerinde ilk emperyalist hareketi, Milattan Önce 477 yılında kurulan Attika Deniz Birliği olarak kabul edilmektedir. Atina Kent Devleti, bu birliği mensup yüz elli – yüz yetmiş üç arası Yunan Kent Devleti üzerinde liderliği ele geçirmiştir. Böylece Atina Kent Devleti, diğer Yunan Kent Devletleri üzerinde hegemonyasını kurmuştur. Bu hegemonyayı kurarken Atina, Pers tehlikesini kullanmış ve bunun üzerinden kendi liderliği altında Yunan Kent Devletlerini konsolide etmiştir.

Tarih boyunca pek çok emperyalizm teorisi ortaya atılmıştır. 20. yy. başına kadar ırk ve din gibi değişkenler emperyalizmin temel nedeni olarak görülmüştür ve bu tespitler sosyal Darwinizm ile açıklanmaya çalışılmıştır. Bu düşüncelerin ardında yatan temel mekanizma, güçlü uluslar ve kültürler (ki bazı ulusların ve kültürlerin doğuştan güçlü olduğu iddiasına dayanmaktadır) ayakta kalır ve zayıf uluslar ve kültürler yok olmaya mahkumdur. Dolayısıyla “güçlü devlet” zayıf olanları yönetme hakkına sahiptir. Bu yaklaşımlar olayları henüz ekonomi perspektifinden değil ırk ve din gibi değişkenlerle açıklamaya çalışmıştır. Örneğin; Joseph Arthur De Gobineau (2021, s.191); 19. yy. ortalarında yazdığı *İnsan Irklarının Eşitsizliği* eserinde, üstünlüğü ırk üzerinden tarif etmektedir ve “üç büyük tür kesin surette ayrı kalsaydı, üstünlük her zaman beyaz ırkların en iyilerinin elinde olurdu ve sarı ile siyah türler sonsuza kadar beyazların en aşağısının ayakları altında sürünürdü” diyerek ırk üzerinden bir üstünlük ve emperyalizm teorisi ortaya atmıştır. Ona göre beyaz ırk ayrıcalıklıdır ve dünyayı yönetmeye layıktır.

Modern emperyalizm teorileri ise, 20. yy. başında daha çok ekonomi temelli açıklamalarla kurgulanmıştır. Örneğin; emperyalizm teorileri arasında önemli bir yeri olan Rudolf Hilderding’e göre (1981, s.365); emperyalizmin sebebi, sermaye ihracıdır ve sermaye ihracı, kapitalizmin hızlı gelişimi için bir şarttır ve bu durum, yani kapitalizmin genişlemesi, kapitalist toplumun bütün olarak devamı için gereklidir. Bu durumda kapitalist toplumlar, belirli bir aşamaya geldikten sonra sermayesini ihraç etmek istemektedir ve bu durum kapitalist toplumun devamı için gerekli bir koşuldur.

John Atkinson Hobson (2005, s.360); emperyalizmin oluşumunda, sermayenin yoğunlaşması ve şiddetli ticaret akımlarını sebep olarak görmüştür ve bu durumun, militarizm ve bürokrasiye yol açtığını ileri sürmüştür. Hobson, emperyalist ülkelerin, otoriter bir forma dönüştüğünü savunmuştur. Hobson’un açıklaması da tıpkı Hilferding gibi ekonomi temelli bir açıklamadır. Bu bağlamda, 20. yy. başında, emperyalizm açıklamalarına, ekonomi politik bir tutumun egemen olduğunu görebiliriz. Dolayısıyla 19. yy. emperyalizm açıklamalarından, ırk ve din gibi, ciddi bir kopuşun oluştuğu düşüncesini ileri sürebiliriz. 20. yy. başında tarihsel koşulların ne olduğu ve 1914’te Birinci Dünya Savaşı’nın sonuçları bilimsel atmosferi daha iyi anlamak açısından anımsanması gereken süreçlerdir.

V. I. Lenin (2009, s.138), emperyalizmin tekelleri kapitalizmin olduğunu belirtmiş ve üretimin yoğunlaşması sonucu ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Lenin’e göre (2009, s.139); tekeller, sömürgecilik faaliyetinden doğmuştur ve temel sebebi, hammadde kaynakları, sermaye ihracı ve nüfuz alanları elde etme çabasıdır. Buradan, üretimin yoğunlaşması sonucu tekeller, hammadde kaynaklarına daha rahat ulaşmak için, pazar elde etmek için emperyalizme başvurmuştur. Özellikle sermaye ihracıyla tekeller ve emperyalist ülkeler, çevre ülkeler üzerinde hegemonya kurmaktadır. Dolayısıyla ekonomi önemli bir temel olarak emperyalizmin temel sebebi olarak varlık kazanmasına yol açan bir olgudur.

Politik bağlamda ise Michael Hardt ve Antonio Negri’nin imparatorluk tezinde (2003, s.182); “...bu yeni egemenlik yayıldıkça karşısına çıkan öteki güçleri kendine eklemeyi ya da tahrip etmez, tersine onları ağına içine alarak kendini onlara açar”. Burada Hardt ve Negri bir egemenlik ağından bahsetmektedir. Bu egemenlik ağının işleyişini Hardt ve Negri, üretimin arkasındaki enformasyon ağından kurgulamaktadır. Hardt ve Negri’ye göre (2003, s.308); “Enformasyon ağları aynı zamanda üretimi, mekânsal

kısıtlamalardan öylesine kurtarır ki, üreticileri aralarındaki mesafe ne olursa olsun tüketiciyle doğrudan ilişkiye sokma eğilimi taşır". Bu çerçevede, Hardt ve Negri'nin de ağ temelli bir dünya tasavvuru salt coğrafi değil siyasal egemenlik bağlamında da kullandığı görülür. Çalışmada Çin'in Özel Ekonomik Bölgeleri tam olarak bu ağın kurucu unsurları şeklinde Çin emperyalizminin aynı zamanda enformasyon ağı olarak çalışmaktadır. Ağ yaklaşımını benimsediğimiz zaman doğal olarak kurucu düşünürü Manuel Castells'e de yakından bakmak gerekli olmaktadır.

Toplumsal çerçevede Manuel Castells'in ağ toplumu yaklaşımına göre (2008, s.147); 1990'lı yıllarla birlikte çokulusluluk, küresel ekonomide egemen oldu ve uluslararası üretim ağları kurgulandı. Batı, bu çokuluslu yapıyı çokuluslu şirketleri aracılığıyla gerçekleştirirken Doğu, devlet girişimleri aracılığıyla uluslararası üretim ağlarının kurulmasına öncülük etmiştir. Castells'e göre (2008, s.246); "Bir başka unsur da Tayvan'da, Hong Kong'da ve Çin'de karşımıza çıkan kalkınmacı devlet modelidir. Başka biçimler altında devlet, birçok tarihsel başarısızlığın ardından, ailevi, güvenilir, bilgiyi öne çıkaran ilişkilere dayalı Çin girişimciliğinin özerkliğine zarar vermeksizin onu desteklemenin bir formülünü bulacak zekâyâ ermiştir". Nitekim, Çin emperyalizmi, aile şirketleriyle uyumlu kalkınmacı Çin devleti tarafından kurgulanmıştır. 1980 sonrası ekonominin küreselleşmesi, Doğu'ya, farklı biçimlerde gelmiştir. Liberal kapitalist Batı ile Devletçi Doğu ekonomileri gelişmişlik farklarına göre küreselleşme sürecinden farklı biçimlerde etkilenmiştir.

Çin emperyalizmi konusunda literatürde iki farklı yaklaşım bulunmaktadır. Yaklaşımlardan birisi Çin'in güvenlik motivasyonlu genişlemesi ve diğeri ise Çin'in ekonomi politik temelli genişlemesidir (Breslin, 2009, s.818). 1970'lerden Soğuk Savaş'ın sonuna kadar (1991) Doğu Asya'da üçlü bir stratejik denge (SSCB, ABD ve Çin) vardı ve Soğuk Savaş sonu denge ikili yapıya, ABD ve Çin, döndü ve Çin, SSCB'nin çöküşüyle ortaya çıkan gelişmekte olan ülkelerdeki boşluğu doldurmaya başladı (Ross, 1999, s.83). Çin, eski SSCB ülkelerinde etkinlik kazanarak, Kuzey Kore üzerindeki etkinliğiyle ve Tayland'ın stratejik ortaklığı ve Burma üzerinde hakimiyeti ile 1991 yılında Doğu Asya anakarasında egemenliği sağlamıştır (Ross, 1999, s.85). Daha sonra Rusya'nın gelişmesi ve ABD'nin varlığı bu bölgede, yeni dengeler yaratmaya başlamıştır. Michael R. Chambers'e göre (2007, s.61); Çin, güvenlik tehdidi olarak ABD'yi görmektedir ve 2004 ile 2006 arasında savunma beyaz kağıtlarında bunu açık olarak belirtmiştir. ABD'nin Merkez Asya, Pakistan ve Afganistan işgaliyle Çin, yükselen gücüne karşı ABD'yi tehdit hatta tek tehdit olarak görmüştür (Chambers, 2007, s.62). Dolayısıyla Çin, güvenlik gerekçeleriyle, Doğu Asya ülkeleriyle hegemonik ilişkilere girmek zorundadır. Bu tez, güvenlikçi tez anlayışının bir sonucudur.

İkinci yaklaşım, ekonomi politik temelli yaklaşımdır. Buna göre Çin, Deng Şiaoping'ten itibaren pazar sosyalizmi benimsemiştir ve bu siyaset temelinde ekonomik olarak, küresel bağlamda yayılmak zorundadır. Burada görüldüğü gibi güvenlik kaygısıyla savunmacı bir yaklaşım değil ekonomi kaygısıyla yayılmaya başlanacak bir yaklaşım ve politika görülmektedir. 1979'da Deng Şiaoping liderliğinde başlayan pazar sosyalizmi anlayışı 1990'larda zirve yapmış ve Çin, 1990'larda, uluslararası ticaret ve finansal sistemlerle daha yakın bağlar geliştirmeye karar vermiştir (Fewsmith, 1998, s.112). Böylece Çin, bir yanı sıra kapitalist rakiplerini taklit etmeye başlamıştır. Ekonomik olarak gelişmekte olan ülkelere doğru yayılmaya başlamıştır. Bu konuda Çin'in temel yaklaşımı; Çin'in ekonomik güvenliğine yönelik hem küreselleşmenin durdurulamaz güçlerinden hem de adaletsiz olan küresel ekonomi politik sistemin doğasından tehditler vardır ve bu durum, Çin ulus devletinin yükselişine karşı önyargılıdır (Zha, 1999, s.83).

Bu çalışmada temel kuramsal çerçeve, uluslararası ekonomik yaklaşım bağlamında ekonomi politik yaklaşım, uluslararası politika bağlamında ise Michael Hardt ve Antonio Negri'nin merkezsiz uluslararası politika yapısı ve toplumsal çerçevede ise Manuel Castells'in ağ toplumu yaklaşımıdır. Buna göre Çin'in emperyalist hamlesinin temel sebepleri; ekonomi politik yayılma ihtiyacı ve buna uygun yapılanan uluslararası ilişkiler tutumu, merkezsiz bir dünyada küresel hegemonya için ABD'yle girdiği küresel

mücadele ve Özel Ekonomik Bölgeler aracılığıyla küresel olarak kurmaya çalıştığı teknokratik ağ yaklaşımıdır. Bu üçlü yaklaşım, Çin emperyalizminin bugününü ve kullandığı araçları anlamak için gerekli kuramsal zemini sağlayacaktır. Bu çalışma, klasik emperyalizmin ekonomik yaklaşımı üzerine, İmparatorluk toplumunun merkezlessiz yapısı içerisinde güç mücadelesi ve ağ toplumu temelli bir teknokratik ağ olarak Özel Ekonomik Bölgeleri, Çin'in emperyalist yayılmasının temelleri olarak ele almaktadır.

3. Özel Ekonomik Bölgeler: Çin'in Denizaşırı Küresel Teknokratik Ağı

Özel Ekonomik Bölgeler (ÖEB) uygulaması Çin'de, ilk olarak, 1980 yılında başlatılmıştır ve bünyesinde karmaşık ekonomik ve hizmet aktiviteleri içermesi kararlaştırılmıştır (Wong, 1987, s.27). Devletçi bir ülkede ÖEB'lerin kurulması basit bir ekonomik aktivite değildir. Kwan-Yiu Wong'a göre (1987, s.27); ÖEB'ler, Çin'in aldığı daha pragmatik ve açık ekonomi politikası kararının bir sonucudur. Bu koşullar altında ÖEB'leri salt ekonomik bir olgu değil aynı zamanda birer politik ve ideolojik olgu olarak bütünsel olarak değerlendirmek gereklidir. ÖEB'lerle ilgili Çin'in aldığı karar politik rejim merkezli bir dönüşümdür. ÖEB'ler, sosyalist bir ekonomiden devlet merkezli bir kapitalizme geçiş sürecinde sembolik birer unsurdur. Semboller, aynı zamanda, toplumsal ve politik hareketin birer göstergesidir.

Mao dönemi sosyalist bir yönetim benimseyen Çin, Deng Şiaoping sonrası kapitalist bir idare tarzı benimsemiş ve ÖEB'leri liberal ilkelere göre düzenlemiştir ve yönetmiştir. ÖEB'ler Çin'de, ilk kez, Shenzhen, Zhuai, Şantau ve Xiamen bölgelerinde kurulmuştur (Wong, 1987, s.27). Çin bu ÖEB'lerle yabancı sermaye çekmek ve daha sonra da dışarıya ihracatını arttırmak gibi stratejik bir hedef belirlemiştir. Kapalı, merkezi, sosyalist ve planlı bir ekonominin bu hedef için uygun olmadığını gören Çin, Deng Şiaoping liderliğiyle bu büyük dönüşümü başlatmıştır. Şiaoping'in bu stratejisi hakkında sosyalizmden dönüş bağlamında değerlendirmeler olmasına rağmen Çin, bu yeni ekonomik modeli kararlılıkla uygulamıştır.

ÖEB'ler Çin'in bir buluşu değildir. Bugün tüm ülkelerin üçte biri Özel Ekonomik Bölge benzeri yapılara sahiptir ve 2007 itibarıyla bu bölgeler, yaklaşık 7,5 trilyon dolar çıktı sağlamışlardır (Grant, 2020, s.1540; Jean-Pierre Singa Boyeng'den (2007) aktarma). Ancak 1980 sonrası ÖEB'ler Çin merkezli bir yapıya kavuşmaya başlamıştır. Diğer ülkelerinkinden daha farklı bir yapıya sahip olmuşlardır. ÖEB ilk olarak 1951'de Porto Riko'da, 1959'da İrlanda Shannon Havaalanında ve 1965'te Tayvan'da kurulurken diğer yandan 2010'da Çin'de, yaklaşık olarak, yüz civarında ÖEB faaliyete geçmiştir ve 2006 yılında, On Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda Çin, elli civarı denizaşırı ÖEB kurma kararı almıştır (Brautigam ve Xiaoyang, 2011b, s.30). Bu ÖEB'ler On Birinci Beş Yıllık Kalkınma planına istinaden, denizaşırı, ekonomik ve ticari bölge olarak tasarlanmıştır (Brautigam ve Xiaoyang, 2011a, s.69).

Kısaca 2006 sonrası ÖEB'ler, Çin için artık küresel bir anlama kavuşmuştur. Çin 2006 sonrası agresif bir biçimde denizaşırı ÖEB kurulmasını dış politikasının temel bir konusu haline getirmiştir. Bu bağlamda ÖEB'ler Çin temelli bir yapıya kavuşmuştur ve hatta Çin'in ekonomik, politik ve ideolojik etki alanı yayma girişiminde adeta bir aparat haline gelmiştir.

ÖEB, modernizasyon ve yabancı ileri teknolojiyi çekmek için, vergi oranı ve operasyon kapsamıyla ilişkili diğer alanlara göre, daha öncelikli muamele gören bir alan olarak tanımlanabilir (Nishitatenno, 1983, s.176). ÖEB'ler, İhracat İşleme Bölgelerinden (İEB) farklıdır. Çünkü İEB'lerde yalnızca ihracat yapılan sektörler için desteklenirken ÖEB'lerde, yalnızca ihracat sektörleri değil her sektörden üretim teşvik edilmektedir ve ÖEB, serbest piyasa ekonomisine benzer şekilde operasyonda bulunmaktadır (Nishitatenno, 1983, s.177). Bu çerçevede ÖEB'ler, Çin'in kapalı sosyalist ekonomisinin dönüşümüne ciddi katkı sağlayan aygıtlar olarak kullanılmıştır. ÖEB'lerle Çin, bir yandan üretimi arttırarak ithalatı düşürmeyi ve öteki yanda ihracatı arttırmayı hedeflemiştir.

Bu noktada ÖEB'nin Çin tipi gelişiminde bir noktayı vurgulamak önemlidir. İhracat İşleme Bölgeleri, pazar ekonomisi esaslarına göre çalışırken ÖEB'ler, merkezi planlama

esasına göre kurgulanmıştır (Wall, 1993, 226). Denebilir ki, Çin ÖEB'leri Çin'in devletçi ideolojisine göre yeniden yorumlanmıştır. Devlet, ÖEB'lerde bir ekonomik ajan olarak faaliyet göstermiştir. Bu bağlamda ÖEB'lerin, Çin Devletinin bir sosyo-ekonomik, sosyo-politik ve sosyo-ideolojik birer aparatı olduğunu belirleyebiliriz. Kalabalık nüfusuyla Çin, hızlı büyüme göstermek zorundadır ve kapalı ekonominin sınırlarından dolayı liberal ilkelere uygun yeni bir yaklaşım getirmiştir. En azından ekonomik anlamda sosyalist ekonomiden belirli ölçüde esneme göstermiştir ve politik yapısını da yeniden yapılandırmıştır.

Çin için ÖEB'ler, sadece 1980 yılında ortaya çıkan bir gelişme değildir. Çin, 1949 Devriminden önce de 19. yy.'dan beri bu arayışın içindeydi. 19. yy.'da özel bir anlaşmayla yabancılara açık limanlar (Stoltenberg, 1984, s.638) ÖEB'lerin atası sayılabilir. Tarihsel açıdan Çin, sürekli olarak dışa doğru açılma ve sermaye çekme çabası içerisine girmiştir. Burada ilginç olan nokta 1949'a kadar olan süreçten ziyade 1949 sonrası sosyalist Çin politik rejimi içerisinde dönüşümdür. Kapitalist kurallarla sosyalist bir ekonomi içerisinde ÖEB'ler adeta birer kapitalist ada olarak faaliyet göstermiştir. Çin, bu kapitalist adalardan gerek ülke içi gerekse de deniz aşırı bir ağ kurmuştur.

Yapısal anlamda Özel Ekonomik Bölgelerin tarihsel gelişimi ve işlevi, Çin'in sorunsala bakış açısını göstermektedir. Bu değişimi değerlendirmek için Özel Ekonomik Bölgelerin bir tanesini örnek model olarak ele alabiliriz. Durumu anlamak için Thomas M.H. Chan and R. Yin-Wang Kwok, Shenzhen Özel Ekonomik Bölgesini incelemiştir. Shenzhen 1979 yılında kurulan ilk Özel Ekonomik Bölgelerden birisidir. Chan ve Kwok, Shenzhen ÖEB'yi, 1985 öncesi dönem ve 1985 sonrası dönem olarak ikiye ayırmıştır. 1985 öncesi dönem, sanayileşme için finansa ihtiyaç olduğundan ülke içi ihtiyacı karşılamak adına dış finansman çekmek için ekonomik üretim faaliyeti sürdürürken 1985 sonrası dönem Shenzhen ÖEB, belli bir finansman gücüne ulaştıncaya ihracat odaklı üretime geçmiştir (Chan ve Kwok, 1991, s.180). Dolayısıyla ÖEB'ler, geçirdiği dönüşüme bağlı olarak ulusal nitelikten uluslararası niteliğe dönüşmüştür. Uluslararası bir olguya dönüşen ÖEB'ler doğal olarak ait olduğu ülkenin politik ve ideolojik etkisini arttırmasını gerektirmiştir. Böylece bir yandan ekonomik büyümeyi sağlayan bir araç iken diğer yandan hegemonik iddia için gerekli politik ve ideolojik temeli yayma görevi üstlenmiştir. Bu bağlamda ÖEB'leri salt ekonomik bir olgu olarak görmek hatalı bir tutumdur. Bunun yanı sıra politik bir aygıt olarak da görmek gereklidir.

ÖEB'lerin ortaya çıkış sürecini, yaklaşım olarak benimsenişi ve amaçlarını yakından görmek için Çin'in ekonomik yapısının gelişimini anlamak gereklidir. ÖEB'ler Çin'in ekonomi politikasının devamı şeklindedir. Bu bağlamda Çin'in ekonomik politikasının tarihsel gelişimi aşağıdaki gibidir. Çin'de 2011 yılına kadar ekonomik gelişmeleri inceleyecek olursak şunları görürüz (Jain, 2017, s.78); 1978'de Deng Şiaoping Çin lideri oldu ve reform çağrısı yaptı, 1979'da ABD diplomatik olarak Çin Halk Cumhuriyeti'ni tanıdı ve Tayvan yerine Çin Halk Cumhuriyeti'ni muhatap aldı, 1980'de Çin'de dört stratejik kıyı bölgesi olan Shenzhen, Zhuai, Shantou ve Xiamen'de Özel Ekonomik Bölgeler açıldı ve Şiaoping'in ekonomik reformu için bu bölgeler araç oldu, 1981'de Başbakan Zhao Ziyang daha önce küçük ölçekli olan hane halkı sorumluluk sistemini ulusal seviyeye taşımıştır ve arazi kullanım hakları hanelere veya arazi gruplarına dağıtılmıştır ve özellikle kırsal kesimde bu yaklaşım etkin olarak uygulanmıştır ve araziler on beş yıl civarı kiralanmaya başlanmıştır, 1984'de Çin, on dört ek ÖEB açmıştır ve kırsal kesim için ilçe ve Köy İşletmeleri ilk kez gündeme gelmiştir, 1988'de Bir Japon firması arazi için yapılan halka açık bir müzayedeyi kazanarak birinci oldu ve bu, komünist Devrim'den bu yana yabancı bir varlığın Çin topraklarında kazandığı ilk özel çıkardır, 1989'da Tiananmen Gösterileri, 1990'da borsalar Shanghai ve Shenzhen'de açıldı ve Shanghai Borsası 2010 yılında dünyanın beşinci en büyük borsası oldu, 1992'de Tiananmen gösterileri sonrası süren ekonomik zorluklar sonucu 1992 yılında Şiaoping Güney turuna çıktı ve ÖEB'lere kesin destek açıkladı ve ekonomik canlanma başladı, 1994'de Çin, internete tam bağlanma başarısı elde etti, 1997'de Çin, Hong Kong'u Britanya'dan geri aldı ve Hong Kong Özel Yönetimi ilan etti, 1998'de 1993 sonrası

sürdürülen ekonomik açılma sürecinde 1997-1998'de birçok devlet sahipliğinde işletmeler ve köy işletmeleri özel mülkiyete satıldı, 2001'de Çin, Dünya Ticaret Örgütü'ne katıldı, 2010'da Çin ekonomisi Japon ekonomisini geçti ve ABD ardından dünyanın en büyük ikinci ekonomisi oldu ve 2011'de Kuzey Güney projesi başlatıldı. İnsanlık tarihinin en büyük projesinde su zengini Güney Çin'den su fakiri Kuzey'e su aktarımı için proje bazlı harekete geçildi.

1949'da sosyalist devrim gerçekleştiren Çin, liberalleşme ve pazar ekonomisi bağlamında anlık reaksiyonel değil planlı programlı bir politika izlemiştir. Bu ekonomi-politik süreç sosyalizmden geri dönüş tezlerini destekler niteliktedir. Ancak ortaya çıkan sentez ekonomisi için devlet merkezli pazar ekonomisi kavramını kullanmak daha uygun olabilecektir. Çünkü Çin'de devlet, mülkiyetin önemli bir bölümüne sahipken özel mülkiyete de kontrollü biçimde izin verilmiştir.

Sonuç olarak ÖEB'leri, Çin'in salt ekonomik gelişiminin bir parçası olarak değil de daha soyutta Çin emperyalizminin ekonomi ve politika amaçlarını gerçekleştirmenin bir parçası olarak görmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Bu sebeple olguya Çin emperyalizmini analiz ederek devam etmek daha uygun olacaktır. Bilimsel gerçekliği anlamak için olguya soyutlama düzeyinde bakmak gereklidir. Bu noktada tartışılması gereken temel sorunsal, ÖEB'ler Çin'in kapitalist gelişmesinin bir uzantı mı? veya kapitalist gelişme ÖEB'lerin oluşumunu mu zorlamıştır. Bu durumu Çin emperyalizmini inceleyerek aydınlatmak daha uygun bir yöntemdir.

4. Çin Emperyalizmi ve Özel Ekonomik Bölgeler

1949 Sosyalist Çin Devrimi'ne kadar Çin'in tarihsel geçmişine baktığımız zaman bu ülkenin modern dönem öncesi de emperyal bir geleneğe sahip olduğu görülmektedir. Dünya'da Sino adıyla anılması ve Sino'nun kelime anlamının daha büyük Çin olması bir tesadüf değildir. Tarihsel geçmişi Çin'in daima bir emperyal devlet olduğuna işaret etmektedir. Joseph Mackay (2015, s.71), Çin'in tarihsel dönemleri ve emperyalist yapısını incelemiş ve Ming Hanedanlığı döneminde (1368-1644) Çin'de sınırlı bir emperyalist uygulama ve zor ile şiddetin iktidar için politik düzenleme aracı olduğunu vurgulamıştır. Qing Hanedanı döneminde (1644-1912) ise belirgin bir şekilde gerçekten emperyal bir ülke olmaya heveslidir ve kolonileri genişletmiş ve ülke toprakları Batı-Doğu yönünde genişlemiştir (Mackay, 2015, s.71). Buradan Çin'in tarihsel olarak emperyal ve daha sonra emperyalist bir motivasyonla hareket ettiği ve bunun politik rejimlerin farklılaşmasına rağmen gerek toplum gerekse de devlet bağlamında zımni bir politika olduğu söylenebilir. Sonunda 1949'da Çin'de, Mao Zedung liderliğinde sosyalist bir devrim gerçekleşmiş ve Çin, belirli bir dönem iç meselelerle meşgul olmuştur.

Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurucu lideri ve 1949 Devrimi'nin lideri Mao Zedung'un 1976'da ölümünden sonra iki yıllık bir aradan sonra 1978'de Çin'in yeni lideri Deng Şiaoping olmuştur. Şiaoping sıradan bir lider değildi. Şiaoping'in liderliği altında hükümet, kendisini büyük ekonomik sorunların mirasından kurtardı ve sürdürülebilir bir ekonomik reform programı başlattı ve reformlar, ekonomik sistemi dönüştürdü ve patlayıcı bir ekonomik büyüme dönemi başlatarak ülkeyi izolasyondan çıkarıp modern dünya ekonomisiyle bütünleştirdi (Naughton, 1993, s.491). Çin Halk Cumhuriyeti, Şiaoping yönetiminde pazar ekonomisiyle sosyalist ekonomisini dönüştürmeye başlamıştır.

Wang Gungwu'ya göre (1972, s.617); Çin'in Devrimden itibaren dış politikasının değişmeyen bir çizgisi vardır ve bu amaç; gelişmemiş, 'kırsal', fakir ülkelerin ayağa kalkması ve dünyanın gelişmiş, 'kentli' ülkelerine meydan okumasını sağlamaktır ve bu Çin'in sadece bu gelişmemiş dünyanın lideri olduğu anlamına gelmez ancak söz konusu ülkelerin gelecek vizyonlarını şekillendirmede yönlendirici olduğu anlamına gelmektedir. Bu tarihsel koşul Çin'in yerleşik dünya hegemonyasına karşı adeta bir meydan okumasıdır. Burada temel sorunsal Çin'in fakir ülkelere yardım edip onları kalkındırmasından ziyade daha soyutta Çin'in dünya hegemonyasını talep etmesidir. Bu talep süreci şu an itibarıyla açıktan ve direkt değil zımni ve dolaylıdır. Zaten Çin için bu

sonal hedef bugünlük bir mesele değil yaklaşık iki bin yıllık meseledir. Kuruluşundan itibaren Çin hep bu hedefi gütmüştür. Bu durum olaya mistik bir boyut da katmaktadır.

Çin'in Afrika kıtası ile ilgisinin yeni bir hegemonya talebini işaret ettiği ileri sürülebilir. Bazıları, Çin'in Afrika ile ilgisinin, doğasında, neo-kolonyal bir ilgi olduğunu ve doğal kaynaklara erişim amacı güttüğünü ileri sürmüştür (Brautigam ve Xiaoyang, 2011b, s.28). Çin, ekonomik etkinliğini arttırmak için çeşitli kuşak ve yol politikaları geliştirmeye çalışmaktadır. Michael O'Keefe'e göre (2020, s.105); Çin, birçok yerdeki Afrika'yı içermektedir, ekonomik aktiviteleri için kuşak ve yol çalışmaları yapmaktadır ve bu durum sadece Güneydoğu Asya'ya sıkışmış tekli bir küresel mücadele veren Çin yerine çoklu küresel girişimlerde bulunan bir Çin için en uygun yoldur. Böylece Çin, politik coğrafi olarak salt Güneydoğu Asya değil küresel bir iddiası olan ve hegemon adayı konumuna sahip bir devlet görünümüne sahip olmaktadır. Küresel hegemon olacak bir ülkenin küresel iddiaları ve girişimleri olması gereklidir. Çin, bu tarihsel misyonu kavramış gözükmemektedir ve Deng Şiaoping'in liderliğinden itibaren dış politikasını buna göre yönlendirmiştir.

Afrika'da ilk İhracat İşleme Bölgesi 1971 yılında Mauritius'da kurulmuştur ve 2009 yılında iki düzine Afrika ülkesi Özel Ekonomik Bölge, İhracat İşleme Bölgesi'nden Serbest Ticaret Bölgeleri ve Endüstriyel Parklar, kurmuştur (Brautigam ve Xiaoyang, 2011b, s.29). Çin 2009 yılında Altı Özel Ekonomik Bölgeyi destekleme kararı almıştır (Brautigam ve Xiaoyang, 2011b, s.28). Ancak Çin'in müdahalesi sonucu bu bölgeler ne tam olarak Afrika ülkelerinin gelişimine katkıda bulunmuştur ve ne de işsizlik sorununu çözmüştür (Brautigam ve Xiaoyang, 2011b, s.29). Bunun yerine sadece Çin'in doğal kaynaklara erişimini sağlamışlardır. Burada sihirli kelime kalkınma olmuştur. Yoksulluk içinde bulunan Afrika ülkeleri için bu sihirli kelimenin etkisi büyük olmuştur ancak sonuç yeterince parlak olmamıştır.

Denizaşırı ÖEB'lerin önemi Çin'in bu birimleri kurma amacıyla açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Çin hükümeti için ÖEB'lerin amaçlardan birisi, ekonomik hinterlandıyla denizaşırı arasında bir link kurmak olmuştur (Wall, 1993, s.229). Buradan hareketle ÖEB'lerin, Çin'in ekonomik, politik ve ideolojik bir küresel ağ girişimi olduğunu ileri sürebiliriz. Çin, Afrika ve diğer gelişmekte olan ülkelerde, ÖEB'ler aracılığıyla küresel bir teknokratik ağ kurmaya çalışmış ve çalışmaktadır. Böylece Çin, etki alanını bu ülkeler üzerinde arttırırken, pazar ve hammadde ihtiyacını da gidermiştir.

Dış yardımlar ve ihracat kredileri, devlet müdahalesinin bilindik araçlarıdır ve Batı, bu araçları uzun süredir ekonomik ve politik amaçları için diğer gelişmekte olan ülkeler üzerinde kullanırken, Çin'de bu araçları, gelişmekte olan ülkeler üzerinde hegemonyasını arttırmak için araç olarak kullanmıştır ve 2012 yılında on beş Afrika ülkesi, Çin'in ÖEB'ler kurmasını kabul etmiştir (Brautigam ve Xiaoyang, 2012, s.799). Böylece Çin, Batı dünyasına karşı belirgin olarak muhalif olan Afrika ülkelerini kendi etrafında mobilize etmiştir. Batı'nın yüzlerce yıllık sömürgeci geçmişi Afrika ülkelerini Çin'in bu müdahalelerini olumlu karşılamasına yol açmıştır.

Özel Ekonomik Bölgeler ve Çin'in denizaşırı operasyonları hakkında literatürde üç farklı yaklaşım bulunmaktadır. Bu görüşlere göre; ilk yorum; kalkınmacı devlet görüşü, Çin'in yurtdışına yayılmasını teşvik etmek için kullanılan ekonomik araçları, öncelikle ticari bir gerekçeye sahip bir devlet rehberliği veya yönlendirme biçimi olarak görüyor ve kar odaklı firmaların, küresel ekonomik fırsatlara tepkilerini iyileştirmelerine yardımcı olmak, bilgi boşluklarını doldurmak ve yüksek işlem risklerini azaltmak amacı güttüğünü savunmaktadır. İkinci yorum; bazı devlet müdahalelerinin ticari mantığını kabul ediyor, ancak Çin'in araç setindeki ekonomik araçların birçoğunu daha çok siyasetle ilgili görüyor ve diplomasiyi, Çin'in imajını ve yumuşak gücünü destekleyen kayıp liderler olarak görmektedir. Üçüncü yorum; pek çok kişi Pekin'in gelişmekte olan ülkelere girişini, ağırlıklı olarak kaynak güvenliğine ilişkin stratejik kaygılar tarafından şekillendirilmiş olarak düşünmektedir. Bu görüşün savunucuları, Çinlilerin kaynaklara daha güvenli erişim karşılığında az çok doğrudan yardım ve denizaşırı kalkınma programları

sunduğunu iddia ediyorlar ve dolayısıyla bu operasyonlarda ticari hususlar geçerli olmayabilir (Brautigam ve Xiaoyang, 2012, s.800).

Çin yayılmacılığının en önemli göstergesi kendi modeli ve zıt modelinin başarısızlığı olarak gelmiştir. Stefan Halper'e göre (2012, s.XIX); 1978 sonrası devletçi kapitalizmi benimseyen Çin, bu modeli, Pekin Uzlaşısı olarak kabul etmek gerekir ve Çin'in gelişiminin bir faktörü de geç 1980'ler ve erken 1990'lar da neoliberalizmin kurucu felsefesi olan Batı'nın tüm dünyaya dayattığı Washington Uzlaşısı'nın çevre ülkelerde başarısız olmasıdır. Washington Uzlaşısı'nın kurumsal yapısı olan IMF ve Dünya Bankası'nın talimatlarını uygulayan çevre ülkeleri, bir türlü, kötü ekonomik atmosferden çıkamamıştır. Çin, bu boşluğu doldurup, yakaladığı büyüme oranlarıyla alternatif bir model olmuştur. Burada görülmesi gereken şey Çin'in salt ekonomik modelinin yayılması değil, politik-ideolojik olarak da dünyanın çevre ülkeleri üzerinde etkinliğini arttırmasıdır.

Çin yayılmacılığının en önemli aracından birisi sahip olduğu kalabalık nüfustur. Çin, adım adım Fernand Braudel'in kavramsallaştırmasıyla *Uzun Zaman* süresince nüfusunu önce çevresindeki ülkelere daha sonra da tüm dünyaya dağıtmaktadır. Örneğin; 19. yy.'dan itibaren Güneydoğu Asya'nın ticaret ve üretim ihtiyaçlarının genişlemesiyle birlikte Çin'in nüfusu, bu bölgelerdeki ekonomik sektörlerdeki boşlukları doldurmak için, keskin bir şekilde, göçmen olmuştur. Bu durum Çin'in etki alanının genişlemesine ve önce ekonomik ve daha sonra politik olarak etkisini bu ülkeler üzerinde arttırmasına yol açmıştır. Çin, kalabalık nüfusunu bir uluslararası araç olarak kullanmıştır ve kullanmaktadır. Ayrıca Özel Ekonomik Bölgeler özelinde de eğitimli uzman nüfusunu bu bölgelere teknik destek başlığı altında yollamaktadır. Bu yolla Çin, küresel anlamda bir teknokratik ağ kurmaktadır.

Çin emperyalizmi hakkındaki bir çalışmaya baktığımız zaman 2020 tarihli çalışmada Michael O'Keefe (2020, s.94); Çin'in militaristleştiği varsayımının bilim çevrelerinde ve politik çevrelerde daha yaygın bir şekilde kabul edildiğini, özellikle Güneydoğu Asya bölgesinde Çin'in etkinliğini arttırdığını ve askeri kapasitesini geliştirdiğini söylemektedir. O'Keefe'e göre (2020, s.94); Çin'in militaristleşmesi, beyan edici politik durumları, medya yorumları ve operasyonel taahhütler de görülmektedir. Bu noktada en önemli nokta, Çin'in militaristleşmesinin diğer devletlerden gördüğü tehdit dolayısıyla realist bir temele mi sahip olduğu veya yayılmacı bir politika yüzünden biraz da hayalci bir temele sahip olup olmadığıdır. Bu durumu tarihsel gelişmeler gösterecektir.

Çin'in emperyalist yayılmasında belirleyici paradigmlar Güneydoğu Asya'daki rakiplerinden değil doğrudan dünya hegemonyasına sahip olan ABD'den gelmektedir. Weixing Hu'ya göre (2020, s.127); dünyanın en büyük ekonomisi olan ABD ile dünyanın en büyük ikinci ekonomisi olan Çin arasındaki ilişki, 21. yüzyılda, jeopolitiği belirlemektedir ve ABD-Çin ilişkileri karmaşık, sonuçsal ve dolambaçlıdır, ilişkilerin sınırı ekonomik, güvenlik ve sosyal bağlamda çizilmektedir. Güneydoğu Asya'daki iktidar odakları olan Japonya, Avustralya vs. yerine doğrudan ABD-Çin ilişkilerinin analizi önemlidir. Dünya hegemonyası bağlamında ABD, iktidarını daha buyurgan, arz eden ve denge koruyan olarak uygularken Çin ise yeni hegemon aday olarak daha talep eden ve denge bozucu niteliğe sahiptir. Zaten çatışma noktaları daima bu mevcut dengenin korunması isteği ile yeni denge kurulma talepleri arasında ortaya çıkmaktadır. Çin, klasik hegemon gelişiminde olduğu gibi önce ekonomik etkisini geliştirme yoluna gitmektedir ve daha sonra politik taleplerini ileri sürecek gibi görünmektedir. Bu durum emperyalizm gelişim çizgisinin doğal sonucudur.

5. Soyutlama Düzeyinde Çin Emperyalizmi ve Özel Ekonomik Bölgeler

20. yy. modern emperyalizm teorilerine kadar kullanılan emperyal tanımı ve emperyal toplumlar genel olarak toprak genişlemesi ve toprak temelli yayılma amacı gütmüşlerdir. Bu durum modern öncesi tüm emperyal devletler için geçerli olmuş bir durumdur. Hükmedilen toprakların genişliği emperyal devletin temel iktidar göstergesi olmuştur. Joseph Schumpeter (2018, s.51), bu tip emperyalizmi, "gösterilebilir sınırlar

olmaksızın, geniş toprakları, elde tutulamayacağı açık olan yerleri fethetme arzusu-tipik emperyalizm” olarak adlandırmıştır. Çin’in Ming ve Qing Hanedanlıkları döneminde bu tip bir emperyalizm olgusu gözlenmektedir. Örneğin Çin’in Ming Hanedanlığı döneminde (1368-1644) Çinliler, Çin İmparatoruyla ilişkisi olmayan yabancı ülkelerin anlamlı varlıklar olduğunu düşünmemiştir (Gungwu, 1998, s.301). Bu durum Çinlilerin kendilerine üstün bir konum atfettiklerinin açık göstergesidir. Yine Ming Hanedanlığı dönemi tespit edilebilecek bir durum ki daha sonra gelecek tüm Çin yönetimlerinin de uyguladığı eski yönetimlerle olan süreklilik politikasıdır. Ming Hanedanı, Han, T’ang ve Sung Hanedanlıklarının uygulamalarını tarihi kayıtlardan incelemiş ve benzer politikalar uygulamıştır (Gungwu, 1998, s.303). Bu daha sonraki Qing Hanedanı ve sosyalist Çin yönetimi zamanı da sürdürülmüş bir politikadır. Bunun açık bir örneği, emperyalizm politikasını tüm Çin yönetimlerinin devam ettirmesidir. Yönetimler arasındaki fark, Ming ve Qing Hanedanlıkları dönemi, Çin’in gelişmişliği nispetinde, emperyal politika Güneydoğu Asya ile sınırlıyken sosyalist Çin dönemi ve bugün emperyalist politika küresel ölçektektir. Bu ise tarihsel gelişimin doğal bir sonucudur.

Çin’de Qing Hanedanı dönemi de emperyal bir politikanın sürdürüldüğü görülmektedir. Bu emperyal politikaları dönemlere ayıran Joanna Waley Cohen’e göre (2006, s.17); birinci dönem 1636’dan 1681’e kadar askeri genişleme ve kültürel güçlenme sağlanmıştır, ikinci dönem 1681-1760 arası emperyal genişlemenin savaşları Qing Hanedanlığı’nın temel karakteri olmuştur, üçüncü dönem 1760-1799 arası askeri zaferler temel başarı haline gelmiştir. Buradan da görülebileceği üzere Qing Hanedanlığı’nda tıpkı Ming Hanedanlığı gibi emperyal proje ve askeri genişleme sürdürülmüştür. İki hanedan dönemi boyunca tıpkı Schumpeter’in modern öncesi emperyalizm tanımlamasında olduğu gibi toprak, toprak genişlemesi temel kaygı haline gelmiştir. Toprak genişlemesiyle Çin hem etki alanını genişletmiştir hem de ana sınırlarını koruma altına almıştır. Yeni elde edilen topraklar adeta bir tampon bölge haline gelmiştir. Bu açıklamalardan Çin’in tarihsel olarak emperyal vizyonu ve sürekli genişleme politikası izlediği ileri sürülebilir.

1949 sosyalist devrim sonrası Çin, belirli bir dönem iç gelişmelerle uğraşsa da 1979 sonrası devlet merkezli kapitalist yapısıyla tekrar etki alanını genişletmeye çalışmış ve 2000 sonrası kuşak ve yol projeleriyle ekonomik etkinliğiyle birlikte politik iktidarını da çevre ülkeler üzerinde kurmaya çalışmıştır. Aslında Çin, kuşak ve yol girişimi aracılığıyla, paylaşılan bir ortak topluluk oluşturarak, ticaret ve altyapı ağları yoluyla gelişmenin o ülkelerin çıkarına olduğuna dair bir inanç çerçevesinde ortak değerler oluşturmayı manipüle etmeye çalışmaktadır ve bir bütün olarak bakıldığında Foucauldian bir kontrol ve tahakküm ile karakterize edilen bu yönetimsellik aracılığıyla politik gücünün bir çehresini yarattığını söylemek mümkündür (Chirambwi, 2021, s.89). Bunu post modern bir çağda yeni bir emperyalist biçim açısından da tanımlayabiliriz.

Çin’in emperyalist politikasında belirleyici hususlardan birisi de; tek tek bölgesel rakipler yerine bir bütün olarak küresel anlamda ABD’nin hareket biçimine göre şekillenmesidir. Bu, bir küresel politik yapı anlayışını zorunlu kılmaktadır. Tam olarak burada Hardt ve Negri’nin (2003, s.14) *İmparatorluk* tezinden, “bir iktidar merkezi yokluğu ve iktidarın karma kuruluş yapısının çeşitli katları arasında dağılmış olduğunu” referans alabiliriz. Özel Ekonomik Bölgelerin Çin’in iktidarını yaymak için kullandığı kurumsal bir yapı olduğunu belirtebiliriz. Bu kuruluşlar aracılığıyla Çin görünümde ekonomik gücünü arka planda ise politik gücünü maksimize etmeye çalışmaktadır. Çin, ÖEB’lerin ilgili ülkelerin gelişimine hizmet edeceği teziyle o ülkenin politik yapısında yerini almaya çalışmaktadır ve ABD merkezli dünya hegemonyası içerisinde kendisine yeni bir merkez yaratmaya uğraşmaktadır. Bunu yaparken Çin, ÖEB’leri adeta bir ağ olarak kurgulamaktadır.

Ağ yaklaşımının kuramcısı Manuel Castells’e göre (2008, s.166); “Uluslararası ticaret ciddi biçimde yayılırken, daha az kalkınmış ülkelerin dünya ihracatındaki payı 1950’lerde % 31,1’ken, 1990’larda % 21,2’ye” gerilemiştir. Bu tablo az gelişmiş ülkelerin büyümesi ve kalkınmasına ters etki yapmıştır. Çin, tam olarak çevre ülkelerde bu küreselleşme karşıtı

ideolojik atmosferi değerlendirip onlara ÖEB'ler aracılığıyla daha fazla büyüme ve kalkınma vaat etmiştir. Çevre ülkeler böylece dünya ticaretinden daha fazla pay alabilecektir. Doğal olarak bu yaklaşım, ÖEB'lerin adeta Çin'in bir teknokratik ağı şeklinde çevre ülkelerini sarmasına hizmet etmiştir.

Genel hatlarıyla baktığımızda Çin emperyalizminin yapısal özelliklerini anlamak için modern emperyalist teorilerin ekonomi temelli çözümlenmeleri, Michael Hardt ve Antonio Negri'nin *İmparatorluk* tezi ile Manuel Castells'in *Ağ Toplumu* yaklaşımının önemli ölçüde yol gösterici olduğunu belirtmek gerekir. Çin, tarihin en eski dönemlerinden itibaren önce emperyal daha sonra ise emperyalist bir politikayı takip etmiştir. Aslında bu tarihsel gelişme çizgisi tüm imparatorluk geleneklerinden gelen toplumlar için de bir açıklama oluşturabilmektedir. Çin'in bir uzun yürüyüşü var ve bu yürüyüşün temel motivasyonu bir gün dünya hegemonyasını ele geçirmektir. Feodal, kapitalist ve sosyalist Çin idarelerinin tümü açısından bu hedef değişmez bir nitelik taşımaktadır ve bu anlamda Çin idareleri arasında bir kopuş değil süreklilik olduğu savunulabilir. Çin emperyalizminin gelişimi hakkında yapılacak bir tartışmada önemli nokta, bugün itibarıyla ABD, birinci en büyük ekonomi ve Çin ise ikinci büyük ekonomi olmasıdır. Bundan sonra tarihsel gelişimin nasıl olacağını ise bu iki büyük gücün tavrı belirleyecektir.

6. Sonuç

Çin imparatorluk geleneğinden gelen eski bir uygarlıktır. Birçok hanedanlık dönemi geçirmiş olan Çin, 1949 sonrasında ise sosyalist idareyle yönetilmiştir. Nüfusunun kalabalıklığı en önemli beşerî özelliğidir. Kalabalık nüfus tarihsel olarak Çin'i daima yayılma yönünde motive eden bir unsur olmuştur. Yayılmacı politikasıyla Çin'nin eski dönemlerden günümüze, önce emperyal daha sonra ise emperyalist bir politikayı takip etmesini beraberinde getirmiştir. İdare biçimleri arasında keskin farklılıklara rağmen bu anlamda Çin'de bir kopuş değil süreklilik olmuştur. Dolayısıyla başlangıçtan beri Çin, dünya üzerinde uzun bir yürüyüş sürdürmüştür ve sonal hedefinin, tüm imparatorluk geleneğinden gelen uygarlıklar gibi, dünya hegemonyası olduğu ileri sürülebilir.

Çin, 1949 sonrası sosyalist idareyle kapalı, merkezi, sosyalist bir ekonomi benimsemiştir. Lideri Mao bu üretim tarzını sıkı bir biçimde takip etmiştir. İlk otuz yıl iç sorunlardan dolayı Çin, kapalı bir yapı takip ederken 1979'da Deng Şiaoping liderliğiyle birlikte bu durum değişmiştir. Ekonomide liberalleşme hareketiyle birlikte Batı tipi bir kapitalist ülke olmasa da kapitalizmi içeren bir yapıya dönüşmüştür. Bu çerçevede ikili bir strateji belirleyen Çin, önce yabancı sermaye çekme ve daha sonra finansman sorununu çözdükten sonra ihracat temelli bir ekonomiye dönüşme çabası içerisine girmiştir. Bu çerçevede Çin, 1979 yılında dört bölgede Özel Ekonomik Bölge kurmuştur. ÖEB'ler Çin buluşu olmasa dahi bu dönemden itibaren Çin özelliği bir yapıya dönüşmüştür. Çin ÖEB'lerde liberal ekonominin gereklerini uygulamaktadır ve bu bölgeler İhracat İşleme Bölgelerinden farklı olarak birkaç tip ürün üretimi değil bütün olarak tüm ekonomik dallarda faaliyet göstermektedir ve aynı zamanda ihracat merkezli çalışmaktadır. Dört bölgeden sonra birçok ÖEB kuran Çin, 2000 sonrası ÖEB'leri çevre ülkelerde deniz aşırı kurmaya başlamıştır. Böylece Çin, ÖEB'ler aracılığıyla çevre ülkeler üzerinden bir ağ kurmaya çalışmıştır. Bu yapıları birleştirmek için kuşak ve yol girişimlerini başlatan Çin bu yöntemle ABD'ye karşı bir karşı hegemonya kurmayı amaçlamıştır.

ÖEB'ler aracılığıyla Çin, çevre ülkeler üzerinde nüfuzunu arttırmıştır ve arttırmaktadır. Bu etki artışı Çin'in emperyal ve emperyalist gelenekleriyle uyumludur. Çin, Orta Çağ'dan itibaren Ming ve Qing Hanedanlığı daha sonra 1949 sonrası da sosyalist Çin idaresiyle yönetilmiştir. Gerek Ming Hanedanlığı gerek Qing Hanedanlığı ve gerekse de sosyalist Çin idaresi dönemi Çin, dışa doğru yayılmıştır. Ming ve Qing Hanedanlıkları dönemi Güneydoğu Asya ile sınırlı olan yayılma politikası bu bölgesel yapısından sosyalist Çin idaresi altında günümüzde küresel bir hegemonya mücadelesine dönüşmüştür. Bu açıdan bakıldığında farklı idareler olmakla birlikte Ming, Qing

Hanedanlıkları ve sosyalist Çin arasında, bu açıdan, bir kopuş değil süreklilik olduğu görülebilecektir.

Çin emperyalizmi yapısal olarak incelendiğinde şunları ifade etmek mümkündür: Soyut düzlemde modern emperyalizmin ekonomik bakış açısı, Michael Hardt ve Antonio Negri'nin *İmparatorluk* tezinden hareketle merkezsiz bir dünya yapısında yeni hegemon merkezi olma çabası ve Manuel Castells'in *ağ toplumu* açısından küresel düzlemde ekonomik, politik ve ideolojik bir ağ kurmaya çalıştığını, buradan hareketle ise uyguladığı ÖEB'lerin tam olarak bu ekonomik küresel ağın parçaları olduğunun altını çizmek gerekir. Böylece Çin küresel anlamda etkinliğini yükseltmektedir ve ileride hegemonik güç olmak için gerekli alt yapıyı kurma çabası içerisine girmiştir. Bu tarihsel gerçeklik, Çin'in dünyanın en büyük ikinci ekonomisi olarak dünyanın en büyük birinci ekonomisi kabul edilen ABD ile rekabetinin doğal bir sonucudur. Özetle, Çin'in tarihi de göstermiştir ki, Çin, hegemonik güç olma politikasını kesintisiz sürdürmektedir ve ekonomik, politik, kültürel alanlarda süren bu yoğun çaba Çin'in uzun yürüyüşünü ifade etmektedir.

Kaynakça

- Boyeng, J. P. S. (2007). ILO Database on Export Processing Zones. Erişim Adresi: http://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/2007/107B09_80_engl.pdf
- Brautigam, D. ve Xiaoyang, T. (2011a). China's Investment in Special Economic Zones in Africa, *Special Economic Zones Progress, Emerging Challenges and Future Directions* içinde, Ed. Thomas Farole ve Gökhan Akıncı, The World Bank: Washington, ss. 69-100.
- Brautigam, D. ve Xiaoyang, T. (2011b). African Shenzhen: China's Special Economic Zones in Africa, *The Journal of Modern African Studies*, 49(1), 27-54
- Brautigam, D. ve Xiaoyang, T. (2012). Economic Statecraft in China's New Overseas Special Economic Zones: Soft Power, Business or Resource Security?, *International Affairs (Royal Institute of International Affairs)*, 88(4), 799-816
- Breslin, S. (2009). Understanding China's Regional Rise: Interpretations, Identities and Implications, *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)*, 85(4), 817-835
- Castells, M. (2008). *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür Ağ Toplumunun Yükselişi*, Çev. Ebru Kılıç, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Chambers, M. R. (2007). Framing the Problem: China's Threat Environment, *Asia Policy*, 4, 61-66
- Chan, T. M. H. ve Kwok, R. Y. W. (1991). Economic Development In the Shenzhen Special Economic Zone: Appendage To Hong Kong?, *Southeast Asian Journal of Social Science*, 19(1/2), 180-205
- Cohen, J. W. (2006). *The Culture of War in China Empire and the Military under the Qing Dynasty*, I.B.Tauris Publishers
- Chirambwi, K. (2021). The Belt and Road Initiative in Africa But What Kind of Developmental Power Does China Have?, *China in Africa Between Imperialism and Partnership in Humanitarian Development* içinde, Ed. Sabella O. Abidde ve Tokunbo A. Ayoola, Lexington Books, ss. 89-112
- De Gobineau, J. A. (2021). *İnsan Irklarının Eşitsizliği*, Çev. Serkan Acar, Selenge: İstanbul
- Fewsmith, J. (1998). China in 1998: Tacking to Stay the Course, *Asian Survey*, 39(1), 99-113.
- Grant, M. (2020). Why Special Economic Zones? Using Trade Policy to Discriminate across Importers, *The American Economic Review*, 110(5), 1540-1571.
- Gungwu, W. (1972). Chinese Society and Chinese Foreign Policy, *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)*, 48(4), 616-624
- Gungwu, W. (1998). Ming foreign relations: Southeast Asia, *The Cambridge History of China Volume 8 The Ming Dynasty, 1368 — 1644, Part 2* içinde, Ed. Denis Twitchett ve John K. Fairbank, Cambridge University Press, ss. 301-332
- Halper, S. (2012). *The Beijing Consensus Legitimizing Authoritarianism in Our Time*, Basic Books: New York
- Hardt, M. ve Negri, A. (2003). *İmparatorluk*, Çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı
- Hilferding, R. (1981). *Finance Capital a Study of the Latest Phase of Capitalist Development*, Routledge
- Hobson, J. A. (2005). *Imperialism a Study*, Cossimo: New York

- Hu, W. (2020). The United States, China, and the Indo-Pacific Strategy, *China Review*, 20(3), 127-142.
- Jain, R. (2017). China's Economic Development Policies, Challenges and Strategies, 1978-Present: An Overview, *Indian Journal of Asian Affairs*, 30(1/2), 65-84.
- Lenin, V. I. (2009). *Emperyalizm Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, Çev. Ferit Burak Aydar, Agora: İstanbul
- Mackay, J. (2015). Rethinking the IR theory of empire in late imperial China, *International Relations of the Asia-Pacific*, 15(1), 53-79.
- Naughton, B. (1993). Deng Xiaoping: The Economist, *The China Quarterly*, 135, 491-514.
- Nishitateno, S. (1983). China's Special Economic Zones: Experimental Units for Economic Reform, *The International and Comparative Law Quarterly*, 32(1), 175-185.
- O'Keefe, M. (2020). The Militarisation of China in the Pacific: Stepping Up to a New Cold War?, *Security Challenges*, 16(1), 94-112.
- Ross, R. S. (1999). The Geography of the Peace: East Asia in the Twenty-First Century, *International Security*, 23(4), 81-118.
- Schumpeter, J. (2018). *Emperyalizmlerin Sosyolojisi*, Çev. Cem Bico, Ankara: Dipnot.
- Stoltenberg, C. D. (1984). China's Special Economic Zones: Their Development and Prospects, *Asian Survey*, 24(6), 637-654
- Wall, D. (1993). Special Economic Zones in China: The Administrative and Regulatory Framework, *The Journal of East Asian Affairs*, 7(1), 226-260
- Wong, K. Y. (1987). China's Special Economic Zone Experiment: An Appraisal, *Geografiska Annaler Series B, Human Geography*, 69(1), 27-40
- Zha, D. (1999). Chinese Considerations of Economic Security, *Journal of Chinese Political Science*, 5(1), 69-87.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: İnan AKDAĞ (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: İnan AKDAĞ (100%)

Beyaz Rusların Türkiye'de Sovyetler Birliği Ticaret Kurumları ile Olan Ekonomik İlişkileri ve Rekabetleri

Erdal BİLGİÇ¹

¹Dr., İstanbul Topkapı Üniversitesi, Ekonomi Bölümü, erdalbilgic@yahoo.com, ORCID:0000-0002-4788-4865

Öz: Kızıl Orduya karşı mağlup olan Çarlık yanlısı Beyaz Ordu mensubu askerler, aristokratlar ve sivil halktan oluşan mülteciler grubu 1919'dan itibaren Rusya topraklarını terk etmek zorunda kaldı. İlk ve önemli duraklarından biri İstanbul'du. Çoğunluğu İstanbul'u bir geçiş şehri olarak kullanan Beyaz Ruslar gelişlerinden itibaren işgal altındaki kentin sosyal ve ekonomik hayatı üzerinde büyük bir etki bıraktı. İlerleyen yıllarda Beyaz Rusların büyük çoğunluğu İstanbul'u ve Türkiye'yi terk etse de aralarından kalmayı tercih eden ve hükümetten vatandaşlık alanlar oldu. Türkiye'de son zamanlarda Beyaz Ruslar hakkında sayısı artarak çoğalan metinler genelde Beyaz Rusların İstanbul'daki sosyal ve ekonomik yaşama etkileri, hükümet ile vatandaşlık üzerinden olan ilişkileri ve Türkiye'den ayrılmaları hakkındadır. Şu ana kadar Beyaz Rusların Sovyetler Birliği'nin Türkiye'de bulunan diplomatik ve ekonomik misyonları ile ilişkilerini ortaya koyan bir yazın olmadı. Bu çalışmada Beyaz Rusların Türkiye'de Sovyet ticaret kurumları ile olan ekonomik ilişkileri, rekabetleri ve Sovyet kurumlarının içerisinde yol açtıkları çatışmalar incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Sovyetler Birliği, Türkiye, Beyaz Ruslar
Jel Kodları: N64, N74, N84

Economic Relations and Competition of White Russians with Soviet Union Trade Organizations in Turkey

Abstract: Defeated against the Red Army, the pro-tsarist White Army soldiers, aristocrats, and the civilian population were forced to leave Russia as of 1919. One of their first and noteworthy stop was Istanbul. The White Russians, who mostly used Istanbul as a transit city, had a great impact on the social and economic life of the occupied city since their arrival. Although the majority of White Russians left Istanbul and Turkey in the following years, there were also those who preferred to stay and became a citizen. The increasing number of recently written texts about the White Russians in Turkey is about their effects on the social and economic life in Istanbul, their relations with the government through citizenship, and their departure from the country. However, until now, there has been no literature revealing the relations of the White Russians with the diplomatic and economic missions of the Soviets in Turkey. In this study, the economic relations of the White Russians with the Soviet trade institutions in Turkey, their rivalry against them, and the conflicts they caused within the Soviet institutions will be examined.

Keywords: Soviet Union, Turkey, White Russians
Jel Codes: N64, N74, N84

Atıf: Bilgiç, E. (2023). Beyaz Rusların Türkiye'de Sovyetler Birliği Ticaret Kurumları ile Olan Ekonomik İlişkileri Ve Rekabetleri, *Politik Ekonomik Kuram, Özel Sayı*, 209-224.
<https://doi.org/10.30586/1342812>

Geliş Tarihi: 14.08.2023
Kabul Tarihi: 09.09.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

Beyaz Ruslar hakkında Türkiye'de üretilen metinler genelde birbirini tekrar eden çalışmalardır. Alana orijinal katkı sunan metinlerin sayısı oldukça azdır. Türkçe yazında Beyaz Ruslar hakkında en kapsamlı çalışmaları ve katkıları Pınar Üre, Bülent Bakar, Oya

Macar ve Elçin Macar yaptı. Beyaz Rusların Türkiye'de geçirdikleri süre üzerinde metinlerini kurgulayan birçok yazar öncelikle Beyaz Rusların neden İstanbul'a geldiklerini anlattıktan sonra özellikle Bülent Bakar ve Milletler Cemiyeti'nin verilerini tekrar ederek mülteci sayılarının ne kadar olduğu hakkında bir tahmin yürütmeye çalışırlar. İşgal altındaki İstanbul'a nüfusunun onda biri kadar mültecinin kısa sürede geldiği hesaba katılırsa yazarlar İstanbul'un kültür, sanat, sosyal ve ekonomik hayatına Beyaz Rusların etki ettiği konusunda haklıdırlar. Göç eden büyük bir nüfusun İstanbul başta olmak üzere ilerleyen yıllarda Türkiye'nin sosyal ve ekonomik hayatına tesir etmesi gayet doğaldır. Anlatıların ikinci kısmını göç eden Beyaz Rus mültecilerin iskanı oluşturur. İskanla beraber anlatının bir diğer sac ayağı ise Beyaz Ruslara yapılan yardımlardır. Çünkü ilk göç eden sosyal statü olarak üst sınıfların ardından, yığınlar halinde İstanbul'a gelen göçmenleri önce beslemek ardından onların barınma ihtiyaçlarını karşılamak gerekmektedir. Beyaz Ruslar hakkında üretilen metinlerin çoğu Beyaz Rusların İstanbul'da yaşama tutunmaları için organize olan yardım kuruluşlarını anlatır. Bazı metinler Beyaz Rusların çoğunun Türkiye'yi terk etmesinden sonra geride kalanların artık genç Türkiye ile nasıl karşı karşıya kaldıklarını oturma ve çalışma izinleri üzerinden devam ettirir. Pınar Üre (Üre, 2020, ss.207-221), Kezban Acar, Jak Deleon ve Svetlana Uturgauri'nin Türkiye'de kalmayı tercih eden Beyaz Rusların hayatına dair önemli çalışmaları vardır. Beyaz Ruslar hakkında üretilen yazında birbirlerini takip ve taklit eden metinler ise genelde Beyaz Ruslar hakkında aynı yanlışları yapan metinlerdir. Örneğin Beyaz Rusların İstanbul'a teşekkür mahiyetinde hazırladıkları "The Farewell Almanac"tan birçok yazar farklı isimlerle bahsetmektedir. (Olçay, 2018, ss.325-343). Behzat Üsdiken söz konusu almanak hakkında Tarih ve Toplum dergisinde 1991 yılında basılan yazısında Spassibo olarak bahsettiği için tüm araştırmacılar bu ismi kullanmışlardır. Bu çalışmada üretilen metinlerden farklı olarak Beyaz Rusların Türkiye'de bulunan Sovyet kurumları ile olan ilişkilerine değinilecektir.

İç savaşın kaybedilmesinin ardından Beyaz Rusların önemli bir kısmı öncelikle İstanbul'a sığındı. Birkaç yıl içinde büyük çoğunluğu Almanya, Fransa, Polonya, Macaristan, Sırbistan, Çekoslovakya, Amerika gibi ülkelere yeniden göç etti. Sayıları üç milyonu bulan göçmenler anularından, ülkelerinden ve kültürlerinden kolaylıkla vazgeçemediler. Aralarında çeşitli ülkelerde yardım kuruluşları ve okullar kuranlar, gazeteler ve dergiler çıkaranlar, ordu mensubu olanlardan birbirleri ile irtibatlarını devam ettirenler oldu. Rusya'da üretilen metinler genelde bu kurumlar üzerine, özellikle askerlerin hayatları üzerine yoğunlaşmıştır.

Yabancı yayınlar arasında Beyaz Ruslar hakkında üretilen eserler Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra artmaya başladı. Claudia Weiss sürgündeki Beyaz Rusların hayatlarını politik görüşleri bağlamında inceler. Weiss makalesinde Sovyetler Birliği yönetiminin Rus İmparatorluğundan kalan siyasi partilerin varlığına son verdiğinde sürgündeki politik çeşitliliğin arttığını vurgular. Rusya'daki liberal parti olan Kadetler, Sosyalist Devrimci Partinin destekçileri, Menşevikler, Anarşistler, Monarşistler, Avrasyacılar bir anda başta Avrupa olmak üzere dünyanın birçok farklı kentinde kendilerini bir yaşam mücadelesi içinde buldular. Ancak Sovyetler Birliğine olan muhalifliklerini bırakmadılar ve basın yayın yoluyla fikirlerini uzun yıllar boyunca yaymaya çalıştılar (Weiss, 2004, ss.219-232). Beyaz Ruslar hakkındaki bir diğer önemli çalışma Marc Raeff'in eseridir. 1990 yılında basılan kitap Sovyetler Birliğinin dağılmasının hemen ardından adeta Ruslara Sovyetler Birliği öncesi kültürünü hatırlatma amacıyla yazılmıştır. Raeff eserinde Bolşevik Devrimi'nin ardından Rusyalı sürgünlerin yaşadıkları ülkelerde ürettikleri kültürel hayatı eğitim, basın yayın faaliyetleri, kilise, inanç ve Rus tarih yazımı yönünden inceler. Raeff'e göre Bolşevik Devrimi'nden dolayı Rusya'dan göç eden herkes Beyaz Rus değildir. Raeff Kızıl Ordu'dan kaçan, Bolşevik Rejime karşı olan ve bu rejim yönetimi altında yaşamak istemeyerek Rusya'yı terk eden herkesi Rusya Sürgünleri olarak kabul eder. Raeff herkesi Beyaz Rus olarak tanımlamanın indirgemeci ve streotipler üreten bir tavır olduğunu savunur. Oysa sürgünlerin arasında sadece Beyaz Ordu mensupları yoktur. Raeff göçmenlerin arasında yargıçların, akademisyenlerin, entelektüellerin, iş

adamlarının, burjuvaların, sanatçıların, öğretmenlerin, basit köylülerin, farklı din, dil ve ırklardan insanlar olduğu vurgusunu yapar (Raeff, 1990, ss.3-16). Türkiye'deki Beyaz Ruslar hakkında metinler üreten Pınar Üre eserlerini genelde İngilizce olarak yayımlar. Üre de Beyaz Rusların¹ kim oldukları hakkında bazı çıkarımlarda bulunur ve makalesinde Beyaz Rus kavramı ile Rusya coğrafyasından Türkiye'ye göç eden Müslüman olmayan mültecileri kasteder. Üre ayrıca Beyaz Rus mültecilerin yetişmiş eleman olarak Türkiye'nin modernleşmesinde rol oynadıklarını iddia eder (Üre, 2020, ss.212). Üre'nin bir diğer makalesinde Beyaz Rusların Türkiye'de nerede, nasıl ve kaç kişi çalıştıklarından ziyade Türkiye arşiv belgelerinde hangi meslek grubuna ait diplomaları oldukları yer alır. Ayrıca arşiv belgeleri genelde Beyaz Rusların isimlerini vermeden sadece ne kadarının Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına kabul edildiğini veya sınır dışı edildiğini göstermektedir (Üre, 2021, ss.12-14).

Çalışmada öncelikle alanda yazılmış metinler üzerinden Beyaz Rusların Türkiye macerası hakkında bilgi verilecektir. Sonrasında Beyaz Rusların Türkiye'de bulunan Sovyetler Birliği'nin Arcos², Russotürk³, Petrol Sendikası⁴, Ticaret Temsilciliği⁵ gibi ticaret kurumları ile olan ilişkileri incelenecektir. Beyaz Rusların Sovyet kurumlarından önce İstanbul'a gelmeleri piyasaları daha iyi tanımalarını sağladı. Böylelikle Beyaz Rusların ilk dönemde Sovyet ticaret kurumlarına göre ticaret ağları daha genişti. Beyaz Ruslar Sovyet ticaret kurumlarında 1927 ticaret anlaşmasına kadar çalışan ve Sovyetlerden gönderilen ticaret uzmanlarından Türkiye piyasalarını daha biliyorlardı. Ayrıca birçok Beyaz Rus zaten devrimden önce ya ticaret ile uğraşıyordu ya bankacılık alanında tecrübeliydi ya da uluslar arası kuruluşların ticaret ajanlığını yapıyordu. Beyaz Rusların Sovyet ticaret uzmanlarından daha iyi oldukları bir diğer nokta birçok Avrupa dilini bilmeleriydi.

Sovyetler Birliği Türkiye ile ticaret anlaşması imzalamak için 1927 yılına kadar beklemek zorunda kaldı. Sovyetler Birliği dış ticaretini Türkiye'de ticaret anlaşması imzalanana kadar Arcos ve Russotürk gibi iki anonim şirket üzerinden organize etti. Bu şirketler piyasada bazı diplomatik korumalardan mahrum kaldılar. Hal böyle olunca Sovyet ürünlerini Türkiye piyasalarında genelde büyük sermaye sahiplerine pazarlayarak diğer ticari araçlardan kurtulmak istediler. Yani daha kolay ve kârlı ihracat işlemleri peşinde oldular. Ancak Sovyetlerin ticaretinde pay sahibi olmak isteyen Beyaz Ruslar kendilerini özellikle İstanbul'da farklı kişiler adına kurulan şirketler arkasına gizledi.

Beyaz Rusların varlığı Sovyet ticaret uzmanları için her zaman sorun olmadı. Sovyetler Birliğinin ticaret ofislerinin bulunduğu bazı şehirlerde özellikle Türkçe gibi farklı yabancı dilleri bildikleri için istihdam edildiler. Ancak Sovyet Dış Ticaret Bakanlığının durumu öğrenmesi ile gelen talimatların ardı arkası kesilmedi. Böylelikle bölge ofislerinde çalışan Beyaz Rusların işlerine son verildi. Bir diğer karşı karşıya gelme alanı Beyaz Rusların Sovyet ticaret uzmanları için, Sovyet çalışanlarının kendi aralarındaki çatışma ve anlaşmazlıklarında kullanılabilecek ve kendilerini kolaylıkla haklı çıkartacak bir nesne haline gelmeleriydi. Sovyet ticaret uzmanları içinde birbirlerini şikayet edenler veyahut çatışma halinde olanlar karşı tarafın Beyaz Rusları koruduğu ve ticari ilişki içinde olduğunu iddia etti. Çalışmanın ikinci ve son kısmında Sovyet ticaret uzmanlarının Türkiye'de Beyaz Ruslar üzerinden karşı karşıya gelmeleri anlatılacak, Beyaz Rusların Sovyet ticaret kurumlarının işlerine nasıl karıştığı ve ortak olduğu

¹ Beyaz Ruslar denilince yakın zamana kadar Türkçe'de Beyaz Rusya olarak anılan ülkeden göç edenler algılanıyordu.

² Arcos merkezi Londra'da olan, Sovyetler Birliği ve İngiltere arasında dış ticaret ilişkilerinin yürütülmesi için kurulan, mülkiyeti Sovyet Dış Ticaret Bakanlığına ait bir anonim şirkettir. Türkiye ile olan dış ticaretin bir ticaret anlaşması imzalanana kadar yürütmesi için bir şubesi İstanbul'da mütareke döneminde açıldı.

³ Russotürk mülkiyetinin %49'u Sovyet Dış Ticaret Bakanlığına ait, 1924 yılında İstanbul'da kurulan bir anonim şirkettir. Amacı Türkiye burjuvazisi ile iyi ilişkiler geliştirmek ve İstanbul üzerinden Orta Doğu ülkelerine de Sovyet ihracat mallarını satmaktır.

⁴ Petrol Sendikası Bakü ve Grozni petrol ürünlerini ihracat etmek üzere kurulan Sovyet kurumuydu.

⁵ Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında 1927 yılında dış ticaret anlaşması imzalanınca Arcos anonim şirketi Ticaret Temsilcisi'ne dönüştü.

belirtildikten sonra 1930'lu yıllarda bile Sovyet-Beyaz Rus çekişmesine Kayseri Dokuma Kumaş fabrikası inşaatından bir örnek sunulacaktır.

2. Beyaz Rusların Türkiye'ye Gelişi

İç savaşta Kızıl Ordu'ya yenilen Beyaz Ordu ve sivillerden oluşan Beyaz Rusların Karadeniz'in karşı yakasından tahliyesi Şubat 1920'de başladı. Odessa, Novorossisk ve Kırım'dan artarda ayrılan gemilerin ilk duraklarından biri İstanbul oldu. Kasım 1920'ye kadar devam eden tahliyeleri ilk olarak 1919 yılında İngilizler, 1920'de ise Fransızlar organize etti (Karakaya, 2016, s.265). Beyaz Rusların İstanbul'a sığındıkları zaman nüfusları ile alakalı birçok istatistik mevcuttur. İstanbul Üniversitesinin davetlisi olarak katıldığı bir toplantıda Beyaz Ordunun komutanı General Wrangel Kasım 1920'de yaşanan son tahliye ile beraber İstanbul'a göç eden Beyaz Rusların en az 135.000 kişi olduğunu söyledi. 1919'da gelenlerle beraber İstanbul 167.000 Beyaz Rus'u ağırladı. Her ne kadar büyük çoğunluğu başka ülkelere göç etse de İstanbul'da kalanlar için ağırlıklı olarak barınma ve gıda ihtiyaçlarını Fransız, Amerikan ve İngiliz yardım organizasyonları karşıladı (Karakaya, 2016, s.267). Fransızlar himayesine aldıkları Beyaz Rusların 69.075.888 Frankına ve 126 adet askeri ve sivil gemilerden oluşan donanmasına da el koydu (Vardar, 2011, s.131). Beyaz Ruslar Kalmuk, Tatar, Gürcü, Yahudi, Ukraynalı, Rus ve Ermeni gibi değişik milletlerden oluşuyordu. Nüfusları çoğaldıkça işgal altındaki İstanbul'daki imkanların kısıtlı olmasından dolayı birçoğu zor günler geçirmeye başladı ve yardım almak zorunda kaldı. Yardım eden kuruluşlar arasında Osmanlı Kızılay'ı ve Amerikan Kızılhaç'ı gibi kuruluşlar vardı. Beyaz Rusların oluşturdukları Zemstvolar Birliği⁶, Rus Beyaz Haç'ı, Rus Şehirler Birliği, Rus Harp Malulleri Merkezi Birliği gibi kurumlar kendi aralarında organize oldular (Criss, 1993, s.51). Durumun erken farkına varan General Wrangel, Beyaz Ruslardan oluşan ordu İstanbul'a varınca bu orduyu üç kısma ayırdı. General Kutepov komutasındaki askerler Gelibolu'ya, General Abromov'un komutasındaki Don Kazaklarından oluşan askerler Çatalca, Çilingir, Sancaktepe, Kabakça'daki Fransız askeri kamplarına yerleştirildi. General Fostikov ve emrindeki askerler ise Limni Adasına gönderildi (Asiltürk, 2003, 63.sayı). Beyaz Rusların arasında en zor günler geçiren İstanbul'da kalan ve varlıklı olmayan siviller oldu.

Beyaz Rusların birçoğunun kendilerine kucak açan İstanbul'a vedaları erken oldu. 1921'de Sırbistan 22.306, Bulgaristan 3.840, Romanya 2.000 Yunanistan ise 1.742 asker ağırlıklı Beyaz Rus'u sığınmacı olarak aldı. Brezilya tarım alanında çalıştırmak üzere 3.000 kadar Beyaz Rus mülteciye kapılarını açtı. Sonradan Brezilya'ya gidenlerin çoğu yalan beyanda buldukları için İstanbul'a geri gönderildi (Criss, 1993, s.52-53). 31 Aralık 1921'e kadar çoğunluğu sivil olan 12.000 kadar Beyaz Rus Sovyetlerin af çağrısına uyarak İstanbul'dan ayrıldı ve memleketlerine geri döndü. İstanbul'da 34.000 Beyaz Rus geleceklerini endişe ile beklerken Gelibolu'da iki bini aşan askeri nüfusu ile kamplarda yaşayanlar da vardı. İstanbul'da bulunan Rus mültecilerin ekonomik anlamda kendilerine yetebilecek iş fırsatları Osmanlı Ordusundan terhis olanların da İstanbul'u mesken edinmesiyle gittikçe azalıyordu. İstanbul Beyaz Rusların varlığını en çok 1920-1924 yılları arasında hissetti. Birçoğu Beyoğlu, Taksim, Tünel, Tarlabası ve Galata'yı mesken tuttu. Ancak hayatlarına en çok etki eden ise sefalet, seks, uyuşturucu ve kumar oldu. Bazı semtlerde Rus restoranları açıldı ve İstanbul'da diğer rakiplerine meydan okuyan bir yenilik getirdiler. Restoranların çoğunda hizmet sektöründe bir ilk olarak Beyaz Ruslar kadınlar garson olarak çalıştı (Karakaya, 2016, ss. 267-291).

Rusya'daki iç savaşın ardından İstanbul'a sığınan Beyaz Rusların ilk gelenleri arasında ekonomik durumu iyi olan aristokrat, subay ve entelektüellerin sayısı oldukça fazla idi. Dahası ilk göç eden Beyaz Rusların arasındaki zenginlerin çoğunluğu Avrupa ülkelerinin elçiliklerinden vize alarak İstanbul'dan çoktan ayrılmışlardı. Zengin ve aristokratlardan oluşan bu grup daha 1920 yılı tamamlanmadan çoğunlukla başka bir

⁶ Serfliğin ilgasından sonra 1864'te II. Aleksandr tarafından kurulan yerel yönetim birimleridir. Bolşevikler iktidara gelince ortadan kaldırıldılar.

ülkede yeni yaşamlarına başladı (Olçay ve diğerleri, 2019, s.49). Zengin kesimin, yeniden göç etmeyenlerin arasından, yanında getirebildikleri değerli metalleri ve henüz geçerli sayılan bazı yabancı para üzerinden olan birikimlerini kullanarak İstanbul'da bazı girişimcilik faaliyetinde bulunanlar vardı (Acar, 2018, ss.479-496). Kalanlar arasında 1919 ve 1920 yıllarında Beyaz Rusların bar ve restoran işletmeciliğinde kısa süren birçok girişimi oldu. Örneğin Maksim Gazinosunu Moskova'daki mekânın ardından açacak olan Frederick Thompson'un⁷ ilk girişimi "Stella" isimli bir lokal işletmeyi (Üsdiken, 1994, s.20). Beyaz Rusların kendilerini gösterdikleri bir diğer mekân "Garden Bar" oldu. Birçok Rus balerin Grand Bar'da gösteriler sundu. Tepebaşı'nda Beyaz Ruslardan Nicola İgnatiedis "Petrograd" isimli bir pastane açtı (Üsdiken, 1994, ss. 32-34). "Le Grand Moscovite" restoranı Hollanda Büyükelçiliğinin karşı köşesindeki yerde misafirlerini karşılamaya başladı. Beyaz Ruslardan Ermeni kökenli Krikor Karpiç'in (Üre, 2020, ss.68-73) devraldığı bu mekan sonrada Ankara'ya taşındı. "Splendid" isimli bir diğer mekânın macerası ise çok uzun sürmedi. "Şehrazat" isimli lokal "Yanni" lokalinin yerine açılan sadece gündüz değil geceleri de açık olan bir işletmeydi. "Jean Novotny" isimli Beyaz Rus "Grand Hotel Kroecker" in binalarını kiralayarak daha büyük bir işletme kurdu. "Kievsky Ugolok" Galatasaray Pasajına yakın bir yerde açılan ve kısa sürede kapanan bir diğer yatırım oldu (Üsdiken, 1994, ss. 32-34).

Beyaz Rusların açtıkları mekanlar sadece yerli rakipleriyle değil birbirleri ile de sürekli olarak rekabet içindeydi. Bu yüzden Beyaz Rusların açılan mekanlarının ömrü kısa oluyordu. Örneğin "Kit-Kat" isimli lokalin kapanmasının sebebi bir diğer Beyaz Rus yatırımı olan "Rejans" oldu. "Societe de Commerce Russe"nin yerinde daha önce "Constantinopole Palace" başka bir Beyaz Rus girişimcinin kısa sürede zarar eden yatırımıydı. Aznavur Pasajında açılan "Sarmatov Bar"ın dekorasyonu tamamıyla bir Rus mekanı havasındaydı ama ticari ömrü uzun olmadı. (Üsdiken, 1994, ss. 21-23).

Beyaz Ruslar İstanbul'un ticari hayatına hemen adapte olmaya çalıştılar. İşgal altındaki İstanbul'da Türklere ait 3 restoran, 4 birahane, 58 bakkal, Rumlara ait 171 restoran, 26 adet cafe, 444 adet birahane, 528 adet de bakkal varken Beyaz Ruslar kısa sürede 30 adet restoran, 3 adet cafe, 3 adet birahane, 8 adet de bakkal açtı. Mütareke İstanbul'unda toplam 257 adet restoran, 31 adet cafe, 471 adet birahane, 654 adet de bakkal dükkanı bulunuyordu (Gilbert, 1922, ss.259-287). Açılan mekanların içindeki eğlencelerin ve gösterilerin yanı sıra Beyaz Rusların işgal altındaki İstanbul'a sığınmasıyla beraber şehrin kültürel ve estetik değerlerinde bazı değişiklikler oldu. Mesela kısa süre içinde halkın mesire yeri anlayışı mekan olarak Adalar'a kaydı. İşgalle beraber İstanbullular daha çok denizi sever oldular. Hatta Beyaz Rusların uğrak yeri olan Florya daha popüler hale geldi (Toprak, 2014, ss.272-275).

1920 yılında İstanbul'a sığınan Beyaz Rusların ekonomik durumları onlardan daha önce göç eden üst sınıf göçmenlerinkinden daha farklıydı. Yeni gelenlerin geçinebilmek için kendilerine iş bulmaları gerekiyordu. Bunun için hemen işe koyulan Beyaz Ruslar bir iş idaresi kurdular ve başvuruları kabul etmeye başladılar. Kayıt olanlar arasında ziraat uzmanları, mühendis, doktor, hayvan bakıcıları, elektrikçi, makinist, fotoğrafçı, şoför, avukat, bankacı, memur gibi değişik meslek gruplarından insanlar vardı. Birçok Beyaz Rus gazetelere iş bulabilmek için ilan veriyordu. Beyaz Ruslar arasında mühendis ve teknisyen olanlar çok rahat iş buluyordu. Alt sınıflardan olan birçok Beyaz Rus ise geçinebilmek için bit pazarlarında eşyalarını satıyordu. Karaköy'den aşağıya inerken Galata Mevlevihane yokuşunda bir bit pazarı bulunuyordu. Bit pazarında ne Rumlar ne de Ermeniler sadece Beyaz Ruslar vardı. Beyaz Rus Ordusu askerleri kendi pazarlarını kurmayı böylelikle başardılar (İliazd, 1996, ss.196-202). Ancak yine de 15 binin üzerinde Beyaz Rus'un düzenli bir işi yoktu. Başlarda izin alamayan Beyaz Rus doktor ve eczacılar ise kaçak olarak çalıştılar. Hatta bunlar Rus Doktorlar Cemiyetini kurdular (Bakar, 2012, ss. 142-173).

⁷ Bakınız: Vladimir Aleksandrov, Siyah Rus, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

Beyaz Ruslardan bazıları hayatta kalmak için buldukları her işte çalıştı. Aralarından sermaye sahipleri ise iş alemine girerken diğer yandan hasta, yaşlı ve çocuklar için de yaşam devam ediyordu. İhtiyaç içinde olanlara yardım için İstanbul'da yardım kuruluşları birçok mekân açtı. Rus Kızılhaç'ının Harbiye'de Nikolay Hastanesi vardı. İlk başlarda 10 olan yatak sayısı kısa sürede 230 adede çıkarıldı. Hastanede toplamda 79.000 adet farklı vakaya bakıldı. Yapılan tedaviler, bakımlar, yatan hasta maliyetleri yardım kuruluşları tarafından karşılandı. Beyaz Ruslar birçok ilçede özellikle mülteci kamplarının bulunduğu yerlerde okullar açtılar. Kamplar dışında bulunan okulların en önemlisi Büyükdere'deydi. Okulda 270 erkek, 30 kız öğrenci eğitim alıyordu (Farewell, 1923, ss. 8-22).

Avrupa'ya, Balkanlara, Amerika'ya giden ve Sovyetler Birliği'ne geri dönüş yapanların ardından İstanbul'daki Beyaz Rusların sayısı 1922'den itibaren 30.000'nin altında düştü. Milletler Cemiyetinin sekiz yıl sonraki raporlarında ise sayıları 1.400 kişi olarak gösteriliyordu (Karakaya, 2016, s. 295). Rus mültecilerin Türkiye'de sığındıkları şehir sadece İstanbul değildi. Trabzon, Bartın, Kastamonu, Rize, İzmir, Aydın, Nazilli, Erzincan, Ankara ve Sivas gibi iller de vardı (Acar, 2019, ss.4-7). Cumhuriyetin ilanından sonra sayıları 7.000 kadar tahmin edilen Beyaz Rusların yeni hükümetin gözünde olumlu bir imajı vardı. Beyaz Ruslardan isteyenler siyasi mülteci olarak tanınacak ve belli süreliğine oturma izni alabileceklerdi. Oturma izni alan Beyaz Ruslardan doktor ve avukat olanlar mesleklerini icra edebileceklerdi. Fakat 1927 yılına kadar verilen oturma izninin sonuna yaklaşırken Türkiye'nin izlediği iç siyaset ve bazı kanunlar değişiyordu. Yabancıların bazı meslekleri yapmaları yasaklanırken Beyaz Ruslar da bu kararlardan nasibini alacaktı. Çalışma izinleri tehlikeye giren Beyaz Rusların bazıları Türkiye'yi terk ederken, resmi rakamlara göre 1927 yılının başında sadece 2.879 Beyaz Rus Türkiye sınırları içinde yaşıyordu. İlerleyen aylarda da hükümetin tavrında değişen bir durum olmadı. Beyaz Ruslardan 1.300 kadarı Türkiye vatandaşlığı alabildi. Bir süre vatandaşlık alamayan Beyaz Rusların bir kısmına göz yuman hükümet 1936 yılında 986 mülteciye daha vatandaşlık imkanı sundu (Acar, 2017, ss. 315-319).

3. Beyaz Rusların Sovyet Ticaret Kurumları ile Olan Ekonomik İlişkileri

Beyaz Rusların Türkiye'de Sovyet ticaret kurumları ile olan ekonomik ilişkileri öncelikle Sovyet ticaret kurumlarının içinde istihdam edilmeleri ile gerçekleşti. Sovyet ticaret kurumları ile ithalat ve ihracat ilişkisi içine girmek isteyen Beyaz Ruslar İstanbul'da kurulan bazı anonim şirketlere ortak oldular. Bu şirketlerin içinde ortak olmayan ama istihdam edilen Beyaz Ruslar da oldu. Sovyet ticaret kurumlarında kendi aralarında iktidar kavgasına girişen Sovyet ticaret uzmanlarının polemiklerinde ve rekabetlerinde Beyaz Rusların istihdamı veya onlarla iş yapılması bir koz olarak kullanıldı. Beyaz Rusların İstanbul ve Anadolu'nun çeşitli illerinde bulunan Sovyet ticaret kurumlarında istihdam edilmelerinden Moskova sürekli olarak rahatsızlık duydu ve bu durumu birçok kez İstanbul'da bulunan Arcos ofisine bildirerek Beyaz Rusların işlerine son verilmesini istedi. Arcos müdürleri genelde bu uyarılara hemen uysalar da direndikleri zamanlar da oldu. Türk sermayesi ile ortak kurulmak istenen Russotürk'ün müdürü Kvirkeleliya⁸ ve yardımcısı Fethi Bayraş ise sürekli olarak Beyaz Rusların ortak oldukları, hatta yönetiminde yer aldıkları Karadeniz şirketi ile ithalat ve ihracat operasyonlarında beraber çalıştı. Beyaz Rusların Karadeniz şirketi içindeki varlıkları Hollanda ve İtalyan bankalarından kolay ticaret kredisi bulmalarını sağlarken, Beyaz Rusların gözü sürekli olarak Russotürk üzerinden alacakları Sovyetler Birliği ithalat lisanslarında oldu. Çünkü ithalat lisansı demek Sovyetler Birliği'ne yüksek kârlarla ürünler ihraç etmek demektir.

Arcos anonim şirketi altında örgütlenen ancak dış ticaret operasyonlarında bağımsız olan Petrol Sendikası da Türkiye piyasalarında tutunmak ve ticaret ağlarına ulaşmak için kimi zaman Beyaz Rusları kullanmak zorunda kaldı. 1927 yılında bir diğer dışli rakibi

⁸ Sovyet belgelerinde sadece soy ismi ile anılmaktadır.

Amerikan firması Standart Oil⁹ ile Türkiye pazarlarına gaz yağı satmak üzere anlaşılan Petrol Sendikası ancak bu yolla kendini Beyaz Rusların ticaret ağlarından kurtarabildi. Her ne kadar Petrol Sendikası Türkiye satışlarında Beyaz Rusların etkisinden bir müddet kurtulsa da 1927 yılında imzalanan ticaret anlaşmasının ardından Ticaret Temsilciliğine dönüşen Arcos ve Russotürk'ten sonra bile Sovyet ticaret kurumları kendilerini Beyaz Ruslardan 1930'ların başına kadar uzak tutamadı.

Sovyet kurumları içinde çalışan uzmanların Beyaz Ruslar üzerinden birbirlerine tahakküm kurmasına en iyi örneklerden biri Arcos müdürü Akim Aleksandroviç Yuryev ile müdür yardımcısı Kovrov¹⁰ arasında Kovrov'un sekreteri olan Rotenberg üzerinden yaşanan tartışmadır. Rotenberg¹¹ Arcos'un İstanbul ofisinde Arcos müdür yardımcısı Kovrov'un sekreteri olarak çalışıyordu. Kovrov'un Mayıs 1925'te Moskova'ya Arcos'un bazı işleri için çağrılmasını fırsat bilen Arcos müdürü Yuryev Ağustos ayından itibaren Kovrov'u şirketten uzaklaştırmak için Rotenberg hakkında bazı mektuplar kaleme almaya başladı. Yuryev'in ilk şikayeti; Kovrov'un yokluğunda Rotenberg'in henüz işe yarar bir ticari fayda sağlayacağı hamleler yapmamış olmasıydı. Yuryev şikayetlerine Rotenberg'in İstanbul'da iş yapan Beyaz Ruslarla olan ilişkilerini ilerlettiğini yazarak devam etti. Kovrov'un uzun süren Sovyetler Birliği yolculuğundan geri dönmeyeceği anlaşılınca Yuryev Rotenberg'in Kovrov'un yerine atanacağını düşündü. Bu yüzden ağustos ayı içindeki mektuplarına eğer Kovrov görevden alındı ise Rotenberg'in de alınması gerekir diye devam etti. Yuryev zaman kaybetmeden ve henüz Moskova'dan kesin bir talimat ulaşmadan Rotenberg'e Sovyetler Birliği'ne Odessa üzerinden geri dönme talimatı verdi. Rotenberg ise Kovrov adına gönderilen resmi yazışmalar ve bazı mektupları Yuryev'e vermeyerek kendisinin yetkili olduğunu belirtti ve geri dönüşünü geciktirmek için zaman kazanmak istedi (Rossiyskiy Gosudartstvennyy Arhiv Ekonomiki RGAE fon:413, opis:2, delo:2042, ss:24-25).

Arcos müdürü Yuryev'in Ankara elçisi Yakov Surits¹², Dış Ticaret Bakanı Krasin ve Dış İşleri Bakanı Çiçerin'e sunduğu 21 Ağustos 1924 tarihli Arcos'un ticaret geçmişini özetleyen rapor Sovyet ekonomik kurumlarının Beyaz Ruslar ile olan ilişkisini başka bir açıdan ele almaktadır. Rapora göre Yuryev'in Arcos'un Türkiye'deki ticaret faaliyetlerindeki en büyük başarısızlığı İstanbul burjuvazisi ve ticaret ağlarıyla iyi ilişkiler geliştirememesiydi. Dahası İstanbul'da kendini ticaret çevrelerine kabul ettirmede zorlanan Arcos'un Anadolu ile olan ticari faaliyetleri daha da kötü durumdaydı. Örneğin 1923 yılında tahıl ürünlerinin satışları sadece İstanbul'da oldu ve Sovyet tahıl ihracatı ancak birkaç tüccar vasıtasıyla yapılabildi. Arcos komisyon üzerinden çalıştığı için Sovyet ihraç mallarını sadece büyük sermayeli tüccarlara toptan sattı. Bu satışlar sadece İstanbul'da gerçekleşti. Başka ülkelerin ticaret ağlarından faydalanılarak Sovyet ihraç ürünleri için İstanbul transit liman olarak kullanılmak isteniyordu. Ancak başarılı olunamadı (RGAE, fon:413, opis:2, delo:2042, ss.86-97).

Yuryev raporunun devamında Türkiye'deki hükümetin bütçeye gelir sağlama adına yakında zamanda bazı ürünleri tekeline alacağını bildirmekteydi. Türkiye'de tahıl ürünleri ticareti üzerinde kısa sürede sağlanmak istenen tekelleşmenin devlet eliyle gerçekleşmesinde, bazı Sovyet ihraç ürünlerinin Türkiye'ye ihracatında tehlike oluşacağını altını çiziyordu. Arcos kurulduğundan beri sadece büyük sermayeli tüccarlar ile çalışmaya alışmıştı, tüccarlardan yüksek banka garantilileri ile mallarını Türkiye pazarlarında satma şansı buluyordu. Hal böyle olunca Sovyetler Birliği ihracatı İstanbul'da sözü geçen birkaç tüccarın inisiyatifine kaldı. Yuryev bu duruma hemen müdahale edilmesini tüccar gruplarının çeşitlendirilmesi gerektiğini belirtti.

Yuryev'in vurguladığı bir diğer konu Arcos'un altında örgütlenen Sovyet ticaret kurumlarının kendi aralarında aynı veya benzer Sovyet ihracat mal grupları üzerinden

⁹ Amerikalı Rockefeller ailesine ait ABD içinde ve dışında perol ürünleri işleyen ve satan firma. Türkiye'de 1930'ların ortasında Sokoni Vakum adını alacaktır.

¹⁰ Sovyet belgelerinde sadece soy ismi ile anılmaktadır.

¹¹ Sovyet belgelerinde sadece soy ismi ile anılmaktadır.

¹² Yakov Zaharoviç Surits Seovytler Birliği'nin 1923-1934 arasında Ankara Büyükelçiliğini yaptı.

olmak kaydıyla Türkiye piyasalarında rekabete girmeleri idi. Örneğin Petrol Sendikası Türkiye'de gazyağını pazarlamaya çalışırken, diğer Sovyet ticaret kurumları Türkiye'ye petrol ürünleri sokmaları için yurtdışında bazı yabancı firmalarla pazarlık yaparak ve onlara aynı Sovyet petrol ürünleri satarak, Türkiye piyasalarında Sovyet ihraç ürünlerin fiyatlarının düşmesine neden oluyordu. Bir raporunda İzmir'de neden Sovyet gazyağı ve diğer petrol türevlerinin satılmasının zor olduğunu anlatmaya başlayan Yuryev'in bölgedeki en büyük çatışma yaşadığı kişi Sovyet konsolosluk görevlilerinden Plyat¹³ isimli uzmandı. Yuryev ile Plyat arasında birbirlerini suçladıkları, bir süredir devam eden ve şikayetlerini Moskova'ya bildirdikleri şiddetli bir polemik söz konusuydu. Sovyetlerin İzmir konsolosluk çalışanı Plyat Arcos müdürü Yuryev ve ekibini Arcos etrafında Beyaz Ruslardan oluşan bir tüccar grubu örmekle suçladı. Plyat'ın iddiasına göre Arcos İstanbul'daki Sovyet ürünlerinin ihracatının %95'ini Beyaz Ruslar üzerinden organize etmekteydi. Plyat ayrıca Yuryev'i Arcos içinde birçok Beyaz Rus'a iş imkanı vermekle suçladı. Yuryev Arcos ve kendisi hakkındaki ithamlara cevap verirken kullandığı ilk tabir Plyat'ın bir yalancı olduğuydu. Plyat'ın İzmir'den deri işleme fabrikaları için alınan meşe palamudu hakkındaki sözlerine durumun kendisi ile alakalı olmadığını belirtti. Plyat sözlerine bu alımlara Beyaz Rusların aracılık ettiği imasını yükledi. İki defa meşe palamudu alımı olduğunu söyleyen Yuryev ilk alımın Odessa'lı bir aileden olduğunu doğrulamaktaydı. İkinci alımda ise İzmir'deki firma güven vermediği için İstanbul'dan alım yapılması tercih edilmişti. Alımın hızla yapılması için İstanbul'un tercih edilmesi malların ivedikle yüklenme gereksiniminden dolaydı (RGAE fon:413, opis:2, delo:2042, ss.86-97).

Plyat'ın Arcos adına yaptığı bir diğer suçlama Arcos'un Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den ihtiyaç duyduğu ithal malları bilmediği yönündeydi. Ukrayna'da deri işleme fabrikaları için gereken hammadde alımlarını İzmir'de bulunan Charlton Vitol isimli şirketten yapabilecekken Arcos'un büyük bir fırsatı teptiğini raporunda belirtti. Yuryev ise Plyat'ın yine gerçekleri saptırıldığını iddia etti. Yuryev'e göre Charlton Vitol isimli şirket 1922 yılında Kırım üzerinden gerçekleştirilmek istenen altın kaçakçılığına karışmıştı. Ayrıca Yuryev deri işleme fabrikaları için hammadde alımının bir yıldan fazla süredir İzmir firmaları üzerinden de yapılarak karşılandığını Plyat'ın sadece kendilerini suçlamak üzere bütün bunları dile getirdiğini belirtti. Sovyetlerden gelen talimat üzerine Arcos'un yabancı tüccarlardan ziyade Türkiye menşeli firmalar ya da Türk kökenli tüccarlarla daha çok ticaret ilişkisi geliştirmek istediğini ekledi. Charlton Vitol ise bir İngiliz firmasıydı.

Yuryev'in Plyat hakkında Moskova'yı uyardığı konular arasında, kendisinin İzmir konsoloslukunda Karnavskiy isimli Beyaz Rus birini barındırdığı yönündeydi. Yuryev'e göre Karnavskiy isimli konsolosluk çalışanı Petersburg'tan Türkiye'ye sığınan eski bir tüccardı. Plyat onu İzmir konsoloslukunda işe almıştı. Dahası İzmir konsoloslukundan danışman olarak maaş bağlanan Karnavskiy aynı zamanda Charlton Vitol adına da bazı ticari işleri takip ediyordu. Yuryev'e göre Karnavskiy Vitol firması tarafından Sovyetlerle olan ticari bağları kuvvetlendirmek üzere konsoloslukta işe sokulmuştu (RGAE fon:413, opis:2, delo:2042, ss.86-97).

1925 yılı içinde Rum, Ermeni, Beyaz Rus gibi bazı azınlıkların elçilik, konsolosluk, Arcos ve Russotürk içerisinde çalışmaması yönünde özellikle diplomatik misyonlara Dış İşleri Bakanı Georgi Çiçerin¹⁴ uyarı yazısı gönderdi. Aynı yılın ağustos ayı içinde İstanbul konsolosu Potemkin tekrar uyarıldı. Ticari faaliyet yürüten Sovyet ekonomik kurumlarından Kemalist düşünceye yakın yerel çalışanların istihdamlarının önem arz ettiği, Potemkin'e Çiçerin tarafından bir kez daha hatırlatıldı. Örnek olarak ise Ostrovskiy isimli bir Sovyet ticaret uzmanının Enveristlere (eski ittihatçı oldukları vurgulanıyor) yakın olan Türk tüccarlar ile petrol türevleri satış sözleşmesi imzalaması gösterildi (RGAE fon:413, opis:2, delo:2043, s.182).

¹³ Sovyetler Birliği tarafından 1924 yılında önce Mersin'e sonra İzmir'e atanan konsolosluk görevlisi.

¹⁴ Georgi Vasilyeviç Çiçerin 1918-1930 yılları arasında Sovyetler Birliği dış işleri bakanlığı yaptı.

Arcos müdürü Yuryev neden bazı azınlıkların ve Beyaz Rusların Sovyet ekonomik kurumlarında çalıştığına dair yaptığı yazılı açıklamasına Arcos'un 1922 Mayıs ayında İstanbul ofisinin açılmasıyla başlamaktadır. Açıklamasına Sovyetlerin Türkiye ile olan ticaret ağlarını geliştirmek için Karadeniz liman kentlerinde ticaret ofisleri açtığını ve özellikle petrol türevi ürünleri satmaya çalıştığını belirterek devam eden Yuryev, Ankara ve ona bağlı olan Samsun ticaret ofisinde Petrol Sendikası çalışanlarının özellikle bulundurulması talimatının Moskova'dan verildiğini söylemektedir. Aradan geçen yıllarda Sovyet ticaret organizasyonun bazı değişikliklere uğradığını ve halihazırda 40 adet çalışanın olduğunu belirten Yuryev'e göre bunlardan beşi Komünist Parti üyesi iken geri kalanları Komünist parti üyesi değildir. Elindeki fişleme dosyasından bilgi aktarmaya devam eden Yuryev, Arcos içinde Beyaz Rus çalışanların olduğunu inkâr etmemektedir. Yuryev'e göre Arcos, dil bilgileri ve piyasa tecrübelerinden ötürü Arcos Beyaz Rusları istihdam etmekle kârlı çıkmıştır. Ancak yine de bazı çalışanların Beyaz Rus oldukları anlaşılınca işten çıkarılmıştır. Yuryev yapılan ithalat ihracat işlerinin uzmanlık gerektiğini savunurken, Dış Ticaret Bakanlığından uzman kadrolar vermeleri üzerine ısrar ettiklerini ancak isteklerinin çoğu zaman karşılanmadığını söylemektedir. Bundan dolayı her ne kadar Beyaz Rusları istihdam etmekten kaçınırsalar da bazı elzem durumlarda mecbur kaldıklarını mektubunda belirtir. Örneğin Azerbaycan doğumlu olan Delibozov isimli bir Arcos çalışanı petrol türevlerinin satışları için İzmit ve civarında Petrol Sendikası tarafından çalıştırıldı. Dış İşleri Bakanlığının uyarısından sonra Delibozov'un işine son verildi. Yuryev benzeri durumun Trabzon ofisinde çalışan Malinovskiy ve Hasanzade Kuguşev için de geçerli olduğunu belirtir. Yuryev her ne kadar bu iki çalışanın işlerini canla başla yaptıklarını savunsa da Moskova'dan gelen emirlere daha fazla direnemedi ve iki Beyaz Rus'un işine son verdi (RGAE fon:413, opis:12, delo:1553, ss. 3-9).

Russotürk, Sovyet Dış Ticaret Bakanlığı tarafından İstanbul burjuvazisinin desteğini almak niyetiyle 1924 yılının son aylarında kuruldu. Sovyet Dış Ticaret Bakanlığı Russotürk kurulurken hisselerinin %49'na sahip olacaktı. Geri kalanı ise Türkiye'deki sermayedarlardan karşılanacaktı. Ancak kuruluş aşamasındaki beklentiler, Sovyet bakanlığı Russotürk'ü kurmak için harekete geçtiğinde gerçekleşmedi. İstanbul sermayesinden ilgi görmeyen Russotürk için mecburi olarak başka çarelere başvurulurken sermaye yaratılmak zorunda kalındı. Sovyet Dış Ticaret Bakanlığı bütün sermayesini kendisinin karşılayacağı bir şirketi kolaylıkla kurabilirdi ancak amaçları Türkiye'deki sermaye sahipleri ile ortak hareket edebilecek bir zemin yaratmaktı. Böylelikle Sovyetlerin istediği ticaret ağlarına ulaşmak ve yüksek sermaye sahipleri ile iş yapmak daha kolay olacaktı. Russotürk'ün kuruluş amacı sadece Türkiye piyasalarına Sovyet ürünlerini ihraç etmek değildi. Balkanlar ve Orta Doğu'ya da ürün ihraç amacı güden Russotürk'ün kuruluşuna Türkiye'deki büyük sermaye sahipleri ilgi göstermeyince Sovyet Dış Ticaret Bakanlığı 1920'lerin başında Türkiye'nin çok ihtiyaç duyduğu çimentoyu zararına satacak ve karşılığında ithalat lisansı verecek yüksek kâr oranlı bir dış ticaret operasyonu gerçekleştirme kararı aldı (Bilgiç, 2021, ss. 87-104).

Çimento operasyonunu kuruluşunda Türkiye'nin bürokrasinin ileri gelenlerinin ve Beyaz Rusların da bulunduğu Karadeniz ve Anadolu şirketleri ile gerçekleştirmek zorunda kalan Sovyet Dış Ticaret Bakanlığı böylelikle karşı karşıya gelmek istemediği bir sermaye grubunu kendi ihracat ve ithalat işlerine ortak etmiş oluyordu (Bilgiç, 2020, ss.46-48). Karadeniz şirketinin içinde yer alan Beyaz Rus Moldavskiy¹⁵ ilerleyen yıllarda Sovyetlerin dış ticaret operasyonlarına en çok karışanlardan biri olacaktı (RGAE fon:413, opis:2, delo:2044, ss.1-7). Moldavskiy Karadeniz şirketinde hem ortak hem de yöneticiydi. Diğer Beyaz Rus ortaklar arasında Ratner, Vadyayev, Şamsin ve Hari vardı. Bu yöneticiler Karadeniz üzerinden Russotürk'e kolaylıkla ucuz ticaret kredileri bulabiliyorlardı. Beyaz Rusların sahip olduğu bazı şirketler hakkında, Yuryev'in Krasin'e ulaştırdığı bilgiler arasında, İran sermayeli eski Hostoriya Bankasının Karadeniz'e de

¹⁵ Birçok Sovyet ticaret belgesinde adı geçen Moldavskiy'in belgelerde sadece soyisimi anılmaktadır.

ortak olan Beyaz Ruslar tarafından satın alındığı bilgisi de vardı. Odessa'da bulunan eski Asya Bankasının çalışanlarından olan Beyaz Rus Hari, satın alınan bankanın yönetim kuruluna atanmıştı. Russotürk ise bu bankadan Fethi Bayraş adına çek defteri çıkarmıştı (RGAE, fon:413, opis:2, delo:2042, ss.73).

Beyaz Rusların belki büyük oranda sermayeleri yoktu ancak hem Sovyet topraklarının ihtiyaçlarını iyi biliyorlar, hem Türkiye'deki piyasaları iyi tanıyorlardı. Ayrıca dil engelini kolaylıkla aşabiliyorlardı. 1927 yılında Ticaret Anlaşması imzalandıktan sonra Ticaret Temsilciliği Teknoloji İhracat Kurumuna dönüştürülen Russotürk kömür, antrasit, kostik soda, havyar, halı, çimento gibi Sovyet ürünlerini Türkiye, Mısır, Filistin, Suriye, Arabistan, Yemen, Yunanistan, Bulgaristan gibi ülkelere İstanbul üzerinden sattı (RGAE, fon:413, opis:2, delo:2044, ss.12-28).

Sovyetler Birliği'nin dış ticaretindeki en karakteristik özelliği oluşturduğu yeni ekonomik kurumlarla ithalat ve ihracatı devlet tekel altına almak oldu. Ancak Sovyetler Birliği dış ticarete devletin ithalat ve ihracatta tekel kurduğu yapısını dış ticaret yaptığı kapitalist ülkelere kendi kurallarının ve kanunlarının geçerli olduğu bir şekilde hemen kabul ettiremedi. Türkiye'de ilk başlarda hiçbir şekilde dış ticareti tekelinde bulundurulmuş Sovyet ticaret kurumlarının Türkiye topraklarında faaliyet göstermesini istemedi. Dahası bu durumu Sovyetler Birliği'nin bir kapitülasyon iddiası olarak gördü ve Sovyetleri Türkiye'nin ticaret kanunlarına uymaya zorladı (Bilgiç, 2021, s.240). Sovyet elçisi Aralov'un Türkiye'deki görevi sırasında tekrar ülkesine çağrılmasının arkasındaki nedenlerden biri de Türkiye ile Sovyetler arasında Sovyetlerin arzu ettiği şekilde bir ticaret anlaşması imzalamaya ikna edememesidir. Aralov anılarında Rauf Orbay ile aralarında yaşanan siyasi tartışmaların kendisine komplo kurulması ile sonuçlandığını söylese de Sovyet belgeleri ticaret anlaşması ve özellikle Ticaret Temsilciliği üzerinde dönen tartışmaların geri çağrılmaya neden olduğunu göstermektedir (Bilgiç, 2020, ss.190-200).

Sovyetler Birliği'nin memnuniyetsizliğine karşın Türkiye, 1927 yılının sonlarına kadar iki ülke arasında Arcos ve Russotürk üzerinden devam eden dış ticaretin bir ticaret anlaşmasına dayandırılmasını zorunlu kıldı. 1925 yılının ortalarına doğru Türkiye, Sovyetler Birliği'ni müzakere masasına çağırdı ve kendi ticaret şartlarını kabul etmesi için zorladı. Ticaret anlaşması görüşmeleri 18 aydan fazla sürdü ve nihayetinde ortak bir nokta bulundu. Ortak nokta bulmayı sağlayan hamlelerden birini Sovyetler Birliği yaptı. Türkiye'den özellikle Sovyetler Birliği'ne yapılan tüketim malları ihracatını arttırmak isteyen Sovyetler Birliği şu yolu izledi; Moskova yönetimi Türk menşeli ürünlere lisans alma zorunluluğunu ortadan kaldırdı, hatta kara yolu üzerinden gelecek tüccarlara da bazı dönemlerde vize uygulaması muafiyeti getirdi (Bilgiç, 2021, ss.251-254). Sovyetler Birliği'nin ülke içinde eksikliği hissedilen tüketim ürünlerine sağladığı bu kolaylık 1926 ve 1927 yıllarında Türkiye'den Sovyetler Birliği'ne ihraç edilen tüketim ürünlerinin sayısında önemli artış sağladı. İki ülke arasındaki dış ticaret hacmi arttı. Lisanssız ürün uygulaması kısa süre sonra Sovyetlerin nihai üretim için ihtiyaç duyduğu bazı hammaddelerin de Türkiye'den ihracatının artmasını sağladı. Ukrayna deri fabrikalarının deri üretimi için ihtiyaç duyduğu meşe palamudunun İzmir'de üretilen miktarının neredeyse tamamı satın alınarak Sovyetler Birliği'ne ihraç edildi (Bilgiç, 2019, ss.248-284). Zaman içerisinde büyüyen iki ülke arasındaki dış ticaret özellikle Türkiye'nin ihracatının artması ile anlaşma masasında iki ülkenin birbirine yakınlaşmasını sağladı. Nihayetinde Sovyetler Birliği, Türk yetkililere Ticaret Temsilciliğini çalışma koşullarını Sovyet Birliği kanunlarına göre kabul ettirdi. 1927 ticaret anlaşması ile İstanbul ve Ankara dahil olmak üzere Türkiye'nin çeşitli illerinde Sovyet Ticaret Temsilciliği açılmasına karar verildi. Ticaret anlaşması ayrıca Arcos ve Russotürk anonim şirketlerinin yönetim ve çalışan kadrosu ile Ticaret Temsilciliğine devredilmesini sağladı (Bilgiç, 2021, ss. 251-256).

Ticaret anlaşması görüşmeleri boyunca Sovyetler Birliği'nin Türkiye'deki tüccarlara Türk menşeli ürünleri lisansız olarak ithal etme izni vermesi ile Türkiye'den Sovyetlere ihracatı en çok artan ürünler portakal ve limon oldu. 1926 yılında neredeyse Türkiye'de

üretilen bütün narenciye Sovyetler Birliği'ne ihraç edildi. İhracat için Mersin'e Arcos'un Sovyetlerden gelen uzmanları görevli olarak gönderildi. Her ne kadar Türkiye'de üreticilerin yüzünü güldüren bir hamle olsa da Lisanssız İhracat kategorisine alınan portakal ve limon Arcos çalışanlarının bazı sorunlar yaşamasına sebep verdi. Dış Ticaret Bakanlığı Sovyetlerin uygulamakta ısrar ettiği dış ticaret üzerindeki tekelin Arcos'un bazı uygulamalarından dolayı bozulduğunu iddia etti. Sovyet bakanlığına göre Lisanssız İthalat aracılığıyla Türkiye'den ihraç edilen ürünlerde gereksiz bir artış vardı. Bir diğer iddia ise Türk menşeli olduğu için lisanssız ithalat izni verilen ürünlerin birçoğunun Türk menşeli olduğunu gösteren sertifikalar sahteydi. Odessa gümrüğünde tespit edilen bu ürünlerin Sovyetlere kabulü için Arcos İstanbul ofisi sürekli baskı yaptı. Bakanlığın itiraz ettiği bir diğer önemli nokta özellikle portakal alımlarına Beyaz Rus tüccarların karıştığı ve yüksek oranlarda Türkiye'nin ihracatından kâr sağlamış olmalarıydı. Portakal alımları için ödemeler önceden yapıldığı halde, Beyaz Rus tüccarlar gerekli teslimatları yapmadılar. Aslında bakanlık Arcos'un yönetiminden uzunca bir süredir memnun değildi. Moskova'nın Arcos çalışanlarında eksiltmeye gidilmesi talimatını Arcos'un İstanbul ofisi uygulamadı. İstihdamdaki azaltma Arcos'un da maliyetlerini azaltacaktı. Bakanlığın bir diğer iddiası Arcos çalışanlarının %20'lere varan oranlarda yüksek maaş almasıydı. Beyaz Ruslar üzerinden aslında anlatılmak istenen Arcos yöneticilerinin bakanlığın talimatlarına uyması gerektiği idi. Çünkü açık bir dille Beyaz Ruslar ile olan ticaretin devam etmesi durumunda Sovyetler Birliği'ne geri çağrılıp mahkemelerde yargılanacakları uyarısı yapılmıştı (Gosudarstvvennyy Arhiv Rossiyskoy Federatsii GARF fon:374, opis:28, delo:1873, s.1 28).

Sovyetler Birliği, Türkiye ile dış ticaret ilişkilerini 1920'lerin başında geliştirmeye çalışırken önemli ihracat mallarından birisi gaz yağı ve diğer petrol ürünleriydi. Aralov, Rusya'dan Ankara'ya kara yolu ile ulaşmak için önce Samsun'a ayak bastığında yanında iki önemli mal grubu vardı; çimento ve gaz yağı. Türkiye'nin elektrik hatları yeterli olmadığından cumhuriyetin ilk yıllarında birçok ev hatta devlet dairesi geceleri gaz yağı ile aydınlanıyordu. Bu sebeple Mustafa Kemal'in Lenin'den istekleri arasında gaz yağı ilk sıralarda yer alıyordu. Türkiye 300.000 pud sipariş yapmak istiyordu. Ancak Sovyetlerin yük taşıma kapasitesi yeterince gelişmediği için bu kadar büyük bir siparişi tek hamlede karşılamak mümkün olmadı (Bilgiç, 2020, ss.190-200).

İstanbul Arcos ofisi altında ticaret ağları kurmak için örgütlenen Petrol Sendikası, Sovyetlerin özellikle Orta Doğu'ya ana ihraç kalemlerinden olan gaz yağı, motorin ve benzin gibi ürünleri Arcos'un altında bağımsız bir şekilde 1922'nin başından itibaren satmaya başladı. Ancak Petrol Sendikasının kendi dağıtım ağları, depoları ve gemilerden ürün indirmesini kolaylaştıracak indirme rampaları yoktu. Hal böyle olunca dağıtım ağları ile ilişkileri iyi olan Beyaz Ruslar da Sovyet petrol ürünleri için devreye girmeye başladı. Sovyetlerin Türkiye'de ana rakibi olan Standart Oil de boş durmuyor Petrol Sendikasının payını azaltmak için elinden geleni yapıyordu. Henüz ortaklarının arasında Beyaz Rusların olduğunu bilmeyen Petrol Sendikasının İstanbul ofisi çalışanları Sovyet ihracatını arttırmak adına gaz yağı satım anlaşması imzaladı. Sovyet ticaret uzmanları durumun farkına varınca, Doğu Şirketi hemen Standart Oil'in desteğini alarak diğer bir rakip olarak Petrol Sendikasının karşısına çıktı (GARF, fon: 374, opis: 28, delo: 1052 ss. 58-63).

Petrol Sendikası Türkiye'de bir türlü istikrara kavuşmayan satışlarına çözüm yolunu öncelikle Türkiye'nin 1925'te kurduğu gazyağı tekeline ürünlerini satarak çözeceğini düşünüyordu. Ancak Türkiye'de gazyağı tekeli devlet aracılığı ile gazyağı dağıtımını kısa sürdü ve başarıya ulaşmadı. Hükümet gaz yağından kilo başına alınan yüksek vergi ile duruma kendi açısından çözüm buldu. Vergisini ödeyen her firma ürünlerinin dağıtımından kendisi sorumlu olacaktı. Bu yüzden Petrol Sendikası büyük bir yükten kurtulmak için Standart Oil firması ile satış anlaşması imzaladı. Artık Türkiye'de Sovyet petrol türevlerinin büyük bir kısmı Standart Oil gibi bir Amerikan firması aracılığı ile yapılacaktı. 1927 ticaret anlaşmasının ardından hazırlanan raporlarda bu durumu anlatan Sovyet ticaret uzmanları, Standart Oil ile imzalanan anlaşma

sayesinde Sovyet gazyağı satışlarının Beyaz Rus olan Simonovskiy, Şnerov ve Rapport gibi tüccarların elinden kurtulduğunu not ediyorlardı (GARF fon:P374, opis:28, delo:3230, ss. 242-252).

1927 ticaret anlaşmasından sonra Sovyet Dış Ticaret Bakanlığı uzmanlarından bazılarının hazırladığı raporlarda Türkiye tüccarlarına anlaşma ile izni verilen Kompanse İthalat yöntemi Sovyetlerin aleyhine sonuçlanmaktaydı. Sovyet uzmanların hazırladığı rapora göre Türk tüccarları, ki bunlar genelde bir grup Beyaz Rus tüccar oluyordu, öncelikle paralarını peşin ödeyecekleri Sovyet ihracat mallarının siparişlerini vermekte, yaptıkları ihracat karşılığında ise Sovyetler Birliği'ne ithalat yapma hakkı kazandıran Kompanse İthalat yöntemi ile büyük kazançlar sağlamaktaydılar. Çoğunlukla Beyaz Rusların yürüttüğü ihracat operasyonları şöyle gerçekleşmekteydi; Ticaret Temsilciliği belli bir Sovyet malını sipariş üzerine Türkiye'ye ihraç eder ve Beyaz Ruslara satar, bunun karşılığında Sovyetlere mal ithal etme sertifikası verilir (bunun içinde Avrupa malları da vardır), bu ürünlerin belli bir yüzdesi devlet kurumlarına satılmakla beraber çoğunluğu Sovyet pazarlarında alıcı bulur, bu tüccarlar nakit para karşılığında mısır ve fasulye gibi piyasada hemen satılacak ürünleri Sovyetler Birliği'nden alırlardı (GARF, fon:374, opis:28, delo:3881, ss. 1-10).

Kompanse İthalatın en güzel örneklerinden biri Beyaz Rus tüccar De Kerzis ile yapıldı. Sovyet kurumları tarafından De Kerzis'e 50 bin sterlinlik yani 500 bin altın rublelik ithalat yapma lisansı verildi. De Kerzis'in ifadelerine göre bu anlaşmanın 19 bin sterlinlik kısmı kullanıldı. Öte yandan anlaşmaya, yani tüccarın hak ettiği lisansa, göre Sovyetler De Kerzis'e 27.700 ton mısır vermekle yükümlüydü. Mısır'ın dünyada ton fiyatı 8 sterlindi ve toplamda 221.600 sterlinlik mısırı Sovyetler tüccara vermekle yükümlüydü. Bu miktarın karşılığı ise 2 milyon altın rubleydi. Yapılan pazarlıklarla De Kerzis'in istediği miktar 1.5 milyon altın rubleye kadar düşürüldü. De Kerzis'in gibi büyük meblağların olduğu Fethi ve Ali Fuat Beylerle olan 4 adet anlaşma vardı. Ayrıca Türk tacirlerinin yanında Moldavskiy, Lomonosov, Yakobişvili, Ratner, Lev ve diğerleri gibi Beyaz Rus tüccarlar ile imzalanan anlaşmalar yeni zorunlulukları ortaya çıkaracaktı (GARF, fon:374, opis:28, delo:3881, s.1-4).

De Kerzis ile imzalanan anlaşmaların çoğu 1927 yılının Temmuz ve Aralık ayları arasındaydı. De Kerzis bu anlaşmalardan Sovyet uzmanının hesaplarına göre %1000'e yakın kazanç elde etti. Sovyet Dış Ticaret Bakanlığı'nın çekincesi anlaşmaların iptali neticesinde Türkiye hükümeti ile yaşayabilecekleri bir krizdi. Sovyet uzmana göre 4 Temmuz 1927'de giren Kompanse İthalat rejiminden en çok Türkiye'de iş yapan Beyaz Ruslar kârlı çıktı. Çünkü Beyaz Rusların Türkiye'de Ticaret Temsilciliğinden daha geniş bir ticaret ağı vardı. Beyaz Rus tüccarlar Kompanse İthalat rejiminden doğan haklarını genelde Türk tüccarlara satarak kendilerini perdelemeye çalıştılar. Türkiye ve Sovyetler Birliği arasındaki dış ticaret hacmi 26 milyon rubleye dayanmışken, Kompanse İthalat yönteminden elde edilen kazanç 3 milyon rubleyi buluyordu (GARF, fon:374, opis:28, delo:3881, ss. 1-10).

Sovyet ticaret uzmanının raporunun sonuç kısmında Sovyetlerin Türkiye ile olan dış ticaretinin lehine işlemesi için bazı öneriler sunuldu. İlk öneri olarak Beyaz Rusların büyük avantaj sağladığı Kompanse İthalat Rejimine son verilmesi istendi. Türkiye'deki Ticaret Temsilciliğinin iptal edilen anlaşmalarının yerine özellikle yerel tüccarlarla Sovyetlerin ticaret ağlarını genişletici yönde yeniden düzenlemeleri gerekiyordu. Yapılması gereken bir diğer işlem Türkiye'den ithal edilen tüketim mallarının bir kontenjan sistemine bağlanmasıydı. Böylelikle Beyaz Rusların Sovyet Türk dış ticaretine müdahale alanı kısıtlanacaktı (GARF, fon:374, opis:28, delo:3881, ss. 1-10).

Sovyetlerin Türkiye ile dış ticaretini 1920'lerin ortalarında yeniden kurgulamak ve rayına oturtmak üzere Arcos'ta görevli Sovyet ticaret uzmanlarının yaptığı çalışmalardan bazıları hüsrarla sonuçlandı. Suhum tütünlerinden Türkiye'ye ihraç ederek İstanbul piyasalarını yeniden ihracat için bir fırsat olarak gören Arcos uzmanlarının değişen Türkiye kanunlarından geç haberdar olmaları, Suhum tütünleri ihracatında Sovyetlerin büyük zararlar etmesi ile sonuçlandı. De Kerzis isimli tüccarla yapılan Suhum tütünü

anlaşması Türkiye gümrük görevlilerinin tütünlere el koyması ve depolarda bekletmesi üzerine nihayete ermedi. Çünkü 1920'lerde Türkiye'ye yabancı ülkelerden tütün getirip piyasalardaki spekülörler aracılığı ile yüksek kârlar elde edip üçüncü ülkelere satmak yasaktı. De Kerzis akıllı davranıp 800.000 rublelik kontratı Beyaz Rus olan Moldavskiy'e devretti. Moldavskiy Sovyet ticaret uzmanları tarafından iyi tanınan ancak sevilmeyen bir Beyaz Rus tüccardı. Nihayetinde Moldavskiy Ticaret Temsilciliğini dava etti. Mısır karşılığında çözülmek istenen tazminat kabul görmeyince Sovyet Ticaret Temsilciliği Beyaz Rus Moldavskiy'e 31.000 sterlin, avukatına ise 4.000 sterlin tazminat ödemek zorunda kaldı (GARF, fon:P374, opis:28, delo:3230, ss. 257-259).

19 Ekim 1930 yılına kadar Türkiye ve Sovyetler arasındaki ticaret ilişkileri 1927 ticaret anlaşması maddelerine göre belirlendi. 19 Ekim 1930-9 Eylül 1931 arasında ise Sovyetler Birliği ve Türkiye arasında ticaret anlaşması olmayan bir dönemdi. Türkiye'nin ithal ettiği Sovyet mallarına en yüksek tarifeden gümrük vergileri uygulandı. Ocak 1931'in başlarında Türk medyasında Sovyetlerin ticaret anlaşması yapmak istemediğine dair haberler yer aldı. Sovyetler Birliği arşiv belgelerine göre İstanbul Üniversitesi eski profesörlerinden köşe yazarı Halil Sabit 17 Ocak 1931 tarihli Milliyet'te yayımlanan makalesinde Sovyetler Birliği'nin sürekli olarak Türkiye pazarlarından düşük fiyatlı ürünler almakta ısrarcı olduğunu yazdı. Halil Sabit'e göre Sovyetler Birliği kendi ihraç mallarına yüksek fiyatlar istiyordu. Bundan dolayı Halil Sabit'e göre Türkiye ve Sovyetler Birliği arasındaki dış ticareti, Türkiye'nin kendi içinde oluşturacağı bir dış ticaret tekel kurumuna bırakmak daha doğru olacaktı. İstanbul Üniversitesinde ekonomi dersleri veren Halil Sabit 1920'lerde uzunca bir dönem Arcos ve Russotürk ile ticari ilişkiler içindeydi. 1920'lerde yine gazeteler için yazdığı makalelerde uzun uzadıya Sovyetler Birliği'nin ticaret sistemini öven yazılar kaleme almıştı. Ayrıca Bakü ve Nije Novdogorod fuarlarına İstanbul'dan mal göndermek için Russotürk ile anlaşmalar imzalamış biriydi. Halil Sabit'in yeni yazılarındaki önerisine göre Türkiye tüccarları Sovyet topraklarında ticaret yapmalı ve Sovyetler Birliği bunu teşvik etmeliydi. Diğer yandan Türkiye'de yayın yapan ve Sovyet Dampingi olduğunu iddia eden Beyaz Rusların desteklediği Son Havadis isimli gazetenin yayınları hükümet tarafından durduruldu (RGAE, fon:413, opis: 12, delo: 1183, ss.96-109).

Türkiye 1934 yılında Sovyetler Birliği ile faizsiz ve geri ödemesi 20 yıl olan, sadece Türkiye menşeli ihraç ürünler karşılığında sekiz milyon dolarlık bir kredi anlaşması imzaladı. Bu anlaşmadan önce Türkiye'ye ekibiyle beraber gelen Prof. Orlov ve ekibi kapsamlı bir sanayileşme planı hazırlayarak Türk hükümetine sundu. Bu plan çerçevesinde Kayseri ve Nazilli'de iki adet kumaş dokuma fabrikası inşa edilmesine karar verildi. İlk inşaatına başlanan fabrika Kayseri Dokuma Kumaş fabrikasıydı. Kayseri Fabrikasının inşaatı tamamlanınca, kredi karşılığında Sovyetler Birliği'nden alınan makine ve teçhizat ekipmanlarını kurmak üzere Sovyetlerden 54 adet uzman montajcı, mühendis ve tekniker Kayseri'ye geldi. Sovyetler Birliği'nden gelen ekibin ilk karşılaştığı sürpriz Beyaz Ruslardan oluşan 25-30 kişilik bir grubun fabrikada çalışıyor olmasıydı. Ekibin başında 1920'lerin başında Kırım'da Kızıl Orduya karşı savaştan Beyaz Ordu mensubu Sefet Bey vardı. Kayseri fabrikasında görevli Sovyet uzmanlarının belirttiğine göre Sefet Bey Beyaz Rusların Paris koluyla oldukça içli dışlıydı. Paris'te basılan Beyaz Rus gazetesi Son Havadis'i yakından takip ediyordu. Son Havadis'i Sovyet çalışanlarının da okumaları için teşviklerde bulunuyordu. Beyaz Ruslardan bir diğer çalışan Sergejev isimli biri Sovyetlerden gelen teknik ekibin aklını çelerek Kayseri'de gece eğlencelerine götürüyordu. Kısa süre içinde Sovyetlerden gelen çalışan ekibin yaptıklarını Ticaret Temsilciliğinden kontrole gelen ticaret uzmanı Nemov fark etti ve duruma el koydu. Nemov bazı önlemler almak zorunda kaldı. Yeni talimatlara göre hiçbir şekilde Beyaz Ruslar ile irtibata girilmeyecek, Türk işçilere hiçbir şekilde Sovyetler Birliği propagandası yapılmayacaktı. Türk işçiler Sovyet sistemi ile alakalı soru sorsalar bile cevap verilmeyecekti. Türkçe öğrenilmeye çalışılacak, Türk işçiler ile spor yapılacak, radyo dinlenilecekti (RGAE, fon:413, opis: 12, delo: 1553, ss. 1-3).

4. Sonuç

Beyaz Rus mültecilerin büyük çoğunluğu sığındıkları İstanbul başta olmak üzere Türkiye'nin çeşitli şehirlerinde çok uzun süre kalmadılar. Ancak Beyaz Ruslar İstanbul'un sosyal ve ekonomik hayatında izleri bugün bile takip edilebilecek büyük etkiler bıraktılar. İki savaş arası dönemde Türkiye'deki hükümet ile olan ilişkileri oturma izni ve vatandaşlık alabilme üzerinden yürüyen Beyaz Rusların, Sovyetler Birliği ile olan ilişkilerini ekonomik yönden incelemek aslında Beyaz Rusların yıllar ilerlese bile sadece Türkiye tarihinde değil, iki ülke dış ticaret ve politik ilişkileri üzerinde de izler bıraktığının bir göstergesidir. Beyaz Rusların İstanbul'da yaşayanlarından bazıları ellerindeki sermaye, tecrübe ve dil yeteneklerine güvenerek, Türkiye'de imkan buldukça ticaret yapmaya devam etti. Sovyetler Birliği'nin cumhuriyetin ilanından sonra Türkiye ile kurmaya çalıştığı ekonomik ilişkilerin içinde Beyaz Rusların da yer almaları Beyaz Rusların dil yetenekleri ve ticaretteki tecrübelerinden ötürü kaçınılmazdı. Beyaz Ruslar Türkiye'ye piyasalarına Sovyetler Birliği'nin Türkiye'de bulunan ticaret kurumlarından daha hakimdi. Rusya'dan ilk göçenler arasında Türkiye'de ticaret ağları kurabilen sermaye sahibi Beyaz Rusların en büyük avantajı henüz bir transit liman olan İstanbul'un burjuvazisi ile eken tanışmış olmalarıydı. Beyaz Ruslar arasında eski tüccar, finans uzmanı, bankacı ve mühendislerin olması Türkiye'nin olduğu kadar Sovyetler Birliği dış ticaret kurumlarının da işine yarayan bir durum haline geldi. Beyaz Ruslar sadece İstanbul'da değil Türkiye'nin değişik coğrafyalarında da yaşadılar. Sovyetler Birliği ticaret kurumlarının 1920'lerde Türkiye'nin İstanbul dışı şehirlerde çalıştırabileceği dil ve piyasaları bilen ticaret uzmanı sayısı oldukça azdı. Bu yüzden Beyaz Ruslar Trabzon, İzmir, İzmit gibi şehirlerde Sovyetler Birliği'nin ihracat mallarının takibi ve satışında çalıştılar. Politik olarak Türkiye'de herhangi bir partiye angaje olmamaları Türkiye makamlarını rahatsız eden bir durum olmadı. Ancak Sovyetler Birliği ticaret kurumları içerisinde birbirleri ile rekabet halinde olan Sovyet çalışanlarının kendi aralarında yaptıkları polemiklerde kimin haklı çıkaracağını belirleyen bir nesne haline geldiler. Diğer yandan Türkiye'de bulunan Sovyet Birliği ticaret kurumları içerisinde çalışan Sovyet ticaret uzmanlarının kendi aralarındaki çekişmelerinde birbirlerine üstünlük sağlamak üzere karşı tarafı Beyaz Ruslarla olan ya da olmayan ilişkileri üzerinden itham etmeleri ise o dönemde hala süregelen Sovyet iç ve dış politikalarının bir tezahürüydü. Ancak sebebi ne olursa olsun Moskova yönetiminin öğrendiği her durumda Beyaz Ruslar Türkiye'de bulunan Sovyetler Birliği ticaret kurumları ile olan ilişkilerini kesmek zorunda kaldılar.

Kaynakça

- Acar, K. (2018). Rus Mültecilerin İstanbul'daki Ekonomik Uğraşları ve Meslekleri, *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(4), 479-496.
- Acar, K. (2017). Beyaz Rus Mültecilerinin Gözünden Millî Mücadele ve Ankara Hükümeti ile Olan İlişkileri, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 32(2), 297-325.
- Acar, K. (2019). Rusça ve Türkçe Kaynakların Işığında Beyaz Rus Mültecilerinin Anadolu'daki Yaşamları, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 34(1), 1-22.
- Aleksandrov, V. (2015). *Siyah Rus*, 1.Basım.; Çev: Devrim Çetinkasap, İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- Ar, B. (2019). İşgal İstanbul'unun Kentsel Dönüşümünü Beyaz Ruslar Üzerinden Okumak, *Annual of İstanbul Studies* 1, 101-122.
- Asiltürk, A. (2003). Bilinmeyen Bir Tarihi Gerçek, *Orkun Dergisi*, 58.
- Bakar, B. (2012). *Esir Şehrin Misafirleri Beyaz Ruslar*, 1. Baskı.; İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- Baran, T. A. (2006). Mütareke Döneminde İstanbul'daki Rus Mültecilerin Yaşamı, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 22(64-65-66), 111-140.
- Bazili K. M. (2006). Oçerki Konstantinopolya; Bosfor i noviye Oçerki konstantinopolya, Moskva.
- Beyaz Rusların Gelibolu Gurbetinin 100. Yıldönümü 1920-1923*, (2019). Editörler: Türkan Olcay, Aydın İbrahimov, Vedat Çalışkan. 1. Basım.; ÇOMÜ Yayınları: Çanakkale.

- Bilgiç, E. (2021). *Erken Cumhuriyet Döneminde Türk-Sovyet Ekonomik İlişkileri*, 1. Baskı.; Ankara: Efil Yayınları.
- Bilgiç, E. (2019). A Different Way of Trade with Soviet Union in the Early Turkish Republican Period: Unlicensed Import Trade, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 15(2), 247-284.
- Bilgiç, E. (2021). 1927 The Trade Agreement Between Soviet Union and Turkey: A Milestone in Economic Relationship?, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 21(42), 237-267.
- Bilgiç, E. (2020). Soviet Cement Export to Turkey in the Early Republican Period, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 32, 39-58.
- Bilgiç, E., (2020). Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye'ye Atanan Sovyet Elçisi Semyon Aralov'un Ekonomik Misyonu, 4. *International 19 May Innovative Scientific Approaches Congress, Proceedings Book* içinde, 1.Basım s.190-200.
- Carr, H. E. (1970). *Socialism In One Country V-1*, Pelican Books, 2. Edition.
- Constantinople To Day or The Pathfinder Survey Of Constantinople A Study In Oriental Social Life Under the Direction of Clarence Richard Johnson*, The Macmillan Company, 1922.
- Criss, B. (1993). *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*, 1. Baskı.; İstanbul: İletişim Yayınları.
- Deleon, J. (2008). *Beyoğlu'nda Beyaz Ruslar*, 3. Basım.; İstanbul:Remzi Kitabevi.
- Göçmen, M. (2008). Mütareke Yıllarında Beyaz Rusların İstanbul'daki Sürgün Hayatları, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20.
- İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye 1921 2*, (2011). Derleyen: Ali Satan, 1. Baskı.; İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye 1922 3*, (2011) Derleyen: Ali Satan, 1. Baskı.; İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- Karakaya, A. (2016). *İşgal Altında İstanbul*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Karadoğan, U. (2011). İşgal Döneminde İstanbul ve Gelibolu'da Bolşevik Aleyhtarı Wrangel Ordusu, *Bilig*, 57,135-157.
- King, C. (2016). *Pera Palas'ta Gece Yarısı Modern İstanbul'un Doğuşu*, Çev. Ayşen Anadol, 3. Basım.; İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Macar, O. D.; Macar,E., (2010). *Beyaz Rus Ordusu Türkiye'de*, 1. Baskı.; İstanbul: Libra Yayınları.
- Mansel, P. (2008). *Konstantiniyye Dünyanın Arzuladığı Şehir 1453-1924*, 6. Basım.; İstanbul: Everest Yayınları.
- The Farewell Almanac, Edited Bya Group of Russian Men of Letters under the Direction of A. A. Bournakine, C.W. Minty, B.V. Ratimoff and Dominic Valery*, (1923).
- Olca, T. (2018). İstanbul'da Rus Mülteci Okulları (1920-1925), *TUHED*, 7-2, ss. 325-343.
- Raeff, M. (1990). *Russai Abroad: A Cultural History of Russian Emigration 1919-1939*, 1. Edition.; Oxford Press University, England.
- Reiss, T. (2009). *Oryantalist-Tuhaf ve Tehlike Dolu Bir Hayatın Aydınlanan Sırrı*, Çev: Selda Somuncuoğlu, 1. Baskı.; İstanbul: İletişim Yayınları.
- Uturgauri, S. (2015). *Boğaz'daki Beyaz Ruslar 1919-1929*, 1. Baskı.; İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- Üre, P. (2020). Remnants of Empires: Russian Refugees and Citizenship Regime in Turkey 1923-1938, *Middle Eastern Studies*, 56(2), 207-221.
- Üre, P. (2021). Conditional Welcome: Russian Refugees as a Source of Skilled Labor in Interwar Turkey, *Euxenios*, 11(32), 12-24.
- Üre, P. (2020). Erken Cumhuriyet Dönemi Ankara'sında Rusya Mültecilerinin İzleri, *Toplumsal Tarih*, 313, 68-73
- Üsdiken, B. (1994). Eski Beyoğlu'nda Restaurant, Birahane, Bar, Gazino ve Meyhaneler VI, *Toplumsal Tarih*, ss.32-36.
- Üsdiken, B. (1994). Eski Beyoğlu'nda Restaurant, Birahane, Bar, Gazino ve Meyhaneler I, *Toplumsal Tarih*, ss.20-23.
- Üsdiken, B. (1994). Eski Beyoğlu'nda Restaurant, Birahane, Bar, Gazino ve Meyhaneler II, *Toplumsal Tarih*, ss.43-47.
- Tacibayev, R. *Kızıl Meydandan Taksime, Siyasette, Kültürde ve Sanatta Türk-Sovyet İlişkileri 1925-1945*, 1. Basım.; Ankara:Truva Yayınları: İstanbul.
- Toprak, Z. (2014). *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm 1908-1935*, 1. Basım.; İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Vardar, D. (2011). *İstanbul'un İşgali 1918-1923*, 1.Baskı.; İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Weiss, C. (2004). Russian Political in Exile, *Kritika*, 5(1), 219-232.
- Yerasimos, S. (1996). *İstanbul 1914-1923*, Çeviren: Cüneyt Akalın., 1. baskı.; İstanbul: İletişim Yayınları.

Arşiv Kaynakları

GARF, fon: 374, opis: 28, delo: 1052

GARF fon:374, opis:28, delo:1873

GARF fon:P374, opis:28, delo:3230

GARF, fon:374, opis:28, delo:3881

RGAE fon:413, opis:12, delo:1553

RGAE, fon:413, opis: 12, delo: 1183

RGAE fon:413, opis:2, delo:2042

RGAE fon:413, opis:2, delo:2043

RGAE fon:413, opis:2, delo:2044

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Erdal BİLGİÇ (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Erdal BİLGİÇ (100%)

Türkiye Azerbaycan Economic Relations: Bilateral Revealed Comparative Advantage Perspective

A. Beyhan AKAY¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, beyhanyilmaz@akdeniz.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0749-6606

Abstract: Türkiye is attempting to strengthen its economic relations through regional and global cooperations. Türkiye desires to boost trade volume, diversify trade markets, and become a major player in the area through bilateral or multilateral collaboration with South Caucasus and Central Asian nations, with whom it shares linguistic and cultural affinities. After Azerbaijan declared its independence in 1991, Türkiye established economic relations with Azerbaijan and signed a Preferential Trade Agreement in 2020, in order to take the cooperation to a higher level. The economic relations of the two nations are analyzed in terms of international trade in this study, with the goal of increasing bilateral trade volume and liberalizing trade. Countries are assessed using fundamental macroeconomic variables, and their comparative advantages in bilateral trade are established. Using the bilateral revealed comparative advantage index, the study examined the nations' comparative advantages and export shares by product group. The findings of the study allow for a comparison of product groupings with comparative advantage with the products covered by the Preferential Trade Agreement, as well as a sense of the agreement's potential to enhance trade volume.

Keywords: Türkiye, Azerbaycan, Bilateral Revealed Comparative Advantage Index

Jel Codes: F10, F15, F00

Türkiye Azerbaycan Ekonomik İlişkileri: İki Taraflı Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Perspektifi

Öz: Türkiye bölgesel ve küresel düzeyde iş birlikleri ile ekonomik ilişkilerini güçlendirmeye çalışmaktadır. Ortak dil ve kültüre sahip olduğu Güney Kafkasya ve Orta Asya ülkeleri ile iki ya da çok taraflı iş birlikleri çerçevesinde ticaret hacmini artırma, ticaret pazarlarını çeşitlendirme ve bölgede önemli bir aktör olma hedefindedir. Azerbaycan'ın 1991 yılında bağımsızlığını ilan etmesinin ardından Türkiye Azerbaycan ekonomik ilişkileri başlamış ve ülkeler iş birliğini daha ileri bir düzeye taşımak için 2020 yılında Tercihli Ticaret Anlaşması imzalamışlardır. Bu çalışmada ticaret hacmini arttırmayı ve ticareti serbestleştirmeyi amaç edinen iki ülkenin ekonomik ilişkileri dış ticaret özelinde incelenmiştir. Çalışmada, ülkeler temel makroekonomik göstergeleri itibariyle değerlendirilmiş ve iki taraflı ticarete açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükleri belirlenmiştir. İki taraflı açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler endeksi kullanılan çalışmada, ülkelerin karşılaştırmalı üstünlükleri ürün grupları itibariyle belirlenmiş ve ürün gruplarının ihracattaki payları karşılaştırılmıştır. Çalışma bulguları, karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olunan ürün gruplarının, Tercihli Ticaret Anlaşması kapsamındaki ürünlerle karşılaştırılması imkânı sunmakta ve anlaşmanın ticaret hacmini artırma potansiyeli ile ilgili fikir vermektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Azerbaycan, İki Taraflı Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Endeksi

Jel Kodları: F10, F15, F00

Atıf: Akay, A. B. (2023). Türkiye Azerbaycan Economic Relations: Bilateral Revealed Comparative Advantage Perspective, *Politik Ekonomik Kuram, Özel Sayı*, 225-237. <https://doi.org/10.30586/1348171>

Geliş Tarihi: 22.08.2023

Kabul Tarihi: 12.09.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Introduction

Türkiye decided to implement a free-market economy with the decisions of January 24, 1980, and an export-oriented industrialization policy, and since then it has been attempting to expand its trade relations on a global and regional scale. Türkiye seeks to strengthen its trade relations on a global scale through the General Agreement on Tariffs and Trade, to which it became a party after the Second World War, and the World Trade Organization, which was established in 1995, and on a regional scale through customs unions, free trade agreements, and preferential trade agreements. As the World Trade Organization's efforts to ensure the development of multilateral trade by removing international trade barriers have been insufficient, countries have turned to regional integrations such as free trade agreements, customs unions, common markets, and economic unions to develop their trade relations. Türkiye has also turned to trade agreements to enhance its market share and has signed a Preferential Trade Agreement with Azerbaijan, with whom it shares linguistic and cultural affinities, to strengthen commercial connections.

Türkiye was the first state to recognize Azerbaijan after Azerbaijan declared its independence in 1991 and diplomatic relations were established in 1992. Economic relations between the two nations have been gradually developing since Azerbaijan's restoration of independence. Azerbaijan and Türkiye signed a Trade and Economic Cooperation Agreement in 1992 (Embassy of the Republic of Azerbaijan to the Republic of Türkiye). The High-Level Strategic Cooperation Council was formed in 2010 to strengthen Türkiye-Azerbaijan relations, and the Şuşa Declaration was signed in 2021 to improve bilateral relations to the level of alliance (Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs, 2023).

The Turkic Council (The Cooperation Council of Turkic Speaking States, member states Türkiye, Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Hungary (observer)) were established in 2009 to strengthen multilateral cooperation among Turkic-speaking countries through Türkiye's initiatives starting in 1992. The Turkic Business Council and the Turkic Council of Commerce and Industry are organizations operating under the Turkic Council to expand economic relations (Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs, 2023).

The Agreement on Avoidance of Double Taxation was signed with Azerbaijan in 1994, the Long-Term Economic and Trade Cooperation Program and Implementation Plan in 2007, the Partnership and Cooperation Agreement in 2007, the Agreement on Mutual Encouragement and Protection of Investments in 2011, the Protocol for the 8th Term of the Joint Economic Commission and the 1st Action Plan in 2019, and these agreements entered into force in the following years. The two countries signed a Preferential Trade Agreement in 2020 to increase economic and trade relations, and negotiations began in the same year to expand the scope of the agreement, which entered into force in 2021. The agreement primarily covers the reciprocal lowering of customs taxes on imports for 15 categories of agricultural and food items subject to an annual tariff limit (Republic of Türkiye Ministry of Trade, 2023).

The parties noted that by broadening the agreement's content, the parties' areas of interest would expand, living standards in both nations would rise, and this agreement would contribute to the countries' development by diversifying the items subject to trade. Tariffs on animal and vegetable products, animal and vegetable oils, and food sector goods are reduced or eliminated under the agreement, as are non-tariff and tariff-like restrictions. The parties also agreed to provide the appropriate framework for long-term trade growth and to ensure fair competition. They also agreed on the most-favored-nation principle and adopted the national treatment clause, which states that no more stringent limitations would be imposed on the trading, transportation, and use of imported goods than on identical items of national origin. Furthermore, if one of the parties engages in dumping or subsidization, the other party may impose compensatory measures. If an imported product harms or is likely to harm the domestic sector, safeguard measures can

be implemented for the same good with the agreement of the relevant authorities, but only once a year. Similarly, in the event of a balance-of-payments crisis, restrictive measures could be used in accordance with the IMF's guidelines, provided that both parties are informed and that they are ended as soon as possible. Türkiye and Azerbaijan have signed a protocol to broaden the scope of the Preferential Trade Agreement, which will contribute to their goal of reaching a trade volume of 15 billion dollars. The protocol, which is currently undergoing internal clearance, will expand the number of agricultural and industrial items covered by the agreement and boost the trade volume to \$150 (Republic of Türkiye Ministry of Trade, 2023).

The countries also have joint projects in the energy sector, such as the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline, the Baku-Tbilisi-Erzurum gas pipeline, and the Trans-Anatolian pipeline. Foreign direct investment from Türkiye to Azerbaijan totaled \$13.3 billion between 1995 and 2021. Turkish companies mostly participate in the energy, manufacturing, telecommunications, banking and insurance, construction, transportation, and health care sectors. Azerbaijan's investments have grown significantly in recent years. Direct investments from Azerbaijan to Türkiye totaled \$20.3 billion between 1995 and 2021, and most of these investments are in the energy sector (Embassy of the Republic of Azerbaijan to the Republic of Türkiye).

Türkiye and Azerbaijan aim to strengthen their economic relations and increase their trade volume through cooperations. In this framework, the aim of this study is to analyze Türkiye-Azerbaijan economic relations in terms of foreign trade, as well as to determine the countries' comparative advantages and trade potentials of the countries in bilateral trade. The following section contains examples from the related literature. In the third section, the economic relations between Türkiye and Azerbaijan are evaluated through fundamental macroeconomic and international trade statistics. Finally, the index used to establish comparative advantage in foreign trade is introduced and the countries' trading patterns are analyzed in the last section.

2. Literature Review

Türkiye Azerbaijan economic relations have been examined with two different methods in the literature. Some studies analyze Türkiye's economic relations with several groups of states that include Azerbaijan, while other studies utilize bilateral trade statistics of both Türkiye and Azerbaijan. Some examples from the literature are reviewed here with the focus on selected method.

Karaalp (2011) analyzed Türkiye's competitiveness against CIS countries (Armenia, Azerbaijan, Belarus, Georgia, Kazakhstan, Kyrgyz Republic, Moldova, Russia, and Ukraine) by using revealed comparative advantage index, intra-industry trade index and trade intensity index for 16 product groups for the period 1996-2008 and identified the sectors in which Türkiye has comparative advantage. Çılğın and Kurt (2021) applied cluster analysis with the 2017 foreign trade data of Türkiye, Azerbaijan and Kazakhstan and identified the trade clusters of the countries. Balıkçioğlu (2019) analyzed foreign trade relations between Türkiye and Turkic Republics in terms of direction, scale, and sectoral distribution of foreign trade for the period 2000-2017. Doru and Aslan (2019) evaluated the course of foreign trade, foreign direct investments and touristic activities in Türkiye and Turkic Republics in the historical process. In another study examining the trade relations between Türkiye and the Turkic Republics, the extended gravity model was used, and it was concluded that the trade between these countries is not similar (İnançlı, 2012). Kaygusuz (2021) analyzed the impact of the Turkic Council on trade between Türkiye and the member countries.

As mentioned above, the other group of studies specifically focus on relations between Türkiye and Azerbaijan. Aslanlı (2018) evaluated trade, investment, and energy relations by considering the legal infrastructure of Türkiye Azerbaijan economic relations. Baghirova et al. (2017) analyzed the impact of Azerbaijan Türkiye trade on the growth of countries for the period 1998-2014 with regression and correlation methods. Alpdoğan

et al. (2020) analyzed Türkiye Azerbaijan trade with export and import concentration indices for the period 1995-2015. Another study analyzed the effect of oil prices on Azerbaijan's imports from Türkiye with a vector autoregression model and concluded that oil price shocks affect Azerbaijan's imports (Dikkaya et al., 2018). Ersoy et al. (2017) analyzed Türkiye Azerbaijan foreign trade with a vector autoregression model for a limited number of sectors and found no cointegration relationship between the sectors. In the study examining the course of Azerbaijan Türkiye economic relations in the historical process, the obstacles to the development of trade between two countries were mentioned and suggestions were made for the growth of trade relations (Gürçam, 2021). Kara and Gribincea (2016) evaluated the relationship between Azerbaijan and Türkiye within the framework of cooperation in the fields of trade, energy, transportation, investment, and tourism. In another study, Türkiye Azerbaijan relations were analyzed within the framework of bilateral trade, energy projects and foreign direct investments (Kardaş and Macit, 2015).

In both groups of studies, it was found that there were a limited number of studies in which comparative advantages were determined, while no study was found in which revealed comparative advantage was determined using bilateral trade data of Azerbaijan and Türkiye. This study aims to contribute to the literature in this respect by using bilateral revealed comparative advantage index. Different indices are used in the literature to analyze economic relations between countries. Şimşek and Kurt (2021) analyzed the economic relations between Türkiye and Uzbekistan using bilateral revealed comparative advantage index and complementarity index and found that there is a potential to improve trade between the two countries. Ahmad et al. (2018) examined India-China trade with revealed comparative advantage and bilateral revealed comparative advantage indices and identified the products in which countries specialize. Şimşek et al. (2010) investigated Türkiye's competitiveness in the EU market using revealed comparative advantage index, revealed competitiveness index and intra-industry trade index. Utkulu and Seymen (2004) examined Türkiye's competitiveness in the EU market at sectoral level using revealed comparative advantage index. Saki et al. (2019) determined the United States' comparative advantage in textile and apparel products with revealed comparative advantage and normalized comparative advantage indices for the periods 1996-2016 and 2010-2016. Ahmad et al. (2021) determined Pakistan's comparative advantage in major fruit and vegetable sectors using the revealed comparative advantage index.

3. Macroeconomic Indicators of Türkiye and Azerbaijan

The economies of Türkiye and Azerbaijan will be assessed in this section using their main macroeconomic indicators. According to World Bank data, the two countries, which are in the upper middle-income group, are quite different from each other in terms of population and national income size. While Türkiye's gross domestic product in 2022 is realized as 905.99 billion dollars and its growth rate as 5.6%, with a population of 85 million, the country's gross domestic product per capita is 10,616 dollars and the unemployment rate is 10%. The rise in Türkiye's inflation rate to 72.3% in 2022 has negative impact on real income and welfare, as well as the country's competitiveness. Azerbaijan's gross domestic product was 78.72 billion dollars, with a population of 10 million, and its gross domestic product per capita was USD 7736.7, while the country's economy expanded by 4.6% in 2022. The unemployment and inflation rates in Azerbaijan were 5.5% and 13.9%, respectively, significantly lower than in Türkiye (World Bank, 2023).

The human development index highlights that, in addition to economic progress, additional factors should be considered for a country's development. The human development index evaluates three aspects of human development: health, education, and standard of life. Azerbaijan was placed 91st out of 191 nations in the high human development category in 2021, with a human development score of 0.745. Türkiye, rated

48th out of 191 nations, has a human development index value of 0.838, placing it in the very high category (United Nations Development Programme, 2023).

Table 1 displays 20 years of bilateral trade statistics between Türkiye and Azerbaijan. Between 2003 and 2014, Türkiye's exports to Azerbaijan exhibited a general increased tendency, followed by a downtrend, and then resumed an upward trend in the past five years. The increases in Türkiye's exports and imports recorded in 2007 are remarkable. Imports from Azerbaijan fell for two years in a row due to the 2008 global financial crisis, but began to recover in 2010, and imports increased nearly three times in 2015 compared to the previous year. While the trade balance was favorable in favor of Türkiye except for one year between 2003 and 2016, it has shifted in favor of Azerbaijan since 2017.

Table 1. Türkiye Azerbaijan bilateral trade (thousand dollars)

Year	Export to Azerbaijan	Import from Azerbaijan	Trade balance
2003	315,488	107,036	208,452
2004	403,942	182,622	221,320
2005	528,076	275,959	252,117
2006	695,287	388,145	307,142
2007	1,047,668	1,056,323	-8,655
2008	1,667,469	626,157	1,041,312
2009	1,400,446	107,588	1,292,858
2010	1,550,479	170,894	1,379,585
2011	2,063,996	455,761	1,608,235
2012	2,584,671	600,025	1,984,646
2013	3,174,497	525,987	2,648,510
2014	3,061,218	502,493	2,558,725
2015	1,898,543	1,477,257	421,286
2016	1,285,840	1,185,663	100,177
2017	1,356,999	1,393,786	-36,787
2018	1,474,368	1,825,980	-351,612
2019	1,788,708	2,862,688	-1,073,980
2020	2,085,574	2,597,747	-512,173
2021	2,342,993	2,818,136	-475,143
2022	2,527,826	3,544,756	-1,016,930

Source: Trade Map (2023)

Figure 1 shows the top ten items that Türkiye exports to Azerbaijan as well as their respective market shares. Nuclear reactors, boilers, machinery, and mechanical appliances account for 14.4% of Türkiye's exports to Azerbaijan. This rate is 9.6% for electrical machinery and equipment, 6.8% for plastics, 5.5% for iron and steel, and 5.3% for vehicles other than railway or tramway rolling stock. Other items not included in the export figure account for 45% of total exports.

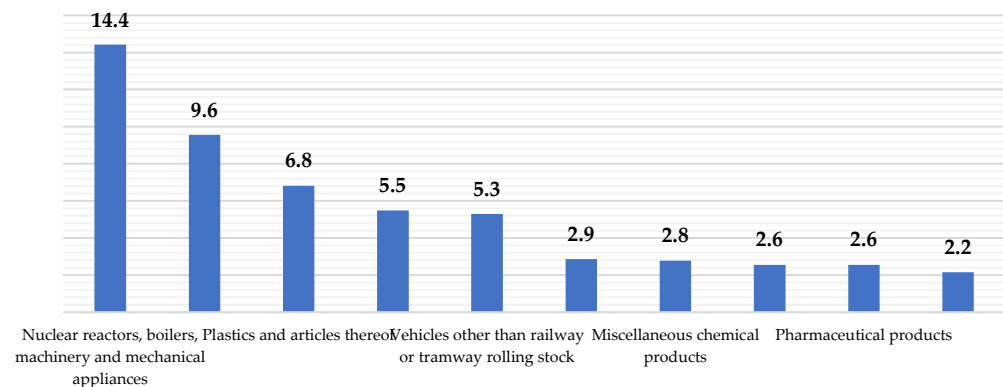

Figure 1. Top 10 products in Türkiye's exports to Azerbaijan (Share in export %-2022)

Figure 2 depicts the top ten products exported by Azerbaijan to Türkiye, together with their market shares. Mineral fuels, mineral oils, and products of their distillation product group rank first, accounting for approximately 85% of total exports. Cotton comes in second with a share of 5.4%, aluminum comes in third with a share of 3.1%, and other items not included in the figure have a stake of just 1.4%. While the top exports of the two nations are extremely different, Azerbaijan's exports are concentrated in one product group.

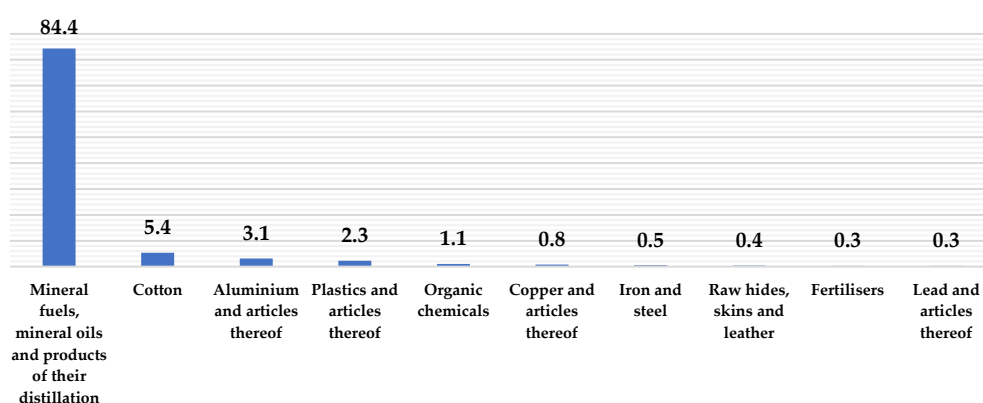

Figure 2. Top 10 products in Azerbaijan's export to Türkiye (Share in export %-2022)

Azerbaijan's exports of 38 billion dollars' worth of goods, with a 48% share in gross domestic product, increased by 72% in 2022 and Azerbaijan's foreign trade had a surplus of 23 billion dollars. Mineral fuel, mineral oil and products derived from their distillation account for about 93% of the country's merchandise exports and contribute significantly to the country's foreign trade surplus. Table 2 lists Azerbaijan's main export partners in 2022. Italy, the country's major export partner, contributes around 47% of total goods exports, while Türkiye, its second largest partner, accounts for 9%. Mineral fuels, mineral oils, and items resulting from their distillation account for nearly all the \$17.8 billion in exports to Italy and 84% of the \$3.5 billion in exports to Türkiye. Although the country's percentage of partner country imports is low, as seen in the table of the ten largest export partners, exports have climbed dramatically in 2022, with a trade surplus with all countries except Russia.

Table 2. Azerbaijan's major export partners (thousand dollars)

Importing countries	Export value in 2022	Trade balance 2022	Share in export (%)	Share in partner's import (%)	Export value growth (%)
Italy	17,782,905	17,444,718	46.6	3.1	92
Türkiye	3,544,756	1,247,544	9.3	0.2	26
Israel	1,682,726	1,647,062	4.4	0	87
India	1,662,624	1,443,175	4.4	0.1	180
Greece	1,391,812	1,363,439	3.6	2.6	235
Spain	1,008,998	914,360	2.6	0.3	79
Russian Fed.	975,456	-1,757,856	2.6	0.5	6
Croatia	952,397	940,672	2.5	2.8	27
Czech Rep.	922,191	854,799	2.4	0.6	250
UK	779,724	523,068	2.0	0	97

Source: Trade Map (2023)

Table 3 presents data on Azerbaijan's largest import partners. Russia, Türkiye, and China were Azerbaijan's main import partners in 2022, accounting for 18.8%, 15.8%, and 14.3% of the country's \$14.5 billion in imports. Azerbaijan's imports account for a relatively small proportion of the exports of the nations from which it imports the most.

Azerbaijan maintains a trade surplus with all nations except Türkiye and Italy, from whom it imports the most. The country's most imported product groups¹ account for about 60% of imports. Azerbaijan's total merchandise imports increased by 24% compared to the previous year, and while imports from the top ten countries have generally increased significantly, the increase in imports from neighboring Turkmenistan and Kazakhstan differs significantly from other countries.

Table 3. Azerbaijan's major import partners (thousand dollars)

Exporting countries	Import value in 2022	Trade balance 2022	Share in import (%)	Share in partner's export (%)	Import value growth (%)
Russian Fed.	2,733,312	-1,757,856	18.8	0.5	32
Türkiye	2,297,212	1,247,544	15.8	1.0	25
China	2,086,286	-2,013,522	14.3	0.0	27
Germany	662,363	-71,062	4.6	0.0	4
Turkmenistan	509,706	-484,015	3.5	3.6	621
Kazakhstan	494,423	-390,392	3.4	0.4	418
USA	480,020	-389,682	3.3	0.0	8
Iran	476,434	-446,603	3.3	3.1	20
Italy	338,187	17,444,718	2.3	0.0	-19
Japan	290,219	-276,191	2.0	0.0	12

Source: Trade Map (2023)

Türkiye's exports accounted for 28% of gross domestic product in 2022, totaling \$254 billion dollars, an increase of 13% from the previous year. According to the statistics in Table 4, Türkiye's exports to its four main trading partners, Germany, USA, Iraq, and UK, account for 25% of total goods exports. The share of Türkiye's top ten exports² in total good exports is 57%. Exports to countries other than Iraq have a very small share in the countries' imports. Azerbaijan, which ranks 24th in Türkiye's exports, accounts for only 1% of total Turkish exports.

Table 4. Türkiye's major export partners (thousand dollars)

Importing countries	Export value in 2022	Trade balance 2022	Share in export (%)	Share in partner's import (%)	Export value growth (%)
Germany	21,144,909	-2,887,829	8.3	1.6	9
USA	16,882,282	1,653,704	6.6	0.6	15
Iraq	13,750,841	12,331,666	5.4	30.7	24
UK	13,010,911	7,106,967	5.1	1.9	-5
Italy	12,353,974	-1,729,480	4.9	1.9	8
Spain	9,650,501	2,646,507	3.8	2.1	0
France	9,548,796	118,974	3.8	1.4	5
Russian Fed.	9,343,472	-49,510,027	3.7	4.8	62
Netherlands	8,028,814	3,531,553	3.2	0.8	19
Israel	7,032,861	4,581,124	2.8	6.3	11
Azerbaijan	2,527,826	-1,016,930	1	15.8	8

Source: Trade Map (2023)

¹ These products are nuclear reactors, boilers, machinery and mechanical devices and parts thereof, vehicles other than railway or tramway wagons and parts thereof, mineral fuels, mineral oils and products derived from their distillation, electrical machinery and equipment and parts thereof, pharmaceutical products, articles of iron and steel, cereals, plastics, and articles made of these, iron and steel, wood, and articles of wood and charco.

² These products are vehicles other than railway or tramway rolling stock, and parts and accessories thereof, nuclear reactors, boilers, machinery and mechanical appliances; parts thereof, mineral fuels, mineral oils and products of their distillation, iron and steel, electrical machinery and equipment and parts thereof, plastics and articles thereof, articles of apparel and clothing accessories, knitted or crocheted, articles of iron and steel, natural or cultured pearls, precious or semi-precious stones, precious metals, metals clad with precious metal, and articles thereof; imitation jewellery; coin, articles of apparel and clothing accessories, not knitted or crocheted.

In 2022, Türkiye's imports reached 363 billion dollars, a 34% increase over the previous year. Table 5 displays Türkiye's top ten import destinations, and Türkiye has a significant share in the exports of only Russia. Türkiye's imports from its two main trading partners account for around 28% of total imports. Türkiye's top ten³ imports account for over 73% of total goods imports. With 3.5 billion dollars in imports, Azerbaijan ranks 55th among Türkiye's importing nations. Despite having a relatively modest share of Türkiye's good imports from Azerbaijan, this commerce makes Türkiye Azerbaijan's second largest export market, accounting for 9.3% of Azerbaijan's exports. As previously stated, despite ranking 24th on the list of nations to which Türkiye exports, Azerbaijan receives around 16% of its total import products from Türkiye. Based on this information, it is possible to infer that Türkiye is a significant market for Azerbaijan's exports and imports.

Table 5. Türkiye's major import partners (thousand dollars)

Exporting countries	Import value in 2022	Trade balance 2022	Share in import (%)	Share in partner's exports (%)	Import value growth (%)
Russian Fed.	58,853,499	-49,510,027	16.2	10.4	103
China	41,353,932	-38,072,812	11.4	0.9	28
Germany	24,032,738	-2,887,829	6.6	1.7	10
Switzerland	15,342,734	-14,001,254	4.2	3.2	402
USA	15,228,578	1,653,704	4.2	0.7	16
Italy	14,083,454	-1,729,480	3.9	2.2	22
India	10,697,671	-9,060,142	2.9	2.2	35
France	9,429,822	118,974	2.6	1.6	19
Korea Rep.	9,004,398	-7,952,766	2.5	1.1	19
Spain	7,003,994	2,646,507	1.9	1.7	11
Azerbaijan	3,544,756	-1,016,930	0.9	9.3	11

Source: Trade Map (2023)

4. Bilateral Revealed Comparative Advantages

The Ricardian theory and the Heckscher-Ohlin theory are two notable trade theories based on comparative advantage. The Ricardian theory holds that comparative advantage originates from variations in technology across nations, while the relative factor scarcity of a nation determines its comparative advantage according to the Heckscher-Ohlin theory. Since not all factors affecting comparative advantages are observable, Balassa developed the revealed comparative advantage index by stating that revealed comparative advantage can be determined with observable factors and that export-import ratios will reflect relative advantages (Balassa, 1965).

Even though the index is often derived in comparison world trade, it can also be used in bilateral trade. The bilateral revealed comparative advantage (BRCA) demonstrates how much a specific nation exports to a particular market in comparison to how much the rest of the world exports to that market. If the bilateral revealed comparative advantage is more than one, it means that, as compared to the rest of the world, nation *i* has a revealed comparative advantage in country *j*'s market for that specific commodity (Phan and Jeong, 2012). The index is presented below.

$$BRCA_{ij}^a = \frac{X_{ij}^a / X_{ij}}{X_{wj}^a / X_{wj}} \quad (1)$$

X_{ij}^a is the export of good *a* by country *i* to country *j*. X_{ij} is the total export of country *i* to country *j*. X_{wj}^a is the world's export of good *a* to country *j* and X_{wj} is the world's total

³ These products are mineral fuels, mineral oils and products of their distillation, nuclear reactors, boilers, machinery and mechanical appliances, iron and steel, natural or cultured pearls, precious or semi-precious stones, precious metals, metals clad with precious metal, and articles thereof; imitation jewellery; coin, electrical machinery and equipment and parts thereof, plastics and articles thereof, Vehicles other than railway or tramway rolling stock, and parts and accessories thereof, organic chemicals, aluminium and articles thereof, copper and articles thereof.

export to country *j*. A BRCA index greater than 1 indicates that the country has a comparative advantage in the relevant good, while a BRCA index less than 1 indicates the opposite.

The BRCA index was used to assess comparative advantages in bilateral trade between Türkiye and Azerbaijan. The Harmonized Commodity Description and Coding System (HS) at digit 4 level was utilized for product categories, and the data was acquired from Trade Map.

BRCA indices were computed for Türkiye and Azerbaijan for the years 2007, 2012, 2017, and 2022, and the results for 2022 were evaluated in depth by product group for both countries. The summary of BRCA indices is reported in Table 6. In 2007, for Türkiye, comparative advantage was identified in 445 out of 1176 product groups, with the product category having comparative advantage accounting for 80% of total exports. The overall number of items in 2012 and 2017 was 1202 and 1219, respectively, while the number of products with a comparative advantage among these products was 548 and 475. During these two years, these items accounted for 79% and 78% of total exports, respectively. The share of Azerbaijan's products with comparative advantage in exports increased from 19% in 2007 to 76% in 2012 and 90% in 2017. While the number of products in which Türkiye has comparative advantage has fluctuated, the number of products in which Azerbaijan has comparative advantage has increased over the years.

Table 6. BRCA indices for Türkiye and Azerbaijan

Years	Türkiye			Azerbaijan		
	Total	BRCA>1	Export share %	Total	BRCA>1	Export share %
2007	1,176	445	80	1,176	24	19
2012	1,202	548	79	1,187	28	76
2017	1,219	475	78	1,183	35	90
2022	1,222	551	78	1,151	39	80

The BRCA index was computed for 1,222 product categories in Türkiye, and the BRCA value was more than 1 in 551 of them. Table 7 illustrates the distribution of 551 product groupings into sections, their BRCA values, and the percentage of total goods exports to Azerbaijan for each section. Türkiye's exports in 551 product groups in which Türkiye has a comparative advantage account for almost 78% of total exports to Azerbaijan. The machinery and mechanical appliances section differs significantly from other sections. The export value of the 87 products with comparative advantage in this section accounts for almost one-fifth of Türkiye's merchandise exports to Azerbaijan. In the products of the chemical or allied industries section, exports of 102 products with a comparative advantage account for approximately one tenth of total merchandise exports. Base metals and articles thereof, plastics and articles thereof ve food industry preparations are other sections that draw attention due to their percentage of overall exports. Apart from arms and ammunition section XIX, which is not included in the table, all sections feature products in which Türkiye has a comparative advantage, although with a modest percentage of exports.

Table 7. Türkiye's BRCA>1 product groups and export shares (2022)

Section	Product label	Chapter	Number of products with BRCA>1	Export share %
I	Live animals; animal products	01-05	8	0.76
II	Vegetable products	06-14	23	3
III	Animal, vegetable or microbial fats and oils and their cleavage products	15	5	0.61
IV	Food industry preparations	16-24	22	6.33
V	Mineral products	25-27	10	0.05
VI	Products of the chemical or allied industries	28-38	102	9.76

VII	Plastics and articles thereof	39-40	30	7.64
VIII	Raw hides and skins, leather, furskins and articles thereof	41-43	6	0.17
IX	Wood and articles of wood	44-46	5	0.83
X	Pulp of wood or of other fibrous cellulosic material	47-49	20	1.81
XI	Textiles and textile articles	50-63	78	4.83
XII	Footwear, headgear, umbrellas, walking sticks, seat-sticks, whips, riding-crops and parts thereof	64-67	14	0.95
XIII	Articles of stone, plaster, cement, asbestos, mica or similar materials	68-70	24	1.17
XIV	Natural or cultered pearls, precious or semi-precious stones, precious metals, metals clad with precious metal and articles thereof	71	5	0.75
XV	Base metals and articles thereof	72-83	67	8.66
XVI	Machinery and mechanical appliances; electrical equipment	84-85	87	19.6
XVII	Vehicles, aircraft, vessels, and associated equipment	86-89	7	3.88
XVIII	Optical, photographic, cinematographic, measuring, checking, precision, medical or surgical instrument and apparatus	90-92	22	1.46
XX	Miscellaneous manufactured articles	94-96	15	3.89
XXI	Works of art, collectors' pieces and antiques	97-99	1	1.5

To figure out Azerbaijan's comparative advantage, calculations were performed for 1,151 product groups, and it came out that the BRCA value was larger than 1 in 39 of them. Table 8 includes only those sections in which Azerbaijan has product groups with a comparative advantage. In comparison to Türkiye, the number of products in which Azerbaijan has a comparative advantage is very restricted. Azerbaijan has a comparative advantage in 15 out of 21 segments, with a total of 39 product groups, and except for one, the share of these groups in exports is quite modest. Exports account for around 80% of total exports to Türkiye in the product groups where Azerbaijan has a comparative advantage. Azerbaijan's mineral product exports account for around 67% of its overall exports to Türkiye. The textiles and textile articles section is the second largest export category after mineral products, accounting for 5.36% of total exports. The base metals and articles thereof section is the third largest export category, accounting for 3.96% of overall exports.

Table 8. Azerbaijan's BRCA>1 product groups and export shares (2022)

Section	Product label	Chapter	Number of products with BRCA>1	Exports share %
I	Live animals; animal products	01-05	3	0.07
II	Vegetable products	06-14	4	0.21
III	Animal, vegetable or microbial fats and oils and their cleavage products	15	2	0.02
IV	Food industry preparations	16-24	3	0.03
V	Mineral products	25-27	4	66.81
VI	Products of the chemical or allied industries	28-38	2	1.08
VII	Plastics and articles thereof	39-40	1	1.26
VIII	Raw hides and skins, leather, furskins and articles thereof	41-43	2	0.34
IX	Wood and articles of wood	44-46	1	0.29
X	Pulp of wood or of other fibrous cellulosic material	47-49	1	0.01
XI	Textiles and textile articles	50-63	6	5.36

XIII	Articles of stone, plaster, cement, asbestos, mica or similar materials	68-70	1	0.12
XIV	Natural or cultered pearls, precious or semi-precious stones, precious metals, metals clad with precious metal and articles thereof	71	2	0.008
XV	Base metals and articles thereof	72-83	6	3.96
XVI	Machinery and mechanical appliances; electrical equipment	84-85	1	0.05

The comparative advantage of the country provides insight into the potential future implications of the Preferential Trade Agreement, which entered into force in 2021. Agricultural and processed agricultural products are subject to the Preferential Trade Agreement's preferential trade system.

According to the Preferential Trade Agreement, one of the 15 products specified in the list of commodities originating in the Republic of Türkiye, where Azerbaijan would apply the preferential trade regime, is in section I, one is in section II, one is in section III, and twelve are in section IV. Azerbaijan reduces tariffs on imports of these 15 items by 100%, subject to an annual tariff limit. Türkiye has a comparative advantage in 12 out of 15 products when product codes are considered as 4 digits. In this case, it seems likely that section 4, where most of the products to be subjected to the preferential trading regime, will increase its share of exports over time. Türkiye's comparative advantages would be greatly enhanced if the Preferential Trade Agreement were expanded to include section XVI (machinery and mechanical appliances) and section VI (chemical or allied products), given Türkiye's high share of exports in product groups with comparative advantage.

The list of goods originating in Azerbaijan to which Türkiye applies the preferential trade regime includes 1 item from section I, 5 items from section II, 2 items from section III, and 7 items of section IV. Products with comparative advantage in these four sections account for not even 1% of exports. Furthermore, it has been determined that Azerbaijan only has a competitive advantage in two of these products when the agreement's product codes are considered as four digits. While Türkiye's application of a 100% reduction in customs tariffs on imports subject to an annual tariff limit of these products is normally expected to have a positive impact on Azerbaijan's exports of those products, it is unlikely that there will be very serious increases in exports at a very low level currently.

5. Conclusion

Türkiye is seeking to strengthen its cooperation with the countries of Central Asia and the South Caucasus, with which it has a common culture, especially with the Turkish-speaking countries. Türkiye signed a free trade agreement with Georgia, and Preferential Trade Agreements with Azerbaijan and Uzbekistan. Türkiye also plays an important role in expanding these countries' energy export markets. However, due to the presence of powerful nations in the region, such as Russia, the United States, and China, it is necessary to enhance cooperation to increase bilateral trade and investment.

Azerbaijan and Türkiye, which are classified as upper middle-income countries by the World Bank, are considerably different in terms of national GDP levels, growth rates, populations, and export structures. Azerbaijan's goods exports are mostly dependent on mineral fuel and mineral oil resources, and the country's exports account for 48% of its GDP, which continues to increase. Türkiye's exports account for 28% of GDP, and the country's export growth rate is behind that of Azerbaijan. Trade relations between the two nations have improved in recent years, and the trade balance, which favored Türkiye in the beginning, has shifted in recent years to benefit Azerbaijan. Türkiye is a major trading partner for Azerbaijan, ranking second in terms of exports and imports. Azerbaijan ranks 24th among Türkiye's exporters and 55th among Türkiye's importers. Azerbaijan's exports to Türkiye are concentrated in the mineral fuel and mineral oil product groups, whereas

Türkiye's exports to Azerbaijan include a variety of items such as nuclear reactors, boilers, electrical machinery, plastics, iron and steel components, and vehicles other than railway carriages.

To determine the bilateral revealed comparative advantages of Türkiye and Azerbaijan, the BRCA index has been computed for 2007, 2012, 2017, and 2022, and the change in the number of goods with a comparative advantage and the export share of these goods has been examined. The 2022 BRCA index was analyzed based on sectional groups and the export shares of these groups. While Türkiye's exports of goods with a comparative advantage account for 78% of overall exports, Azerbaijan has a comparative advantage in a considerably smaller number of commodities than Türkiye, yet these products account for 80% of total exports. The findings of the study also provide useful results on the potential trade implications of the Preferential Trade Agreement, which entered into force in recent years and is currently being worked on to expand its scope.

An additional protocol to expand the scope of the Preferential Trade Agreement is in the process of ratification. The fact that Türkiye has a comparative advantage in most of the products covered by the Preferential Trade Agreement is likely to affect Türkiye's exports to Azerbaijan in a way that will increase in the coming years. The low share of the products covered by the Preferential Trade Agreement in which Azerbaijan has a comparative advantage in exports can be interpreted as meaning that the agreement will not have a significant impact on Azerbaijan's exports to Türkiye. Based on all this information, the development of trade between the two countries, strengthening cooperation, and expanding the scope of the Preferential Trade Agreement will serve the interests of both countries. It is critical to broaden the scope of the agreement to include the items with which nations trade the most and have comparative advantages. Expanding the scope of the agreement to include machinery and mechanical appliances, chemical industry products, base metals, and plastics (the products that Türkiye exports the most to Azerbaijan and has a comparative advantage in) will significantly increase Türkiye's exports to Azerbaijan. Additionally, boosting or eliminating tariff limits on items with tariff reductions will contribute to the nation's goal of expanding trade volume. Furthermore, facilitating legal regulations to strengthen cooperation, improving logistical infrastructure, and lowering transportation costs would all contribute to increased trade volume.

References

- Ahmad, I.; Kunroo, M. H.; Sofi, I. A. (2018). An RCA Analysis of India-China Trade Integration: Present, Potential and Prospects. *Foreign Trade Review*, 53(1), 49-58.
- Ahmad, B.; Anwar, M.; Hammad, B.; Mehdi, M.; Tanveer, F. (2021). Analyzing Export Competitiveness of Major Fruits and Vegetables of Pakistan: An Application of Revealed Comparative Advantage Indices. *Pakistan Journal of Agricultural Research*, 58(2), 719-730.
- Alpdoğan, H.; Akal, M.; Hasanov, G. (2020). Türkiye ile Azerbaycan'ın Dış Ticaret Gelişimi. *Journal of Business and Trade*, 1(1), 16-26.
- Aslanlı, A. (2018). Türkiye-Azerbaycan Ekonomik İlişkileri. *Yönetim ve Ekonomi*, 25(1), 15-27.
- Baghirova, A.; Oğuzhan, A.; Yıldız, E. (2017). Türkiye Azerbaycan Dış Ticaretini Etkileyen Faktörler (1998-2014 Dönemi). *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(1), 301-314.
- Balassa, B. (1965). Trade Liberalisation and Revealed Comparative Advantage. *The Manchester School*, 33(2), 99-123.
- Balıkçoğlu, N. (2019). Türkiye ile Diğer Türk Cumhuriyetleri Arasında Dış Ticaretin Gelişimi: 2000-2017. *CUJOSS-C*, XLIII(1), 225-245.
- Çılgın, C.; Kurt, A. S. (2021). Dış Ticaret Verileri için Kümeleme Analizi: Türkiye, Azerbaycan ve Kazakistan Örneği. *Sosyoekonomi*, 29(48), 511-540.
- Dikkaya, M.; Doyar, B. V.; Kanbir, O. (2018). The Effects of Oil Prices on Turkey's Foreign Trade Relations to Azerbaijan. *Review of Socio-Economic Perspectives*, 2(2), 153-164.

- Doru, Ö.; Aslan, M. B. (2019). Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Ekonomik İlişkiler: Dış Ticaret, Turizm ve Yatırım Açısından Bir Değerlendirme. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(17), 427-442.
- Embassy of the Republic of Azerbaijan to the Republic of Türkiye, <https://ankara.mfa.gov.az/en>
- Ersoy, A. Y.; Durmuşkaya, S.; İbrahimli, A. (2017). Azerbaycan-Türkiye Dış Ticaret İlişkilerinin Ekonometrik Analizi. *İşletme Bilimi Dergisi*, 5(2), 181-197.
- Gürçam, Ö. S. (2021). Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Dış ticareti ve Son Yıllarda Türkiye Azerbaycan Arasındaki Ticari İlişkinin Boyutu. *Journal of Institute of Economic Development and Social Researches*, 8(28), 32-43.
- İnançlı, S. (2012). Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile Dış Ticaretinin Genişletilmiş Çekim Modeliyle Değerlendirilmesi. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 49(565), 3-13.
- Kara, Bestenigar.; Gribincea, A. (2016). An assessment on Bilateral Economic Relations Turkey & Azerbaijan. *Economy and Sociology*, 2, 47-60.
- Karaalp, H. S. (2011). Competitiveness of Turkey in Eurasia: A Comparison with CIS Counties. *China-USA Business Review*, 10(9), 727-744.
- Kardaş, Ş.; Macit, F. (2015). Turkey-Azerbaijan Relations: The Economic Dimension. *Journal of Caspian Affairs*, 1(1), 23-46.
- Kaygusuz, Y. (2021). Kuruluşunun 10. Yılında Türk Konseyi'nin Türkiye ile Diğer Üye Ülkeler Arasındaki Ticarete Etkileri. *TESAM Akademi Dergisi*, 8(1), 199-235.
- Phan, T.; Jong, J. J. (2012). An Analysis of Korea-Vietnam Bilateral Trade Relation. Munich Personal RePEc Archive MPRA Paper, No 48312, 1-24.
- Saki, Z.; Moore, Z. S.; Kandiov, I.; Rothenberg, L.; Godfrey, A. B. (2019). Revealed Comparative Advantage for US textiles and apparel. *Competitiveness Review: An International Business Journal*, 29(4), 462-478.
- Şimşek, N.; Kurt, A. S. (2021). Evaluation of the Economic Relations between Turkey and Uzbekistan. *Perceptions*, XXVI(1), 121-151.
- Şimşek, N.; Seymen, D.; Utkulu, U. (2010). Turkey's Competitiveness in the EU Market: A Comparison of Different Trade Measures. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(2), 107-139.
- Trade Map, (2023). <https://www.trademap.org>
- Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs, (2023), <https://www.mfa.gov.tr/default.en.mfa>
- Republic of Türkiye Ministry of Trade, (2023), www.trade.gov.tr
- UNDP, Human Development Reports, (2023), <https://hdr.undp.org/data-center/country-insights#/ranks>
- Utkulu, U.; Seymen, D. (2004). Revealed Comparative Advantage and Competitiveness: Evidence for Turkey vis-à-vis the EU/15. European Trade Study Group 6th Annual Conference, Nottingham, (September, 2004).
- World Bank, (2023). <https://data.worldbank.org/>

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: A. Beyhan AKAY (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: A. Beyhan AKAY (100%)

Sıfır Atık Yönetimi Etkinliğinin Veri Zarflama Analizi ile Değerlendirilmesi: Büyükşehirler Örneği

Bilal SARAÇ¹, Hakan Gökhan GÜNDOĞDU², Ahmet AYTEKİN³

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Anadolu Üni. İİBF, b_sarac@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7580-202X

² Dr. Öğr. Üyesi, Anadolu Üni. İİBF, hakangokhangundogdu@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0656-4152

³ Doç. Dr., Artvin Çoruh Üni. Hopa İİBF, ahmetaytekin@artvin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1536-7097

Öz: Teknolojik gelişmeler, artan refah düzeyi, gittikçe kalabalıklaşan nüfus ve tüketim, çevre üzerinde olumsuz baskılara yol açmaktadır. Bununla birlikte atıkların etkin, sorumlu ve sürdürülebilir biçimde işlenmesi sorunu her zamankinden daha önemlidir. Bu nedenle, kaynakların daha fazla tükenmesini önlemek için sürdürülebilir üretim ve tüketim stratejilerine olan talepler giderek artmaktadır. Bu kapsamda sürdürülebilir çevre politikalarının temel odak noktalarından biri sıfır atık yönetimidir. Sıfır atık yönetimi atık üretimini önlemek ve ortadan kaldırmak, atıktan kaynak ya da enerji geri kazanımı sağlamak, doğayı ve insanı korumak için israfı önlemek biçiminde tanımlanmaktadır. Bu çerçevede ele alınan çalışmada, Türkiye'nin 30 büyükşehirinin sıfır atık yönetim etkinliğinin incelenmesi amaçlanmıştır. Üç girdi ve iki çıktı değişkeni bağlamında Veri Zarflama Analizi (VZA) ile gerçekleştirilen değerlendirmelere göre CCR modelinde 20, BCC modelinde ise 19 büyükşehirin etkin olmadığı bulgularına erişilmiştir. Sonuç olarak, yerel yönetimlerin atık işleme kapasitesinin artırılması, nitelikli uzmanlar istihdam edilmesi, sıfır atık için tüm yerel ve merkezi paydaş yönetim birimleri ile iş birliği yapılması, paydaşların eğitilmesi, mevzuatın etkin bir şekilde uygulanması ve evsel atıkların sınıflandırılması için önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sıfır atık yönetimi, Yerel yönetimler, Büyükşehirler, Etkinlik analizi, Veri zarflama analizi

Jel Kodları: H70, Q53, Q58

Evaluation of Zero Waste Management Efficiency Using Data Envelopment Analysis: The Case of Metropolitan Cities

Abstract: Technological developments, increasing welfare levels, an increasingly crowded population and consumption all cause negative pressures on the environment. In addition, the problem of effective, responsible, and sustainable treatment of waste is more important than ever. Therefore, the demands for sustainable production and consumption strategies are increasing to prevent further depletion of resources. In this framework, zero waste management is a major focus point of sustainable environmental policies. Zero waste management is defined as the prevention and elimination of waste production, the extraction and utilization of resources or energy from waste, and the prevention of waste to protect nature and humans. The aim of this study, conducted under this framework, is to investigate the zero-waste management efficiency of Turkey's 30 metropolitan cities. According to the evaluations made with Data Envelopment Analysis (DEA) in the context of three input and two output variables, it was found that 20 metropolitan cities in the CCR model and 19 metropolitan cities in the BCC model were inefficient. As a result, recommendations were made to increase local governments' waste processing capacity, employ qualified experts, collaborate with all local and central stakeholder management units to achieve zero waste, train stakeholders, effectively apply legislation, and classify domestic waste.

Atf: Saraç, B., Gündoğdu, H. G., Aytakin, A. (2023). Sıfır Atık Yönetimi Etkinliğinin Veri Zarflama Analizi ile Değerlendirilmesi: Büyükşehirler Örneği, *Politik Ekonomik Kuram, Özel Sayı*, 238-256.
<https://doi.org/10.30586/1332939>

Geliş Tarihi: 26.07.2023

Kabul Tarihi: 13.09.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Keywords: Zero waste management, Local governments, Metropolitan cities, Efficiency analysis, Data envelopment analysis

Jel Codes: H70, Q53, Q58

1. Giriş

Şehirlerde sanayi, teknoloji, tarım ve hizmet sektörlerinin gelişmesi üretim, tüketim ve yaşam koşullarında değişimler meydana getirmiştir. Sanayileşmenin, ekonomik büyümenin ve nüfusun artması çevrenin baskılanmasına ve ekolojik dengenin tahrip olmasına yol açmış, uluslararası düzeyde çevre, sürdürülebilirlik ve atık yönetimi konularının önem kazanmasına sebep olmuştur. Ayrıca, fiziksel, sosyal ve beşerî çevrenin giderek daha fazla tahrip edilmesi, iklim değişikliklerinin yaşanmasını beraberinde getirmiştir. Küresel ısınmaya bağlı olarak canlı türlerinin yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalması, kaynakların ve her türlü atıkların etkin bir biçimde değerlendirmesini¹ önemli kılmaktadır.

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin çoğu ekolojik tahribatı önlemek için 1970'li yıllardan itibaren Birleşmiş Milletler (BM) örgütü nezdinde sürdürülebilirlik ilkelerini ve hedeflerini yerine getirebilme taahhüdünde bulunmuşlardır. Bu konuda bir kısım yükümlülüklerin belirlenmesi için çeşitli düzeyde konferans, rapor, protokol ve sözleşme içeren uluslararası organizasyonlar² gerçekleştirilmiştir (Gündoğdu ve AYTEKİN, 2022a). Örneğin, 1992'de Brezilya'nın Rio de Janeiro kentinde düzenlenen BM Çevre ve Kalkınma Konferansı'nda 178 hükümet hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde daha sürdürülebilir kentsel katı atık yönetimine ihtiyaç duyulduğu konusunda anlaşmaya varmıştır. Bu bağlamda, Gündem 21'in 21. Bölümü; Çevre ve Kalkınmaya ilişkin Rio Deklarasyonu, çevreye duyarlı atıkların yeniden kullanımı ile geri dönüşümünü maksimize etmeyi içermekte ve katı atıkların çevreye duyarlı yönetiminin ana hatlarını çizmektedir (Troschinetz ve Mihelcic, 2009). Devam eden süreçte BM Binyıl Zirvesi (2000), Rio +20 Konferansı (2012) ve Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinde (2015) de etkin bir atık yönetimi politikasının önemine vurgu yapılmıştır. Özellikle 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinde ve BM Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı (Rio+20)'nda çevre ve atık yönetimi ile ilgili ortaya konulan vaatleri yerine getirmek için BM Çevre Programına (UNEP)'e öncü rol kazandırılmıştır (UNEP, 2023). Ayrıca, sürdürülebilir çevrenin tesis edilmesi ve yeşil kalkınma hedeflerinin sağlanmasının önemine dikkat çekilmiştir. Dolayısıyla atıkların toplanması, ayrıştırılarak etkin bir biçimde geri kazanımının sağlanması, hatta sıfır atık yönetiminin etkinleştirilmesi gibi çevresel politikalar önemli hale gelmiştir. Bu bağlamda, şehirlerde sıfır atık yönetimi politikalarının ve uygulamalarının yürürlüğe girmesi hız kazanmıştır.

Küresel ekonomik sistemde üretimde yaşanan artış tüketim ile atık oluşumunu da arttırmakta, söz konusu durum çevre üzerinde baskıya neden olmaktadır (Ardoğan, 2012). Dahası, gelişmekte olan ülkelerde kırsal alanlardan şehirlere göçün şehirleşme oranlarını arttıracığı beklenmektedir. BM verilerine göre 2050 yılında dünya nüfusunun yaklaşık 10 milyara ulaşacağı (UNDESA, 2022), dünya genelindeki nüfusun %68'inin, Avrupa'daki nüfusun ise yaklaşık %84'ünün kentlerde³ yaşayacağı öngörülmektedir (UNDESA, 2019). Şehirler, dünyadaki enerjinin üçte ikisini tüketmekte, küresel karbon emisyonlarının %70'ini oluşturmaktadır (UN-Habitat, 2018). Bu veriler ışığında küresel çapta şehirleşme oranlarının giderek artması, kaynakların ve çevrenin sürdürülebilirliği için tehlike arz etmektedir (Gündoğdu ve AYTEKİN, 2022b). Bu nedenle oluşan atıkların

¹ Atıkların yönetiminde esas amaç atığın çevre üzerindeki olumsuz etkisini azaltmak ve kaynak verimliliğini arttırmaktır. Bu kapsamda, "Atık Hiyerarşisine" göre ilk olarak atığın önlenmesi/azaltılması opsiyonu önceliklidir. Daha sonra geri dönüşüm, geri kazanım (enerji gibi), arıtma (yakma gibi) ve yeniden kullanım olanaklarının sağlanabilmesi ve son olarak düzenli depolama ile atığın bertaraf edilmesi öngörülmektedir (Price ve Joseph, 2000, Wilson, 2007, Wolsink, 2010). Öte yandan, "Atık Hiyerarşisi" yaklaşımı çeşitli gruplar (hükümetler, uzmanlar ve STK'lar gibi) tarafından benimsenmekle birlikte (Seadon, 2006), birtakım çalışmalarda söz konusu hiyerarşinin üretim kararları üzerinde çok az kontrolü olacağından uygulanmasının zor olduğu (Gertsakis ve Lewis, 2003), bilimsel ve teknik temelden yoksun olduğu ile ilgili (McDougall vd., 2001) değerlendirmeler yapılmıştır.

² Çevre ile ilgili öne çıkan uluslararası organizasyonlar sırasıyla; BM İnsan Çevresi Konferansı-Stockholm Konferansı (1972), Brundtland Raporu (1987), BM Çevre ve Kalkınma Konferansı-Rio Konferansı (1992), Kyoto Protokolü (1997), BM Binyıl Zirvesi (2000), Rio +20 Konferansı (2012) ve Paris İklim Anlaşması (2015) olarak ifade edilebilir.

³ Kentleşmenin kendisi mutlaka bir sorun olmasa da gelişigüzel ve plansız büyüme, kamusal alan ve nehir kıyısının işgali, hava ve su kirliliği, katı atık oluşumu gibi birçok çevresel soruna yol açabilme potansiyeline sahiptir (UNEP, 2001b).

sürdürülebilir⁴ ve uygun bir biçimde yönetilmesine ihtiyaç duyulmaktadır (UNEP, 2001b).

Başlangıçta atıkların yaşam alanlarından uzaklaştırılması yaklaşımı benimsenmiş olsa da artan atık miktarı dahilinde yeni alanlara ihtiyaç duyulmasının sürdürülebilir olmadığı anlaşılmıştır. Atıkların yeni bir kaynak olarak görülmesi anlayışı ile atık yönetimi alanı kökten bir değişikliğe uğramıştır. Sıfır atık yönetimi ile insanoglu ve çevre için maksimum faydayı sağlayacak uygulamalar yürürlüğe konmaya başlanmıştır. Bununla birlikte, sürdürülebilir atık yönetiminin sağlanmasında üç temel amaç bulunmaktadır. Bunlar; çevresel olarak etkili olma, ekonomik olarak katlanabilir olma ve sosyal olarak kabul edilebilir olma. Özellikle bu amaçların yerine getirilmesinde, atık miktarlarının azaltılması ve buna bağlı olarak entegre atık yönetimi sisteminin geliştirilmesi atık yönetim stratejileri olarak ortaya çıkmaktadır (McDougall vd., 2001; Öztürk, 2010).

Bu çalışma, küresel kaynakların daha fazla tüketilmesini önlemek için sürdürülebilir üretim ve tüketim yaklaşımına vurgu yapmakta, geleneksel atık yönetiminden sıfır atığa geçiş anlayışının önem kazanmasına dikkat çekmektedir. Dolayısıyla çalışma, doğayı sınırsız bir kaynak ve atık deposu olarak görmeyen, sürdürülebilirlik anlayışına dayalı sıfır atık yaklaşımı bağlamında yerel yönetimlerin etkinliğini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Uluslararası yazında belediyelerdeki atık yönetiminde etkinliğin sağlanmasında birçok etkenin (nüfus yoğunluğu, ekonomik gelişme, rekabet ve eğitim düzeyi, ölçek veya kapsam düzeyi gibi) belirleyiciliği vurgulanmakla birlikte (Agovino vd., 2016; Guerrini vd., 2017, Sarra vd., 2017), ulusal yazında belediye sıfır atık yönetiminde etkinlikle ilgili eksiklikler olduğu tespit edilmiştir. Ulusal yazındaki çalışmalar daha çok üniversite kampüs atıklarının yeniden kullanılabilirliği (Boysan vd., 2016; Hakseverler vd., 2020), kampüste atık madde grubu analizinin yapılması (Gözen ve Salihoğlu, 2022), atık ayrışımındaki başarının ölçülmesi (Hacısalihoğlu, 2021), geri dönüştürülebilir atıklar hakkında bilgi sahibi olunması (Ilgar, 2020) ve sıfır atık yönetim sisteminin uygulanışı (Tüfek, 2022) gibi çeşitli konulara yönelmiştir. Atık yönetimi ile ilgili yapılan etkinlik analizi çalışmalarında, AB ülkelerinin çevre ve atık yönetimi performanslarının değerlendirilmesi (Seyhan, 2023), örneklem dahilindeki belediyelerin katı atık yönetiminin etkinliğinin belirlenmesi (Şaşmaz vd., 2020) ve büyükşehirlerin katı atık yönetimi etkinliğinin analiz edilmesine (Evin ve Özdemir, 2022) yönelik çalışmalar bulunmaktadır. Sıfır atık yönetiminde etkinlikle ilgili çalışmaların ilkinde sıfır atık uygulamalarında atık toplama tesislerinin performansı değerlendirilmiş (Atçı, 2020), diğer çalışmada ise kompost ve biyogaz tesislerinin etkinliği analiz edilmiştir (Baştan Töke, 2020). Dolayısıyla, ulusal yazında sıfır atık yönetiminde performansına ilişkin analiz ve değerlendirmelerde eksiklikler olduğu, performansın değerlendirilmesine yönelik farklı perspektiflerden incelemelere ihtiyaç olduğu belirlenmiştir. Bu kapsamda, çalışmanın temel amacı Türkiye'deki büyükşehirlerde sıfır atık yönetiminin etkinliğini VZA kullanılarak analiz etmek, belediyelerde atık yönetimi hizmetinin sağlanmasında etkinlik ile ilgili çıkarımlar sunmak ve literatüre katkıda bulunmaktır. Bu sebeple araştırma sorununun çözümü için sıfır atık ile ilişkili girdi ve çıktı değişkenleri belirlenmiştir.

Büyükşehirlerde atıkların azaltmasına ve geri dönüştürülmesine katkı sunma potansiyeli olan üç girdi (sıfır atık eğitimi alanlar, atık hizmeti veren tesisler ve sıfır atık belgesi alan kuruluşlar) ve iki çıktı (kişi başına düşen atık miktarı ve geri kazanımı sağlanan atık miktarı) değişkenleri çalışmaya dahil edilmiştir. Söz konusu değişkenler ile daha önce ulusal yazında herhangi bir etkinlik analizinin yapılmamış olması bu

⁴ Enerji üretimi ile yakma, organik atıkların kompostlaştırılması ve geri dönüşüm yoluyla malzeme geri kazanımı gibi katı atıkları tipik olarak bir depolama sahasına yönlendirmek için çeşitli teknolojik araçlar bulunmaktadır. Bunların tümü, kentlerdeki katı atıkların yönetilmesi için depolama sahasına göre daha sürdürülebilir yöntemler olma potansiyeline sahiptir (Troschinetz ve Mihelcic, 2009).

çalışmanın özgünlüğünü ortaya koymaktadır. Çalışmada etkinlik analizinin gerçekleştirilmesinde VZA'dan yararlanılacaktır. VZA, birden fazla girdiyi çıktıya dönüştüren eş varlıkların veri odaklı olarak etkinlik performanslarının değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır. VZA altında çeşitli matematiksel modeller tanımlanmıştır. Bunlardan Charnes-Cooper-Rhodes (CCR) ölçeğe göre sabit getiri, Banker-Charnes-Cooper (BCC) ise ölçeğe göre değişken getiri varsayımları altında etkinlik analiz gerçekleştirilmektedir. Ayrıca, söz konusu modeller girdi ve çıktı yönelimli olarak uygulanabilmektedir. Bu kapsamda, mevcut çıktıların en az girdi ile oluşturulması temel alınacak ise girdi yönelimli, mevcut girdilerle en fazla çıktının elde edilmesi amaçlanacak ise çıktı yönelimli model benimsenmektedir (Özden, 2008; Aytekin, 2022).

Girdi yönelimli modellerde çıktı bileşimi kontrol edilememekte, belirli bir çıktı bileşiminin üretilmesi için kullanılacak en uygun girdi bileşiminin elde edilmesine odaklanılmaktadır. Büyükşehirlerin sıfır atık performanslarının incelendiği bu çalışmada, en uygun girdi bileşiminin elde edilmesi hedeflendiğinden girdi yönelimli CCR ve BCC modelleri benimsenmiştir. Bu sayede Büyükşehir belediyesine sahip illerin toplam etkinlik, teknik etkinlik ve ölçek etkinlik değerleri ayrı ayrı elde edilip, değerlendirilmiştir. Bu çalışma, atıkların kaynak olarak yeniden değerlendirilmesi hem üretim hem de tüketimde çevresel zararın sınırlandırılması konusuna dikkat çekmekte, sürdürülebilirlik yaklaşımı temelinde büyükşehirlerin sıfır atık stratejisine yönelik uygulamaları ile ilgili etkinlikleri değerlendirmektedir. Ayrıca, kaynakların etkin kullanılması için tüm atıkların sistematik ve sıfır atık olarak işlenmesinin önemine ilişkin çıkarımlarda bulunmaktadır.

İzleyen bölümlerde ilk olarak katı atık ve sıfır atık ile ilgili literatürde yer alan çalışmalar hakkında bilgi verilecek daha sonra veri zarflama analizi ve bu kapsamda kullanılan modeller tanıtılacaktır. Etkinlik analizinin gerçekleşmesi ile elde edilen bulgular, literatür eşliğinde yorumlanarak sonuç ve önerilerde bulunulacaktır.

2. Literatür

Hızlı kentleşme ve sanayileşme, artan nüfus, kırsal alandan kentsel alana göç şehirlerin genişlemesini tetiklemiştir. Yüzölçümü açısından dünyanın yaklaşık %2'sini kaplayan şehirler, dünyanın doğal kaynaklarının %75'inden fazlasını tüketmekte, küresel açıdan oluşan atığın %70'ine sebep olmaktadır (UN-MEA, 2006; Ramsar, 2012).

İnsanoğlu faaliyetlerinin doğal kaynakları tüketmesi sonucu ortaya çıkan atıklar, çevreyi kirletmekte, insan sağlığını tehdit etmekte ve atık yönetimi için ek maliyetler doğurmaktadır. Geleneksel atık yönetim sistemleri için atık, tüketim sürecinin son aşamasında ortaya çıkan "ömrünü tamamlamış" bir ürün olarak kabul edilmektedir (Iresha ve Prasojo, 2018). Sıfır atık yönetim sistemleri için ise atık, atık üretimini önlemek ve ortadan kaldırmak, atıktan kaynak ya da enerji geri kazanımı sağlamak, doğayı ve insanı korumak için israfı önlemek biçiminde tanımlanmaktadır.

İlk atık yönetimi uygulamalarında, halk sağlığını korumak amacıyla atıkların yaşam alanlarından uzaklaştırılması ve bir süre sonra da güvenli bir biçimde depolanması işlemleri gerçekleştirilmiştir. Sonrasında ise atıkların bir kaynak olarak düşünülmesi gerektiğinin ve atıklardan enerji üretiminin de sağlanabileceğinin anlaşılmasıyla atık yönetimi rota değiştirmiştir (Shekdar, 2009, s. 1438). Günümüzde ise atığın üretiminin ortadan kaldırılması, atığın yeniden kullanılması, toplumun atık konusunda bilinçlendirilmesi ve israfın önlenmesi amaçlarıyla sıfır atık yönetimi benimsenmiştir. Sonuç olarak atığın yönetilmesi hususunda katı atık yönetimi ve sıfır atık yönetimi gibi farklı yaklaşımların olduğu, literatürde yapılan çalışmalar incelendiğinde atık yönetiminin farklı biçimlerde ele alındığı söylenebilir. Bu nedenle öncelikle katı ve genel atık yönetimi ile ilgili yapılan çalışmalara yönelik bilgilere, sonrasında ise sıfır atık yönetimi ile ilgili yapılan çalışmalara, ele alınan problemi daha iyi bir biçimde ortaya koymak amacıyla yer verilmiştir. Bu çerçevede, genel olarak atık

yönetimini veya katı atık yönetimini konu alan çalışmalara ilişkin literatür özeti Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Atık yönetimi ile ilgili literatür özeti

Yazar(lar)	Çalışmanın Kapsamı ve Öne Çıkan Bulgular	Yöntem
Şaşmaz vd. (2020)	İstatistiksel Bölge Birimleri Sınıflaması Düzey 1 bölgelerinin üç girdi ve iki çıktı değişkeni bağlamında katı atık yönetimi etkinlikleri analiz edilmiştir.	VZA- CCR, BCC ve Süper Etkinlik Modelleri
Evin ve Özdemir (2022)	Büyükşehirlerin katı atık yönetimini iki girdi ve iki çıktı değişkeni içeren model ile incelenmiştir. Otuz büyükşehirden yedisinin etkin olduğu ifade edilmiştir.	VZA- Çıktı Yönelimli Model
Gan vd. (2023)	Çin’in önde gelen 18 şehri için endüstriyel atıkları dikkate alarak etkinlik analizi gerçekleştirilmiştir. Analiz sonuçları incelenen şehirlerin tamamının etkin olmadığını ortaya koymuştur.	VZA- Çok Dönemli Dinamik Ağ Modeli
Molinos-Senante vd. (2023)	İstatistiksel çıkarımlara izin veren bir VZA modelinden yararlanarak Şili’deki 298 belediye katı atık hizmeti sağlayıcısının etkinliği analiz edilmiştir. Belediyenin bulunduğu bölge, turizm, nüfus yoğunluğu ve kişi başına atık değişkenlerinin eko-etkinlik üzerinde anlamlı etkiye sahip olduğu belirlenmiştir.	Double-bootstrap VZA
Ren vd. (2022)	Çin’in Yangtze nehri bölgesindeki 18 şehir ve bu bölgenin dışındaki 12 şehir, atık su arıtma etkinliği açısından incelenmiştir. Toplam atık su arıtma etkinliğinin düşük ve kirletici emisyonların yüksek olduğu tespit edilmiştir.	Dinamik VZA
Feng vd. (2022)	Çin’in Sarı Nehir bölgesindeki ve bu bölgenin dışındaki toplam 31 şehir için kirlilik kontrolünün endüstriyel etkinlik üzerindeki etkileri incelenmiştir. Genel olarak Sarı Nehir havzasındaki şehirlerin etkinliği düşük çıkmıştır.	VZA- DDF Modeli
Yang vd. (2022)	2010-2017 döneminde Yangtze Nehri orta kesimindeki şehirlerin kentsel su kullanımı ve atık su yönetimi çerçevesinde etkinliği analiz edilmiştir. İncelenen dönemde, zaman içinde bölgesel farkların azaldığı ve etkinliğin arttığı belirtilmiştir.	İki Aşamalı Aylak Tabanlı VZA
An vd. (2022)	Yangtze Nehri deltasındaki 27 şehrin katı atık toplama, taşıma ve bertaraf etme ile ekonomik göstergeler çerçevesinde etkinliği incelenmiştir. Sonuç olarak kaynak kullanım etkinliğinin artırılmasının önemi vurgulanmıştır.	VZA- CCR Modeli
Shi vd. (2021)	Çin’in farklı bölgelerindeki 30 şehrinin 2014-2017 döneminde ekonomik üretim, atık su yönetimi ve insan sağlığı bağlamında etkinliği analiz edilmiştir. Bölgeler arasındaki etkinlik farklarının kaynak donanımları, coğrafi çevre, endüstriyel yapı, stratejik uyum gibi faktörler nedeniyle oldukça büyük olduğu belirtilmiştir.	Dinamik VZA
Liu vd. (2020)	Çin’in önemli şehirlerinin azaltım, kaynak kullanımı ve zarar vermeme prensipleri bağlamında etkinlik analizleri gerçekleştirilmiştir. Çin’in doğusundaki şehirlerin batısındakilere oranla katı atık yönetiminde daha etkin olduğu belirtilmiştir.	VZA ve Malmquist Toplam Faktör Verimlilik Endeksi
Shi vd. (2019)	Atık su üretimi ile birlikte su tüketimi, kanalizasyondaki kirleticiler, yerel tıbbi bakım harcamaları, su kaynakları, enerji ve sağlık ölçümü gibi faktörleri dikkate alarak Çin’in 30 şehrinin etkinliği incelenmiştir. Genel olarak üretim ve sağlık etkinliklerinin son dönemde artış gösterdiği belirtilmiştir.	Dinamik VZA
Liu ve Sun (2019)	Çin’de kömür kaynağına bağımlı 27 şehir için çevre kirliliği, kaynak tüketimi ve ekonomik çıktı değişkenleri bağlamında etkinlik analizi gerçekleştirilmiştir. Ekonomik etkinliği etkileyen ana faktörlerin katı atık, atık gaz ve kaynak tüketimi olduğu belirtilmiştir.	VZA- CCR ve BCC Modelleri
Yang vd. (2018)	Çin’deki 33 şehrin katı atık yönetim etkinlikleri incelenmiştir. Genel olarak katı atık yönetim etkinliklerinin düşük olduğu ve iyileştirilmesi gerektiği belirtilmiştir.	VZA-BCC Modeli ve Bulanık k-Ortalama Kümeleme Analizi
Benito-López vd. (2018)	İspanya’daki 1072 belediyenin kamuya açık sokak temizleme ve çöp toplama hizmetlerindeki etkinlikleri incelenmiştir. Belediyelerin turizme önem vermeleri ve değişken ekonomik faaliyetlerin varlığının çevre temizliğinin etkinliğini olumlu etkilediği ifade edilmiştir.	VZA ve Regresyon Analizi
Liang vd. (2004)	Çin’in Anhui bölgesindeki 17 şehrin endüstriyel kirlilik sorununa çözüm yönünden etkinlikleri incelenmiştir. Etkinlik analizi modelinde, endüstriyel atık gaz emisyon hacmi, tahliye edilen endüstriyel atık su hacmi ve tahliye edilen endüstriyel katı atık ürün hacmi çıktı değişkenleri olarak kullanılmıştır. Güney Anhui’deki endüstriyel kirliliğin Kuzey Anhui’dekinden daha ciddi olduğu ifade edilmiştir.	VZA-MES Modeli
Seyhan (2023)	AB’ye üye ve üye olmaya aday 32 ülkenin 2017, 2018 ve 2019 yıllarındaki atık yönetimi performansları değerlendirilmiştir. 6 girdi ve tek çıktı değişkeni yardımıyla VZA uygulanmıştır. Elde edilen etkinlik skorları yapay sinir ağları modelinde çıktı değişkeni olarak ele alınmış, 2019 yılı için tahmin edilen etkinlik skorlarının gerçek etkinlik skorlarına oldukça yakın değerler aldığı sonucuna ulaşılmıştır.	VZA-Yapay Sinir Ağları Modeli

Tablo 1’de yer alan çalışmaların önemli bir bölümü Çin’deki şehirleri ve özellikle Yangtze Nehri havzasındaki şehirleri incelemektedir. Bu durumun temel nedeni Çin’deki hızlı ekonomik gelişimin kirlilik, çevre ve insan sağlığı üzerinde ciddi etkiler yaratmasıdır (Shi vd., 2021). Ayrıca, Yangtze Nehri havzası dünyanın en büyük şehir gruplarından birini bünyesinde barındırmaktadır (An vd., 2022). Genel olarak, teknolojik gelişmeler, ekonomik büyüme, toplumsal refahın artırılması ve korunması hususları çevre üzerindeki baskıyı artırmaktadır. Bu çerçevede, küresel ısınma ve doğal felaketlerin yaratacağı olumsuzluklar ile sürdürülebilirlik sorunları da başta atıkların yönetimi olmak üzere birçok problemin çözümünü zorlaştırmaktadır. Tablo 1’de yer alan çalışmalarda, belirli bölgelerde atık yönetimine büyük ihtiyaç duyulduğu, bu nedenle de bu bölgelerde katı atık yönetiminin etkinlik analizi bağlamında incelendiği söylenebilir.

Sıfır atık yönetiminde, insanoğlunun sürdürülebilir olmayan tüketim eğilimi ve davranışlarından kaynaklanan çevreye yönelik ortaya çıkabilecek tehditleri ortadan kaldırmak amacıyla ürünlerin tekrar tekrar kullanılması amaçlanmaktadır. Sıfır atık yönetimi ile oluşan atıkların çevreye zarar verilmenden geri dönüştürülmesi ve doğal kaynakların optimum biçimde kullanılması hedeflenmektedir (Zaman, 2014). Bu açıdan bakıldığında karar verme birimlerinin sıfır atık yönetiminin görece performansını ölçmek önem kazanmıştır. Tablo 2’de sıfır atık yönetimi kapsamında öne çıkan çalışmaların içerikleri, yöntemleri ve önemli bulguları yer almaktadır.

Tablo 2. Sıfır atık yönetimi ile ilgili literatür özeti

Yazar(lar)	Çalışmanın Kapsamı ve Öne Çıkan Bulgular	Yöntem
Iresha ve Prasojo (2018)	Endonezya’daki bir üniversitenin sıfır atık yönetimi performansı, geri dönüşüm, kompostlaştırma ve depolama ölçütlerine göre değerlendirilmiştir.	Sıfır Atık İndeksi
Zhao, Yang ve Duan (2022)	Çin’in Shanxi eyaletindeki sıfır atık yönetimi performansı değerlendirilmiştir. Ayrıca, 2010-2020 yılları arasında sıfır atık yönetimi performansının değişimi ve değişimde rol oynayan etkenler belirlenmiştir.	Entropi-MCDM
Romano, Ferreira, Marques ve Carosi (2020)	İtalyanın Toskana bölgesinde atık hizmetlerinin performansı değerlendirilmiştir. Sıfır atık yaklaşımının uygulanması çevresel değişken olarak belirlenmiş ve atık hizmetleri ile dış faktörler arasındaki ilişki incelenmiştir.	Non-parametrik Regresyon Modeli
Zaman (2014)	2003-2010 yıllarında Avustralya’daki Adelaide kentinin atık yönetimi performansı analiz edilmiş ve bu kentin 2015 ve 2020 yıllarındaki atık yönetimi performansı tahmin edilmiştir.	Sıfır Atık İndeksi
Zaman ve Lehmann (2013)	Yüksek oranlarda tüketimin gerçekleştiği Stockholm, San Francisco ve Adelaide kentlerinin sıfır atık sistemlerinin performansı ölçülmüştür. Sıfır atık yönetimi performansının değerlendirilebilmesi için bütünsel bir yaklaşıma ihtiyaç duyulduğu ifade edilmiştir.	Sıfır Atık İndeksi
Romano, Rapposelli ve Marrucci (2019)	İtalya’nın Toskana bölgesindeki belediyelerin, atık üretimi ve geri dönüşüm faaliyetlerinin sıfır atık stratejisinin benimsenmesi ile ilişkili olup olmadığı test edilmiştir. 2012-2015 yılları arasındaki panel veriler kullanılarak gerçekleştirilen çalışma, belediye politikalarının atık yönetimi performansı ile olan ilişkisini göstermektedir.	Panel Regresyon Modeli
Atçı (2020)	Endüstriyel anlamda gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerde sıklıkla gündeme gelen sıfır atık yönetimi yaklaşımı, yönetim teorileri kapsamında incelenmiştir. Sıfır atık yönetimi açısından, üretim ve tüketim döngüsünün bir parçası olan atık toplama tesislerinin etkinliğinin önem taşıdığı vurgulanmıştır. Çalışmada 6 tane atık yönetimi tesisinin etkinliği, personel sayısı ve işlenen madde, yıllık gelen atık miktarı kazanılan faydalı atık miktarı değişkenleri ile incelenmiştir.	VZA
Baştan Töke (2020)	Atık maddelerin artışında meydana gelen artışın yeni yaklaşımları beraberinde getirdiğini, bu yaklaşımlardan birinin de sıfır atık yaklaşımı olduğu vurgulanmıştır. Ekonomik anlamda, çevresel olarak ve canlı ekosisteminin korunmasına katkı sağlamak için etkin atık yönetim sistemlerine ihtiyaç olduğu ifade edilmiştir. Bu doğrultuda, atıkların değerlendirilmesi ve geri dönüştürülmesi ile sağlanacak faydaları VZA yöntemi ile ortaya koymak, 7 adet biyogaz tesisinin etkinliğini ölçmek amaçlanmıştır.	VZA

Tablo 2’de sıfır atık yönetimi kapsamında ele alınan çalışmalarda genellikle bazı şehirlerin ya da atıkların geri dönüştürülmesinde önemli bir yeri bulunan tesislerin sıfır atık performanslarının incelendiği gözlemlenmektedir. Özellikle şehirlerin sıfır atık yönetimi performanslarının değerlendirilmesinde sıfır atık indeksi yönteminin öne

çıkacağı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte sıfır atık perspektifinde atıkların yeni bir kaynak türü olarak görülmesi ve atıkların geri dönüşümüyle birlikte tekrar tekrar kullanılmasında rol oynayan atık geri dönüşüm tesislerinin performanslarının VZA yardımıyla ölçülmesi hususundaki çalışmaların önem kazanmaya başladığı ifade edilebilir.

Tablo 1 ve Tablo 2'den de gözlemlenebileceği üzere, literatürde katı atık yönetimi etkinliğinin değerlendirildiği birçok çalışmanın bulunduğu, ancak sıfır atık yönetimi etkinliğinin değerlendirildiği çalışmaların ise sayıca kısıtlı kaldığı anlaşılmaktadır. Türkiye özelinde şehirlerin veya yerel yönetimlerin sıfır atık etkinliğini karşılaştırmalı olarak inceleyen çalışmaya rastlanılmamıştır. Ele alınan çalışma, otuz büyükşehirin sıfır atık etkinliğinin VZA ile incelenmesini sağlayacaktır. Bu kapsamda, T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığının hazırlanmış olduğu Çevre Durum Raporlarında yer verilen sıfır atık yönetimi göstergeleri, girdi ve çıktı değişkenleri kapsamında VZA'ya entegre edilmiş, Türkiye'de büyükşehir belediyesine sahip 30 ilin sıfır atık etkinliğinin görece olarak değerlendirilmesine odaklanılmıştır. Çalışmanın bu yönüyle, yerel ve ulusal yönetim birimleri, politika belirleyicileri ve araştırmacılar için önemli çıkarımlar sağlayacağı düşünülmektedir.

3. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada, sıfır atık etkinlik analizi için VZA'dan yararlanılacağı önceki kısımda bahsedilmiştir. Bu kapsamda, izleyen kısımda VZA ile ilgili açıklayıcı bilgilere yer verilecektir. Ayrıca, göstergelerin belirlenmesi ve veri kaynağı hakkında da açıklamalar sunulacaktır.

3.1. Veri Zarflama Analizi

Karar birimlerinin karşılaştırılmalı etkinlik değerlendirmelerinin yapılabileceği yöntemler, oran (rasyo) analizi, parametrik yöntemler ve parametrik olmayan yöntemler olarak sınıflandırılabilir. Karar Verme Birimlerinin (KVB), belirlenen etkinlik sınırına olan uzaklıklarının ölçülmesi bu yöntemlerin temel amacı olarak belirlenmiştir. Parametrik olmayan doğrusal programlama tabanlı bir yöntem olan VZA, çok sayıda girdi ve çıktı göstergesi yardımıyla, farklı karar birimlerinin etkinliğini sağlıktan eğitime, enerjiden çevreye birçok alanda değerlendirmek için sıklıkla kullanılmaktadır (Sueyoshi, Yuan ve Goto, 2017; Emrouznejad ve Yang, 2018; Aytakin vd., 2022).

VZA, görece etkinliğin nicel bir değerini elde etmeye dayanmaktadır. Bu doğrultuda KVB'lerin görece etkinliği, ağırlıklandırılmış toplam çıktıların, ağırlıklandırılmış toplam girdilere oranı yardımıyla hesaplanmaktadır (Ramanathan, 2003, s. 27). VZA'nın güvenilir sonuçlar verebilmesi için KVB'lerinin homojen olması (aynı amaçlara hizmet etmesi ve aynı karakteristik özellikleri bulundurması) gerekmektedir. Ayrıca KVB sayısı, girdi ve çıktı değişkenlerinin toplam sayısına bağlı olarak belirlenmektedir.

Literatürdeki bir görüşe göre KVB sayısı, girdi ve çıktı değişkenlerinin toplamının en az iki katı, başka bir görüşe göre üç katından fazla olmalıdır (Dyson, Allen, Camanho, Podinovski, Sarrico and Shale, 2001; Cooper, Li, Seiford, Tone, Thrall and Zhu 2001). Diğer bir görüşe göre de KVB sayısı girdi ve çıktı değişkenlerinin toplamının bir fazlası kadar olmalıdır (Bussofiane, Dyson and Rhodes 1991). Yapılacak olan araştırmalarda kullanılan girdi ve çıktı sayısının mümkün olduğunca fazla olması, KVB'lerinin birbirinden etkinlik skoru açısından ayrışmasını sağlamakta, sonuçların değerlendirilmesini kolaylaştırmaktadır.

KVB'nin VZA ile görece etkinlikleri CCR ve BCC modelleri yardımıyla değerlendirilebilir. CCR modeli, bir bütün olarak toplam teknik etkinliği ölçerken, BCC modeli ise teknik etkinlik ile ölçek etkinliğini ayrı bir biçimde hesaplamaktadır. Mühendislik ve Fen Bilimlerinde etkinlik mutlak bir biçimde hesaplanabilir iken VZA ile etkinlik ölçümü ise yalnızca belirlenen KVB ve oluşturulan girdi/çıkçı değişkenlerine ait gözlemlerle yapıldığından, çalışmadan çalışmaya farklılık göstermekte, yani görece etkinlik değerlendirilmesi yapılmaktadır (Karahana ve Özgür, 2009, s. 110-111). Ölçek

etkinliği, uygun ölçek düzeyinde gerçekleştirilen üretimin başarı seviyesi olarak tanımlanabilir (Gökgöz, 2009, s. 17). CCR modeli ile hesaplanan görelî toplam etkinlik değeri, BCC modeli ile hesaplanan görelî teknik etkinlik ve görelî ölçek etkinlik değerinin çarpımına eşittir. Bir başka ifade ile ölçek etkinlik değerleri, toplam etkinlik değerlerinin teknik etkinlik değerlerine oranlanması yoluyla elde edilebilir. Dolayısıyla BCC modeli yardımıyla görelî ölçek etkinlik ve teknik etkinlik değerlerinin ayrı ayrı hesaplanması, CCR modeline göre bir KVB'nin neden toplam etkin olmadığını belirlenmesine yardımcı olmaktadır (Özden, 2008).

Ölçeğe göre getiri, girdi miktarındaki artışın potansiyel üretim kapasitesini etkilemesi biçiminde tanımlanmakta, ölçeğe göre azalan getiri DRS (Decreasing Returns to Scale), ölçeğe göre sabit getiri (CRS: Constant Returns to Scale) ve ölçeğe göre artan getiri IRS (Increasing Returns to Scale) biçiminde üçe ayrılmaktadır (Wang and Cui, 2010, s. 168).

Ölçeğe göre sabit getiri (CRS) varsayımı altında etkinlik ölçümünün yapıldığı CCR modeli girdi ve çıktı yönelimli olmak üzere ikiye ayrılabilir. Doğrusal programlama yardımıyla düzenlenmiş olan girdi ve çıktı yönelimli CCR modelinin eşitliklerine Tablo 3'te yer verilmiştir.

Tablo 3. Girdi ve çıktı yönelimli CCR modelleri

Girdi Yönelimli Model	Çıktı Yönelimli Model
$Enb h_k = \sum_{j=1}^n u_j y_{jk}$ $\sum_{i=1}^m v_i x_{ik} = 1$ $\sum_{j=1}^n u_j y_{jk} - \sum_{i=1}^m v_i x_{ik} \geq 0$ $u_j, v_i \geq 0$	$Enk h_k = \sum_{i=1}^m v_i x_{ik}$ $\sum_{j=1}^n u_j y_{jk} = 1$ $-\sum_{j=1}^n u_j y_{jk} + \sum_{i=1}^m v_i x_{ik} \geq 0$ $u_j, v_i \geq 0$

Ölçeğe göre değişken getiri (Variable Return to Scale: VRS) varsayımı altında etkinlik ölçümünün yapıldığı BCC modeli, CCR modeline bir kısıt eklenerek oluşturulmuştur. Girdi ve çıktı yönelimli olmak üzere ikiye ayrılabilen BCC modelinde, etkin durumda bulunmayan bir karar verme birimini etkin hale getirmede oluşturulacak bileşime yönelik bilgiyi sağlayan değer olan λ 'nın değerlerinin toplamının 1'e eşit olması amaçlanmaktadır. Doğrusal programlama yardımıyla düzenlenmiş olan girdi ve çıktı yönelimli BCC modelinin eşitliklerine Tablo 4'te yer verilmiştir.

Tablo 4. Girdi ve çıktı yönelimli BCC modelleri

Girdi Yönelimli Model	Çıktı Yönelimli Model
$h_k x_{ik} - \sum_{l=1}^r \lambda_{lk} x_{il} \geq 0$ $\sum_{l=1}^r \lambda_{lk} y_{jl} \geq y_{jk}$ $\sum_{l=1}^r \lambda_{lk} = 1$ $\lambda_{lk} \geq 0$	$h_k y_{jk} - \sum_{l=1}^r \mu_{lk} y_{jl} \leq 0$ $\sum_{l=1}^r \mu_{lk} x_{il} \leq x_{ik}$ $\sum_{l=1}^r \mu_{lk} = 1$ $\mu_{lk} \geq 0$

Girdi yönelimli CCR ve BCC modellerinde, belirli bir çıktı bileşimini üretebilmek için kullanılacak en uygun girdi bileşiminin elde edilmesi amaçlanmaktadır. Çıktı

yönelimli CCR ve BCC modellerinde ise girdiler sabit tutularak çıktıların ne oranda artırılması gerektiği incelenmektedir (Okursoy ve Tezsürücü, 2014, s. 8).

Bu çalışmada VZA ile büyükşehir belediyesine sahip olan illerin sıfır atık yönetimi etkinlikleri girdi yönelimli CCR ve BCC yöntemi ile incelenecektir. CCR yöntemi ile illerin ölçeğe göre sabit getiriye sahip oldukları varsayımı altında toplam etkinlik değerleri belirlenecektir. BCC yöntemi ile illerin ölçeğe göre değişken getiriye sahip oldukları varsayımı altında teknik etkinlik değerleri hesaplanacak ve ölçeğe göre getirinin yönü belirlenecektir. Diğer bir ifadeyle, büyükşehir belediyesi bulunan 30 ilin sıfır atık yönetiminin iyileştirilmesinde, *1/kişi başına düşen atık miktarı ile geri kazanımı sağlanan atık miktarı oranının oluşmasını değerlendirmek amacıyla; sıfır atık eğitimi verilen kişi sayısının il nüfusuna oranı, atık hizmeti verilen tesis sayısının il nüfusuna oranı ve sıfır atık belgesi alan ve sisteme geçen kuruluş sayısının il nüfusuna oranı* değişkenlerinin hangi oranlara sahip olması gerektiği incelenecektir. Analize dahil edilen illerin etkinlik değerleri ve ölçeğe göre getirinin yönleri DEA Solver PRO (Data Envelopment Analysis Solver PRO) yazılımı yardımıyla bulunmuştur.

3.2. Göstergelerin Belirlenmesi

Ekonomik ve sosyal gelişmelerin beraberinde getirdiği sorunlara karşı çevreyi korumak, ayrıca yapılan faaliyetlerin çevre üzerinde ortaya çıkarabileceği olumsuz etkileri önceden tespit etmek ve gerekli önlemlerin alınmasını sağlamak gerekmektedir. Bu amaç doğrultusunda T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı İl Müdürlüklerince yıllar bazında Çevre Durum Raporları hazırlanmaktadır. Bu raporlarda sıfır atık yönetimi başlığı altında yer alan eğitimler, atık getirme merkezleri ve sıfır atık belgesi alan ve sisteme geçen kuruluş sayıları kapsamında etkinlik göstergeleri belirlenmiş, büyükşehir belediyesi olan illerin sıfır atık yönetimi etkinlikleri incelenmiştir.

3.3. Girdi değişkenleri

Toplumun atık konusunda bilinçlendirilmesi, atığın toplanması ve değerlendirilmesi sıfır atık yönetimi yaklaşımının özünü oluşturmaktadır. Bu kapsamda büyükşehir belediyesi bulunan illerin sıfır atık yönetimi performansını değerlendirmede *sıfır atık eğitimi verilen kişi sayısının il nüfusuna oranı, atık hizmeti verilen tesis sayısının il nüfusuna oranı, sıfır atık belgesi alan ve sisteme geçen kuruluş sayısının il nüfusuna oranı* değişkenleri girdi değişkenleri olarak belirlenmiştir. Bununla birlikte, literatürde kimi çalışmalar sıfır atık eğitimi ve bilinçlendirme çalışmalarını değişken olarak kullanmış (Veleva vd., 2012; Gaeta vd., 2017; Veleva vd., 2017; Zhang vd., 2019), bazıları ise sıfır atık belgesi alan ve sıfır atık bilgi sistemine geçen kuruluşları veya tesislerin önemine dikkat çekmiştir (Atçı, 2020; Kara, 2021; Pehlivan, 2021). Dolayısıyla, sıfır atık yönetiminde etkinlik çalışması kapsamında ele alınan girdi değişkenleri literatür ile uyumludur.

3.4. Çıktı değişkenleri

Üretim süreçlerinin sonucunda birtakım istenen ve istenmeyen çıktılarla karşılaşabilmektedir. Sanayileşme ile birlikte hızlanan kentleşme, insanoğlunun artan nüfusu, ekonomik refahtaki iyileşmeler ve tüketim ile birlikte ortaya çıkan atık miktarını da artırmıştır. Bu nedenle çalışmada *kişi başına düşen atık miktarı ve geri kazanımı sağlanan atık miktarı* çıktı değişkeni olarak belirlenmiştir. *Kişi başına düşen atık miktarı* değişkeni sıfır atık yönetimi kapsamında istenmeyen çıktı olup, azaltılması gerekmektedir. Ancak çalışmada illerin sıfır atık performansını değerlendirmede kullanılan VZA'da çıktıların azaltılmasına izin verilmemekte, yalnızca girdilerin azalma meydana gelmesine olanak tanınmaktadır. İstenmeyen çıktılar VZA dahil etmek için literatürde çeşitli yaklaşımlar önerilmiştir. Bu yaklaşımlar, istenmeyen çıktı değişkenlerinin göz ardı edilmesi, istenmeyen çıktılar VZA'ya girdi değişkeni olarak dahil edilmesi, verilerin monoton azalan biçime dönüştürülmesi (1/istenmeyen çıktı), verilerin lineer monoton azalan

biçime dönüştürülmesi ve lineer olmayan VZA yöntemlerinin uygulanması olarak ifade edilebilir (You and Yan, 2011).

Çalışmada bahsi geçen yaklaşımlardan “verilerin monoton azalan biçime dönüştürülmesi” benimsenmiş, kişi başına düşen atık miktarı, *1/kişi başına düşen atık miktarı* olarak analize dâhil edilmiştir. Bu çalışmada çıktı değişkeni olarak kişi başına düşen atık miktarının belirlenmesinin arka planında birtakım sebepler vardır. Sanayileşme, kentleşme, gelenekler, görenekler, yaşam koşulları, eğitim düzeyi ve alışkanlıkların kişi başına üretilen atık miktarını etkilediği bilinmektedir (Kılınç Şahin ve Bekar, 2018). Ayrıca, sıfır atık yönetimi uygulaması öncesi ve sonrasında kişi başına düşen atık miktarları göz önünde bulundurulmaktadır (Hakseverler vd., 2020). Yine, eğitim seviyesi yükseldikçe (Hanedar vd., 2021), ekonomik büyüme (Apaydin, 2020) ve AR-GE harcamaları arttıkça (Cäutişanu vd., 2018) kişi başına üretilen atık miktarının etkilendiği çalışmaların olduğu da tespit edilmiştir. Dolayısıyla atık yönetimi çalışmalarında, kişi başına düşen atık miktarı önemli bir değişken olarak çalışmalara dahil edilmiştir.

3.5. Veri Kaynağı

Çalışmada belirlenen girdi değişkenlerine yönelik veriler, T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı (2023a; <https://ced.csb.gov.tr/il-cevre-durum-raporlari-i-82671>) İl Müdürlüklerince hazırlanan 2021 yılı Çevre Durum Raporlarından, çıktı değişkenlerine yönelik veriler ise 2020 yılına ait olup T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığının (2023b; <http://motatkds.cevre.gov.tr/MotatKDS/WebAtikRapor.zul>) Atık Yönetim Uygulamasından elde edilmiştir.

4. Bulgular ve Tartışma

Büyükşehir belediyesi bulunan 30 ilin, sıfır atık etkinlik analizinde kullanılan girdi ve çıktı değişkenlerine ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 5'te gösterilmiştir.

Tablo 5. Çalışmada yer alan değişkenlere ilişkin özet bilgiler

Değişken Türü	Değişken	Ölçü Birimi	En Büyük Değer	En Küçük Değer	Ortalama	Standart Sapma
Girdi	Sıfır atık eğitimi verilen kişi sayısının il nüfusuna oranı	%	1,371016	0,001463	0,166174	0,239758
Girdi	Atık hizmeti verilen tesis sayısının il nüfusuna oranı	%	0,000390	0	0,000025	0,000069
Girdi	Sıfır Atık Belgesi alan ve sisteme geçen kuruluş sayısının il nüfusuna oranı	%	0,013481	0,000345	0,002176	0,002310
Çıktı	1/kişi başına düşen atık miktarı olarak	%	0,449707	0,000175	0,053238	0,098556
Çıktı	Geri kazanımı sağlanan atık miktarının oranı	%	0,980947	0,018206	0,726742	0,283687

VZA ile büyükşehir belediyesine sahip illerin sıfır atık yönetimi etkinlikleri değerlendirilirken, girdi yönelimli CCR ve BCC modelleri kullanılmıştır. Belirli bir çıktı bileşiminin üretilmesi için en uygun girdi bileşiminin elde edilmesi hedeflendiğinden, çalışmada CCR ve BCC modelleri girdi yönelimli olarak uygulanmıştır. Diğer bir ifadeyle, büyükşehir belediyesine sahip illerin sıfır atık yönetimi performanslarının iyileştirilmesi için, sıfır atıkla ilgili sağlanan hizmetlerin (eğitim, atık toplama merkezleri ve Sıfır Atık belgesi alan kuruluşlar bağlamında) ne düzeyde artırılması gerektiğini belirlemeye çalışılmıştır. Analizde yer alan illerin VZA girdi yönelimli CCR ve BCC modellerine göre hesaplanan toplam etkinlik ve teknik

etkinlik değerleri DEA Solver Pro programı yardımıyla hesaplanmıştır. Etkinlik skorları ise Tablo 6 ve Tablo 7’de yer verilmiştir.

Tablo 6. Girdi yönelimli CCR modeline göre illerin sıfır atık yönetimi toplam etkinlik değerleri

Sıra	İller	Toplam Etkinlik Değeri	Sıra	İller	Toplam Etkinlik Değeri
1	Eskişehir	1	16	Kayseri	0,70081
1	Gaziantep	1	17	İzmir	0,51486
1	Hatay	1	18	Mardin	0,51484
1	Kahramanmaraş	1	19	Adana	0,44456
1	Konya	1	20	Aydın	0,39273
1	Malatya	1	21	Samsun	0,33646
1	Manisa	1	22	Antalya	0,31803
1	Ordu	1	23	Bursa	0,31235
1	Trabzon	1	24	Sakarya	0,31025
1	Van	1	25	Balıkesir	0,26593
11	Diyarbakır	0,9203	26	İstanbul	0,23713
12	Erzurum	0,86396	27	Ankara	0,21076
13	Şanlıurfa	0,7418	28	Mersin	0,0673
14	Kocaeli	0,71077	29	Denizli	0,05175
15	Tekirdağ	0,7009	30	Muğla	0,00407

Tablo 6’dan girdi yönelimli CCR modeline göre büyükşehir belediyesine sahip illerden, “1” etkinlik değerine sahip Eskişehir, Gaziantep, Hatay, Kahramanmaraş, Konya, Malatya, Manisa, Ordu, Trabzon, Van illerinin sıfır atık yönetimi performanslarının etkin olduğu, bunlar dışındaki illerin ise etkinlik değerlerinin “1”den küçük olması nedeniyle sıfır atık yönetimi performanslarının etkin durumda bulunmadığı saptanmıştır. Muğla, Denizli ve Mersin illerinin sıfır atık yönetimi toplam etkinlik değerlerinin diğer illere göre bir hayli düşük olduğu yine Tablo 6’dan görülebilir.

Tablo 7. Girdi yönelimli BCC modeline göre illerin sıfır atık yönetimi teknik etkinlik değerleri

Sıra	İller	Toplam Etkinlik Değeri	Sıra	İller	Toplam Etkinlik Değeri
1	Ankara	1	16	Tekirdağ	0,87204
1	Eskişehir	1	17	Kocaeli	0,86215
1	Gaziantep	1	18	Mardin	0,60904
1	Hatay	1	19	Mersin	0,54206
1	Kahramanmaraş	1	20	Aydın	0,53676
1	Konya	1	21	İzmir	0,52738
1	Malatya	1	22	Adana	0,45899
1	Manisa	1	23	Antalya	0,42802
1	Ordu	1	24	Balıkesir	0,39136
1	Trabzon	1	25	Samsun	0,38061
1	Van	1	26	İstanbul	0,37581
12	Erzurum	0,9659	27	Bursa	0,37537
13	Kayseri	0,93516	28	Sakarya	0,3696
14	Diyarbakır	0,9231	29	Muğla	0,20981
15	Şanlıurfa	0,89664	30	Denizli	0,07799

Girdi yönelimli BCC modeline ilişkin sonuçların sunulduğu Tablo 7’de görüleceği üzere, “1” etkinlik değerine sahip Ankara, Eskişehir, Gaziantep, Hatay, Kahramanmaraş, Konya, Malatya, Manisa, Ordu, Trabzon, Van illerinin sıfır atık yönetimi performanslarının etkin olduğu, diğer illerin ise etkinlik değerlerinin “1”den küçük olması nedeniyle sıfır atık yönetimi performanslarının etkin durumda bulunmadığı saptanmıştır. Ayrıca, Muğla ve Denizli illerinin sıfır atık yönetimi teknik etkinlik değerlerinin diğer illere göre bir hayli düşük olduğu Tablo 7’de görülebilir. Ankara ili BCC modeline göre teknik etkin olarak bulunmasına rağmen, Tablo 6’dan

görülebileceği üzere toplam etkinlik ölçümünün yapıldığı CCR modeline göre etkin olmayan iller arasındadır.

Çalışmada ölçek etkinlik değerleri, girdi yönelimli CCR modeliyle hesaplanan toplam etkinlik değerlerinin, girdi yönelimli BCC modeliyle hesaplanan teknik etkinlik değerlerine oranlanması ile hesaplanmış, bulunan sonuçlar Tablo 8’de sunulmuştur. Ayrıca BCC modeli, ölçek etkinlik ile teknik etkinlik skorlarının bağımsız bir biçimde ölçülebilmesine imkân sağladığından dolayı Tablo 8’de ölçeğe göre getirinin yönü de belirlenmiştir.

Tablo 8. İllerin ölçek etkinlik değerleri ve ölçeğe göre getirinin yönü

İller	Ölçek Etkinlik Değeri	Ölçeğe Göre Getirinin Yönü	İller	Ölçek Etkinlik Değeri	Ölçeğe Göre Getirinin Yönü
Eskişehir	1	Sabit	Mardin	0,84533	Sabit
Gaziantep	1	Sabit	Sakarya	0,83942	Azalan
Hatay	1	Sabit	Bursa	0,83211	Azalan
Kahramanmaraş	1	Sabit	Şanlıurfa	0,82731	Sabit
Konya	1	Sabit	Kocaeli	0,82442	Sabit
Malatya	1	Sabit	Tekirdağ	0,80375	Artan
Manisa	1	Sabit	Kayseri	0,74940	Azalan
Ordu	1	Sabit	Antalya	0,74303	Azalan
Trabzon	1	Sabit	Aydın	0,73167	Azalan
Van	1	Sabit	Balıkesir	0,67950	Sabit
Diyarbakır	0,99697	Sabit	Denizli	0,66355	Azalan
İzmir	0,97626	Sabit	İstanbul	0,63098	Sabit
Adana	0,96856	Sabit	Ankara	0,21076	Artan
Erzurum	0,89446	Azalan	Mersin	0,12416	Sabit
Samsun	0,88400	Sabit	Muğla	0,01940	Sabit

Tablo 8’den Eskişehir, Gaziantep, Hatay, Kahramanmaraş, Konya, Malatya, Manisa, Ordu, Trabzon, Van illerinin girdi yönelimli olarak ölçek etkinliğine sahip olduğu gözlemlenmektedir. Diğer iller ise ölçek etkinliğine sahip değildir. Büyükşehir belediyesine sahip illerden 21 tanesi ölçeğe göre sabit getiriye, 2 tanesi ölçeğe göre artan getiriye ve 7 tanesi de ölçeğe göre azalan getiriye sahiptir. Ölçek etkin olan iller tanım gereği ölçeğe göre sabit getiriye sahip olan illerdir. Ölçeğe göre artan getiriye sahip olan Ankara ve Tekirdağ illerinin ölçek etkin olmamalarının nedeni, bir birim girdi ile bir birimden fazla çıktı üretebilecek durumda olmalarına rağmen, dışsal faktörlerin etkisiyle kapasitelerinin atında çıktı üretmeleridir. Bu illerin ölçek etkin olabilmeleri için çıktılarını artırmaları gerekmektedir. Ölçeğe göre azalan getiriye sahip olan Erzurum, Sakarya, Bursa, Kayseri, Antalya, Aydın ve Denizli illerinin çıktılarında meydana gelen artış, girdilerinde meydana gelen artıştan daha azdır. Bu nedenle bu illerin girdi kaynaklarını yetersiz bir biçimde kullandıkları ifade edilebilir. Bu illerin ölçek etkin olabilmeleri için ise girdilerini artırmaları gerekmektedir.

Tablo 8’de yer alan sonuçlara göre Ankara, Eskişehir, Gaziantep, Hatay, Kahramanmaraş, Konya, Malatya, Manisa, Ordu, Trabzon ve Van görece olarak etkin bulunmuştur. Bu noktada, elde edilen sonuçların analize dahil edilen değişkenlerle sınırlı olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Bununla birlikte, sonuçların önemli çıkarımlar sağladığı belirtilebilir. Etkin illerden Ankara’nın performansı büyük ölçüde toplam atık miktarından kaynaklanmaktadır. İncelenen dönemde eğitime katılan kişi sayısı düşük olmasına rağmen, sıfır atık belgesi alan ve sisteme geçen kuruluş sayısındaki görece iyi performansın bu sonuçta etkili olduğu ifade edilebilir.

Etkin olmayan illerden İstanbul, bilindiği üzere Türkiye’nin en yüksek nüfusa sahip ilidir. Ayrıca, İstanbul 2022-2023 turizm istatistiklerine göre Türkiye’de en fazla turist

ağırlayan şehir konumundadır. Etkin olmayan illerden Antalya'da en fazla turist ağırlayan ikinci şehirdir (TCMB EVDS, 2023). Bu durum, sıfır atık hedefine erişilmesi için gerekli süreçlerin etkin biçimde yönetilmesini güçleştirmektedir. İstanbul özelinde yüksek girdi değerleri beklenen ölçüde çıktı performansında olumlu etki yaratmamıştır. Bu çerçevede, İstanbul'daki yerel yönetim birimlerinin sıfır atık politikalarını bütünleşik olarak ele almaları ve ortak politika üzerinde çalışmaları gerekmektedir. Esas itibarıyla bu çıkarım, tüm yerel yönetimler için geçerlidir. Çünkü, yerel ve merkezi yönetim kuruluşları ile diğer paydaşların ortak amaç üzerinde uzlaşması ve çalışması etkinliği artıracaktır.

Ulusal yazında sıfır atık ile ilgili yapılan bir çalışmada (Atçı, 2020) sıfır atık tesisleri bakımından İstanbul ve Sakarya etkin bulunmuş, Konya, Kocaeli ve Ankara ise etkin olmayan iller olarak belirlenmiştir. Öncelikle bu çalışmadaki girdi ve çıktılarının benzer olmaması yani değişken farklılığı ile personel sayısı, nüfus ve kapasite ayrımı gibi sebeplerden dolayı sonuçlar örtüşmemektedir. Öte yandan, Evin ve Özdemir (2022)'nin ortaya koyduğu sonuçlar ile örtüşecek biçimde, ele alınan çalışmada sıfır atık yönetiminde Gaziantep ve Kahramanmaraş'ı etkin bulunmuştur. Etkin olmayan illerden İstanbul, İzmir, Aydın, Mersin ve özellikle Antalya ile Muğla turistik açıdan çekici şehirlerdir. Özellikle bu şehirlere gelen yerli ve yabancı ziyaretçiler, atık üretiminin artmasına yol açmaktadır. Bununla birlikte, diğer etkin olmayan illerden Adana, Bursa, Kocaeli ve Kayseri'de sanayi kuruluşları bakımından önde gelen büyükşehirlerdir. Dolayısıyla, etkin olmayan bu illerde sistematik bir sıfır atık yönetim anlayışının geliştirilmesinin önemli olduğu vurgulanabilir.

Tablo 8'de elde edilen bulgularda ise Eskişehir, Gaziantep, Hatay, Kahramanmaraş, Konya, Malatya, Manisa, Ordu, Trabzon ve Van sıfır atık yönetimi çalışmalarında etkin olan illerdir. Söz konusu büyükşehirlerden Hatay, Kahramanmaraş, Malatya, Manisa, Ordu, Trabzon ve Van 2012 yılında 6360 sayılı yasanın yürürlüğe girmesi sonrasında büyükşehir belediye statüsüne kavuşmuşlardır. Söz konusu iller, İstanbul, Ankara ve İzmir gibi nüfus yoğunluklu iller olmayıp görece daha az nüfusa sahiptirler. Dolayısıyla, bu çalışmada büyükşehir nüfusunun yoğunluk düzeyi ile sıfır atık yönetimi etkinliği arasında pozitif bir ilişki yoktur. Diğer bir ifadeyle bu çalışmanın ampirik sonuçları, nüfus yoğunluğunun yıllık kişi başına atık üretimi ile anlamlı bir şekilde ilişkili olmadığını bulan önceki çalışmalarla (Kinnaman ve Fullerton, 2002; Callan ve Thomas, 2006; Guerrini vd., 2017; Romano vd., 2019) ile tutarlıdır. Dolayısıyla, nüfus yoğunluğu atık geri dönüşüm oranı üzerinde önemli bir etkiye sahip değildir. Bu sonuç, önceki bazı çalışmaların (Abbott vd., 2011; Lakhan, 2014) sonuçlarıyla çelişmektedir. Bununla birlikte, daha az nüfuslu alanlarda, atık yönetiminde etkinliğin sağlanmasına yönelik operasyonel düzenlemeler ve organizasyonel özellikler daha elverişli olma imkanı sahiptir.

Atık yönetimi ile ilgili geri dönüşüm ve atık konusunda hane halkının farkındalığının artırılması (Buenrostro ve Bocco, 2003), karakterizasyon ve ayrıştırma da dahil olmak üzere atık işleme ve bertaraf operasyonlarının iyileştirilmesi (UNEP, 2001a), atık ile ilgili kapsayıcı politika girişimlerinin geliştirilmesi (Buenrostro ve Bocco, 2003), entegre ve sürdürülebilir atık yönetimi planlarının oluşturulmasının (UNEP, 2001c) önemi vurgulanmıştır. Türkiye özelinde atıkların ayrıştırılması, geri dönüşüm tesisleri ve kurumlar arası iş birliği ve mevzuat konusunda eksikliklerin devam ettiği gözlemlenmektedir.

Türkiye'deki sıfır atık yönetiminde yetersiz yaptırımların ve para cezalarının sıfır atık elde etmenin önünde düşük bir etkiye sahip olduğu literatürdeki çalışmada belirlenmiş öte yandan çevreye ilişkin farkındalık eksikliğinin ise genel olarak sıfır atık yönetim sistemini etkileyen kritik engellerden biri olduğu vurgulanmıştır (Ayçin ve Kayapınar Kaya, 2021). Bu noktada, yasa koyucuların, denetleyicilerin, kolluk kuvvetlerinin ve yurttaşların çevre ile ilgili eğitimlere önem vermesi ile mevzuata uygun davranışları benimsemesi hususu öne çıkmaktadır (Bek, 2019). Sıfır atık hedeflerinin

sağlanması için tüm paydaşların eğitilmiş, bilinçli ve sorumlu davranması gerekmektedir.

Her ülkenin kendine özgü koşulları, fırsatları ve kısıtları nedeniyle atık yönetimi politikaları ülkeler arasında farklılıklar gösterebilmektedir. Bununla birlikte, atık azaltma ve kaynak geri kazanımında ve küresel atık yönetiminin temelinde “azaltma, yeniden kullanma ve geri dönüştürme” politikaları yer almaktadır (Gertsakis ve Lewis, 2003; Sakai vd., 2011). Esas itibarıyla atık önleme, kaçınma ve azaltma konusunda daha istekli ve bilinçli olan vatandaşlar sıfır atık yönetimine daha fazla katkı sunarlar. Dolayısıyla, çevre bilinci veya çevre yanlısı davranışları geliştirmenin atık yönetim performansını olumlu biçimde etkileyebilmektedir. Özellikle, bu çalışmanın girdilerin biri olan sıfır atık eğitimi verilen kişi sayısının fazla sayıda olması toplumda çevre bilincinin artmasına imkân verebilir. Diğer bir ifade ile sıfır atık eğitimi alan kişi sayısının fazla olmasının çevre yanlısı davranışları teşvik etmesi beklenmektedir (Gaeta vd., 2017). Bununla birlikte, çevre bilincinin yaygınlaştırılmasında eğitim ve öğretimin tüm kademelerinde çevreyi ve doğayı korumanın neden önemli olduğunun vurgulanması, bu konudaki bilgilendirmelere önem verilmesi gereklidir. Özellikle atıkların geri dönüşüm açısından değerlendirilmesi, önleme, kaçınma ve azaltmaya önem verilmesi ve sürdürülebilir bir yeşil çevrenin oluşması için vatandaşların çevre bilinci ile doğaya özen göstermesinin önemi büyüktür. Bu bağlamda kamu, özel sektör ve vatandaşlar dahil olmak üzere tüm paydaşların çevreyi koruma ve geliştirme anlayışını benimsemesi çevre bilincinin kalıcı hale gelmesine katkı sunabilir. Ayrıca, atık yönetimi konusunda çevre bilincinin geliştirilmesi için tüm paydaşların iş birliği ve koordinasyonu ile çevre dostu projelerin desteklenmesinde fayda vardır.

5. Sonuç ve Öneriler

Küresel iklim değişikliğinin yol açtığı olumsuzluklar, insan ve canlı yaşamını olumsuz etkilemekte ve sürdürülebilir topluma geçişi zorunlu kılmaktadır. Ayrıca, sınırlı küresel kaynakların tükeniyor olması da kaynak ve ürün yönetiminde etkinliği sağlamanın önemini arttırmaktadır. Sıfır atık yönetimi anlayışının gelişmesine bağlı olarak atıklar, ülkeler için maddi bir kayıp olmaktan çıkıp, ekonomik bir getiri kaynağı haline gelmiştir. Bu nedenle sıfır atık yönetimi, atıkları ve kaynakları sürdürülebilir bir bakış açısıyla önleme ve yönetmeye yönelik bütüncül bir anlayışı ortaya koymakta, atık miktarının önlenmesi, en aza indirilmesi, hammadde ve enerjinin geri kazanılması yoluyla kaynakları verimli bir şekilde yönetmeyi amaçlamaktadır. Bu yönüyle sıfır atık yönetimi, en az kaynak tüketimini ve çevreye en az zararı sağlamak için aktif ve sürekli gelişen bir yönetim stratejisi sunmaktadır. Bu stratejinin hayata geçirilmesi ile atıklar kaynağında en aza indirilmekte ve ayrı toplanmaktadır. Ardından, atıklar geri kazanım sürecine dahil edilmektedir.

Türkiye’de sıfır atık yönetimi ile ilgili mevzuat son beş yıl içinde önemli gelişmeler göstermiştir. Bu konudaki yönetmelik ve yasal mevzuat ile sıfır atık yönetim sistemi konusunda özellikle uygulama sürecinde belediyelere önemli görevler verilmiştir. 2019 yılında yürürlüğe giren “Sıfır Atık Yönetmeliği” ile belediyelerin sıfır atığa yönelik uygulamalarında artış meydana gelmiştir. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı, büyükşehir illerindeki sıfır atık yönetimi ile ilgili veriler üzerinden etkinlik değerlendirmesi yapmaktır.

Çalışma büyükşehir belediyelerinin sıfır atık performansına ilişkin değerlendirmeler sunarak sınırlandırılmıştır. Bununla birlikte, Türkiye’de atık yönetimi ile ilgili mevcut kurumsal yapılanmada, belediyelerin önemli rolleri bulunmaktadır. Özellikle atık yönetimi hizmetlerinde belediyeler, uygulayıcı kurumlardır. Belediyeler bünyesinde atık yönetim birlikleri, atık ana planları ve teşkilat yapıları içerisinde atık ile ilgili birimler bulunmaktadır. Ayrıca Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı ile belediyeler arasında etkin ve koordineli bir atık yönetimi politikasının ve uygulamasının sağlanmasının önemi büyüktür.

Çalışma kapsamında elde edilen sonuçlar göz önüne alınarak belediyelerin etkin atık yönetimini sağlamaları için kurumsal kapasite ve nitelikli uzman sorununun çözümüne yönelik adımlar atılması önerilmektedir. Ayrıca, merkezi ve yerel yürütme organlarının konu ile ilgili politikaları, atık yönetimi kapsamında finansmanın oluşturulması, atık karakterizasyonunun hedeflenmesi, atık toplama ve ayırmanın etkinleştirilmesi, hane halkında ve toplumda çevre bilincine yönelik eğitim faaliyetlerine önem verilmesi de gerekmektedir. Bununla birlikte, vatandaşların evsel atık ayırma işlemine katılımı, atık yönetiminde etkinliğin sağlanması ve geri dönüştürülebilir atığın daha fazla kullanılması için oldukça önemlidir. Bu nedenle, büyükşehir belediye yönetimlerinin sıfır atık yaklaşımı kapsamında atıkları azaltma, yeniden kullanma ve geri dönüştürme faaliyetlerini ön planda tutması elzemdir.

Sıfır atık yönetim yaklaşımının çevre bilinci kapsamında benimsenmesi için tüm paydaşların belli sorumluluklar içinde hareket etmesinde fayda vardır. Özellikle, gerekli değilse tüketme, daha az tüket, yeniden kullan, farklı amaç için kullan, dönüştür ve doğaya yeniden kazandır gibi anlayışlar ile vatandaşların ve ilgili paydaşların çevre bilincine göre tüketim kalıplarını değiştirmeleri önerilmektedir. Ayrıca, Türkiye'de sıfır atık yönetiminde başarıya ulaşmak için toplumun her kesiminde çevre bilincinin oluşturulması gereklidir. Sıfır atık yönetimi ile ilgili gelecekte yapılması muhtemel çalışmalar, büyükşehirlerdeki atık yönetimi performansı ile diğer il belediyelerin atık yönetim performansları karşılaştırılabilir. Daha sağlıklı sonuçlar elde etmek için belediye sıfır atık performansını etkileyen diğer faktörlerle yapılacak analizlere dahil edilebilir. Sıfır atık yönetimi konusunda farklı paydaş türleri arasındaki ilişkiler analiz edilerek özel sektör ve diğer paydaşların performansları karşılaştırmalı olarak değerlendirilebilir. Farklı etkinlik analizi yöntemleri ile yapılacak değerlendirmeler de araştırmalara yeni boyutlar kazandırabilir. Son olarak gelecekteki araştırmalarda, bu çalışmada yer verilen değişken kümesi genişletilebilir.

Kaynakça

- Abbott, A., Nandeibam, S., & O'Shea, L. (2011). Explaining the variation in household recycling rates across the UK. *Ecological Economics*, 70(11), 2214-2223.
- Agovino, M., Garofalo, A., & Mariani, A. (2016). Effects of environmental regulation on separate waste collection dynamics: empirical evidence from Italy. *Journal of Cleaner Production*, 124, 30-40.
- Apaydin, Ş. (2020). OECD Ülkelerinde atık yönetimi ve ekonomik büyüme ilişkisi: Bir panel kantil regresyon yaklaşımı. *Third Sector Social Economic Review*, 55(1), 300-312.
- Ardoğan, R. (2012). Tüketim, nüfus ve çevre sorunları: Orantısız denklem. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 1(4), 81-106.
- Atçı F. (2020). *Çevre ve atık yönetiminde sıfır atık uygulamaları kapsamında atık toplama tesislerinin veri zarflama analizi ile etkinlik ölçümü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Ayçin, E., & Kayapınar Kaya, S. (2021). Towards the circular economy: Analysis of barriers to implementation of Turkey's zero waste management using the fuzzy DEMATEL method. *Waste Management & Research*, 39(8), 1078-1089.
- Aytekin, A. (2022). *Çok kriterli karar analizi*. Ankara: Nobel Bilimsel.
- Aytekin, A., Ecer, F., Korucuk, S., & Karamaşa, Ç. (2022). Global innovation efficiency assessment of EU member and candidate countries via DEA-EATWIOS multi-criteria methodology. *Technology in Society*, 68, 101896.
- Baştan Töke, L. (2020). *Kompost ve biyogaz tesislerinde veri zarflama analizi ile etkinlik ölçümü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Bek, N. (2019). Çevresel performans endeksi ve sürdürülebilir yönetim göstergeleri kapsamında ülke karşılaştırması: Türkiye ve İsviçre örneği. *Uluslararası Sosyal Bilimlerde Yenilikçi Yaklaşımlar Dergisi*, 3(2), 36-45.
- Benito-López, B., del Rocio Moreno-Enguix, M., & Solana-Ibañez, J. (2011). Determinants of efficiency in the provision of municipal street-cleaning and refuse collection services. *Waste Management*, 31(6), 1099-1108.
- Boysan, F., Özer, Ç., Has, M., Murat, M. (2015). Project on solid waste recycling plant in Sakarya university campus. *Procedia Earth and Planetary Science*, 15, 590-595.

- Buenrostro, O., & Bocco, G. (2003). Solid waste management in municipalities in Mexico: goals and perspectives. *Resources, Conservation and Recycling*, 39(3), 251-263.
- Bousofiane, A., Dyson, R. G., & Thanassoulis, E. (1991). Applied data envelopment analysis. *European Journal of Operational Research*, 52(1), 1-15.
- Callan, S. J., & Thomas, J. M. (2006). Analyzing demand for disposal and recycling services: a systems approach. *Eastern Economic Journal*, 32(2), 221-240.
- Căuțișanu, C., Asandului, L., Borza, M., & Turturean, C. (2018). Quantitative approach to circular economy in the OECD countries. *Amfiteatru Economic*, 20(48), 262-277.
- Cooper, W. W., Li, S., Seiford, L. M., Tone, K., Thrall, R. M., & Zhu, J. (2001). Sensitivity and stability analysis in DEA: some recent developments. *Journal of Productivity Analysis*, 15, 217-246.
- Dyson, R. G., Allen, R., Camanho, A. S., Podinovski, V. V., Sarrico, C. S., & Shale, E. A. (2001). Pitfalls and protocols in DEA. *European Journal of Operational Research*, 132(2), 245-259.
- Emrouznejad, A., & Yang, G. L. (2018). A survey and analysis of the first 40 years of scholarly literature in DEA: 1978–2016. *Socio-Economic Planning Sciences*, 61, 4-8.
- Evin, H. & Özdemir, A. (2022). Büyükşehirlerin katı atık yönetimi etkinliğinin veri zarflama analizi kullanılarak ölçülmesi. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 42, 422-454.
- Feng, Y., Yang, C. Y., Lu, C. C., & Tang, P. Y. (2022). Measuring pollution control and environmentally sustainable development in China based on parallel DEA method. *Energies*, 15(15), 5697.
- Gan, L., Wan, X., Ma, Y., & Lev, B. (2023). Efficiency evaluation for urban industrial metabolism through the methodologies of energy analysis and dynamic network stochastic block model. *Sustainable Cities and Society*, 90, 104396.
- Gaeta, G. L., Ghinoi, S., & Silvestri, F. (2017). Municipal performance in waste recycling: An empirical analysis based on data from the Lombardy region (Italy). *Letters in Spatial and Resource Sciences*, 10, 337-352.
- Gertsakis, J., & Lewis, H. (2003). *Sustainability and the waste management hierarchy*. A discussion paper for EcoRecycle Victoria, Melbourne: RMIT University.
- Gözen, E., Salihoğlu, N., K., (2022). Bursa Uludağ Üniversitesi'nde katı atık karakterizasyonu ve geri dönüşüm potansiyelinin belirlenmesi. *Doğa ve Mühendislik Bilimlerinde Güncel Tartışmalar*, 4(1), 110-127.
- Guerrini, A., Carvalho, P., Romano, G., Marques, R. C., & Leardini, C. (2017). Assessing efficiency drivers in municipal solid waste collection services through a non-parametric method. *Journal of Cleaner Production*, 147, 431-441.
- Gündoğdu, H. G., & Aytakin, A. (2022a). The effects of sustainable governance to sustainable development. *Operational Research in Engineering Sciences: Theory and Applications*, 5(2), 117-151.
- Gündoğdu, H. G. & Aytakin, A. (2022b). İklim değişikliği, sürdürülebilir şehirler ve topluluklar bağlamında çok kriterli bir değerlendirme. *İnsan ve İnsan*, 9(33), 33-52.
- Hacısalıhoğlu, S. (2021). Okullarda atık yönetimi yaklaşımı: Balıkesir ili örneği, *Biyosistem Mühendisliği Dergisi*, 2(1),70-85.
- Haksevenler, B., H., G., Kavak, F., F., Akpınar, A., (2020). Sıfır atık yönetimi, Marmara Üniversitesi Anadoluhisarı Kampüsü örneği. *Kent Akademisi*, 13(4), 722-735.
- Hanedar, A., Gül, B., Güneş, E., Kaykioğlu, G. ve Güneş, Y., (2021). Waste management and zero waste practices in educational institutions, *Environmental Research & Technology*, 4(2), 126-133.
- Ilgar, R., (2020). Geri Dönüşüm olgusu ve 5., 6., 7. ve 8. sınıf öğrencilerinin geri dönüşüme yönelik duyarlılıkları, Çanakkale ili örneği. *Turkish Academic Research Review*, 5(4), 493-510.
- Iresha, F. M., & Prasojo, S. A. (2018). Evaluation of solid waste management at campus using the "Zero Waste Index": The case on campus of Islamic University of Indonesia. In *MATEC Web of Conferences* (Vol. 154, p. 02004). EDP Sciences.
- Kara, Ü. (2021). *Türkiye'de sıfır atık projesi uygulaması: Safranbolu örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karabük Üniversitesi Eğitim Enstitüsü, Karabük.
- Karahan, A., & Özgür, E. (2009). *Hastanelerde performans yönetim sistemi ve veri zarflama analizi*. İstanbul: Nobel Yayınevi.
- Kılınc Şahin, S., Bekar, A. (2018). Küresel bir sorun "gıda atıkları": Otel işletmelerindeki boyutları. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6(4), 1039-1061.

- Kinnaman, T. C., & Fullerton, D. (2002). Garbage and recycling with endogenous local policy. In D. Fullerton (Ed.), *The Economics of Household Garbage and Recycling Behavior* (s. 120-143), Edward Elgar Publishing.
- Lakhan, C. (2014). Exploring the relationship between municipal promotion and education investments and recycling rate performance in Ontario. *Resources, Conservation and Recycling*, 92, 222-229.
- Liang, L., Wu, D., & Hua, Z. (2004). MES-DEA modelling for analyzing anti-industrial pollution efficiency and its application in Anhui province of China. *International Journal of Global Energy Issues*, 22(2-4), 88-98.
- Liu, L., & Sun, Q. (2019). Empirical research on ecological efficiency of coal resource-dependent cities in China. *Journal of Environmental Engineering*, 145(9), 04019047.
- Liu, W., Xiao, L., Lin, J., & Guo, Q. (2020). Ling-Xinga Evaluation on the efficiency of municipal solid waste management in cities of China based on DEA-Malmquist. *Zhongguo Huanjing Kexue/ China Environmental Science*, 40(7), 3196 – 3203.
- McDougall, F. R., White, P., Franke, M., & Hindle, P. (2001). *Integrated solid waste management: A life cycle inventory* (2. Ed.). Oxford, UK: Blackwell Science.
- Molinos-Senante, M., Maziotis, A., Sala-Garrido, R., & Mocholí-Arce, M. (2023). Factors influencing eco-efficiency of municipal solid waste management in Chile: A double-bootstrap approach. *Waste Management & Research*, 41(2), 457-466.
- Okursoy, A., & Tezsürücü, D. (2014). Veri zarflama analizi ile görelî etkinliklerin karşılaştırılması: Türkiye'deki illerin kültürel göstergelerine ilişkin bir uygulama. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(2), 1-18.
- Özden, Ü. (2008). Veri zarflama analizi (VZA) ile Türkiye'deki vakıf üniversitelerinin etkinliğinin ölçülmesi. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 37(2), 167-185.
- Öztürk, İ. (2010). *Katı atık yönetimi ve AB uyumlu uygulamaları*, İstanbul: İSTAC A.Ş. Teknik Kitaplar Serisi 2.
- Pehlivan, S. (2021). *Kamu kurumlarında sıfır atık yönetimi: Bursa ilinde bir kamu kuruluşu olarak ilbank bursa bölge müdürlüğü örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa Teknik Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Bursa.
- Price, J. L., & Joseph, J. B. (2000). Demand management—a basis for waste policy: a critical review of the applicability of the waste hierarchy in terms of achieving sustainable waste management. *Sustainable Development*, 8(2), 96-105.
- Ramanathan, R. (2003). *An introduction to data envelopment analysis: a tool for performance measurement*. New Delhi: Sage Publications.
- Ramsar, (2012). *The Ramsar Convention on Wetlands. Background and context to the development of principles and guidance for the planning and management of urban and peri-urban wetlands* (COP11 DR11), Retrieved from: <http://www.ramsar.org/pdf/cop11/doc/cop11-doc23-e-urban.pdf>.
- Ren, F., Sun, Y., Liu, J., Chen, K., & Shi, N. (2022). A modified dynamic DEA model to assess the wastewater treatment efficiency: perspective from Yangtze River and Non-Yangtze River Basin. *Scientific Reports*, 12(1), 9931.
- Romano, G., Rapposelli, A., & Marrucci, L. (2019). Improving waste production and recycling through zero-waste strategy and privatization: An empirical investigation. *Resources, Conservation and Recycling*, 146, 256-263.
- Romano, G., Ferreira, D. C., Marques, R. C., & Carosi, L. (2020). Waste services' performance assessment: The case of Tuscany, Italy. *Waste Management*, 118, 573-584.
- Sakai, S., Yoshida, H., Hirai, Y., Asari, M., Takigami, H., Takahashi, S., ... Chi, N.K. (2011). International comparative study of 3R and waste management policy developments. *Journal of Material Cycles Waste Management*, 13(2), 86-102.
- Sarra, A., Mazzocchitti, M., & Rapposelli, A. (2017). Evaluating joint environmental and cost performance in municipal waste management systems through data envelopment analysis: Scale effects and policy implications. *Ecological Indicators*, 73, 756-771.
- Seadon, J. K. (2006). Integrated waste management—Looking beyond the solid waste horizon. *Waste Management*, 26(12), 1327-1336.
- Seyhan, N. (2023). AB ülkelerinin çevre ve atık yönetimi performanslarının değerlendirilmesi: Veri zarflama analizi ve yapay sinir ağlarının birlikte uygulanması. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(1), 343-355.
- Shekdar, A. V. (2009). Sustainable solid waste management: An integrated approach for Asian countries. *Waste Management*, 29(4), 1438-1448.
- Shi, Z., Huang, H., Chiu, Y. H., Zhang, B., & Zhang, C. (2021). Linkage analysis of water resources, wastewater pollution, and health for regional sustainable development—using undesirable three-stage dynamic data envelopment analysis. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 19325-19350.
- Shi, Z., Wu, F., Huang, H., Sun, X., & Zhang, L. (2019). Comparing economics, environmental pollution, and health efficiency in China. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(23), 27-48.

- Sueyoshi, T., Yuan, Y., & Goto, M. (2017). A literature study for DEA applied to energy and environment. *Energy Economics*, 62, 104-124.
- Şaşmaz, E., Avcı, S., & Aladağ, Z. (2020). Türkiye İstatistik Bölge Birimleri Sınıflamasına Göre 1. Düzey 'de yer alan belediyelerin katı atık yönetiminin değerlendirilmesi. *Veri Bilimi*, 3(1), 33-40.
- T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı (2023a). Çevresel Etki Değerlendirmesi, İzin ve Denetim Genel Müdürlüğü, İl Çevre Durum Raporları. Erişim Adresi: <https://ced.csb.gov.tr/2021-yili-il-cevre-durum-raporlari-i-104268>
- T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı (2023b). Atık Yönetim Uygulaması, Atık Raporlama Ekranı". Erişim Adresi: <http://motatkds.cevre.gov.tr/MotatKDS/WebAtikRapor.zul>.
- TCMB EVDS (2023). Türkiye'ye gelen yabancı ziyaretçilerin sınır kapılarının bağlı olduğu illere göre dağılımı. Erişim Adresi: <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?evds/dashboard/1317>.
- Troschinetz, A. M. & Mihelcic, J. R. (2009). Sustainable recycling of municipal solid waste in developing countries. *Waste Management*, 29(2), 915-923.
- Tüfek, B. (2022). *Sıfır atık yönetimi sisteminin atık yönetimi sürecine etkileri: Balıkesir ili örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bandırma On yedi Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
- UNDESA (2022). World Population Prospects 2022: Summary of Results. Retrieved from: https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/wpp2022_summary_of_results.pdf.
- UNDESA (2019). World Population Prospects 2019: Highlights. Retrieved from: https://population.un.org/wpp/publications/files/wpp2019_highlights.pdf (Erişim Tarihi: 14.04.2023).
- UN-Habitat (2018). "Developing Public Space and Land Values in Cities and Neighbourhoods", Discussion Paper, 23 July 2018.
- UNEP, (2001a). India: State of the Environment 2001, United Nations Environment Programme, Retrieved from: <https://wedocs.unep.org/20.500.11822/29566>.
- UNEP, (2001b). Solid Waste Management, Nepal: State of the Environment 2001, United Nations Environment Programme, Retrieved from: <http://www.sacep.org/pdf/Reports-Technical/2001-State-of-Environment-Report-Nepal.pdf>.
- UNEP, (2001c). Waste Disposal, Sri Lanka: State of the Environment 2001, United Nations Environment Programme, Retrieved from: <http://www.sacep.org/pdf/Reports-Technical/2001-State-of-Environment-Report-Sri-Lanka.pdf>.
- UNEP, (2023). "About UN Environment Programme". Retrieved from: <https://www.unep.org/about-un-environment>.
- The UN Millennium Ecosystem Assessment Report* [Online]. Retrieved from: <http://www.publications.parliament.uk/pa/cm200607/cmselect/cmenvaud/77/77.pdf>.
- Wilson, D. C. (2007). Development drivers for waste management. *Waste Management & Research*, 25(3), 198-207.
- Wolsink, M. (2010). Contested environmental policy infrastructure: Socio-political acceptance of renewable energy, water, and waste facilities. *Environmental Impact Assessment Review*, 30(5), 302-311.
- Veleva, V., Parker, S., Lee, A., & Pinney, C. (2012). Measuring the business impacts of community involvement: The case of employee volunteering at UL. *Business and Society Review*, 117(1), 123-142.
- Veleva, V., Bodkin, G., & Todorova, S. (2017). The need for better measurement and employee engagement to advance a circular economy: Lessons from Biogen's "zero waste" journey. *Journal of Cleaner Production*, 154, 517-529.
- Yang, Q., Fu, L., Liu, X., & Cheng, M. (2018). Evaluating the efficiency of municipal solid waste management in China. *International journal of Environmental Research and Public Health*, 15(11), 24-48.
- Yang, Z., Xia, J., Zou, L., Qiao, Y., Xiao, S., Dong, Y., & Liu, C. (2022). Efficiency and driving force assessment of an integrated urban water use and wastewater treatment system: Evidence from spatial panel data of the urban agglomeration on the middle reaches of the Yangtze River. *Science of the Total Environment*, 805, 150232.
- You, S., & Yan, H. (2011). A new approach in modelling undesirable output in DEA model. *Journal of the Operational Research Society*, 62, 2146-2156.
- Zaman, A. U. (2014). Measuring waste management performance using the 'Zero Waste Index': the case of Adelaide, Australia. *Journal of Cleaner Production*, 66, 407-419.
- Zaman, A. U., & Lehmann, S. (2013). The zero-waste index: a performance measurement tool for waste management systems in a 'zero waste city'. *Journal of Cleaner Production*, 50, 123-132.

Zhang, A., Venkatesh, V. G., Liu, Y., Wan, M., Qu, T., & Huisingh, D. (2019). Barriers to smart waste management for a circular economy in China. *Journal of Cleaner Production*, 240, 118198.

Zhao, W., Yang, D., & Duan, Y. (2022). Measuring Zero-Waste City Performance of a Coal Resource-Based Area in China with MCDM Approach. *Mathematical Problems in Engineering*, 1-10, 8479760.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Yazarlar çalışmaya eşit derecede katkı sunmuşlardır.

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: The authors contributed equally to the study.
